
**ВАСИЛЬ
КОЗАЧЕНКО**

ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

1980

ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

СЕРЦЕ МАТЕРІ

ПОВІСТЬ

ОПОВІДАННЯ

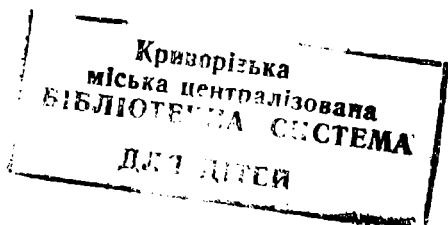
НАРИСИ

СТАТТІ

ББК У2+83.3(0)

У2+8

К59

В четвертый том вошли повесть «Сердце матери» (о героизме советских людей в условиях жестокой борьбы с фашистскими захватчиками), а также рассказы, очерки, статьи писателя.

СЕРЦЕ
МАТЕРІ

ПОВІСТЬ

ЗОЛОТА ОСІНЬ

Той день вона потім часто згадувала. Хоч, здавалося, у довгій черзі днів, що їх прожила на світі, він нічим особливим і не вирізнявся. Щороку приїздили сини, щороку їх зустрічала і проводжала. Така вже доля матері. Породи, вигодуй, зрости, а потім проводжай, з кров'ю відриваючи від серця. А опісля виглядай з далеких доріг. Кажуть люди: доки біля тебе діти — доти й твої. Може, й правда людська в тому. Але ж ніколи не перестає материнське серце боліти за дітей — чи вони біля тебе, а чи десь далеко. Одне тільки, поки біля тебе зростають та на ноги зводяться, бачиш, серцем почуваєш, що кому болить і про що воно думає. А як уже піросло та вилетіло з батьківського гнізда, тоді і мати не все збагне.

Та від того стають сини тільки милішими. Чим менше розумієш, тим більше хвилюєшся, тим більш турботи обсядають. Більше остраху і неспокою. Чи не схибне? Чи не спіткає яке нещастя на життєвій дорозі? Одно слово: малі діти — малий клопіт, а великі діти, то й клопіт великий.

Поки малі — були з нею, а вирости, вилетіли з батьківської хати — ніяк їх до купи не збереш. Хоч і не забували діти батьків, приїздили щороку. Та не разом, не в один час. Тільки що одного провела з слізьми, а вже й другого зустрічає, щоб знову проводити. А того року, в серпні, випало так, з'їхалися всі чотири разом і прогостювали цілий місяць. І Микола, і Сергій, і Андрій з Максимом. Радісний то був час. Цілий місяць матері за свято суцільне видався. Як з'їхалися, то зібралася до хати вся рідня. Подала мати на стіл, пішла чарка колом. Пили горілку і материну наливку. А як випили та погомоніли, затягнув Сергій «Огірочки».

Щороку при зустрічі з них і починали:

Посіяла огірочки
Близько над водою...

А потім пішов день за днем. Сини відпочивали, набиралися сили на наступний трудовий рік. Микола й дома часу не гаяв і викликав тим досаду матері. Вставав до схід сонця, ішов на річку, потім пив парне молоко і, тихий

та зосереджений, сідав за свої книжки край столу в садку під грушею. І висиджував аж до обіду. Брати сміялися з його впертості, але давали спокій. Правда, лише до обіду. А вже по обіді обов'язково забирали з собою: чи в ліс, чи в поле, чи на баштан. Андрій цього року скінчив інститут, мав кудись на працю восени їхати, то вже перед тим усі книжки закинув: відпочивав. Все більше з батьком у степ виїжджав: косив у колгоспі пшеницю, залюбки ремонтував машини і з'являвся до обіду, на материне невдоволення, весь чорний від пилюки, загорілий, вимащений смолою, пропахлий бензином. А найменший — Максим, ще студент, запальний і таки сердитий з натури, крутився біля хати: зачіпав братів, викликав на суперечки. Запально щось доводив їм, аж сердився. З дитинства був як вогонь: спалахував, одгризався гострим словом, у всьому і всім перечив. І завжди щось робив: лагодив пліт, копався на городі чи щось майстрував біля комори. Він змалку любив майструвати.

Сергій найменше тримався хати. Лише обідати та ночувати додому приходив. Та й то не завжди. Ходив до друзів, днями просиджував у колбуді, метляв чорними стрічками флотської безкозирки, дівчатам голови туманив. А коли вже траплялося — залишався на якусь годину вдома, тоді гамір та сміх навколо не стихали й на хвилину.

А мати не встигала надивитися: все хотіла біля себе дітей притримати. Все здавалося, що їдять нехотя і відпочивають мало. Та так за радісними турботами незчулася, як і літо промайнуло.

І от зненацька налетів той день. Спинилась біля воріт машина, навантажена лантухами з зерном — до станції їхала. Викинули діти наверх свої валізки, біля воріт з батьком та матір'ю прощались. Плакала, пригортаючи кожного до грудей. Здавалося, і не відпочили як слід, і не нагулялися. І надивитися на них не встигла.

А коли то ще зустрітись доведеться. І, здається, коли б змога, то не відпустила б від себе. З силою, з боєм відривала голову від синових грудей.

А потім довго стояла на горбі край дороги, мов закаміяла, з прикипілими до шляху очима. Сльози скочувались по сухих зморшкуватих щоках, падали пекучими кульками на картату хустину. Давно вже пішов на роботу старий Назар, і вже не бачила — згубила з ока постаті синів. Машина ген прогуркотіла вздовж вулиці, перелетіла

місток, і вже за ним під горою злилося все в одну чорну цятку. Знявся і довго не осідав на шляху за селом стовп куряви. Сховалася за ним машина, пірнула в балку і остаточно зникла з очей. А вона все стояла мовчазна, заніміла, аж поки уляглась, розвіялась курява на шляху. В очах рябіло від сліз, а серце щеміло такою болючою, такою нестерпно гострою тугою, ніби вгадувало, що не на один рік попрощалась з синами, що не зустрічатиме їх уже на майбутнє літо. Почувало материне серце, горе якесь віщувало.

Втерла сльози, озирнулася, і чомусь страшно стало їй. І не зоглянувшись стара, коли ж сплило зелене літнє шумовиння. Вчора ще, здавалось, був буйний серпень. А зараз і город спорожнів, і шпориш пожовк та висох понад дорогою. Земля здалася пустою, а сонце в небі холодним. І сама собі видалась самотньою, загубленою серед осіннього смутку, і ще болючіше защеміло серце. Втекла від самотини й пустки до хати. Та порожньою, аж лункою, видалась їй хата. Ще вранці була вона тісною, а тепер хоч конем вигравай. Не витримала. Знову вибігла на подвір'я, металась від воріт до порога, виходила на город. Тамувала й не могла затамувати колючого клубка, що поривався з грудей і здушував горло. Не мала де себе діти. Ще ніколи в житті не почувала такої загубленості, такої самотини. До хати і повернутись не могла. Гнітили голі стіни. Швидко накинула на двері замок, взяла під хлівом вила і, ніби втікаючи від когось, дрібними швидкими кроками подалася з села в степ, до машини, до людей. Може, хоч там полегшає.

Потім часто згадувався їй той день.

У селі вважали Наталку Назариху за жінку сувору, мовчазну й вимогливу. В колгоспі її поважали, хоч дехто й недолюбливав. Непривітною здавалась, причепливою занадто, занадто гостро осуджувала грішки й слабості людські. І в тому дехто вбачав навіть пиху якусь.

Мала чотирьох дорослих синів, могла б уже дати спокій натрудженим рукам, однак працювала ланковою в городній бригаді. Працювала щодня, не раз від сонця до сонця. Люди так і казали: Назаришина ланка. Були в тій ланці літні жінки і молоді дівчата. Вирощували баклажани. Ще з зими збирали і вивозили на город добриво. Ранньої весни, коли ще й сніг з землі не сходив, готували парники й сіяли розсаду. З цілого району приходили до Наталки люди по ту розсаду, бо вдавалась в неї

найкраща і проростала найраніше. Потім розсаду перенесли в поле за село, над річку. Ніжні світло-зелені стебла садили в землю. Старанно поливали щодня, аж поки вони не набиралися сили і, розстеливши над землею густі листки, власними силами зберігали вологу. На початку травня сама обходила й будила свою ланку. Ще до третіх півнів, щоб до схід сонця поливку закінчити. Бо коли поливати по сонцю, швидко паруватиме не всмоктана землею волога, паритиме рослину, в'ялитиме. А поверталася ланка з городу вже по темному, бо вечірню поливку починали лише по заході сонця, коли спаде денна спека і потягне від річки свіжою прохолодою. І закінчували вже при зірках та місяці.

Ночі весняні короткі. До того ж звечора ще й погуляти хочеться. А вранішній сон — солодкий. І, ніде правди діти, тяжко відривати від подушки молоду голову. Але Наталка була невблаганною: час не чекав.

— Вдень доспиш, коли сонце припікатиме, — суворо казала, підіймаючи з постелі молоду дівчину.

І та підіймалась, бо знала — нічого не допоможе. Не відстане стара Назариха. Вставала дівчина, невдоволено протирає очі, бурмотіла:

— І товчетесь же ви, тітко, як по пеклу. Невже ото й я така буду, коли постарію? Вам, тітко, спати ніколи не хочеться, чи що? — запитувала.

Наталка носила з берега відрами воду, поливала і за іншими наглядала, щоб поливали старанно, щоб під кожен корч не менше як три кварта лили. Щоб напоїти землю досхочу. Щоб навколо стебла обов'язково залишалось каламутне озерце і довго не проступало в землю. Коли помічала — під политим корчем залишився лише слід вогкий, стримано, але суворо наказувала:

— Оленко, а вернись-но, полий як слід. А то ніби не своїми руками робиш. Не лінуйся, дочко.

Оленка, низенька, повна дівчина, повертала до неї кругле обличчя з кирпатим носиком, з чорними блискучими та гострими очима, виправдувалася:

— Та я ж туди три кварта вилила! Єй-ей...

Але верталась і поливала заново. Знала — не допоможе нічого. Тітки Наталки не переконаєш. Несучи з берега по росяній траві важкі відра, не то жартома, не то й справді з досадою буркотіла дівчина:

— Не доведи господи отаку свекруху мати.

І, певне, щоб подратувати стару, навмисне задержувати заводила:

Свекруха лиха огонь залила,
Щоб я, молода, не вечеряла.

Наталка не зважала. Вона знала своє, і дівочі пустощі її не обходили. Не ображалася на них ніколи. Іноді посьміталася. Та коли треба було, так само рівним голосом гукала:

— Оленко, в другому рядку один куш проминула, вернись...

Минала весна. Тьмяно-зелені, немов туманом повиті, буйно вкривали землю викохані кущі баклажанів. Починались кропіткі прополки і просапки, підгортання, пасинкування. Підпирали кущі дерев'яними рогачиками, щоб важкі плоди не зламали, наливаючись, тендітного й крихкого стебла. І так щодня. Майже до самих жнив. На той час приїздив хоч один з синів, коли не всі. Треба було доглянути, лад у хаті й на подвір'ї дати. Метушилася з ранку до ночі. Але й відпочивала. Душею відпочивала. То було її свято. Навіть глибокі зморшки на обличчі розгладжувались і суворі очі світилися теплим, лагідним щастям. Балакучішою ставала, і тоді чули люди від неї теплі, лагідні та зичливі слова. Багато тепла було в старому серці. Тільки довге тяжке життя навчило приховувати його, не розплескувати марно, а тримати за суворою складкою брів, як скарб, яким хвалитись якось і ніяково.

А потім надходила щедра осінь. Збирали спілі баклажани і обережно, щоб не пом'яти, складали в плетені лозові кошики. Ущерть виповнені кошики горіли під лагідним вересневим сонцем гарячим червоним полум'ям і радували око.

І коли з'являлися в районі на базарі перші вози, повні червоно-гарячих соковитих плодів, які вабили зір, принагідністю сперечаючись з яблуками, всі знали: то з Назаришиної ланки.

Потім город порожнів, зсихались і чорніли ще недавно жилаві, сповнені соками стебла. Їх виривали, згрібали в купки й палили. Очищали город під оранку, готували до майбутнього року.

Восени сорокового року колгосп відстав по копанню буряків. Праця на городі давно вже скінчилась. Зібрали, розподілили та заквасили баклажани, викопали картоплю, зрізали капусту. Давно вже зорали весь підмет понад

річкою на зяб. Час уже було й відпочити, в домашньому господарстві лад дати. Та коли колгосп ще не впорався з роботою — склавши руки сидіти не будеш. Ніяково. Зібрала Наталка свою ланку і вийшла в поле буряк копати.

Сіялася з низького навислого неба дрібна уїдлива мжичка. Холодило, проймало тіло до дрижаків. Земля розповзалась грязюкою, липла до чобіт та одягу. Руки дерев'яніли, пальці ставали непокірними, і слизький від болота буряк вислизав з них. Дівчата копали, обрізували гичку звично і швидко. Не відриваючись від роботи, напинали на голову складені різком лантухи, зігрівались, пританцьовуючи, бігаючи по полю, наздоганяючи одна одну. Наталка, умостившись на гичці, годинами висиджувала непорушно, вправними руками зрізувала з буряка лист і зчищала землю. Замашені в болото, заклаклі, давно звиклі до холоду і негоди, руки працювали звично і швидко. Не відриваючись від роботи, встигала за всім простежити, всій роботі лад дати, щоб потім люди пальцями не тикали на її ланку. Черноока Оленка не раз, спершись на лопату, говорила до неї:

— Чи вам, тітко, найбільше треба? Чи не наробилися ще за свій вік? Ішли б краще додому. Уже й голова не раз вам казав...

Голова справді казав, але Наталка не зважала на ті розмови. Мовчала. А якщо й відповідала, то коротко й скупно:

— Встигнемо ще відпочити. Зима довга.

Оленка затіяла розкладати багаття і провозилася над цим, мабуть, з годину. Наталка спочатку мовчала, а потім не витримала:

— Ти, дівчино, копала б скоріш. Треба до снігу з роботою упоратись. А нагрієшся вже взимку на печі, а то ми й так он як від людей відстаємо.— І пожартувала: — Не засилатимуть люди сватів до нашої ланки, ледачі, казатимуть.

Оленка образилась. Кинула багаття і, беручись до роботи, різко відповіла:

— А я вам у невістки не нав'язуюсь.

Наталка на те не зважала.

— Твоя справа. А працювати краще треба не для мене — для себе працюєш. Вчора чистила буряк — гичку залишала і навпіл перерізала. Бригадирша подивилась — розсердилась. Буряківниці, сама знаєш, не люблять цього.

Не на те вони ціле літо працювали, щоб ми тепер переводили. Соромно.

Оленка зашарілась. А щоб таки не показати себе переможеною, буркотіла до подруг:

— Єй-ей, кину я до біса її ланку... Ніяк не вгодиш... Старається, ніби заміж під різдво, поперед усіх вискочити збирається. Все мало.

Наталка того не чула. А хоч би й чула, однаково не зважила б. Не перший раз Оленка та інші дівчата нахвалялися кинути її ланку, але ні одна так і не кидала. І не кине. Кому охота кращу ланку кидати? Побурчить, подується, а працюватиме-таки як слід.

Робила на полі, аж поки не скінчили з буряками. Працювала важко й інших тим до праці змушувала. Ночами нило, боліло старе тіло, пашіли й пекли набряклі у болючих виразках руки. Розминалась, розходжувалась потроху і йшла-таки в степ, на холод, під дощ. Не перестала виходити, аж поки не засипали землею останнього кагату. І аж тоді відпочила, досхочу погрілась на гарячій печі, радісна й задоволена. Нічого не залишилось в степу під снігом, не загинула людська праця цілорічна. Все прибрано, все до ладу доведено. Тепер уже й відпочити до весни можна.

Взимку, коли правління вивело остаточні підсумки господарського року, — скликали збори колгоспників. Голова колгоспу виголосив звітну доповідь. За перевиконання норм Наталці припадало одержати додатково кілька десятків пудів хліба. Голова говорив про неї як про кращу ланкову в колгоспі. Говорив про те, що ось вона, стара жінка, якій уже час відпочити, незважаючи на свої літа, ціле літо сумлінно працювала, навіть краще, ніж дехто з молоді. Слухати про себе Наталці було ніяково, незручно.

Потім преміювали кращих колгоспників. Преміювали й її, як тоді водилося чомусь, патефоном. Одержуючи премію, люди дякували і говорили промови: хто довші, а хто коротші. Стара Назариха промови не сказала. Підвелася, сухенька й пряма, і, дивлячись кудись поверх людських голів зосередженим суворим поглядом, сказала лише кілька тихих слів: за увагу вона красно дякує, а щодо всього іншого, то з неї вистачить і того, що є. Додатковий хліб вона продасть державі, а музику хай краще передадуть до дитячого садка на розвагу малечі. Сказала й сіла, зімкнувши сухі, вицвілі губи.

Їй аплодували, хоч промова декому не сподобалась. Надто суха, якщо зважати на такі урочисті збори, аж надто вже стримана. Оленка, витягнувши голову наперед, блискаючи на новенький патефон чорними очима, не втрималась, зашепотіла з досадою:

— Хоч би ж слово по-людськи вимовила! Буркнула щось під ніс — та й по-всьому. Сказано — «свекруха»! Сухар сухарем.

Та Оленка помилялася. Бо за зовнішньою сухуватою стриманістю заховала стара Назариха гарячу схвильованість. І хоч не майстром була на промови, але сьогодні промову вона таки виголосила. Виголосила пізніше, аж по тому, як закінчилися збори і повернулася вона додому.

Повечерявши з чоловіком, одразу й почала промову. Старий Назар уже спав, а вона ще прибирала в хаті, посуд перемивала і в думках говорила промову. Потім лежала в ліжку. Сон не йшов. Вдивляючися в темряву розплющеними очима, про себе говорила те, чого не сказала сьогодні і ніколи не скаже на зборах. Рівно текла її промова, і слова вільно лягали одне за одним, і в темряві перед очима були перед нею люди — цілий колгосп. І стара говорила:

«Люди добрі. Було нас у батька семеро. Сьомою народилася я. Жили ми в економії у німця-колоніста Клінгера. Батьки батракували в скарбу. Батько доглядав та випасав воли, а мати — біля панських свиней ходила. Жили тут же, в економії, в комірчині біля чорної кухні. Скільки пам'ятаю, харчувалися всі за наймитським столом — і діти, й дорослі. А в комірчині нашій було завжди брудно й тісно. Не встигала мати за панськими свиньми лад у хаті давати. Батько був усе більше біля волів. Здебільшого там ночував улітку, в стайні на сіні або в степу. Ми, дітлахи, взимку душилися в комірчині чи лазили поміж дорослими на чорній кухні, надвір вийти було ні в чому. Хіба інколи вирвемось та погасаємо яку хвилину босоніж по снігу. Лише весною вибирались надвір, і тоді вже нас до хати було й калачем не заманиш. Як зараз бачу: були ми здебільшого брудні й обідрані. Мати билася над нами, перемивала, доглядала, та мало те допомагало. Пам'ятаю, вона часто плакала та кляла себе, а я того не розуміла і дивувалася. Не вам казати, що то материне серце. І що то є діти для матері. А наша мати, заливаючись слізьми, примовляла:

— Ой, проклята я, проклята. І нащо породила вас на муку, щоб поневірялися так, як я з батьком, ціле життя, нас проклинаючи.

Уже пізніше, згадується, стало батькам трохи легше. І в комірчині нашій світліше зробилося. Попідростали старші, стали батькам допомагати. Не було, правда, в тому великої радості, бо повторювали діти долю батьків. Найстарший брат почав-таки з батьком біля волів ходити, «волам роги крутити», як казали. Другий пішов до отари панської, чабанові допомагав, а третя сестра — матері допомагала, нас, молодших, доглядала, лад у хаті давала.

Батько наш був чоловік тихий, мовчазний та сумовитий. Однак не любив себе й на поталу давати. Гордий був. Якось напровесні в степу вовки панського вола загризли. Винним залишився батько. Управитель наказав купити іншого вола або гроші за нього сплатити. А звідкіля ж у нас ті гроші були? Викинув нас управитель з панської кухні. І всім нам, хто працював, відмовився платити, аж поки ми вола не одробимо. Найняв тоді батько на селі комірчину через сіни в одній хаті, і почали ми голодувати. Тільки тим і жили, що мати з чорної кухні візьме, під полою приховавши, та батько з панського току в кишенях принесе. Став батько ще сумнішим та роздратованішим. Тоді вперше бачила я його п'яним. Навіть матір якось ударив. А вона, бідна, навіть не жалілася — тільки мовчки плакала. Якось батько напідпитку зустрів управителя і щось йому прикре сказав. Той полоснув його нагаєм. Батько не витримав та й собі ударив управителя. Тоді його страшно побили на воловні, аж кров'ю харкати почав. А за тиждень, у жнива, згорів панський тік. Не знаю, як воно справді було, мала ще була, але вина на батька впала. Посадили його до холодної, судили, а потім заслали аж на Сибір. Відтоді я вже більше ніколи батька не бачила.

Невдовзі по тому, як заслали батька, вмерла й мати. Зачахла, висохла та отак під весну й померла, залишивши нас напризволяще. Тоді мені, найменшій, ішов уже чотирнадцятий.

Кажуть: діти — то найбільше щастя. Діти найбільшу радість людям приносять. А яку радість могли принести своїм батькам ми? Одне тільки горе. Найстарший брат після батькової смерті не захотів біля волів залишатися, подався десь на заробітки аж у Таврію. Багато років там

і поневірявся. Вже й не знаю як, бо не зустрічала його з того часу. А тільки чутка була, що загинув десь у німецьку війну на турецькому фронті. За ним другий брат став чабаном. Уже отару пас, та застудився восени і вмер, до двадцяти років не доживши. Третя, сестра, вийшла за парубка таки з нашого села. Мав хату свою, мали й поля десятину. З чоловіком жили гарно, дружно, та як пішли діти, почали й бідувати більше. Тікаючи від злиднів та щастя шукаючи, подалися десь цілою родиною на Сибір, на вільні землі. От з того часу і слід сестри я загубила. Може, й живе ще десь, а може, вже й немає її. Двоє старшеньких за мене — хлопчик та дівчинка — померли, до десяти років не доживши, ще як мати живі були. Залишилися нас на світі тільки двійко з усіх: я та брат Іван. Він і зараз живий. Спочатку наймитував по лядях, а потім у революцію в Будьонного служив. А тепер командиром дивізії служить. Не знаю як — чи багато, чи мало ота дивізія, але кажуть люди, ніби посада в нього так, як генеральська.

А я пішла материну стежку топтати. Не виповнився мені ще й чотирнадцятий, а я вже в скарбу працювала, як і мати, свиней панських доглядала. Не казатиму, що витримала там, як жила, згадувати не хочеться, та й не про те хочу річ вести.

Отам, в скарбу, з Назаром своїм зустрілася. Там і побралися. І перший син там, у скарбу, народився. І раділа я, і плакала над ним. Нащо народився? Яка йому доля розстелеться? Біля чого свої ніжки стопче? Сили на панів розвіє біля волів а чи за отарою босими ніжками стерню витопче? Двійко їх у нас до революції знайшлося. Любила я дітей, люди добрі, а по правді скажу — не раділа. Як згадаю своїх братів та себе, як згадаю, для чого на світ їх породила, вірите, головою об стіну битись хочеться. Тільки й того, що клянусь себе: проклята я, проклята! Породила, ані одягнути ж його, ані нагодувати, ані в люди вивести. Бо одна дорога стелилася — в наймити панські.

Як маєш дітей, то вже про себе годі думати. Не про себе думаєш і не собі щастя шукаєш. Про дітей кожна думка, про їх щастя, бо вони лише починають, у них життя попереду. Кожній матері хочеться, щоб вирости її діти здорові та щасливі, щоб матері спасибі сказали, і в тому буде її щастя. А тут ми самі того щастя не бачили, і яке воно, і дітям його не привернеш. Б'єшся, як риба об лід, здається, змогла б — небо для дітей прихилила, а воно

все не так, усе не виходить. Не для нас, десь певне, на цій землі щастя створено,— гадала.

Та десь же не згасла моя зірка. І доля моя, певно, не надщербилася. Вдарила революція і як віником змела пана-німця Клінгера і всіх панів. І тоді вперше відчули ми з Назаром себе людьми. Прирізала нам Радянська влада поля аж по десятині з чверткою на їддя — п'ять десятин вийшло. Ніколи нам і не снилося такого. Почали господарювати. Спасибі — і влада, і люди допомогли нам, власну хату вимурували. Не скажу, що все було з медом,— тяжко напочатку було. Та хіба ж порівняєш, чи хоч задумаєш рівняти! Своя земля, своя хата після того, як піввіку наймитували. Цього не розповісти словами, це відчуті, пережити треба. Тепер уже й попереду щось засвітилося. Про дітей можна було подумати. Старший хоч і дорослий уже був, але ще встиг, знайшов свій шлях. Влада для таких робітфаки організувала, щоб не залишилися темними, як їх батьки, і таки наздогнали своє. Менший одразу до школи пішов, а невдовзі й інших двоє знайшлося.

Як організувався у нас колгосп, старші двоє дорослими вже були. Перші ми з Назаром до колгоспу вступили. Не скажу, лячно спочатку було, сумніви були, та як згадаєш було, глянеш на дітей та подумаєш, кому їхнім щастям зобов'язаний, то сумніви ті одразу розвіюються. Та й діти, правда, уже допомогли обрати дорогу. І почала я відтоді працювати в колгоспі.

Може, спитаєте, люди добрі, нащо я вам оце розповідаю і для чого воно? Скажу. Розповідаю вам про своє материнське щастя, про те, як Радянська влада моїх дітей в люди вивела. От до чого розповідаю.

Дивувався тут голова, що стара я, що на спочинок пора, а працюю краще за молодих. Відповім. Нічого тут дивуватись. Нічого дивного нема. Бо радісно мені працювати, бо знаю — за що і нащо працюю. І працюватиму ще, аж доки сил моїх вистачить, бо інакше не можу.

Дехто гадає, може, що працюю того, що мало мені, що багатіти збираюся. Дехто, може, й сердиться, що строга я, що вимагаю зайве та відпочити не даю. Якщо й думає хто так, той ще не розуміє всього. Для нього, для його ж користі і вимагаю, і додивляюся до всього суворо. Бо колгоспне — то ж не чие, а все наше, рідне.

Стара я вже. Мені багато не треба. Не багатіти я хочу, не щастя ж мені якогось заморського на старості літ добиватися. Моє вже минуло. А працюю — бо я таки

щаслива. Маю дітей — чотири сини. Чим би вони були до революції? Наймитами, чим би ж ще! Панські отари пасли б, волам роги крутили б та гинули б від холоду та голоду. А тепер старший, Микола, в інституті працює, Сергій у флоті служить, Андрій цього року вищу школу скінчив, Максим — студент. Та хіба ж я хоч мріяла про це, у скарбу працюючи? Та на цілий наш район до революції ні однієї дитини мужицької в інституті не вчилася. Тому й працюю рук не покладаючи. Бо Радянська влада за мене, за моїх дітей подбала, а я за неї дбаю, щоб міцна була, та дужа, та багата, цвіла нам на радість. Бо куди ж би я без неї? Вона моїх дітей в люди вивела, вона моє материнське серце заспокоїла, і чи ж мені тепер сидіти руки склавши? І працюю, бо в тому моя сила, моя радість. Бо хоч було тяжким моє життя, та дочекалась-таки, хоч на схилі віку, радісної та сонячної старості. Побачила щастя своє в дітях своїх. А чи потрібне матері більше щастя?»

АНДРІЙ

Поверталася берегом з городів. Думала думи свої материнські. Несла у вузлику кавун, кілька баклажанів, кусень хліба недоїденого. Не було й роботи ніякої на тому городі, але все ще тягнуло. Одвідала. Лежали городи недалеко шляху. Чисто з огудинням знесли гітлерівці баштан, потолочили капусту. Поміж потрощеними крихкими стеблами червоніли в осінній зелені розчавлені баклажани. Нічого вже було збирати та доглядати на колгоспних городах. Та й навіщо, кому воно тепер?

За горбами, на дорозі, гуркотіли машини, зривались постріли. Слався густий гомін. Сунули та й сунули кудись на південь гітлерівські війська.

А тут, на березі, було тихо. По той бік річки, за ланами золотої стерні, в розкошлані хмари спускалось сонце. І весь час, не відриваючись, бігла за старою по воді золота мерехтлива стежка. Обривалася, губилася в зарослях густої осоки, темно-зеленої з білими, обпаленими сонцем верхечками. Збігаючи з горбів аж над саму стежку, ледь-ледь шелестів пожовклим листям неосяжний лан кукурдзи.

Облягали голову важкі думи, тривожили — що ж воно далі буде? Налетіли раптом несподівано вороги, як сарана,

і потьмарили сонце. Сунуть шляхом, стріляють, грабують. Увесь світ, здається, перевернувся. Чи ж надовго? Прожила вона на цій землі багатенько-таки й бачила чимало. То молоде — воно лише чуло про те, давнє, та з книжок вичитало. Своїми очима не бачило, то йому, може, і страшно, і не збагне всього. А вона, стара Наталка, на власні очі бачила багато. Не вперше приходили сюди за поживою. Не раз, не два землю нашу топтали, та й не затрималися, здиміли. А чи ж ці кращі від інших? Знущаються, вбивають, бундючаться. Нехай! Не зійшовся ще десь світ кликом на цьому. От хіба їй, старій, уже, може, й не побачити кращого. Стара, нівроку, скільки ще того життя залишилося?

І від тої думки тоскної холодно стає в неї на серці. Нездарма ж ото минулого літа так побивалася, синів випроводжаючи. Відчувало серце материнське. Чи ще доведеться зустрічати, побачити? Здається, тільки б дожити, тільки б побачити, упевнитись, що живі, здорові та щасливі, то тоді й умерти не гріх. Та де шукати стежок їхніх? Де вони, що роблять, про що думають? По якій землі носять їх ноги? А чи, може, лежать десь край шляху, кулею скошені, без могили?

І не може вже стара Назариха відірватися від тих дум. Зникає, розпливається все перед очима: ні стежки попереду, ні густого лану кукурудзяного, ні неба. Тільки вони, сини. І так виразно, так яскраво встають в уяві, мовби живі виринають перед нею. Мовби голоси їхні рідні чує:

— Мамо...

Отак затужила за синами, аж ввижатися стало, ніби й справді почувся тихий, ледь чутний поклик. Аж здригнулася вся, аж похолола і зупинилася нараз.

— Мамо!

Швидко-швидко дихала, захиляючись повітрям. Дрижала вся, розгубилася. Отерпли, здерев'яніли ноги. Не слухають. Над силу опанувала себе, пересилила і не пішла, а побігла дрібними кроками в кукурудзу до куща шипшини, з-за якого долинув голос. «Може... може...» — злякано думала. Сподівалась і боялася! «Може, й справді». Мало хіба їх тепер після того оточення по глухих стежках пробирається...

В кукурудзі, за кущем шипшини, на порижілому миші хтось лежав. Зразу лише чуб помітила: густий, чорний, як смола, дрібненькими кучерями. «Не мій...» — подумала

з полегшенням і з жалем заразом. Ї присіла біля нього на землю.

Не питала, хто й звідкіль. Бачила, розуміла. Босий, лише вигорілі на сонці брудні й подерті гімнастерка і штани. Виснажений, змучений. Засмаглий від сонця, та й сам-таки чорний. Широкі брови, великі, ніби туманом заслані очі, горбатий ніс. Десь не з наших країв. Щоки запали, висохла, і проступає на них смертельна жовтизна.

Мовчки, безтямно дивиться на неї затуманеними очима, і не добереш, що в них: благання чи передсмертна байдужість. Вже ані поворухнутися, ані підвестись... На стегні розпливається по вбіленій сонцем штанині не засохла ще руда кров'яна пляма.

Тремтячими руками роздерла гниле шмаття. Під ним глибока рана сочиться свіжою кров'ю, а навколо неї тіло взялося сизо-чорним синцем запалення. Збігла на берег, вирвала кілька листочків подорожника, прополоскавши, приклала до ноги, щоб жару збавляв. Стягнувши з голови хустину, перев'язала. Аж потім дала зволожити вуста скибкою кавуна. З'їв. Від хліба відмовився. Весь час мовчав, віддавшись на її волю, лише очима дякував. А потім відкинув голову і зовсім затих, не ворухився. Ще гущіше проступила жовтизна на щоках. Вибився з сил чи знепритомнів.

Схвильована, переболіла й збуджена, обхопила його під руки, підняла. Де та й сила взялася! Певне, з хвилювання. Тягла поміж рядками кукурудзи обважніле безвільне тіло, умліваючи, вибиваючись з сил. Не зогляділась, як і сонце зайшло. Аж коли вже зовсім вибилася з сил і зупинилась, який уже раз, перепочити, помітила: повітря навколо зробилось густо-синім і похолодало. А до села було ще далеко. Він ніби очунав, заворушився, прийшов до тями й подивився на неї.

— Не треба, мамо,— проказав слабим, ледве чутним голосом. І замовк. На більше, певне, сили не вистачило.

Не послухала й тягла далі. Та почувала, не служать здерев'янілі руки, проймає все тіло млість. Ще трохи — сама впаде. Поклала його на землю і присіла, витираючи з чола піт рукавом. Він дивився на неї мовчки і вдячно. Бачив — не дотягне. Даремно лише з сил вибивається. А Наталка пильно глянула йому в очі й сказала:

— От що, сину, будеш ти тепер Андрієм.

В його очах засвітилась жива іскра. Про що вона говорить? До чого? Сказала так переконливо, ніби від того

йому мало полегшати. Марити почала з втоми та хвилювання? Чи він марить?

А Наталка біля його обличчя поклала торбинку з хлібом та баклажанами.

— Їж,— наказала суворо.

Потім звелась на ноги, озирнулась навколо, понад кукурудзінням.

— Чекай тут. Та дивись, не вми, поки я повернусь.

Бліда, ледве вловима тінь посмішки майнула на його обличчі:

— Спасибі, мамо.

— Потім дякуватимеш.

Повернувшись, поволі пішла вниз. Зникла з очей.

Прошелестіла за нею кукурудза сухим листом і стихла.

Дома розповіла Назарові. Радилася з ним. Важкий той чоловік і зовсім безсилий. Певне, голодував довго, виснажився. Рана — свіжа. Кров'ю сплив, безпомічний, як дитина. А вони двоє старих напевне не справляться, когось до помочі треба.

Старий подумав, помовчав:

— Когось із твоїх. Хіба Оленку? Вона й живе найближче.

Оленку застала вже в постелі. Підійшла до ліжка, поторгала за плече. Певне, ще не спала, хоч і лежала з заплющеними очима.

Побачивши стару, насупилась. Чи вдала лише, чи, може, й справді розсердилась:

— Чи ви, тітко, коли-небудь дасте мені спокій?

Не звернула уваги на ті слова, не образилась. Нахилилась і гаряче зашепотіла дівчині на вухо. В чорних очах Оленки досада змішалася з тривогою, потім вони стали пильними й уважними. Вислухавши, вистригнула з-під ковдри і почала швидко, хапливо одягатися.

Вийшли з села за левади, коли вже зійшов місяць. Прибережна стежка, втоптана босими ногами, тьмяно блискотіла, звиваючись поміж травною, ніби вузький заморожений струмочок. На жовті висхлі осінні трави впала роса. Було тихо в степу. На березі, поміж камінцями, чути було лише, як ніжно-ліниво плюскотіли хвильки. Ішли мовчки стежкою одне за одним. Попереду Наталка, за нею Назар з рядом під рукою, а позаду Оленка. Прислухались.

На тому місці, де залишила пораненого, не було нікого. Лише прим'ятий мишій та кілька зламаних стеблин

кукурудзи. Наталка постояла, озирнулась і, не мовлячи жодного слова до супутників, почала кружляти навколо, щоразу розширюючи коло.

Він лежав кроків за десять від того місця, на самому краю кукурудзяного лану, ближче до берега. Одповз, певне з обережності, та й зомлів у густому полину недалеко води. Присіла над ним, вухо до грудей приклала. Дихав. Повільно, ледь помітно, але рівно. Підминаючи сиві полинові кущі, Назар старанно розстелив рядно. Міцний гіркуватий запах вдарив у ніздрі, скаламутив чисте холодне повітря навколо. Внизу, в заростях осоки, розітнувся голосний сплеск. Підмита хвилею, одвалилась грудка землі чи жаба скочила. Десь далеко на тому березі почувся приглушений віддаллю посвист, і знову стало навколо тихо.

Помовчали, вичікуючи, прислухались. Тривожно й лячно було в нічному степу. Понад темними контурами горбів у чорних видолінках, поза густими кущуватими заростями верболозу таїлась гостра тривога. Наростала в незвичній нічній мовчанці осіннього, ще не прибраного на зиму степу. Ніде не зрине людський голос, не прогуркотить підвода на далекому шляху, не задзвенить мрійна пісня запізнілого трудівника. Гнітюча тиша. І чується в тій тиші затаєний неспокій, напружена, важка настороженість.

Наталка подала знак рукою.

Мовчки схилились, переклали безвільне тіло на рядно.

— Головою вперед,— наказала тихо.

Рядно підняли за різки й обережно понесли. Вона з Оленкою попереду, а Назар позаду, тримаючи рядно за різки в обох руках. Нести було важко й незручно: двом на стежці було тісно. Тому йшли понад краєм, плутаючись у травах та бур'янах. Тіло його звилось клубочком посеред рядна, тягнуло донизу. Рядно черкалось землі, чіплялось за кущі. З лунким тріском хльоскали по ньому сухі стебла бур'янів.

У балці під селом стали відпочити, розправили зомлілі руки й прислухались. Навколо стояла та ж гнітюча тиша, тільки десь аж на другому кінці села валували собаки. Ніде ані жодного вогника.

Пішли далі вгору глухим провулком. Не доходячи вулиці, перебравшись через рів і попростували городами, стежками поміж садки. До подвір'я підійшли з-за сусідського хліва. Поклали чоловіка за погрібником, на соломі, і аж тоді одімкнули хату. Світла не світили. Оленка на воротях

чатувала за вулицею. Назар сидів біля погрібника. Наталка у вузенькій кімнатці за грубкою на тапчані слала постіль...

Оленка зібралась додому, коли все вже було влаштовано. Переодягнений, обмитий чоловік у важкому забутті лежав на чистій постелі.

На сінешньому порозі Наталка затримала дівчину.

— Спасибі, Оленко.

— Таке! — здивувалася дівчина.— Ніби ні за що. Не вам же послугу зробила.

— Ти дивись мені. Язика не розпускай. Щоб ні слова...

— І тут не втерпіли,— розсердилась Оленка.— Ой, як же ви мені набридли, тітко, з своїми «дивись мені».

І, не знайшовши більше слів, обурена, вибігла на подвір'я. Та стара таки зупинила її аж біля воріт.

— А якщо почуєш де, помітить хто та плескатиме — казатимеш: Андрій, мовляв, прибився додому. Сама не бачила, а чула. Прибився і лежить хворий. Так і казатимеш.

Нічого не відповіла Оленка, шмигнула вниз і, рипнувши хвірткою, швидко пішла стежкою попід тинами. Майнула під місяцем рябою хусткою і пірнула в густу тінь під дерева. Чути лише було, віддаляючись, по стежці дрібно лопотіли її босі ноги.

А Наталка ще довго стояла, спершись на ворота. Непорушна, замислена, вдивлялася в ніч, прислухалася. Думала: «Може, й мої десь так?» І нечутний, глибоко прихований плач струшував її тіло. «Сини мої, надіє моя, звідкіль вас виглядати?»

Тепер і на крок не відходила од хати. Сторожувала, охоплена гострою материнською тривоگو. Здебільшого, коли Андрій забувався уві сні чи лежав спокійно і не треба було сидіти біля нього, поралась коло хати. Хату завжди тримала на клямці. Коли заходив хтось на подвір'я, зупиняла, казала сісти біля себе, до хати не запрошувала. Як забіжить хтось з сусідок чогось позичити, намагалась зробити так, щоб винести потрібне на подвір'я, а її до хати не пустити. Воно хоч і свої, але береженого і бог береже... Всякі люди бувають. Коли не могла вже одвертись, заводила в невеличку хатинку через сіни, в якій не жили. Стояли там клунки з зерном, зимували кабаки, пахло сухими квітами, укропом, зіллям різним, зв'язаним у сніпки, на насіння зібраним. Невміло й скупно виправдовувалась:

— У тій хаті саме долівку помазала.

Або:

— Думаємо на зиму з старим сюди перебиратися. Двоє нас — нащо паливо псувати на велику половину.

Кмітлива й цікава сусідка про себе дивувалася: знайшла стара час мазати. Люди он ніяк даху над обгорілими стінами не зведуть. Стоять хати з геть винесеними вибухами дверима та вікнами, і то не поспішають лагодити.

А то трапилось раз: сусідська невістка, вертлява молодиця, заскочила-таки до хати.

Допитлива жінка, та й нахабна, нівроку, ніде правди діти. Прожогом до хати вбігла та й зазирнула за грубку.

— Ой, а це хто у вас? Може, з хлопців котрий?

Бачила і знала, що не син то лежав, а чужий чоловік, однак питала.

Наталка вся аж затрусилася від обурення, та повелася спокійно. Мусила скупо розповісти, що й як. Випроводжувала молодицю аж за ворота. З сльозами на очах, як за рідного, просила нікому нічого не розповідати. Наша ж людина! За ним же десь теж мати побивається.

Молодиця заприсяглася мовчати. Однак гостра тривога не покидала Наталку. І цілий день після того було їй якось не по собі. Все щось ніби муляло, непокоїло. Стала обережнішою, пильнішою.

Стояла осінь надворі. Гаряча пора. Що збереш за ці дні — взимку місяцями годуватимешся. А її раптом взяла нехить до праці, може, оце вперше в житті. Руки до роботи не зводились. Йй, одній, скільки треба? Та й навіщо його старатися і для кого? Старий Назар ходив-таки в поле. Збирали колгоспну кукурудзу, соняшник, копали буряк. Воно, звичайно, не для роботи, а просто — все щось на зиму й додому занесе. Бо на трудодні тепер сподіватися було нічого. То так і ходив — аби день до вечора. А вона з того дня ні разу з двору не вийшла. І городом не цікавилась. Годі вже з неї — стара. Поралася все більше в хаті та біля хати. Свою городину до ладу доводила.

Перші дні, правда, і від хворого ні на крок не могла відлучитись. Горів увесь. Прокидався і марив у жару, а то зовсім затихав. Годинами лежав, ніби мертвий. І годувала його майже силоміць, мов дитину, з ложечки. Доглядала, як рідного, і тим тамувала своє материнське горе, серце, сповнене щемлячої туги за синами, гамувала.

Андрій ледь оклигав і прийшов до пам'яті аж третього дня. Жар минув, і лежав він тепер висхлий, мов скелет.

На жовтому обличчі лише очі були живими і незвично великими. Зовсім був знесилений, сходяв потом. Щоки запали, стирчав лише гострий горбатий ніс. Старий Назар зрізав йому ножицями під гребінець буйні кучері. І охайніше, і менше з-поміж сільських людей вирізнятиметься, а то дуже вже оті його кучері в очі впадають. Одразу видно, не з наших країв людина. Тепер, якщо й гітлерівця чорт занесе — зручніше при ньому і сином назвати. Що там будеш добирати у хворої висхлої людини, яка вона та на кого схожа.

Раз таки ночувало їх троє — заніс нечистий надвечір. Заглянули за грубку, забелькотіли щось, очима забігали.

— Русіше зольдат? Большевик?

До смерті налякалась тоді Наталка. Цілу ніч дрижала, не могла ніяк ранку дочекатись. Як могла, пояснювала, що син на пропасницю хворий. А воно ж і справді такий жовтий, що на пропасницю схоже. А рани ж його під коврою не видно. То гітлерівець побелькотав щось, покричав та й замовк. А ранком, коли поїхали, відчула — наче хто стопудовий тягар з неї зняв.

За кілька днів Андрій зовсім прийшов до пам'яті, знав, де він і що з ним. Навіть розмовляв тихим, приглушеним голосом. Хоч швидко змовкав, стомлюючись. І старий, і стара звали його лише Андрій, і він розумів, нащо то, і вже потроху звук озиватись на те ім'я.

Хоч звали його зовсім не Андрієм. І був він справді не з цих країв, а десь з Кавказу. В армії служив командиром. Найперше кинувся розпитувати старих, що в світі діється, та мало що вони могли йому розповісти, бо й самі гаразд не знали.

Мав Андрій, крім поранення в ногу, ще одну давнішню рану на грудях, що не зовсім загоїлась. Непритомного від цієї рани підібрали його люди на полі, а потім гітлерівці з ліжка до табору кинули. З місяць мордували його по тих таборах. Морили голодом та спрагою, ганяли з місця на місце, аж поки зовсім висох. Рана ледь затягнулась. Коли гнали їх чималим гуртом по шляху повз село, вже добре бачив і розумів — довго так не витримає. Залишалася яка краплина сил, то все одно розвіє по дорозі, пристане, і тоді пристрелять серед шляху, як інших. Поки ще може рухатись, треба щось діяти, треба спробувати тікати. Спіткає удача — добре, а ні, то хоч умре по-людськи. Все одно смерті не минути... Зібравши рештки сил, вибрав слушну хвилину, шугнув з шляху в кукурудзу. Конвоїри помітили,

але далеко за ним не погнались. Шлях був порожній, полонених чимало, а конвою негусто. Боялися, щоб інші не розбіглись. Тож і обмежились стріляниною навздогін, навмання. Він біг з гони кукурудзою. Одне, що був голодний і виснажений, то сил вистачило ненадовго — лише на перші хвилини згарячу. А друге, що догнала-таки якась сліпа куля і розірвала стегно. Сплив кров'ю і упав, знесилений остаточно, не так уже й далеко від шляху. Якби кинулися гітлерівці по сліду — швидко б і знайшли. Та в них не один він був. Так і врятувався. Спочатку ще довго повз, аж поки зомлів. Спрага замучила. Коли б хоч краплина води, здавалося, що втрое дужчим би став. Але води не було, а сонце осіннє припікало ще добре. В кукурудзі було безвітряно й душно, і він зомлів, не встигну навіть рану перев'язати хоч як-небудь. Зомлів на краю кукурудзи, під шипшиновим кущем, за кілька кроків від річки. Пізніше, надвечір, коли потягнуло від річки прохолодою, опритомнів, зрозумів, що близько вода, але сил, щоб рухатись, не вистачало. І води вже чомусь не хотілося. Певне, вже й свідомості в тому стані мало було. Якесь безсиле марення. І сам не знає як, підсвідомо, помітивши на стежці Наталку, неголосно покликав. Може, тоді йому справді ввижалось, що то його мати, а може, у відчаї наважився гукнути, побачивши людину...

Одходила, врятувала його від смерті Назариха. Уже розмовляв, навіть посміхався інколи по-справжньому, живою посмішкою. Вже й сидів по кілька хвилин на постелі, радуючи тим старих. Міцнів чоловік, набирався сил. Бачила — оживає і, радіючи з того, вже думала, піклувалась іншим. Що далі чекатиме людину? Був він тихий, лагідний, привітний. Звикла до нього, як до сина, і, передчуваючи, наперед боялася нової розлуки, нової рани в змучене, нагорьоване серце.

Було це днів через п'ять по тому. В той день Андрій уперше ступив на ноги і зробив кілька хистких кроків до вікна й назад. Саме лежав на канапці, відпочиваючи, знесилений, поблідлий, важко дихав, витираючи долонею з чола дрібненькі краплини поту. Несподівано забігла до хати схвильована Оленка. Очі її злякано блискотіли. Збуджено, похапцем розповідала притишеним голосом. Оце тільки звідтіль, сама бачила. На тому аж кінці села, край шляху, живе Степан Часник. Гнали вчора гітлерівці полонених. От один, як зупинилися біля села, і кинувся тікати. Конвойні зняли стрілянина. Побігли навздогін, та не догнали. А що було їх

багато та ще якась частина військова на тому кутку стояла, то й почали перешукувати всюди: і по хлівах, і по хатах, і в садках. Довго шукали й не знайшли. Почали заново. В Часника вже раз шукали, а це вдруге зайшли. В нього під припічком лежала солома, видно, внесли для печі протопити. Так один з гітлерівців узяв та й одгорнув багнетом ту солому, а втікач і сидів там, під припічком. Часник побачив його в садку і перевів до хати. А що довго думати було нічого, то наказав йому залізти під припічок і присипав соломою. Коли б удруге не кинулись, то й не знайшли б. Того хлопця одразу там і застрелили. А Часника виволокли на подвір'я, довго і страшно били, а потім, уже напівмертвого, пристрелили біля воріт. Там і лежить ще й сьогодні. І полоненого до нього витягли. Ховати заборонили. На груди папірці приклеїли. Часникові — «Убитий за переховування партизана», а полоненому — «Партизан».

Гнітюча мовчанка панувала в хаті, поки розповідала. Наталка стояла, спершись спиною до грубки, мовчала. Лише дихала глибоко, так, ніби повітря їй не вистачало. За кожним Оленчиним словом очі її примружувались і темнішали, а обличчя блідло, немов хтось поволі випивав з нього кров. І врешті стало зовсім білим.

Андрій слухав, не повертаючи голови, втупивши погляд у стіну. Аж потім скосив очі на хату. В погляді його був біль. Коли побачив крейдяне Назарішине обличчя — знітився. Видно було — стало йому незручно, ніяково.

Почував — піддає смертельній небезпеці цю добру жінку. Закусив губи, потемнів.

— Не бійтесь, мамо,— проказав тихо.— Велике вам спасибі за все. А я, вже й самі бачили, ходити можу, то й піду помалу, як стемніє.

Нічого не відповіла на те стара. Повільно одійшла від стіни, владно взяла Оленку за руку та й вивела її в сіни. Зупинила біля порога. Очі її на блідому виду зовсім потемніли і, звужені, іскрились злістю. І, мабуть, оце вперше за весь час стара не на жарт розлютилась на дівчину.

— Ти мені,— не говорила, а шипіла притишено,— як ти мені, дурне дівчисько, ще раз будеш при ньому розповідати отаке... то я... І на поріг... Чуєш, щоб і біля подвір'я тебе не бачила.

Гостра на слово Оленка теж, мабуть, оце вперше не знайшла що відповісти. Стояла понура, розгублено й ніяково кліпаючи повіками. А обличчя її — кругле, з кирпатим носиком — мінилось: то блідло, то червоніло.

До хати зайшла Наталка все ще не проходила, зла. Обличчя взялось червоними плямами. Пройшла до столу, повернулася до порога. Раз і вдруге... Андрій лежав обличчям до стіни. Мовчав. Ще раз пройшлась. Круто зупинилась посеред хати. Перевела подих:

— А ти слухай, Андрію. Взяла тебе до хати, то вже мушиш мене слухати. І все оте з голови викинь. Не на те брала, щоб одразу, побоявшись, з хати вигнати. Не один десяток прожила, багато бачила. Так одразу мене не залякаєш. Мати я. Тож мені краще й знати, що треба робити,— закінчила вже лагідніше, заспокоюючись...

Якби не біль у грудях від давнішньої рани та щоб не ятрилась ще рана на носі, вважав би себе Андрій цілком здоровим. Не проминуло й двох тижнів, а він уже ожив, посвіжішав. Зійшов з лиця жовтець і не таким великим здався горбатий ніс. У темних зіницях іскрилося вже життя. От тільки ниючий біль у грудях та ще нога. Гноїлась, не жила. Набрякла, зігнулася в коліні, і коли пробував випрямити, нестерпно боліла. Якби лікар, було б, може, краще. Та куди вже там до лікаря. Досить того, що є — не кожному так щастить, як йому. Вже якось і без лікаря.

Лікувала Назариха, як уміла.

Мрячного осіннього вечора сиділи в тісній кухоньці за запнутими вікнами. Жовтим світлячком мигав маленький гасничок. Старий Назар біля припічка латав, обшивав шкірою потерті валянки, до зими лагодив. На тапчані під грубою, звисивши хвору ногу, сидів Андрій. Допомогає Наталці кукурудзу теревити. Купу жовтих воскових качанів висипали на підлогу біля тапчана. Біля нього на низенькому стільчику — Наталка. Брала качани, терла один об один, і великі зерна жовтим градом сипались у відерце. Під шурхіт качанів, лопотіння кукурудзяного дощу лилася тиха материна мова:

— ...Я тебе, сину, того й назвала Андрієм, що, певне, його років будеш. От тільки не схожий ти на нього, зовсім не схожий. Одне, що білявий він у мене і нижчий, мабуть, за тебе. А найбільше вдачею ви не схожі. Ти, бачу, лагідний, поштивий, тихий. А він у мене, хай легенько ікнеться, де його там доля водить, таки норовистий, запальний та впертий. Певно, ні з одним так не набідувалася, як з ним, поки до розуму довела. Третій він у мене був, якраз після революції в голодному році, в двадцять першому, було йому чотири годочки. Міцненький-таки нівроку ріс. Якось напровесні, ні з того ні з сього — візьми та й захворій. Саме рік такий, і лікаря по-

близу немає. А воно посиніло дитя, горло йому здушило, от-от захлинеться. Спасибі, допоміг тоді знайомий фельдшер. А то думала, що вже й по ньому. Віриш, дві неділі, ніч в ніч над ним висиділа. Очі виплакала, сліпнути почала. Та одходила-таки, видужав. А то вже шість років йому було. Яюсь у жнива приносять його з вулиці неживого. Блідий весь, і тільки слина в кутиках губ пузірками здійсмається. Коняка на толоці в живіт ударила. Любив він дуже коней, завжди до них ліз. І лаяла його, щоб стерігся — та де ж там — не послухає. Обернеться та й знов за своє. Думала, одбито йому щось усередині. Днів з десять качалося бідне. Вже я що походила по тих лікарях, що наплакалася, поки на ноги став. А як було йому вже років з дванадцять — задумав з кимось наввипередки конем помчати. А була зима, а кінь некований, посковзнувся. Розбив тоді Андрій голову собі, ногу звихнув і кістку повредив. Що тих сліз одних пад ним вилила — купіль йому б зробити з них можна. А ріс він таки впертим, неслухняним. Було, кажеш йому що, а він лише очима з-під брів зиркає, як вовчєня. Ударив сперсердя — а й не скривиться. І яюсь не дуже й горнувся до матері, як інші діти. Ото, було, в свято принесеш йому якусь обнову чи гостинця, поцілуєш, а він і слова не мовить. Гостинця взявши, лише очима блисне, а поціловане місце старанно рукавом витре, капосне. То ніби йому соромно було, коли поцілуєш. А інколи й буркне: «Цілюють, наче маленького». І сміх з ним, і плач. І ще ж і сердите дитинча було, як вогонь. Все з старшими заходить, нікому не вступить, хоч ти йому кілля на голові теши, а своє до кінця доведе. Запвзятий і до роботи беручий дуже, як вогонь. Все, було, з батьком хазяйнує. А як підріс, то ніде за ним не поспієш. Сердитий та букуватий-таки зостався, небагато від нього привітних слів почуєш. А зате вже як допомогти в чому, то він перший. Хай-но вгледить тільки, що за коромисло взялась — підбіжить, вихопить відра: «Чи мені сказати не могли?» — і вже подався до криниці. То як дома він, не можу я ні за що й рукою взятися: і води наносить, і дров нарубає, і худобу догляне, і на городі допоможе, що треба, ані хвилини не всидить. Нащо вже було, як прихворію — навіть обід сам зварить, та ще й покрикує, коли хочу сама щось зробити. Як та дзига крутиться, до всього поспіє, все встигне. У школі теж верховодив. Учився не так, як інші мої, але й не відставав. На рік ніде не залишався. Оце ж того року й інститут скінчив. Уже був і працювати почав. Доручили йому велику МТС... Та й не знаю тепер, куди його

доля занесла. Як випроводила їх минулої осені, то тільки й бачила. Оце говорю, а він, Андрій, як живий, перед очима стоїть. Отак, як тоді, коли підійшов до мене попрощатись, а я заплакала. Знітився він, ніби аж прикро йому зробилося від моїх сліз. Поцілував та й скоріш до машини.

«Все ви,— каже,— мамо, плачете, наче на похороні».— Отак ніби й зараз чую ті слова, здається, варто лише озирнутись, а він тут і стоїть. Стоїть, переступає з ноги на ногу, чекає з нетерпінням, поки не переплачу. Не йде він мені з голови сьогодні цілісінький вечір. Десь-то говорить про мене чи згадує...

Витирає сльози Наталка, про сина думає: де то, в яких краях, коли живий, і що робить зараз, про що думає?

Звідки ж їй знати, що зовсім-зовсім недалеко від неї справжній Андрій, її впертий, заповзятий і люблячий син. Стоїть він у темній, холодній нічній мряці, на витолоченому неприбраному кукурудзищі. Спинився біля голого, колючого шипшинового куща. Прислухається. Дивляється в темінь, в мряку. Туди, де має лежати рідне село. Стоїть на тому місці, де підбрала недавно його мати іншого Андрія, і хоч не бачить, але вгадує, де має бути яке деревце, вуличка, хата. Це щоб удень, то звідси навіть дах батьківської хати можна було б упізнати. Стоїть Андрій, здригається від холоду, рукою знесиленого товариша підтримує, про матір думає.

Щойно по камінню розмитій греблі перебрів річку. В стоптаних чоботях хлюпотить вода, водою набрякли поли заболоченої шинелі, стомився. Холодно і воднораз немов жаром усе тіло обдає. Зігрітися б оце, чогось гарячого поїсти, відпочити. Діймає голод, але Андрій мовчить, лише дихає важко.

Третій тиждень він пробивається з оточення до своїх, навіть уявлення не маючи, де вони тепер зупинились. Одного лише напрямку дотримуючись твердо — на схід. На схід і десь-то наздожене своїх, десь-то вийде до них.

У бою розбито дві гармати його батареї, не стало набоїв. Обминаючи великі ворожі гарнізони, зрідка відстрілюючись, ішли вони навмання, тягнули останню вцілілу гармату. Та зовсім не стало набоїв, обезсиліли люди, падали загнані й виснажені коні, дедалі тяжче ставало пробиватись крізь ворожі застави. Тоді наказав Андрій зіпсувати і затопити в річці не потрібну тепер гармату, кинути коней і йти на схід пішки, лише з гвинтівками та гранатами.

Уже третій тиждень пробивається Андрій на схід з десятком червоноармійців. Ідуть ночами, ідуть і вдень, де безпеч-

ніше, відпочивають в степу, в колгоспних скиртах чи в лісі. Іноді, заходячи в село і обережно випитавши і розвідавши все про гітлерівців, залишаються переночувати. Трапляється, нападуть на якусь одиноку ворожу машину чи її обоз.

Товариші вкрай стомилися, обносились, одного поранено в лави в сутичці з поліцією, однак дисципліна в маленькій, відірваній від своїх частині тримається міцно. Наказ командира для всіх, як і раніше, закон. Всі неохотно вірять, що проб'ються-таки до своїх, хоч би там що...

Останні три дні випало йти знайомими місцями. Хоч усе навколо й знане, але йти тут було найтяжче. В кожному селі гітлерівці, куди не поткнешся — цілі валки німецьких машин, маршові частини на відпочинку. В кожній хаті повно злої, прожерливої солдатні. Не те що переночувати в хаті, а й до села навернутись небезпечно. Оце сьогодні лише й пощастило. Відпочивали цілий день в сусідньому селі на околиці. Впустив до клуні якийсь дідок. У хаті були фашисти, а вони — в клуні. Поганий то був відпочинок: одне, що холодно, а друге — не могли себе почувати цілком безпечно. Війна і оточення навчили повсякчас бути обережними, настороженими. Тож одні відпочивали, забувшись у важкій і нетривкій дрімоті, а інші чатували із зброєю напоготові. Ледве дочекавшись вечора та з'ївши по шматку сухого хліба, потай принесеного дідом, рушили далі.

Пройшли кілометрів п'ятнадцять осінніми грузькими стернями, перебрели річку і зупинились відпочити в кукурудзищі.

Натомились. Хотілося їсти. Зовсім знесилів поранений товариш.

Тут поруч, за чотири кілометри, було рідне село. Кожен кущик, кожна стежечка з дитинства вивчена, знайома. Із заплученими очима пройшов би. Взяти лише звідсіля ліворуч — і прямо до рідної хати. Батько з матір'ю, тепла хата, гаряча страва, відпочинок... Та твердо вирішив затятий і впертий Андрій не звертати вбік, що б там не було. Та, може, вже й рідної хати немає, ані батька з матір'ю. Нащо ж тоді завдавати зайвого болю, бентежити і так наболіле і стомлене серце? Хай краще буде невідомість — так легше йтиме він своєю дорогою.

А як і є вони? Що тоді? Яку радість принесе він їм, чим утішить? Що ось я прийшов — здрастуйте. Потрапили ви до чорта в зуби, та ще ось і я прийшов горя завдавати. Прийшов порадувати — потрапив, мовляв, в оточення і метаюсь, шукаючи виходу. Запитають вони про братів, а що скажу?

Не чув? Не знаю? Посиджу, посумую з ними, збентежу, завдам жалю та й... прощайте, далі піду. А куди піду? Що на це відповім? На схід? Багато стежок і доріг ведуть на схід, та всі вони однаково тяжкі й небезпечні. Плакатиме, вбиватиметься мати, на груди падатиме, буде сивою головою битись. А потім ночами не спатиме. Увижатимуться його мандри важкі, дороги несходимі, пастки ворожі на кожному кроці. Чи ж має він право на те, щоб отакого горя матері завдавати? Чи ж мало вона ще його має і без того? Ні, краще простувати своєю дорогою. Хай уже думатиме, що десь він на фронті чи за фронтом, не знатиме — то й легше. Коли вибереться, то зустрінуться ще щасливішої хвилини.

Важкий тязгар тисне на груди. Стискає щось за горло. Андрій нахилється, проводить рукою по вологому кукурудзяному стеблі, намацавши твердий качан, одламує.

— Що ж, — каже до товаришів, — відпочинемо, пожуємо кукурудзи, то й легше стане. А тут її, видно, для нас чимало залишилось. Підкріпимося й підемо далі. Гляди, колись і дійдемо.

Нічого не каже товаришам про те, що стоїть серед рідних степів, біля батьківської хати, бо будуть розпитувати, а що скажеш? Не хочеться про це говорити зараз, важко. Дуже важко почувати себе невільником, загнаним зайцем біля рідної хати. Треба буде ж сказати щось, а настрої такий, що й слова з себе не видавиш.

Порощить по висохлому кукурудзяному листі дрібненьким дощем, поривами здіймається густий шелест. Тоненько висвистують стебла мишію, і зринають в голові слова читаного колись, ще в школі, напівзабутого вірша:

Я не боюсь тюрми і ката —
Вони для мене не страшні.
Страшніш тюрма у рідній хаті,
Неволя в рідній стороні.

Поволі, розтираючи на зубах сухе кукурудзяне зерно, Андрій одриває ногу від землі і важко ступає в ніч. Мовчки ідуть за ним товариші. Та й про що зараз говорити? Андрій думає про батьків, про рідне село. Уявляється йому темна спорожніла хата. Сидять біля каганця двоє сивих, осиротілих, сумних. Мовчки передумують безрадісні думи: про самотню старість, про синів, про горе, що неждано-негадано звалилось їм на голову, і бачить Андрій згорблену постать матері, глибокі зморшки на високому чолі, строгі приморжені очі, сиві пасма під рябенькою хустиною, великі спра-

цьовані жилаві руки, на колінах складені. Про що гадає вона, які думки снує? Чого жде, на що сподівається? І згадує Андрій, скільки сил загубила мати, скільки сліз вилила, поки виростила їх, скільки сам він отак, мимохіть, з дурної дитячої примхи, з упертості своєї завдавав їй горя і прикростей. Згадує, скільки можна було допомогти їй, пожаліти, а він і не допоміг, часом і не втішив, хоч і любив, дуже любив свою матір. Та все здавалось — вічно буде біля тебе, ніколи не розлучаться. А тепер он як вийшло... І згадує Андрій, який скупий був на ласку. Вихований суворим селянським життям, не щедрий був на поцілунок, на тепле, ласкаве слово. Малим соромився матеріної ласки, навіть дорослим якось ніяковів від її сліз і недовго затримувався в її обіймах. По-дурному, незрозуміло чому і нащо соромився, боявся почуття свої виказати не лише на людях, а й наодинці. Згадує те все Андрій, і соромно йому стає за себе, і жаль матері. Терпкий клубок лоскоче в грудях, а очі стають вогкими й теплими. І гостро відчуває тепер Андрій, яким недобрим він був до матері і якою доброю, безкорисливою подвижницею була вона в їх житті. Взяв би, здається, її, невеличку, виснажену, на руки, високо підніс би, показав усім — ось яка в мене мати! І цілував би її натруджені руки, не соромлячись, як маленький хлопчик, приклав би обличчя до грудей, і, здавалося, легше б йому стало. І зрозуміла б мати, як він насправді любив і поважав її, і їй би від того стало легше. Та... стоїть навколо осіння холодна темрява, одходить убік, позаду лишається рідне село. Десь там у хаті, низько схиливши сиву голову, сидить самотня осиротіла мати. І не знати ні йому тут, у порожньому степу, ані їй там, чи зустрінуться вони ще хоч раз у житті, чи побачать одне одного, чи скажуть ще одне одному хоч слово.

СЕРГІЙ

«Буран» — невеликий красень сторожовик — повертався до своєї бази, вдало виконавши завдання командування. Одразу, вийшовши з зони ворожого вогню, лягли на курс, паралельний берегові. Землі не видно було. Але коли пильно придивитися в бінокль з палуби, ліворуч по борту темними, ледь окресленими, повитими в серпанок смужечками почли далекі виступи прибережних мілин та піщаних кіс. Коли вони підходили ближче, тоді їх можна було побачити навіть неозброєним оком.

Іноді відходили, зникали з очей за зеленими гребенями хвиль, і тоді море впиралось пругом просто в блакить небесної стіни.

Сергій був внизу, відпочивав після важкої вахти в машинному відділі. І вискочив по бойовій тривозі на верхню палубу в самій лише смугастій тільняшці. Було біля п'ятої години весняного квітневого дня. Яскраво світило сонце. Море іскрилось. Великі спокійні хвилі, зовсім зелені і прозорі, закипали на гребенях білими баранцями піни.

Три фашистські літаки, розпластавшись, ішли низько над хвилями, і тому їх помітили лише тоді, коли вони були вже зовсім близько. Під стрекіт і ухання зеніток вони поминули судно, круто взявши вгору. Розвернувшись уже попереду, пішли назад, просто на ніс. З перших шести бомб у корабель влучили дві. Перша зруйнувала радіорубку, друга, потрапивши до кормової частини, запалила обшивку. На кормі спалахнула пожежа. Решта бомб, здійнявши високі водяні стовпи, вибухнули в морі.

Не долітаючи над самий корабель, тікаючи від густого і навального вогню зеніток, два передні літаки круто взяли в різні боки. Показавши хвости, полохливо шугнули праворуч і ліворуч, намагаючись вийти з-під обстрілу. Третій з піке не вийшов. Втративши управління, мов вогняна комета, залишаючи по собі чорний хвіст диму, з страшною швидкістю ринув він донизу, крутою косиною зближаючись з кораблем.

Сергій швидко біг вздовж палуби на ніс — до свого бойового місця. На його очах літак вривався в море під самим носом корабля. Високий водяний стовп піднявся високо вгору і навально впав на палубу, обдавши холодом і засліпивши. Сергій упав, знову схопився на ноги і, коли протер очі, на мить спинився вражений. Палуба носової частини перед його очима раптом округлилась і почала здійматись вгору, пухнути, ніби тісто в діжі. Вона росла, підіймалась, здавалося, дуже повільно, хоч усе тривало не більше секунди. Розітнувся вибух, спалахнула перед очима блискавка. Відчув, що злетів у повітря. Щось боляче гупнуло по голові, потім вдарило ним об палубу. На мить втратив свідомість, та одразу ж опритомнів. Відчув, що висить ніби в повітрі, міцно тримаючись руками за залізні поруччя трапа. Ноги його сковзаються по мокрій палубі і не знаходять опори. Вгорі, просто над його головою, здіймаючись в небо, палає корма. Ніс корабля зник під водою, і, розлючена, вируючи, вона жадібно лиже палубу внизу, вже під його ногами. Повз

Сергія швидко котились вниз якісь ящики, шлюпки, рятувні круги, людські тіла. Палуба під ним глухо здригалась і вся тріщала. Певне, стався вибух і у машинному відділі. Десь поруч зринули чіткі, але незрозумілі слова якоїсь команди. Та їх зразу ж обірвав новий сильний вибух. «Спалахнули в кормовій частині ящики з набоями»,— подумав Сергій.

Ще раз його підкинуло в повітря і залило водою. Забило дух. Відірвавшись від поруччя, він одчайдушно замахав руками і вже тоді, коли здавалося, що ось і сам має розірватись, вибухнути від нестачі повітря, раптом винирнув на поверхню. Струснув головою, розплющив очі і побачив навколо лише зелені водяні брижі. Пошукав очима. Та даремно намагався спинити і заспокоїти зір на високій стіні недалекого борту. Стрункого красеня «Бурана» на поверхні вже не було. І то ж, певно, на тому місці, де він був, бурунилась, піняво закипала помутніла й збурена морська коловерть. У дзвінкому металічному плюскоті води чулись приглушені і збуджені людські голоси. Навколо, на поверхні довгих водяних гребенів, густо чорніли, розгойдуючись, круглі й мокрі людські голови. На мить усе здалося схожим на якийсь величезний зеленаво-блакитний лан баштана, на якому лежать, вилискуючи під сонцем, чорні кавуни. Сергій одігнав від себе цю химерну думку і повільно, не витрачаючи зайвих сил, викинув уперед руки і широко розгорнув воду. Адже берег мусить же десь бути, і сил повинно вистачить. Однак химерна згадка про баштан залишилась в уяві, жила в почуттях і родила тоскне, болюче відчуття загубленості. Аж тепер він нараз чітко усвідомив, що сталося. Зрозумів, що немає вже рідного корабля і він опинився в найгіршому для моряка становищі, далеко від берега, без надії на допомогу, лише з сподіванками на власні сили. Сталося те, чого ні разу не траплялося ось уже на протязі десяти місяців війни. В таке становище не потрапляв він ні там, на березі під Одесою восени, коли бився з ворогом в складі морського десанту на суші, ні пізніше. Не затонув ще під ним ні один корабель. Тоді, під Одесою, вони десятки разів відбивали напади повітряних піратів, гасили пожежі і виходили з бою поранені, але міцні. Вони втримали корабель на плаву восени минулого року біля Тендри, тоді, коли вже, здавалось, надії на порятунок не було. Міна вирвала велику дірку в борту, над головою лютували фашистські літаки. Але вони відбили напад і залатали борт. А тепер от сталося тоді, коли найменше на таке сподівалися. Вже не так і далеко, за кілька годин ходу від бази, після вдалої операції.

Погойдувалися навколо мокрої круглі голови. Поволі приходили до тями, зорієнтовувались, пізнаючи один одного, спрямовуючи себе до далекого і невидного берега. По кілька чоловік чіплялися руками за перевернуті шльопки, вкладали на дошки поранених і, одштовхуючись ногами, гнали їх уперед, рятуючи товариша і зберігаючи власні сили. Пливли по двоє, по троє, притримуючись однією рукою за рятівний круг, за уламок дошки, ящика від набоїв чи коркового матраца. Пливли поодиноці, широко і неквапливо, по-матроськи розгрібаючи холодну солону воду. Зринали вигуки:

— Анатолію, живий?!

— Живемо! А ти?!

— І я... А Микола?

І залягала мовчанка. Не озивався Микола, не було на поверхні багатьох-багатьох інших товаришів.

До Сергія підплив лейтенант-артилерист Керчинський. Він плив, притримуючись рукою і підштовхуючи поперед себе білий рятівний круг з червоними літерами на ньому: «Буран». Корабля вже не було. Однак лейтенант хотів, щоб корабель існував, і він мусить існувати.

— Товаришу старшина, пришвартовуйтесь поруч.

— Нічого, дякую,— ухилився Сергій.

— Наказую. Весь час тримайтесь біля мене.

Сергій скорився. Лейтенант продовжував:

— Командир загинув. Його убило осколком бомби першої ж хвилини. Зі мною корабельний вимпел і суднові документи з даними розвідки. Весь час тримайтесь зі мною. І коли б щось трапилось — доставте все на базу. Вони в мене за спиною в шкіряній сумці. А поки що — повний вперед.

І в цей час над затихлою морською поверхнею розляглося зловісне ревіння моторів. Люди глянули вгору і, вичікуючи, стихли.

— Не скупчуватись! Передайте команду: не скупчуватись! — вигукнув лейтенант.

Низенько, над самою водою, з гребеня на гребінь застрибали довгі чорні тіні. Фашистські круки, помітивши, що на морі все вже скінчилося і небезпеки для них немає ніякої, круто розвернулися і пішли назад. Тепер берегтися їм було вже нічого, і вони йшли над самою водою. Протріскотіла перша кулеметна черга, за нею друга, потім вони знову розвернулися і знову — кулеметні черги.

Був у світі писаний і неписаний закон — закон, за яким моряків з затонулого корабля рятували. Рятували навіть

переможці, коли на те були відповідні умови. Порятунок приймали або не приймали. Але ще ніде і ніхто не чув такого. Фашистські літаки з чорними хрестами на крилах літали понад водою і розстрілювали з кулеметів беззбройних, беззахисних потопаючих.

Довга черга, пробулькотівши близько від Сергія, обдала його обличчя бризками. Тихо скрикнув і раптом перевернувся на спину лейтенант. Зелена вода навколо рятувального круга взялась червоним. Притиснувши круг ліктем, Сергій перехопив лейтенанта за попереk. Очі командира потьмарились, а посинілі з холоду губи одразу побіліли.

— Візьміть документи, — тихо наказав лейтенант, — а мене залиште...

Замість відповіді, Сергій підвів круг і натягнув лейтенантові на плечі. Потім по одній вивільнив йому руки, і круг став під пахвами. Лейтенант лежав горілиць на крузі. Голова занурилась у воду. Стримів лише загострений ніс та підборіддя. Дихав він важко, короткими ривками, одним розтуленим ротом.

— Наказую... Киньте... Ви загубите документи.

Куля пробила лейтенантові плече. Борсаючись у воді, то виринаючи, то знову занурюючись, Сергій роздер на ньому сорочку і перев'язав, як міг. Лейтенант, здається, знепритомнів. Сергій плив поруч, відштовхуючи од себе його безвільне тіло. Стежив, щоб командир не захлинувся. Коли тіло поверталось набік, знову перекидав його горілиць. Прислухався. Лейтенант дихав. Важко, з присвистом.

Над зеленими спокійними хвилями ревли мотори. Строчили кулемети. А в просвітках поміж стріляниною проривався людський гомін, стогони, благання про допомогу. Убиті поволі тонули, поранені пливли поруч з здоровими, підтримувані товаришами.

Літаки пролітали над головами, розверталися десь далі і потім поверталися знову. Сергій не рахував, скільки було таких заходів. Він мовчки й уперто розгрівав воду. Почував тільки, що нальотів було багато і часу минуло теж немало. Може, тягнулося все це навіть і годину. Сонце опустилося низько над воду і слало по хвилях іскристу, сліпучу дорогу. Воно засліплювало і паморочило.

Нарешті, певне вистрілявши всі запаси, фашисти відв'язалися. Подаленів і завмер за горами хвиль гуркіт моторів. Сергій відчував, що сили починають здавати. Тіло обважніло, м'язи боліли гострим ниючим болем. Нестерпно захотілось відпочити, скласти руки, зануритись у воду і, перепо-

чивши так, плисти далі. Але Сергій знав: коли пірне — більше не винирне. І він плив і плив уже не руками, а грудьми і головою, штовхаючи поперед себе непритомного командира. Іноді він таки перепочивав, притримуючись рукою за круг, але відпочивав недовго. Йому було жаль втрачених хвилин, та й руки по відпочинковій ставали ще важчими. І він плив далі, не роблячи перепочинків, заощаджуючи кожен рух, намагаючись дихати ритмічно, нехапливо, носом.

Перед очима — одноманітне, втомлююче мигтіння зелених хвиль. Безконечна, в'язка, солоня нависла вода. Інколи хвилинами наставали провали в пам'яті та почуттях. Все здавалося нетутешнім, нереальним, усе раптом застиглося непрозорою жовтавою наміткою. Починало нудити. Тоді Сергій стріпував головою, відганяв від себе млість і, закусивши губу, енергійніше розгортав густу, мов холодець, воду.

Спочатку на воді почував він себе зовсім міцно, потім тіло налилося втомою. Втома змінилася ниючим болем, потім біль став гострим і нестерпним. Була хвилина, коли Сергій почав втрачати надію. Біль був такий різкий, що вже дійшов межі людського терпіння. І, зрештою, він просто вже не мав сили рухати здерев'янілими отерплыми руками, які пронизувало від кожного поруху вже не болем, а вогнем. І тепер Сергій вперше спокійно, без ляку подумав про смерть. Закрутились в голові неясні химерні думки. Спливли яскраві уривки пережитого: дитинство, рідне село, батьки. Він зрозумів, що здає. Згадав, що завдання не виконано, на базі вже ніхто і ніколи не одержить даних розвідки. І в тому був його порятунок. «Невже ж на те родила мати на світ, щоб тут загинути?» — подумав він. І, стріпнувшись усім тілом, знову рушив уперед. Хлюпнула в обличчя, в рот, залила очі нависла солоня вода. Руки в одчайному пориві розгорнули її прозорий сувій, і нараз Сергій відчув, що біль зник. Так, біль зник. Але ні рук, ні ніг він чомусь більше не відчував. Вони рухались, розгрібали воду, корячись наказові волі, але вони вже були не його. Це були ніби чужі ноги. Отерплі, задерев'янілі, вони вже не відчували ні болю, ні втоми, ні холоду. Вони були як уламки мертвого дерева, і вже важко було добрати: опираються вони воді чи ні. Але вони працювали, рухались. Рухались в безконечному просторі, в густому місиві. І в тому борсанні загубилось відчуття часу і простору. Здавалось, все застигло, спинилось на місці, і він ні на крок не просувається вперед.

А був у воді він уже кілька годин і проплив чимало.

Непомітно для нього, невідомо коли, зайшло сонце. Синій південний морок спадав на море, і тепер здавалось, що вода всюди: під ним, над ним і навколо. Плив увесь цей час у півмаячінні і не відчував нічого. Вже не думав, звідкіль, куди і нащо пливе. Лише одне пам'ятав, за одне тримався. Одна думка не виходила з голови: не зупинитись, не здати. Треба плисти. І він плив, водночас невинно підштовхуючи тіло командира. Коли одного разу за гребенями хвиль, в провітку між заходом сонця і настанням темряви, майнули перед очима далекі, притуманені обриси берега, він навіть не зрадів. Адже берег був ще далеко і наперед радіти було нічого. Чув навколо далекі, глухі вигуки товаришів.

Вони були десь тут, поруч, але їх голоси долинали ніби з іншого світу.

Нарешті, почув десь збоку біля себе слово «земля». Воно зринуло, ніби чайний крик над водою, захоплене, тривожне і збуджене. Але воно не дійшло до Сергія. Він плив. І вже, коли вдруге почув: «Земля під ногами, товариші!» — настоївся і зрозумів.

Близько берег. Можна вже звестися на ноги, але не звівся. Така була втома і така відраза до води, що випростати тіло вниз побоявся. Знав, коли пірне і не дістане ногами дна, вже не впливе. Не вистачить сил. І він ще довго плив уже зовсім свідомо, вибиваючись з сил на мілкому, де вода сягала йому, певне, не вище пояса.

Щось глухо віддалося в грудях. Щось, ніби тупою пилакою, пройшлося вздовж тіла. Щось шарпнуло, затримало і озвалося далеким-далеким, якимсь ніби чужим болем. Не відчув. Швидше зрозумів, що вже руками торкнувся піщаного, всіяного гострими камінцями дна. Схопився на ноги. Хитнувся і, не втримавшись, упав просто на командира. Над водою тіло нараз стало в сто крат важчим і неслухнянішим. Лейтенант заворушився, щось сказав. Сергій заговорив і собі задубілими губами. Слів не виходило. Хвилину перепочив і, вже більше не піднімаючись над водою, на руках і колінах поліз до берега, тягнучи за собою лейтенанта. Почував: приторк дна, приторк землі влив у нього буйну надію, а з нею прибуло й сил.

Коли вибрів на сухий, піскуватий берег, впав поруч лейтенанта. Припав головою до землі і притисся до неї холодними губами. Так, він поцілував землю. Вона була сухою, надійною, твердою і, як видалось Сергієві, гарячою. Як сина, прийняла вона його в свої теплі обійми. А він, як до матері, припав до її теплих грудей і захлинувся щастям. Рідна

земля! Якою бажаною, якою ласкавою була вона для Сергія. І вперше, отут на березі, зрозумів він, відчув те, що почував кожен моряк. Він зрозумів, що найзаповзятіший і найпроселеніший моряк, який зрісся вже з морем, найбільше і найпалкіше в своєму житті любить землю. До неї він рветься в далекіх морських мандрах, її твердими квітучими берегами марить і її захищає в чорну годину на хистких і ненадійних хвилях морських. І зараз в темряві видалась вона йому, тверда і засмагла від сонця, рідною матір'ю, злилася з її образом, і це до неї, до її материнських теплих грудей тулювся він зараз, як колись малим хлопцем, відчуваючи, що йому спокійно і затишно. І, вже засинаючи від втоми, бачив Сергій ласкаве і зажурене материне обличчя і почував на своїх щоках її шorstкі ласкаві долоні... І здавалося, ніби почув слова її, якими колись в дорогу випроводжала:

— Щастя тобі, сину...

— ...Щастя тобі, сину,— казала того квітневого вечора Наталка, проводжаючи в невідоме свого знайденого і знову втраченого Андрія. Саме тої години, коли доля врятувала її Сергія, вивела вона на широкий шлях і з жалем відірвала від свого серця врятовану своєю ласкою материнською чужу й рідну дитину. Відривала від серця й пускала знову в життя страшне, на дороги військові, звихрені у вирнвогняні, щоб ішов та щастя людського собі та людям виболював.

Як вдерлися на рідну землю фашисти, розпалася, перестала існувати Наталчина городня бригада. Пусткою залишилися неприбрані, не виорані на зиму городи. Та, певне, вже так і заростатимуть бур'яном, зіллям береговим, аж поки не настануть кращі часи. Не до городів тепер, не до праці. Настане весна, та не прийдуть люди з далеких районів до Наталки за сортовою розсадою. Не з'являться влітку на базарі корзини, сповнені червоним полум'ям перших баклажанів. Не казатимуть люди: «З Назаришиної бригади вже вивезли».

Будуть нити, скучати за роботою звиклі, спрацьовані руки, буде тягнути на берег, на вогкий черноземний підмет. Але не буде радості від землі жінці. Та не матимуть з неї радості й чужинці. Думку про роботу з голови викинула Назариха. Стара вже вона — куди їй до праці. Аби біля хати впоралась. Та їй зараз і легше через цю старість. Не ходить попід ворота гітлерівський комендант з пугою, не жене в

поле, не на колгоспне поле, а в економію фашистську. Бо куди ж гнати стару? Яка з неї робота? А інших гнали. Щоранку, як тільки злізли з землі сніги, ходив попід хатами староста «громадського господарства», колишній бандит петлюрівський, з поліцаєм, вигонив на роботу. А коли хто не йшов, услід старості випускали жандармів. І горе було тому, кого вони дома заставляли. Спробувала якось не вийти на роботу Оленка. Так через усю вулицю нагаєм гнали. До кривавих синців молоде тіло збили.

Розсипалась Назаришина бригада. Оленка працювала тепер на шляху з лопатою, обкопувала новий шлях, який німці до Миколаєва прокладали. Немолода вже Марія доглядала в стайні коней. Фросина крутила віялку на току. Молотили аж повесні недомолочене з осені. Параска в степу з ранку до ночі коровками ріллю скородила. Працювали й інші хто де.

А город над річкою тужавів, висихав, розтріскувалась під сонцем, губила вільгість сита земля. Густою щіткою полізли на сонце зелені бур'яни. Не до городу було й фашистам.

Та хоч і розсипалась Назаришина бригада, а Наталка таки залишилась бригадиром. Не губила своєї влади над бригадою, і слухали її жінки та дівчата, певне, уважніше ще, ніж раніш. Прийде, було, до сусіда старий Назар:

— Оленко, чогось тебе моя стара кличе.

— Ніяк від неї спокою немає,— бурчить Оленка, але одягається й біжить до Наталки.

— Обійди, дочко, наших дівчат,— це Назариха так усіх в своїй бригаді звала,— та скажи, чула я, завтра великим шляхом ніби полонених гнатимуть. То хай там приготують, що мають. Та й іншим хай переказують.

І виходили Наталчині дівчата зранку на засніжений холодний шлях. У люту завірюху, в страшні морози гнали тим шляхом фашисти гурти людей. Голодних, зморених, роздягнених. Гнали, щоб виморозити в степу, пристрелити край дороги, знищити. А Наталчині дівчата, чим могли, рятували своїх людей. Виносили хліб, молоко, одяг, хто який мав, і хапливо, крадучись, віддавали нещасним. Розганяли гітлерівці їх кийками, били, часто стріляли по них з автоматів. Тоді жінки залишали їжу серед шляху, а самі розбігались.

Проходили за село сумні гурти смертників. А на порожньому шляху залишались часто розпростерті мертві тіла тих, хто не витримав, упав. Залишались убиті голодом, лютим морозом або кулею фашистською. Часом хтось з них ще

дихав, ще теплився в непорушному тілі кволий вогник життя. І, забувши втерти рясні сльози, казала тоді Назариха:

— Ну, дівчата, до кого понесем? У кого ще немає?

— Та, певне, до моєї хати ближче, то туди й несім,— відповідала Марія. І хоч один уже ось який день ховається в неї на стайні, несли й цього вже до хати, щоб відгодувати, вилкувати й поставити на ноги.

Отак з'явився, «прибившись з далекого міста», новий, не знаний до цього «племінник» у Марії. Знайшовся «брат» у Параски, «прийшов» до Фросини «сестрин чоловік». І навіть Оленка мала «рідного дядька», десь аж з-за Волги, меншого материного брата.

А її Андрій за кілька місяців зовсім одужав, поправився. Ожила зовсім людина, пожвавішала. Виявився веселим і лагідним хлопцем, зовсім ще молодим. Допомогає старій у господарстві, не давав ні за що її рукою торкнутися, навіть хату щоразу сам замітає. Ну, достоту ж її Андрій. І раділо материне серце, коли дивилась на нього. І вже тягнулись до його серця якісь незримі міцні нитки, зв'язували, снували міцну материнську любов.

Був безмежно вдячний Наталці кучерявий смаглявий кавказець. Але не сиділося йому в теплій хаті. Сумувати почав, тужити, замислюватись. Давно вже поривався в світ, давно тягнуло його на війну, соромно було сидіти склавши руки в такий час. Але Наталка твердо сказала: «Не пущу»,— і навіть слідкувати стала, і Назара до того змусила.

— Куди ти підеш? — казала.— Шлях не близький. Де шукатимеш серед зими? Знесилієш, незажилі рани відкриваються. Замерзнеш десь серед дороги. А чи на те доглядала тебе? Ти краще їж більше, сил набирайся. А стане на погоді — не прив'язаний. Побачу — дужий став, отоді й роби з собою, що хочеш.

І хлопець корився їй, корився до перших березневих струмків, корився до першого ласкавішого проміння сонячного. І тоді вже не витримав. Не міг далі. Так-сяк перетерпів ще весняне повноводдя і перших квітневих днів почав у дорогу збиратись.

— Маю вже сили,— кавав,— можна з госпіталю виписуватись. Спасибі вам, мамо. Тепер уже що не буде, а до своїх доберусь. Стежки підсохли, як що до чого, можна й надворі переночувати. Не первина мені.

Посуворішала стара, навіть слова не сказала. Догадувалася, що не через фронт збирається йти, що десь ближче є ті свої, про яких говорять. Недарма ж ото й з Оленкою

останнім часом перешіптувався часто, жадібно ловив кожну чутку про партизанів та з оточенцями, що так само, як і він, видужали, все зустрічався ночами. А це вчора знову Оленка прибігала, знову щось йому переказувала, певне, від когось наказ чи звістку принесла. Догадувалася стара, але не перепитувала. По собі знала, що в цій важкій боротьбі жодна людина склавши руки сидіти не буде. А особливо він, той, кого вона своїм сином нарекла і не помилилася... Мовчки, ніби невдоволено, почала збирати в дорогу. Одяг, який був, приготувала, харчів у торбину поклала, тютюну Назарового насушила в кисет. Робила все старанно, сувора й мовчазна. Ніби в степ чи до сусіднього села виряджала. Була, здавалось, спокійною.

А того темного квітневого вечора, коли вплив на твердий берег її Сергій, глухими стежками, садками та городами вивела хлопця в степ і зупинилась край великого шляху під вербою. І тут не витримала — заридала. Почувала, що відриває від свого серця, з кров'ю відриває шмат теплий і рідний.

— Спасибі, мамо, за все спасибі. Живий залишусь—повік не забуду. Скінчиться війна, повезу вас у гості до себе на Кавказ, до Чорного моря.

— Спасибі, сину, щастя тобі в дорозі й на війні. Та не забувай. У гості я стара вже їздити. В мене син десь на Чорнім морі плаває, то там і за мене погостює. А мені, старій, небагато треба: дочекаємось щасливого дня — вісточку подай. Як про сина рідного, про тебе думатиму. Почую, що живий,— ото мені й свято, й радість буде.

— Поцілуйте за мене, подякуйте батькові Назарові,— і більше нічого вимовити не міг. Здрігнувся, перервавсь голос. Певне, над силу сльози стримував. Переступив з ноги на ногу, одірвався від старої й ступив у темряву.

— Прощайте, мамо, спасибі...

— Щастя...

Глухо, неквапливо пролунали його кроки по вогкій, не висохлій ще стежці та й почали затихати. Бовваніла у густих сутінках ще якийсь час його висока постать і розтанула, розплавилась в темряві. Затихли кроки.

А вона все стояла під старою вербою, крізь сльози вдивлялася в ніч. Стояла на землі маленька, згорблена, як низенька вузлувата тернина, що почала вже всихати; ніби одинока, і, коли глянути на неї, не вірилось, що міцно пустила в землю коріння, розрослась в усі боки і що то з її кореня пішли, розрослись, буйно зазеленіли густі молоді кущі.

Стояла маленька, висхла, виснажена горем і працею, і далеко йшли від неї, непомітної, міцні коріння. Далеко в світі, на воді й на суші, буяла, боролася з ворогом її кров, її сила, її сини — молоді та дужі пагінки.

Стояла стара й одинока край битого шляху і беззвучно плакала. Боліло материнське серце. Розбилось воно на чотири шматки, і вже не втішити його болю, аж поки до купи не збереш. А як ти його тепер збереш? Як до купи зведеш синів? І вона, замість зводити, збирати, множила біль свого серця, дробила його і, вириваючи з грудей живими шматками, пускала в світ, губила. І сини йшли в світ, у ніч, залишаючи в грудях слід кривавий і біль пекучий.

МИКОЛА

Вже другий місяць старий Назар не підводиться з ліжка. Висох, зжовк, зовсім посивів. Одразу став старезним, немичним дідом. Лежав під грубою на тому місці, де колись видужував Андрій, безпорадний, кволий. Стримуючи біль, гауко стогнав. Харкав кров'ю. Надокучливий тяжкий кашель рвав йому груди.

Возили восени з поля жито. Молотили в степу на току і звідтіль завозили до комори. Сутужно, голодно було в селі. Ганяли людей на роботу ціле літо, а прийшла осінь — ні зернини ніхто не одержав з «громадського господарства». Все забирали фашисти й вивозили на станцію. Та не вмирати ж було людям. І вони брали самі, хто як міг і хто скільки міг. Хоч і тяжко було взяти щось у гітлерівців, але люди прилаштовувались, брали. На току день і ніч пильнував поліцай, біля комори — жандарм. Край села, коли поверталися ввечері додому, раптом налітав комендант з солдатами. Десь з-за рогу, несподівано. І, зупиняючи людей, робив обшук. Зазирає у кожну торбинку, навіть до кишень, обшарював підводи і, коли знаходив хоч жменьку зерна, тут же на місці люто бив. А коли траплялося — знаходили в кого цілий клунок чи лантух і витримувала людина першу бійку, тоді не минути їй тюрми. А вже з тюрми зникав чоловік десь у страшних концтаборах. Іноді, коли комендант був лютий надміру, розстрілював на місці.

А за те, що заріжеш власну свиню чи якусь худобину, — вішали. Про це навіть попереджали заздалегідь, розклеївши повсюди накази гебітскомісара.

Старому Назарові прикріпили коні. Мав працювати ними в «громадському господарстві» та доглядати. Сам мусив і годувати, бо коням, як і людям, майже нічого не давали. Кормів не давали, а коли коні гинули чи навіть худли, знову ж били їздового. І харч коням, хочеш чи не хочеш, доводилося добувати потайки. Однаково ж: не годуй — будеш битий, набери фуражу таємно — теж кари не минути. Як хочеш, так і викручуйся. І люди викручувались. Бо не хотіли голодною смертю помирати. Жаль було свого добра, що пливло до рук чужинцям. І вони брали. Брали, де тільки яка нагода траплялась. Брали з-під рук у фашистів, навчилися бути пильними, обережними й хитрими. А коли вже ніяк було взяти, а нагода траплялася — псували, нищили, палили, аби лише гітлерівцям менше дісталося. Брали, важачись на небезпеку, ризикуючи. Брали, хоч часто доводилося за те розплачуватись тяжкими муками. Брав і старий Назар, хоч менше й обережніше за інших. Брав і вважав, що так і треба. Бо не крав, а своє, кров'ю і потом нажите добро брав.

А того разу він навіть не взяв нічого. Було вже підвечір. Добирали останнє з вороха. Поки насипали в лантухи, треба було підгодувати коней. Назар навіть дозволив у поліцая взяти. Насипав коням до рептуха у полову, нічим не притрушену, відерце житнього посліду. Те, що з решета збирали: перетерту соломку і бур'ян і в тому де-не-де зерно. Однак би загинуло. Ніхто ж його звідгіль ніколи не вибирав. Та на цей раз потрібно було, щоб, саме коли вантажили лантухи на останню підводу, несподівано пригнався на тік комендант. Одразу кинувся обшукувати. Знав уже, що люди сиплють зерно в рептухи, під полову, а потім дома вибирають. Знайшов на дні Назарового рептуха жмень кілька зерна. Триння легше, осіло зверху, а важке зерно опало на дно. Побачивши це, розкричався комендант і почав бити старого кийком. Бив по плечах, по голові, по обличчю. Бив і щодалі більше лютів. А коли не витримав старий і впав, обессилівши, ще довго бив і топтав чобітьми лежачого.

Пізно ввечері привезли люди Назара з поля непритомним і поклали до ліжка. Був увесь збитий, заюшений кров'ю і розпухий. Три дні не розмикав уст. Годувала його силоміць, розкриваючи рота, з ложечки. Плакала, самотня і безсила, нікому було пожалітися, ніде правди шукати. Одне добре, що живий залишився. В думках тужила, си-нам жалілася, благала: «Прийдіть, сини, подивіться, що

з вашим батьком зробили. Нащо ж ви нас покинули на старості літ — старих та немічних — на поталу ворогові». А виплакавшись, суворішала і бралася до роботи, доглядала чоловіка. Ледве до пам'яті довела.

Полегшало старому, але вже другий місяць з ліжка не підводиться. Стогне, кашляє. Болить у нього в грудях, шумить в голові. Певне, пошкодив щось усередині ірод.

Сумно в порожній нетопленій хаті. За вікном на мокру, розкислу землю падає густий лапатий сніг. Засльозилися шибки на вікнах. Гуде під вітром за стіною стара груша, сумно й жакно на душі в старій Назарихи. Сидить біля Назарового ліжка, кужіль пряде, ледве стримується, щоб не заплакати та не розтривожити хворого. Сама вже немічною, безсилою стала. Та ні за чим і тій силі бути. Ідять кукурудзяне та ячмінне полоам з картоплею, та й того ледве чи до весни вистачить. Немає біля хати навіть курки jednoї — усіх гітлерівці виловили. Немає й віхтя соломи піч протопити. Вибиваючись з сил, ходить по городах, сухий бур'ян ламає, рубає дерезу і тим топить. Важко їй, старій, нагинатись, визбираючи кожную стеблинку, спини не розпростуючи. В очах від того чорніє і голова йде обертом. А що поробиш: не ляжеш же, склавши руки, не вмреш. Топить тепер лише в грубці раз на день. Там і їсти варить. А за грубою в кухонці й живуть, затуливши прохід ряденцем. У великій порожній та холодній хаті вітер гуляє поміж стінами, тхне цвіллю та пусткою. Приходила ранком Оленка, принесла миску борошна житнього хворому на коржики, в'язочку соломи на розпал. Допомогла старій зрубати на дрова берестка, що ріс біля воріт. Дерево велике, крислате, але молоде ще. А відомо ж — берест цупкий, як залізо. Б'єш у нього сокирою, як у камінь. Ледве звалили. Обрубали гілля, а стовбур вже на інший раз залишили. Не могли більше — з сил вибились. Жаль було, важко той берест валити. Ніби своє тіло рубала; і плакала, не стримуючи сліз. Гарячі сльози змішувалися з холодними дощовими крапельками. Як рубала — Миколу згадувала, невідступно стояв перед її очима старший син, ніби докоряв: це ж, ще як хлопчаком був, посадив біля воріт бересточок, коли на власну хату батьки стягнулись. І ріс той бересточок, густішав, підіймався разом з сином. А потім розкрислатився гіллям, тіль густу під себе кинув, і добре, і радісно було відпочивати літнього паркового надвечір'я під його гіллям. І завжди син згадувався... Тепер прийшов край — зрубала. На якийсь час топити вистачить, а потім уже що буде, те

й буде. Світ не без добрих людей. Та й скільки вже їм треба? Пожили на світі, одмучились, зазнали й радості, то пора й честь знати. Не за горами й смерть. От тільки вмирати не хочеться в такий час. Не дочекавшись волі, дітей не побачивши...

Тягнеться довга нитка, тихо джерготить веретено, стогне, забувшись у важкому сні, Назар, мерехтять за вікном білі лапаті пелюстки снігу, і здається інколи, що надворі весна й осипається у садку цвіт з вишень. І не йде з думок, стоїть перед очима Микола. Він у неї найстарший, то йому в житті дісталосся найбільше. Бо як зводився на ноги, не було коли й вгору глянути, не було коли й приголубити дитину. Ото й тільки, що виплачеться було поночі над його головою, про його долю думаючи, та й по всьому. Народився Микола, коли ще в скарбу працювали. І радість і печаль приніс з собою в родину. Раділи вони з Назаром з першої дитини, та вже з народженням смуток у душу закрадався: яка то доля спіткає в житті наймитську дитину? Тяжко було їм. Нерадісно зустріло сина його золоте дитинство. В сім років, замість школи, мусили до панської череди одіслати за підпаска. З того часу аж до революції вечорами та досвітками тільки й бачила його. Прийде, бувало, до хати вже по темному і само темне, худе, запорошене та обідране. Сяде та й засне десь у куточку, навіть вечері не дочекавшись. Поставить вона на стіл миску з гречаними галушками та й заплаче над дитиною. І будити шкода, намучилось, натомилось воно, по колючих стернях за чужим товаром бігаючи. Та жаль голодного спати вкладати. І, зривши слізьми його голову, таки збудить. А воно заспані очі протирає, кривиться й галушкам тим не раде. А ніч літня коротка. Не встигнуть прилягти, а вже й сіріє. Стелеться гомін людських голосів над економією, реве за рогом худоба, і чередник пугою ляскає. Пора й будити. Обережно (хай поспить хоч ту хвилину зайву) збере йому торбу та й починає будити. А дитина голову в подушку ховає, важко відриватись від теплих дитячих снів, а потім таки встане, зведеться на ноги — худе, зжовкле, та й зараз на постіль присяде, заплакавши. Потріскались попробивані стернею босі ноженята, зранку вогнем печуть. І стати на них не може — так боляче. Зилле йому на руки води, за слізьми світу не бачачи, а воно освіжиться, струсить з себе сон і вже пожвавішає, посміхається.

— Скоріше, мамо, вже в полі поснідаю, а то дід Свирид гніватись буде.

І біжить, поспішає, кульгаючи по росяній траві...

А потім, як пішли менші,— знову йому спокою не було: доглядав їх, матері допомагав, за няньку їм, малим, був. Тихий удався, лагідний, несміливий. Слухняний був, до всього брався, а от тільки до господарства руки в нього не лежали. До книжки тягнувся, про школу мріяв. Та не до того було.

А потім пішов-таки до школи. Після революції. Воно вже таки й величенький був. Ті, що разом з ним ходили, ледве до плеча йому сягали. То й сміються, бувало: парубок, мовляв, у перший клас ходить, за вчителя вищий. Та він на те не зважав. Вчився завжди добре. Старанним був, то врешті і сміятись перестали. Скінчив початкову. Зажурився. Виходило, що ніби й кінець його навчання. Та не той уже час тепер був. Вступив до комсомолу. А там якось місце трапилось, треба було послати одного комсомольця на робітфак до Харкова. Поміркували на осередку комсомольці та й вирішили послати Миколу. Який же він радий тоді був: землі під собою не чув. Збирався, мов на весілля. Та й виїхав восени.

З того часу вона його мало й бачила. Приїжджав лише зрідка влітку, та й тоді від книг не відривався. Сам учився і молодших підтягував, напучував. Незчулась, як і робітфак той скінчив. Студентом інституту став. За кілька років перед війною і його закінчив. Закінчивши, там же і залишився, високі науки ще проходити та молодших вчити. А потім ще в якомусь інституті працював уже науковцем. Перед самою війною писалося про нього в газеті: якесь удосконалення чи винахід зробив. Не в усьому тому розбиралась мати, а тільки раділа за сина, жила його радістю.

Де то він тепер? Куди доля занесла? Чи ж хоч живий? Чи зустріне ще, побачить його? Не дожити їй, певно, до того щасливого дня. Що день, то тяжче стає пробиватись на світі. Та й сили здають, здоров'я останнє спливає. Сумно і жахно. Хоч і б'ється тепер радість у матеріному серці, тепліться в ньому незгасла надія. Погано у фашистів на фронті. Гонять їх наші, б'ють. Та й тут кожного куща бояться. Скрізь їм партизани ввижаються. Тож недаремно й злі та кусючі стали, як мухи восени. Прийде-таки щасливий день, поженуть їх з рідної землі. Певне знає те стара Назариха. А от коли те буде, чи доживе вона до того дня? Діється ж таке, що на день тричі з смертю зустрічаєшся. Мало надії на те, щоб дочекатись...

А вже ж як і доживеш! Що, коли доживеш раптом? Що, коли посвітить ще сонце? Як-то буде, коли вийде вона до воріт, а гітлерівці тікають... І прийдуть, провідають її сини. Та якою ж щасливою, найщасливішою в світі людиною почуватиме себе тоді. Яке ж то щастя, яка радість! Таке щастя, що тепер про нього і подумати страшно. Аж тіло терпне. Дожити, дочекатися, обняти їх. А тоді вже хоч і смерті не страшно...

Загупали попід стіною від вулиці швидкі кроки. Майнула повз вікно чиясь постать. Рипнули двері сінешні, а за ними й хатні. І ще з-за грубки почувся збуджений Оленчин голос:

— Тьотю, до табору полонених звідкілясь пригнали. Там такі вже нужденні, що й глянути страшно. Переганяють їх фашисти подалі від фронту. Молодиці оце збираються їсти понести.

Наталка одставила кужіль, підвелася.

— І коли воно вже скінчиться погибель людська? Коли вони вже погорять або потопляться? — зітхнула. — З наших нікого немає? Не чула?

— Не чула. Ще ніхто не ходив. Здала бачили.

Наталка потягнула з жердини білий Назарів кожушок, накинула на голову хустку.

— Піду й я, понесу, що маю, та подивлюся. А ти посидь тут часинку біля старого. Не треба тобі йти. Небезпечно молодій дівчині тим бузувірам на очі потрапляти, нам, старим, зручніше...

Зав'язала в хустину ячмінних коржів — все, що мала, — і вийшла з хати.

За селом, у степу, стояв колгоспний корівник. Фашисти обнесли його подвійним колючим дротом. Встановили на кожному розі кулет, виставили варту з собаками. Під стіною корівника, біля загорожі, збудували пристінок на одну кімнатку — тепле приміщення для конвою й кухні. Ото й був пересильний табір для військовополонених та, власне, і для всіх радянських людей, які потрапили фашистам до рук.

Кели Наталка підійшла до табору, густіше припустив лапятий сніг. На розмішеному, ледве притрушеному снігом, поораному глибокими коліями шляху осторонь стояв тихий гурт жінок з вузликами в руках. До загорожі, певно, не пускали.

За загорожею, близько біля дроту, збився понурий гурток людей, вдягнених абияк: в шинелі, рвані свитки,

ватянки; в шапках, кашкетах і просто з перев'язаними хусткою головами. Були в валянках, мокрих і заболочених, в рваних черевиках, з ногами, обмотаними лише в онучі, майже босі, роздягнені й змерзлі. Стояли непорушно, тісно збившись до гурту, мовчазні й понурі. На голови, на плечі, на складки одягу клаптями вати осідав мокрий сніг. Вони його не струшували, ніби не помічали. Стояли й тоскно дивились на дорогу.

Наталка привіталася з жінками і, не зупиняючись, попростувала до воріт. Коли проходила повз дріт, люди, які стояли за ним, повернули голови в її бік і проводжали очима увесь час, поки йшла. Глянула на них Наталка й мимоволі здригнулась. Страшно було дивитись на те, у що перетворили фашисти людей. Мало що обідрані, брудні, вони й на виду були страшні. Опухлі, потріскані, чорні від холоду й вітрів обличчя заросли бородами. Чорні, з товстими, ніби налитими водою, нерухожими пальцями руки. Виснажені, висохлі на скелети постаті. І великі, помутнілі з втоми, голоду й страждання очі. Страшні, майже нерухомі очі з застиглим виразом якогось передсмертного зойку, невимовного страждання в поширених зіницях за червоними набряклими повіками. Коли побачили Наталку, затеплився в тих очах якийсь живий вогник надії. Люди потягнулись до неї, але з місця не рушили. Ані на крок не підступили ближче. Не вільно було підходити до дроту або взятися за нього руками. В такому випадку вартовий стріляв без попередження.

На воротях з автоматом на животі стояв солдат. Піднявши комір шинелі і натягнувши пілотку на вуха, шулився, намагаючись захиститись від холодних сніжин. По другий бік, попід стіною хліва, ходив інший, водячи за собою на ремінці одгодовану сіру собаку.

Наталка підійшла просто до воріт. І зупинилася проти вартового. Кивнувши головою на табір, показала вузлик. Фашист ступив крок, виставивши наперед себе автомат:

— Век, матка, век!

«Відьма тебе породила, а не мати»,— подумала Наталка і, відступаючи, попросила:

— Хліб людям дозволь роздати, голодні ж...

— Век! — розсердився фашист і штовхнув її автоматом.

Стара оступилась, зиркнула вбік і застигла, вражена жахом. За спиною вартового, по той бік дроту, просто на болоті, ледве притрушені снігом, купою лежали кілька трупів. Спочатку і не добрала, в чому річ, так мало подібні

були до людських тіл. Майже голі, висхлі та задубілі кістки. З-під шкіри страшно стриміли, аж світилися, голі ребра і лопатки. Вона аж здригнулась, в очах потемніло. Стрепенулась усім тілом.

— Дозволь же, душогубе, щоб ти завтрашнього ранку не діждався!

Фашист і собі щось кричав. Схопив її за плече, повернув і штовхнув у спину. Вона зашпортнулась, поточилась, але втрималась на ногах. Вирівнявшись, тамуючи образу і біль, рішуче попростувала назад понад загорожею. Порівнявшись з гуртом полонених, нараз зупинилась і, роз'язавши вузлик, напружуючись, кинула через загорожу один корж, другий, третій...

Бачила, як заворушилися, шарпнулись вперед люди за дротом, як, наслідуючи її, підбігли й почали кидати через загорожу хліб інші жінки. Почула лютий крик за спиною. Пронизала повітря оглушлива автоматна черга. Жінки кинулись врозтіч. Не влучило, здається, ні в кого. Озираючись і нічого не побачила. Гострий біль обпік плечі, засліпив. І вдруге важко віддався в голові. Зрозуміла — фашист бив палицею. Захиталась і кинулась убік. Сніг, дріт, дорога закрутилися перед очима. Впала на руки, знову звелась на ноги. Підхопив її хтось із жінок і потягнув убік...

Ішла до села серединою дороги, не добираючи стежки. Ступала просто в болото. Сльози заливали очі. Мов густою сіткою заслоняли все навколо. Плакала не від болю — від сорому й пекучої образи. Від люті плакала і голосно кляла фашистів. Спершись на перший, що трапився по дорозі, пліт, заголосила, не стримуючись, як над покійником: «Діти мої, синочки, де ж ви? Чого не глянете хоч, не порятуєте матір свою? Хоч би ж вісточку який подав. А може, вже й кісточки ваші білим снігом замело. Та краще мені вмерти, не побачивши вас, легше мені знати, що в сирій землі лежите, аніж в полоні фашистському зустріти. На муки ваші страшні дивитись, на наругу ворожу та знущання нелюдське. На сором ваш».

Билась в нападі лютого плачу, сивою головою до плоту припадала. А злякані жінки, обступивши навколо, заспокоювали її, зацитькували, озираючись навколо.

— Ой, заспокойтесь, помовчіть краще, Натаалко, щоб гіршої біди не накликати.

Аж як до двору її привели, заспокоїлась. У голові шуміло. Ніло тупим болем. А вона вже старанно витирала сльози і жінок просила, щоб нічого Назарові не розповідали.

Турбувалась, щоб і сам нічого не помітив. Схвилюється, а він же і так хворий та немічний.

Оленки в хаті вже не застала. Натомість біля Назарового ліжка сидів чужий незнайомий чоловік. Високий, ще молодий, але небритий. Щоки поросли густою чорною борідкою, такі ж короткі й густі вусики. Видно, стомлений. У великих привітних очах, коли глянув на неї, горів теплий, лагідний вогник. Сидів на самому краєчку лави, ніби на хвилинку присів і зараз же йти збирався. В руках тримав ватяну шапку, одягнений був у коротке пальтечко, взутий в заболочені чоботи з високими халявами.

Коли оджилила заслінку до кухні, Назар витягнув худу жилаву шию, повернув назустріч їй заросле сивою бородою обличчя.

— Наталко, от гість у нас... Миколу нашого знає...

Щось ніби штовхнуло в груди. Почало терпнути тіло, ніби жаром його хто обсіпав. Зупинилася в дверях, не маючи сили ступити й кроку. Забрало повітря в грудях. «Здрастуйте» хотіла сказати, та лише губами беззвучно поворушила. Стояла в двірях поблідла і дрібно тремтіла. Якесь передчуття, бентежне й радісне водночас, разом охопило всю. Не могла собі ради дати, вкрай розгубилася.

А він підвівся з лави, високий, ставний, і раптом заповнив собою всю кухоньку. Ступив до неї крок, простягнув руки:

— Здрастуйте, мамо! Ішов повз ваше село, згадав. Дай, думаю, зайду. Ми з Миколою разом вчилися ще на робітфаці. Почув, як село зветься,— одразу й згадав.

А вона аж тепер позбулась отупіння, зніяковіло заметушилась по-старечому:

— Здрастуйте! Та чого ж це я... Чого ж ви... Роздягайтеся, сідайте, в нашій хаті гостем будете. З дороги, то, певно, замерзли.

Не змушував, щоб його припрошували. Поклав шапку на підвіконня, скинув пальто й повісив на жердку.

— А таки, коли ласка ваша, не виженете, то відпочину. Воно щоб промерзти, то ні, а притомився таки добре...

— Сідайте, прошу, відпочивайте. Та воно ж уже й проти ночі, то вже й заночуєте в нас, якщо не поспішаєте.

— Якщо не проженете, то вдячний буду.

Чужий чоловік якось одразу сподобався. Викликав повагу своєю статечністю, неквапливістю, тихою рівною мовою, одвертим поглядом.

Наталка заходилась біля грубки, підігріваючи вечерю, а коли скінчила і налила в миску пісного борщу, за вікнами стояла вже глуха осіння ніч. Запалили каганчик, взяли на засув двері й сіли до столу.

Вмошуючись на стільчику, чоловік, ніби між іншим, запитав:

— А «гості» до вас часто зазирають? Вночі по хатах не лазять?

— Ні, їх зараз у селі мало, та й не люблять бродити ночами,— заспокоїла Наталка.— Та ви, як що до чого, не турбуйтеся. Коли не схочете зустрічатись з ними, то є в нас де й розминутись.

Він допитливо і вдячно глянув на стару і мовчки взявся до борщу.

За вечерею розговорились. Чоловік розповідав, де і як зустрівся з Миколою вперше. Як учився разом на робітфаці, а потім він пішов іншим шляхом, хоч і після того ще зустрічалися. Про себе ж не говорив ні слова. Але старі бачили — Миколу знав-таки добре, на картці впізнав і так розповідав про його вдачу, що не бачивши — не вгадаєш. Потім уважно слухав Наталку. Розповідала про життя гірке, про Назара, про бачене сьогодні. Знову перекинулась розмова на Миколу.

— Куди-то його війна занесла тепер? — зажурено мовила Наталка.— Хоч би ж звісточку від нього, хоч би слово.

А він раптом повернув голову і пильно глянув на неї довгим поглядом.

Старій аж якось не по собі зробилося.

— А ви гадаєте, що через фронт звістка не може дійти? — запитав тихо, з притиском. І голос був такий проникливий, сповнений чогось значного, скритного, що стара раптом відчула, що тіло її стає легким, як пір'їна. Хотіла відповісти, та не змогла, не знала, що сказати. Слів не знаходила.

— Доходять і через фронт,— так само пильно дивлячись на неї, сказав повагом.— Доходять,— відповів сам на своє запитання.— Доходять, але ті вістки потрапляють до рук лише нашим людям.

Він устав, пошукав щось у кишенях пальта, потім, озирнувшись на вікна, розстелив на столику великий аркуш паперу. Він починався словами, складеними з великих літер, що одразу кидалися в очі:

ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Без дальших слів, повагом, чітким, але виразним, про-
никливим голосом почав читати:

«Брати й сестри, робітники, селяни, інтелігенція Украї-
ни, наш великий народ!»

І тихо стало в хаті.

Так тихо, що раптом почулось, як б'ються об шибку
легенькі сніжинки.

Слухав Назар, тамуючи важкий, з присвистом, болісний
віддих. Слухала Наталка, застигши на стільці біля грубки,
дивилася жадібними очима на чоловіка, боячись пропустити
хоч слово.

«Рідний край наш, священна земля українська, полита
кров'ю, вкрита димом пожарищ, усіяна трупами»,— виразно
лунав тихий голос чоловіка. Лились, важко падали палкі
вогненні слова, розповідаючи про поневолену і сплюндрова-
вану рідну землю, про муки радянського народу, про криваві
злочини гітлерівських душоубів і людоджерів.

Все ставало перед очима баченим, пережитим, жакним.
І радісно було їх слухати, бо вони родили силу, впевненість,
надію. «Значить, знають про все там, за фронтом, бачать
наші муки і сльози, чують наш плач і б'ються за нас»,—
думала Наталка, слухаючи.

Слова западали у саме серце.

«Та встали, як один, радянські народи проти ворога
смертельного, розгорілося полум'я священної війни на
Україні, і за наші муки вже заплатив ворог річками своєї
чорної крові, горами трупів. І вже смертельно поранено
скаженого звіра, люто огризаючись, стікаючи кров'ю, му-
сить утікати він з нашої землі і вже залишив східні райони
України. Ворог, щоразу зазнаючи нових дошкульніших
ударів, обезсилюється, а міць і сила Червоної Армії зростає.
І вже близький час нашої перемоги, близький час
визволення поневолених українських земель...»

Ми чуємо вас, батьки, діти, брати й сестри! Ми робимо
все, щоб визволити нашу рідну землю. Не стане Україна
перед ворогом на коліна. З братами — росіянами, білору-
сами, грузинами, вірменами і іншими народами Радянсько-
го Союзу,— з їх допомогою здобудемо ми свою волю,
і Україна знову зростатиме, буде квітнути у вільній сім'ї
радянських народів.

Боріться, брати і сестри, за світлу долю Батьківщини!
Наближайте час нашої перемоги! Знищуйте фашистських

псів, ширте лави червоних партизанів, допомагайте народним месникам в їх святому ділі!

Смерть фашистським окупантам!

Хай живе вільна Радянська Україна!»

Насторожена затаєна тиша стояла в хаті. І порушувало її лише потріскування берестових дров у грубці. Але здавалося, слова ще лунають, живуть і сповнюють кімнату. Мовчить старий Назар, ніби боячись поворухнутись. Мовчить, прикипівши до стільця, Наталка. Та й що скажеш? Що додаси? Нічого не додадуть тут твої слова, бо сповнило всю істоту незвичне, радісне, широке почуття. І здалося старій, що з тісної кімнатки потрапила вона раптом в оновлений, світлий край. Радісно й вільно дихається в ньому, стелється радісний людський гомін, чуються рідні голоси синів. І не хочеться говорити, щоб не порушити того настрою.

А чоловік помовчав, уважним поглядом обвів хату і почав читати підписи, чітко відокремлюючи, ніби карбуючи кожне слово. Підписали діячі українського Радянського уряду, червоноармійці, Герої Радянського Союзу, робітники-стахановці, письменники, колгоспники, артисти, академіки, вчені, і серед них — доцент науково-дослідного інституту, орденоносець Микола Назарович Бурченко.

Наталку ніби хто в спину штовхнув. Похилилась вперед. У грудях боляче шарпнулось, ніби одірвалося що. Обличчя раптом взялося жарким рум'янцем, очі заблищали:

— Як, хто, сину?

— Микола Назарович Бурченко. Ваш Микола. Він зараз працює в тилу. Велику справу для країни робить.

Велика радість приголомшила, все тіло пойняла млість, одразу ніби аж осіла вся, обважніла й не могла здобутись на слово. Сиділа, вклякнувши, гарячими очима дивилась на чоловіка з мовчазною радістю, з захватом. А з очей вичувались і стікали по гарячому зморшкуватому обличчю рясні сльози, застидали світ перед нею.

Довго плакала мовчки, беззвучно, радісними сльозми облегувала душу. І поки плакала — затаєна урочиста тиша стояла в хаті. Потім пересилила себе, важко звелась на ноги. Хисткими кроками підійшла до чоловіка, не втираючи сліз, нагнулася й поцілувала його в чоло.

— Спасибі, сину. Велику, ой велику радість ти нам у хату приніс. Велике свято нам, старим, сьогодні, — тільки

й спромоглася сказати. І, захлинаючись слізьми, простягла руку до паперу.

— Може, залишиш нам, сину? Берегтиму, як скарб. Гляну на нього — і легше мені стане. Так, ніби з рідним сином порозмовляю.

Зворушений чоловік простяг до неї папір. Взяла його в тремтячі руки, до заплаканих очей піднесла. Потім до грудей міцно притисла.

— Може ж, у тебе, сину, ще є? За всіх болить материне серце. Не одній мені оцей листочок радість та втіху принесе. Є й крім мене люди.

Чоловік завагався.

— Бачите, воно-то є... Але... Тут обережними треба бути, щоб у халепу не вскочити.

Наталка витерла сльози, посміхнулася:

— Чи мене, синку, вчити треба? Вік прожила — всього надивилась.

Не перечив більше. Мовчки витяг з кишені пачку листівок і простягнув Наталці...

І був той вечір справді святом для неї. Давно вже не було такої радості великої в холодній спорожній хаті, як того дня. І велика радість наповнювала груди жінці, викликала усмішку на скорботні зів'ялі уста...

Чоловік, переночувавши, зник так само несподівано, як і з'явився. Вдосвіта попрощався, попросив, щоб не проводили, і, вийшовши з хати, пропав, загубився, так, ніби й не було його.

А Наталка прокинулася з таким почуттям, ніби сьогодні мало бути якесь велике свято. Дивувалася, з чого б то? Потім згадала і, посміхнувшись, швиденько встала з постелі. Одягнулася, вийшла за поріг. Сонце ще не сходило. Повітря було холодним, прозора-синім. Лише край неба на сході весело рум'янився, мінився радісними барвами. Земля за ніч підмерзла. Густо встелив її чистий сліпучо-білий сніг. Гронами осів на вітах дерев, на стріхах, білів усюди чистий, незайманий. Було просторо навколо, пливла над селом вранішня урочиста тиша. Здавалось, ніби сама земля відчула материну радість і прибралася як на свято.

Вдень, коли забігла Оленка, зустріла її стара незвично ласкаво. Піднесла сама стільця, посадила до столу. Потім вийшла в сіни, визирнула на подвір'я, на вулицю й, узявши двері на засув, повернулася до хати. З-за сволака, де колись насіння ховала, добула листівку й мовчки покла-

ла її перед дівчиною на столі, старанно розгладивши долонею.

— Читайте уголос, дочко.

А сама сіла біля Назара, край ліжка. Сперлась щокою на долоню, приготувалась слухати. Так, ніби оце вперше мала почути, що там написано.

Оленка нашвидку наперед схопила зором заголовки, підписи. Сплеснула в долоні, зарум'янилась. Заблискотіли очі радісною цікавістю.

— Ой тіточко, а де це ви взяли?

— Стара будеш, як усе знатимеш. Читайте.

І, не зронивши й слова, навіть не поворухнулась, поки читала дівчина. Боялась пропустити хоч щось. Все вислухала, кожне слово, кожне ім'я, що було підписано. Аж тоді підвелась на ноги і принесла з другої хати ще кілька листівок. Передала Оленці.

— А оце на, занесеш нашим дівчатам. Хай і їм радість буде. Оддаси тихенько Фросині та Парасці. Та накажи, щоб обереженько. Щоб якому катюзі на очі не потрапило. Та й сама, дивись мені — не стрекочи, як сорока, на ціле село, бо вляпаєшся.

Оленка спалахнула, аж сльози на очах виступили.

— Та що я, маленька? Доки ви мені, тітко, будете дорікати? Пристаєте та й пристаєте, як реп'ях до кожуха. Наче я дурніша за всіх вродилася.

— Іди. Не розп'якуй зайвого та слухай, що старші кажуть. Вони більше за тебе в світі всякої всячини бачили, то більше й знають...

Взяла дівчину за плечі і лагідно підштовхнула до порога. А сама посміхалась тепло й по-дитячому радісно.

— Іди, іди, цокотухо. Та сердься чи не сердься, а будь обережною...

А після обіду Наталка накинула поверх білої хустки теплий платок. Сховала під полу кілька листівок і, поставивши біля Назара воду в склянці та їжу, вийшла з хати. Зібралась аж на третю вулицю до Марії. Йшла не попід тинами, а просто серединою широкої, засипаної чистим снігом вулиці. Ступала повагом, не поспішаючи. Не гнулась. Випросталась уся, ніби помолодшала відразу. Високо тримала сиву голову. Чемно, з поважною урочистістю віталася з зустрічними сусідами, а ті, відповівши їй, зупинялись і довго дивились услід.

Коли думала Наталка про синів, а думала завжди, уявлялись вони їй там, на фронті, дужими, незламними, непримирними до ворогів бійцями. Хотіла зустріти їх. Довгими безсонними ночами про це марила. І часто-часто бачила в думках ту зустріч з синами. Омріяла її собі і вже інакшою не уявляла, як тільки так: загримить в степу за селом, заметушаться, заметаються в смертельній паніці фашисти, і хлюпнуть тоді грізною хвилею з-за синіх обривів густі червоноармійські лави. Вийде вона на широкий шлях, як у найбільше свято, визволителів зустрічати. І серед перших зустріне когось з синів — байдуже якого. Адже то буде він, її син, стомлений з дороги, заболочений чи запилений, але веселий, з сяючими очима. Перекине гвинтівку через плече, підійде до неї несподівано:

«Здрастуйте, мамо! От і дочекались. Тяжко вам, мамо, постаріли, посивіли зовсім...»

І буде то найщасливіший, найрадісніший день в її житті. За все боліло материне серце. За рідний край, топтаний чужинцем, за синів, за людей своїх, поневолених, мучених, принижуваних. І допомагала людям, чим могла і як могла. Полегшувала їх муки страшні. Бо то її діти були — голодні та зранені, полонені. Її дочками були бранки, гнані в фашистську неволю. І тільки чула де про полонених, одразу нав'язувала вузлик і бігла туди. І поки йшла, поки не роздивилась і не допомогла, страшна неусвідомлена тривога терзала її серце. Вдивлялася в засмучені обличчя бранців з жалем і сторожкою увагою, завмираючи. Не уявляла собі й думати боялася, що серед них раптом побачить сина. Гірше смерті лякала її та думка. Почувала — якби трапилося таке, не витримала б. Завдало б то смертельного удару їй. Знала напевне — до болю, до гіркоти сором облік би груди, зламав би гордість її материнську. Боялась, як смерті, боялась стара такої зустрічі і не хотіла її. Легше вже мертвою побачити рідну дитину, легше знати, що впала вона в бою вільною, незламною, гордою. Що не пережила вона наруги, ані мук страшних, ні голоду, ані бійки. Не знущався над нею ворог, не принижував, не топтав чоботом її гідності, і не завдала вона гіркоти приниження ні собі, ні людям своїм. У синах була Наталчина гордість материнська, ними тільки й трималось її життя. Не відмовилась би від сина-бранця, не відвернулася б. Душу за нього віддала б, щоб лише допомогти, підтримати, визво-

лити. Та все ж краще б груди свої під кулю підставила, краще вмерла б раніш, щоб тільки не побачити глуму ворожого, не дожити до сорому такого.

Де б не загинула і як би не загинула рідна дитина, а матері все одно вічна рана в серці, все одно жаль пекучий. Та й жаль буває різний.

Спіткає сина смерть у чистому полі, в розпалі гарячого бою. Впаде він на рідну землю, кров'ю зросивши її. Не побачить ніколи вже мати рідної дитини. Та знатиме — не насміялися над тілом вороги. Віддали шану сувору йому товариші та сховали в свою землю, насипали могилу. А потім написали теплого листа незнайомій матері. Гірко побиватиметься вона над тим листом, очі виплаче, та знатиме хоч, де і за що поліг її син. Поліг не боягузом і не бранцем нещасним. Не загубив ім'я свого, а вкрив його славою. І прийде ще час, знайде вона могилу його, пролле на ній свої сльози, і здаватиметься, що в гостях у дитини побула, відвідала її. Нічого вже не буде в матері, а гордість її за себе, за своїх дітей назавжди залишиться...

Тої осені села почали оживати. Бадьорила близька надія на визволення і зміцнювала людей. Гриміли на Дніпрі радянські гармати. Визволено Київ. І вже радували людське око червонозорі радянські літаки. І вже міцні кордони фашистські й застави не могли спинити весняної повені радісних вістей, що хлинули аж у найдальші села і залили радістю серця.

Але гітлерівці таки притьмарили людську радість. У ту теплу осінь 43-го року вони вчинили на селі страшне пекло. Відчуваючи, що не втримаються, лютуючи від безсилої злості, намагалися залишити по собі якнайбільше горя, пожарищ, сліз і трупів. Коли б сила, залишили б по собі лише безкраю голу пустелю. І вони намагалися так і зробити. Та не завжди і не скрізь могли.

Найперше їхня лють впала на молодь. Вони вже не брали по роках, а захотіли вигнати до Німеччини всю молодь, всю як є. Не залишити в селі жодної працездатної молодої людини. Вони оголошували набори, призначали дні виїзду, а коли не допомагало, влаштовували облави. Оточували село, гасали по степу, обшукували хати і, коли не заставали дітей, хапали й кидали до тюрми старих батьків.

Плач стояв над селом. Тужили батьки, побивались матері, кленучи той день і час, коли душолюб Гітлер на світ народився. Ховали, де хто тільки міг, дітей. А гітлерівці вишукували їх з собаками, виловлювали й, посадовивши на

підводи, везли до району. Діти розбігалися по дорогах у степ, у ліс й глухими стежками, байраками та яругами поверталися додому.

Тоді фашисти почали налітати зненацька, серед ночі. Кого в хаті застукують — забирали разом з батьками. А коли хто тікав з-під рук і його помічали — стріляли навздогін. Не одного вбили. А не зловивши, не доставши кулею, запалювали хату.

Якось дощової жовтневої ночі знявся над селом лемент. Затужили жіночі голоси. Затріскотіли постріли. Десь на сусідній вулиці спалахнула пожежа, і шибки в Наталчиній хаті замиготіли від червоної заграви. Прокинулась збентежена і вже не могла заснути. Сиділа на лаві край вікна, накинувши на плечі хустину, і вся тремтіла з хвилювання й страху.

В шибку навпроти неї хтось неголосно, але настирливо затарабанюв. Здригнулась вся, відсахнулась. І так сиділа кілька хвилин, мов скам'янівши. Гамувала сполохане биття серця. В шибку тарабанило, не перестаючи, наполегливо, нервово. Боязко відхилила край заслінки і обережно ви- зирнула.

— Тьотю, відчиніть, — почувися за шибкою глухі слова. Голос був жіночий, переляканий.

— Назаре, Назаре, вийди відчини двері. Хтось з молодиць до нас.

Назар підвівся з ліжка, вступив у чоботи на босу ногу, кинув на плечі кожуха. В снігах, чути було, насторожено запитав: «Хто?» — і швидко відсунув засув. Забряжчав клямкою.

Прожогом забігла до хати Оленка. Була роздягнена, боса: коси розпатлані, обличчя бліде. Чорні веселі очі тепер округлились, потемніли ще більше. Видно, як спала, то так, схопившись, і побігла.

— Облава. Кожну хату, де хтось з молодих є, обходять. Уже з Аврамового двору до нас ішли, ледве жива вислизнула та поза хлів і до вас... Вже як перескочила город — почула, як у двері загрюкали. Сховайте, тіточко, вони до вас не прийдуть.

Тремтіння Оленки передалося Наталці. Вона горнула дівчину до себе. Чула, як швидко-швидко сполохано б'ється її серце. Гладила рукою по голові, заспокоюючи. А сама чомусь думала про синів. Згадувала наймолодшого свого — Максима. Це ж і йому судилося б таке, коли б вдома був. Ганялись би за ним з хортами, як за звіриною, або

давно б на каторгу запроторили. І зараз у темряві, пригор-таючи до себе наполохану дитину, якій загрожувала смер-тельна небезпека, Назариха радість і полегшення відчувала від того, що не біля неї зараз сини. Розуміла так ясно, як ніколи. Який би то був жах, коли б жив біля неї її Максим, який смертельний удар. Яке щастя, що він зараз не тут, а десь там, на фронті чи за фронтом. І не боїться тепер вона нічого. Бо за себе бояться її нічого, вона все перетер-пить, все витримає, навіть помре без жалю, аби лише діти були вільні та щасливі...

І от минає вже шостий місяць з часу, відколи Оленка почала жити в Назаришиній хаті. Тої тривожної ночі вона пересиділа до ранку на горищі. Ранком прийшов її батько. Розповів: наскочили жандарми з поліцаями до хати, ледве встигла вискочити дівчина. Перевернули все догори дном, шукали на горищі, в хліві, скрізь шукали, всюди заглянули. Допитували дружину. Один жандарм навіть ударив. Але батько міцно стояв на своєму: повезли дівчину в район і відтоді не бачив. Не поверталася вона додому. Може, вже давно десь аж у Берліні, а тут іще спокою нема. Сам би радий бачити її, та ба... Жандарм кричав, що всі з тієї пар-тії розбіглися і ніхто до Німеччини не поїхав.

А якийсь німець згадав тоді, що кілька чоловік таки посадили у вагон. Як би там воно не було, але дівчини не знайшли, нічого підозрілого не побачили, то й пішли ні з чим.

— От тільки як воно далі буде,— сумно закінчив старий.— Чи довго ще воно отак протягне?

— А далі житиме дівчина у нас,— твердо сказала На-талка.— Дітей у нас немає, то нікому й на думку не спаде шукати. А шукатимуть — то не так уже легко й знайти буде.

Подякував Никифор і залишив Оленку в Наталки.

Назар наносив на горище соломи, кукурудзяних снопів. Заклав ними цілий куток. І там, аж під самою стріхою в куточку, ховалась Оленка. Хата тепер знову завжди була на засуві. Оленка, не відриваючись, слідувала у вікно за подвір'ям. Коли хтось з'являвся біля воріт, миттю схоплю-валась і по драбині вибиралась на горище. Пересиджувала там, аж поки не покличе її Наталка, не скаже, що небезпе-ка минула. Дівчина змарніла, схудла, стала сумною і ла-гідною. Тепер завжди і в усьому слухала Наталку і ніколи не перечила. І від того Наталку брали чомусь сум і досада. Вона вже звикла до жвавої, непосидючої дівчини, до її го-стрих відповідей і в'їдливих дотепів. А сумна і сумлінна

Оленка здавалась їй тепер ніби не тією, підміненою, і викликала жаль. Дівчина нудилась і щоразу, коли Наталка кудись виходила і потім поверталась, зустрічала її одним запитанням:

— Нічого, тьотю, не чули? Скоро вже?

— Скоро, скоро, дочко,— втішала стара. Але коли буде те «скоро», вона й сама хотіла б знати не менш, ніж Оленка. Вона й сама чекала, згоряючи від нетерпіння. Так чекали всі. Чекала Оленка, чекала Наталка, чекав Назар, чекало все село, чекало ціле Правобережжя, з надією вдивляючись на схід, з затаєним подихом, з єдиним помислом.

Витримати все, перетерпіти всі муки, бо це вже останні. І таки дочекатись...

Осінь того року була пізньою, сухою і теплою. Лише в грудні пішли дощі. В січні випав рясний і глибокий сніг і настала справжня зима. Але трималась недовго. За тиждень повернуло знову на дощ. Сніги розтанули, потекли ніби напровесні, і одразу розлилось навколо непролазне болото.

Кілька разів зима ще намагалась взяти своє. Наскакувала з холодними вітрами, мела колючою сніжною крупю, ревла заметілями, буранами. Вночі земля дубіла від морозу, проймалась тонкою, блискучою, мов скло, кригою. А з півдня знову пригрівало сонце, і все навколо тануло. І врешті зима здалась, обезсиліла й відступила. На початку лютого стало болото і більше вже не замерзало.

В селі всі твердо знали, що фронт уже близько, по цей бік Дніпра. Але коли пройде через цей край і визволить село, не вгадати. Було вже двічі, говорили люди, прорвалися наші частини зовсім близько, за 60—70 кілометрів. Сподівалися вже, що ось-ось, та погуркотіло кілька днів — і все знову стихло. Двічі вже спаковувались і збиралися навіть гітлерівська комендатура і жандармерія, а потім знову залишались на місці. Кілька разів чули вже, як бомбили радянські літаки ближні станції та колони німецьких танків на марші. Раніш, коли високо в небі з'являвся радянський літак, всі люди вибігали з хат. Це була справжня подія. Хто помічав його, розповідав іншим. Тим, хто побачив, заздрили. Тепер радянські літаки часто гуляли в небі над селом. Літали низько, їх бачили всі, зустрічали і проводжали з радісною надією. Це вже стало звичним.

У середині лютого зникли всі сумніви. Фронт наближався. Село вирувало. Цілими днями вулицею вздовж шляху гуркотіли підводи й машини. Навантажені різним скар-

бом, нескінченним потоком котились вони на захід. Тікали, «евакуувались» від Дніпра, змиті, мов сміття, весняною повіддю, гебітскомісаріати, жандармерії, комендатури, поліції. А назустріч їм сунули колони заляпаних болотом, злих і пригнічених солдатів. Спішило нашвидку збите повнення на фронт. Ночами люди раптом прокидалися від нестерпного гуркоту. Здригалися стіни в хатах, дзеленчали шибки і потріскували двері. Люди одслонювали запинала на вікнах і обережно визирали на вулицю. Ішли німецькі танки. Гітлерівці підкидали до фронту в місця проривів танкові з'єднання, щоб хоч на день зупинити, затримати навальний наступ Червоної Армії. Але ніщо вже не допомагало.

В хатах тепер ніде було й повернутись. Щоночі зупинялись брудні, всі в болоті, нахабні, але переполохані фашисти. Багато й галасливо розмовляли між собою. Люди вловлювали з тих розмов назви місцевостей, районів і міст. І по тому судили, яке місто вже звільнено, де ще йдуть бої, де зараз знаходиться фронт.

З Оленкою тепер було вільніше. Вона повеселіла. Вже майже не ховалася. За горище й думати кинула. Сиділа в хаті навіть тоді, коли там були німці. Хоч додому ще не йшла. Комендатура, жандармерія й поліцаї непомітно втекли з села вночі і більше не поверталися. Тепер їх місце займала військова комендатура і польова жандармерія. Цим було вже не до Оленки.

Пройшла, прошуміла брудна хвиля біглих «завойовників», жадібних до чужого, бундючних панів, які панічно втекли від справедливої помсти. Тепер на шляху і в селі були лише солдати-фронтовики. Німецькі літаки по кілька разів на день пропливали низько над селом, зграями по двадцять-тридцять. Летіли на схід, сповнюючи повітря важким гулом. А за кілька годин поверталися назад вроздріб, поодинці, розпластавши крила понад самою землею, ніби сполохані горобці. Тепер небезпечно ставало виходити навіть за ворота. Після заходу сонця на вулиці розстрілювали без попередження. Від дороги, по якій просувалися війська, відганяли пострілами. Гітлерівці ні з чим не рахувалися навіть про око. Тягли з хат, що хотіли, вбивали худобу, грабували без розбору. Розташовувалися в хатах, як хазяї, виганяючи цілі родини в кухню чи в сіни, а то й просто на вулицю. Часом вони «звільняли» від господарів цілий куток, кілька вулиць. Розташовувалися там, виставляли вартових, і потрапити на свою вулицю безкарно не

міг ніхто. Того, хто наважувався, гнали палицями, а то й розстрілювали.

Гнітюча важка хмара впала на село й притисла до землі. Здавалося, небезпечно, невільно було навіть дихати. Але десь хтось уже сказав перше радісне слово: «Чути».

— Вже чути...

Надвечір, коли стихав денний гамір і в тихому повітрі кожен звук ставав чіткішим, люди насторожувались. Заходило сонце. Закінчувалася праця на подвір'ї. Треба було йти до хати. Але людина підходила до хати й зупинялась. Затаївши подих, витягнувши голову вперед, вклякала на місці і вистоювала так годинами. Стояли біля кожної хати. Стояли по всій вулиці. У всьому селі. Мовчки, напружено стояли — поодинокі, по двоє, по троє із зверненими до сходу очима. З обличчями, суворими й замкненими. Жадібно вслухалися. І хоч нічого ще не було чути, але їм хотілося і їм ввижалося, — за далекими горбами степовими глухим підземним гуркотом гриміли радянські гармати.

В Назаровій хаті першою почула далекий глухий гул Оленка. Спочатку їй не повірили: стільки вже вслухалися, стільки обдурювали самих себе. Але Оленка стояла на своєму: «Вже чути». І це не літаки й не танки. Це лише гармати. Старий Назар не витримав і вийшов надвір. Став за стіною. Став і закляк там непорушно, наче й не збирався вже назад до хати. Почекавши хвилину, Наталка і собі вийшла і стала біля нього. Вибігла за нею й Оленка. Стали поруч мовчазні, насторожені. Прислухались. Звідкись, ніби з самої землі, ледве чутний, все ж долітав глухий, тривожний гуркіт, ніби розкоти далекого грому. Так, справді, вже було чути.

Ранком гуркіт став гучнішим. А другого вечора ще посилювався. І, хоч далекий, став зовсім виразним. Потім гуркіт чувся навіть серед дня. По ночах гуло виразно. Вловлювалися навіть окремі вибухи. Тепер люди подовгу вистоювали попід хатами. Слухали грім далекої канонади, ніби музику, і не могли наслухатись. Впивались тією музикою, вбирали її всією істотою. Не говорили, лише презирались радісними поглядами. Розуміли одне одного без слів. Ранками, тільки-но прокидалися, одразу прислухались, тривожно перепитували одне одного:

— Гуркотить?

Коли гуркіт був виразнішим — раділи, коли він стихав чи нараз змовкав — ставали сумними. В далекому гуркоті гармат тепер було їхнє життя, їхня надія і радість.

«Уже скоро»,— говорили їх погляди. «Скоро»,— здригалося серце, трепетним теплом сповнюючи груди.

Скоро. Вже скоро... Але хтось сказав страшене, сповнене жаху слово: «колона». І воно ніби збудило від приємного сну, повернуло до дійсності і приголомшило. «Колона»,— зашелестіло, перелітаючи з уст в уста, важке слово і тягарем лягло на груди.

Колона! Близько воля, близько радість, але як врятуватись від колони? — було єдиною думкою, першим запитанням і найважливішою розмовою при зустрічі.

Спочатку воно було лише словом, страшним, небезпечним, але ще далеким, і від нього пробували відвернутись.

— Там видно буде, якось вивернемося...

Але ось воно стало дійсністю. Його побачили, відчули, і те відчуття було таким, ніби холодна, безжальна рука стискає тебе, безпорадного, за горло.

Коли побачили першу колону, ще не розуміли, в чому річ. Губилися в думках: «Хто? Як? Куди? Ніби не полонені, не заарештовані, але хто ж тоді?»

А колона довгою сірою стрічкою звивалась по шляху, вигиналася в балках, тисячами ніг місила густе, засмоктане болото. Йшли всі, хто не був у армії або не подався партизанити: старі, діти, хлопчачки років по чотирнадцять-п'ятнадцять, ішли всі чоловіки, які були на селах і ще могли ходити. Одні мали за плечима торби з домашніми харчами, в інших залишалися лише кружечки чи казанки, по солдатському причеплені до паска. Більшість ішла порожняком, абияк, наспіх одягнена. Усім цим людям потрібно було небагато. Чоловіки за п'ятдесят і підлітки виснажувались вже за кілька десятків кілометрів. Помісивши густе болото день, на вечір вони зовсім знесилювались, а вже другого дня падали на обніжках шляхів безсилі, непритомні, пойняті млістю. Обливались липким холодним потом. Їх, як раніш полонених, підводили буками, штурханами чобіт або пристрелювали. Різниця була лише в тому, що полонених супроводжували прості солдати, колону ж конвоювали есесівці в чорних або сталєво-сірих уніформах, з емблемою смерті — черепом і перехрещеними кістками на рукавах. До колони вони нікого не підпускали, а хто відходив від неї хоч на крок, навіть у гадці не маючи тікати, того одразу розстрілювали.

Спорожнілий, було, табір для полонених за селом тепер був сповнений вщерть. Люди тісно набилися в хлів, заповнили весь чотирикутник подвір'я, огорожений дротом.

Потримавши в таборі ніч, ранком їх виганяли далі, наперед обдивившись кожен закуток і обшукавши все горище в хліві. Тих, хто пробував сховатись, на місці вбивали.

Одні місили грязюку далі, а на їх місце підвечір прибували інші.

Люди, що йшли в колоні, нічим не відрізнялись від тих, що жили у селі. Вибігти непомітно з лави, зайти до чиєїсь хати і роздягнутися — значить врятуватися. Есесівцям ніколи було розбиратись, хто тут свій, а хто чужий, тому пильно стерегли, щоб ніхто не відійшов убік. А вже коли кому щастило, особливо не розшукували: адже скоро дійде черга і до всіх. Це справа лише часу, лише кількох днів.

І все ж, як не стерегли есесівці, люди тікали.

Якось надвечір один забіг до Назарової хати. Був це чоловік років на п'ятдесят п'ять, але виглядав він зараз старезним, зарослим сивою бородою дідом. Щоб вийти з колоні, він наперед скинув кожух та навіть шапку. У вузькій вулиці шугнув убік і став біля чиїхось воріт. І так стояв в одній сорзці, без шапки, аж поки не прогнали всю колону. Назариха зогріла й підгодувала чоловіка. Трохи одійшовши і отямившись, він розповів:

— Тікаючи від Червоної Армії, фашисти виганяють з сіл усіх чоловіків, старих і дітей — усіх, хто лише може рухатись. В останній день, коли вже здається все гаразд і всі почувають себе врятованими, на село раптом і несподівано, часто ще вдосвіта, насакає загін есесівців. Розбиваються на гуртки і йдуть вздовж вулиць, виганяючи з хат людей — кого в чому захоплять, — і кидають в колону. Хто опирається — б'ють, хто тікає — вбивають. У дальших селах, де про це ще не знали, людей забрано багато. Пізніше, коли чутка рознеслася навколо, люди стали ховатись в ямах, погребях, на горищах. Есесівці шукали старанно й уперто, водили за собою собак. Усіх, кого знаходили в схованці, одразу розстрілювали. Коли виявляли людей в погребі чи в ямі, просто кидали туди гранату. Усіх, хто ухлявся або ховався від колони, дорівнювали до партизанів і знищували. Зібрану колону виводили з села і гнали на захід. Коли ж Червона Армія була зовсім близько і есесівцям треба було втікати на машинах, людей виводили до першої ліпшої балочки за селом і там по-зłodійському, квапливо розстрілювали.

Поки перша група есесівців виловлювала по хатах людей, інша позаду неї, перебігаючи від двору до двору, запалювала хати. Чоловік розповідав про це пошепки, перестра-

шено і похлоливо озираючись, хоч у хаті нікого стороннього й не було. Він запевняв, що там, де есесівцям не бракувало часу, врятуватися було неможливо. Люди вигадували найпотаємніші схованки, але там, де не знаходив есесівець, знаходив собака. Єдиний порятунок — швидкий наступ Червоної Армії. У багатьох селах люди врятувалися тільки тому, що передові частини Червоної Армії захоплювали есесівців зненацька. Рятувалися люди й тоді, коли до села заскакував партизанський загін, якщо він у той час був десь поблизу. Іншого порятунку не було.

— І все ж треба якось рятуватися,— сказала Наталка Назарові, сховавши чужого чоловіка на горище, туди, де раніш переховувалася Оленка.— Не такий чорт страшний, як його малюють...

І от гуркотить десь уже зовсім близько. По той бік річки за горбами точиться бій.

Стоїть теплий, сонячний день. Кінець березня. Наталка зупинилася на порозі хати і дивиться на вулицю. Вона збентежена. На душі трохи лячно і радісно. Палить її нетерпіння. Коли б скоріш, коли б уже сьогодні. Немає вже потреби особливо дослухатися. Від гуркоту дрібно дзеленчать шибки у вікнах, від вибухів земля під ногами здригається і погойдується. Вгорі над головою важко стогне і жажно шелестить небо. Б'ють з-за лісу німецькі гармати, і набої перелітають понад селом.

Дорогою на захід плентаються гуртки озброєних солдатів. Везуть на возах поранених. Буксують у болоті машини. Збиваються до купи у вузькій вулиці, наскакують одна на одну, перекидаються в рови. Налякані, забрьохані й розгублені гітлерівці метушаться серед болота розворушеним мурашником, щось кричать, перегукуються, лементують. Гуркіт бою наростає.

Наталка стоїть на порозі. Вона пильно слідкує за всім. Тепер на її обов'язку, на її совісті восьмеро людей. Їх треба будь-що врятувати і захистити. Вони сидять у хліві в ямі. Тоді, коли зайшов отой чоловік, Наталка одразу взялася до роботи. Покликала Оленчиного батька Никифора, ще двох сусідів; пізніше пристали Маріїні хлопчакі-підлітки. Допомігав і чужий чоловік. Дві неділі у хліві, в кутку, копали яму. Копали ночами, наосліп, без світла. Землю скидали під стіну і притрушували соломною. Вдень Наталка з Оленкою виносила її у відрах, вузликах і цеберках і непомітно висипали на городі, в рів, поміж торішні бур'яни. Не така вже і важка була робота, але затаєна,

кропітка і небезпечна. Врешті яму таки виконали. Вивели душник за стіну, під кущ акації. Над ямою постелили плетений з хворосту пліт, закидали соломною і зверху на ній поставили ясла. До ясел прив'язали Никифорову теличку. Щоб збити з сліду собак, Наталка весь діл у хліві густо посипала тертим червоним перцем.

І от уже четвертий день сидять невилазно в ямі восьмеро: Назар, Никифор, чужий чоловік, двоє сусідів і трое хлопчаків-підлітків. Четвертий день оберігає їх Наталка, переказує звістки, подає їжу. Четверту ніч не спить, тривожиться, горить нестерпним чеканням. Скоріше б, скоріше...

Раптом гуркіт обривається й затихає. І з ним ніби обривається і летить кудись униз, провалюється Наталчине серце. Чутнішим стає лемент гітлерівців на вулиці і рев моторів. Машина врешті прориваються і повзуть вгору по болоті, плентаються за ними солдати. А ті, що перевернулися в кювети, так там і залишаються, їх не витягають. За якусь хвилинку здійснюється над ними синій димок і за ним схоплюється полум'я. Фашисти палять те, чого не можуть вивезти.

Минає кільканадцять хвилин. І вибухи нараз зринають з новою силою ще дужче. Серце здригається, оживає, починає радісно калатати. З-за рогу хати, з садка, просто на неї вибігає схвильована, бліда, задихана з бігу Оленка.

— Ой тіточко, йдуть! Вже по нашій вулиці. Поспішають. Самі, певне, іроди бояться. Заглянуть квапливо сюди-туди й біжать на вулицю. Собак немає... Навіть по горищах не лаять, ніколи... Софронову хату підпалили. Застрілили Терентія Гарбуза.

— Вбили? — з жахом перепитує Наталка.

Терентій живе на сусідній вулиці. Минулого року вмерла у нього дружина. Залишився чоловік з чотирма дрібними дітьми. Найстаршому дванадцять. Ледве перебивався з ними...

— Вбили, — видихає Оленка. — Зайшли до хати, а він сидить з дітьми. Нікуди й не ховався. Не хотів дітей кидати. Вони забігли та: «Ком!» А він каже: «Нікуди я від дітей не піду, як маєте вбити, то вбивайте вже тут». Вони його за руки. Він — опиратись. Вони його прикладами. А Терентій схопив рогача та одного по голові. Тоді вони його вбили. Так і лежить убитий на сінешньому порозі. Двері навстіж, а в хаті голосять діти...

Нараз лютий вибух струшує повітря. Туга невидима хвиля б'є в груди і гукає Наталкою об стіну З дзенькотом

обсипаються у вікнах шибки, грюкають і розчиняються двері. І все навколо на мить стихає. Тільки чути, як десь поруч в болото вливаються осколки.

— Набої німці зірвали біля кар'єру, — каже Оленка. — А зараз рватимуть... — і замовкає.

Проти воріт, виринувши з-за тину, зупиняється гурт: з півдесятка чоловіків, оточених есесівцями в чорних одностроях. Небагато вилунали вони, лиш тих, хто випадково потрапив до рук, бо люди загодя пішли з села, поховалися, розсипалися по садках, ярах та байраках.

— Вони! — злякано шепоче Оленка.

Наталці забиває подих. Вона бачить, як од гурту відділяються двоє і, наставивши поперед себе автомати, бігцем спішають на подвір'я.

Наталка так і вклякає на порозі. Вона чує кроки, бачить посіріле зле лице з круглими переполошеними очима, відчуває навіть поштовх, але сама зійти з дороги не має сили.

Одштовхнувши перелякану жінку, перший есесівець ударом чобота відкриває двері і забігає до хати. За ним другий.

Вибігають з хати одразу, ще Наталка не встигає й опам'ятатись.

— Ман, ман? Тшоловік? — злісно, не зупиняючись, запитує її перший і біжить до хліва. За ним поспішає другий, на ходу змотуючи стягнену щойно з ліжка нову ковдру.

Не розмірковуючи, підхоплена якоюсь гарячою хвилею, Наталка кидається за ними.

В хліві пусто. Стоїть біля ясел теличка. Есесівець озирється навколо. Щось суворо лопотить до супутника. Потім підходить і, озирючись на всі боки, хапливо відв'язує од ясел налігача.

Не шкода Наталці телички, не до неї тепер. Але жінку проймає жах: їй треба відвернути увагу. І вона раптом опиняється між фашистом і яслами, тягнеться руками до налігача. Відсторонює його руки. Есесівець мовчки відштовхує її і тигне теличку до дверей. Наталка кидається за ним і таки встигає вчепитись руками за налігача. Вона шарпає до себе. І тим злить гітлерівців. Знає, що їй загрожує небезпека. Але знає також, що, намагаючись відібрати теличку, одвертає їхню увагу. Есесівець бореться з нею, зовсім забувши, по що прийшов сюди. Розлючений, розмахнувшись, він важко б'є її прикладом автомата в

труди. Оглушена, точиться назад, перелітає через поріг і падає на землю.

Дихання їй забило, в грудях нестерпний біль, в голові шумить. Світ іде обертом. Але вона встигає помітити — есесівці пішли до воріт. І від того їй стає легше, навіть радісно.

Безсила лежить під хлівом, навіть не пробуючи звестись на ноги. В кутиках уст її виступили крапельки крові. А поблідлі уста благально шепочуть:

— Скоріш, ой скоріш, сини! Поспішайте, рятуйте, рідні мої...

А гуркіт зростає, дужчає. Він глушить все навколо. Наталка прислухається і нараз помічає, що гуркотить уже не лише там, за річкою, гуркотить вже й під лісом на заході, кругом гуркотить, скрізь навколо села. І у важкий гарматний рев влітається уже суха тріскотня кулеметних черг.

Сини поспішають...

Ще чотири дні тому, обійшовши рідне село з півночі, за шістдесят кілометрів, вийшов з своїм взводом на шлях, по якому тікали фашисти, молодший лейтенант Максим Бурченко. Командир роти протитанкових рушниць, веселий сибіряк капітан Громов, наказав Максимові зайняти оборону на перехресті доріг.

Вечоріло.

Червоноармійці окопувались з обох боків шляху понад балкою. Ярами й видолінками, без доріг, по в'язкому болоті, обминаючи весняні озера та витоптуючи посірілі клапти недоталого березневого снігу, підтягувались піхотні частини, кулеметники та автоматники. Позаду, в темніючій глибині степової долини, виїжджали на позицію самохідки, з ходу обстрілюючи оточені скупчення німецьких колон.

Громов обрав собі на ніч для командного пункту густі зарослі барбарисових кущів на краю великого колгоспного саду. За кілька хвилин зв'язківці підтягли провід, зв'язавши його з командиром полку. Громов приклав до вуха холодну трубку телефону.

— «Волга»? Я прошу «Волгу». Говорить «Дніпро». Дозвольте доповісти. Досяг вказаного пункту. Ваше завдання виконано... Слухаю... Буде забезпечено...

Потім звівся на ноги, невисокий, широкоплечий, і, закурюючи цигарку, посміхнувся до Максима.

— Ну, все ніби гаразд. Фашистів загнали в пляшку, заткнули пробкою. Ми — пробка. Триматись треба так, щоб нас не вибили...

За кілька хвилин Громов зібрав усіх командирів взводів до себе. Розгорнув на колінах побиту на згинах, витерту карту з нанесеною на ній бойовою обстановкою.

— Товариші офіцери! Командування поклало на нас відповідальне завдання. Групу німецьких військ оточено в цьому районі. Звідси не повинен вийти жоден окупант. З оточення гітлерівці можуть вийти живими лише без зброї, в колоні військовополонених. Гітлерівське командування, безперечно, спробує прийти на допомогу своїм горевоякам. Шматочок великий, і кидати його напризволяще Гітлерові буде жаль. Фашисти, безперечно, спробують пробити кільце оточення. Як це робиться, ми вже бачили. Вони напевне кинуть на прорив танкове з'єднання. Звідкіля ж можна чекати удару? Степом, по непролазних ріллях і болотах вони з важкими машинами не пройдуть. Застрануть. Отже, єдиний шлях контрнаступу — оця дорога. Перший удар впаде на нас. Першим зустріне фашистів взвод ПТР молодшого лейтенанта Бурченка. Наше завдання — зупинити фашистів. Скувати їх сили на своїй дільниці й підвести під фланговий удар нашої артилерії і танків. Наші війська підтягуються, допомога підійде в потрібну хвилину. Але поки вона не підійшла, ми мусимо стримати й зірвати гітлерівську спробу прориву. Жоден танк, жоден фашист не мусять перейти цієї дороги...

В ту ніч Максим не заснув і на хвилину. Він ходив од відділення до відділення, від червоноармійця до червоноармійця. Пильно придивлявся до того, як підготував свою оборону кожен боєць. Перевіряв кожне кулеметне гніздо, кожную ПТР, запаси патронів, керував мінуванням переднього краю оборони і дороги. Між ділом розмовляв з солдатами. Розповідав про розмір оточення, про завдання взводу. І вже коли, здавалося, все було підготовлено і робота закінчилась, заснути все ж не міг. Хвилювався. Не тому, що чекав бою, — до цього він уже звик. Хвилювало інше. Ще в сорок першому році з інституту Максим пішов добровольцем на фронт. Пройшов з армією тяжкий і гіркий шлях відступу аж до Волги, безліч разів бував у жорстоких боях і навіть лік їм згубив. Спочатку був солдатом, потім молодшим командиром і, нарешті, став офіцером. З своїм взводом пройшов з боями від Волги до Дінця, від Дінця до Дніпра і, форсувавши його на середній течії, вийшов на Правобережжя. Ішов уже по своїй, визволеній землі. Два роки на коротких перепочинках, під час важких маршів, в літню спеку і в холоді занесених снігом землянок мріяв він про цей час. І от мрія

здійснилась. Він прийшов, він повернувся на рідну землю. Шлях, на якому розташувалась оборона, був не раз сходжений власними ногами, навколо кожне село, лісок чи вибалок знайомі і знані. Не так уже й далеко рідне село, а там батько, мати. Так близько, але нічого ще не знає він про їхню долю. Живі вони, здорові? Чи вже й на світі немає? А якщо й вижили ці роки, що з ними зараз? Максим добре знав, що то є пережити оті останні страшні хвилини перед визволенням, і хвилювався...

Холодний березневий світанок застав його на ногах. Стояв у кюветі над дорогою, біля виритого за ніч окопу. Над степом залягла передсвітанкова коротка й зрадлива фронтова тиша. В сірих сутінках, низько над землею, повзли важкі, розкошлані вітром, побурілі хмари. Все навколо принишкло, завмерло в напруженому чеканні.

Вухом вловило далекий наростаючий гул. Він щохвилини зростає, ставав чутнішим, сповнюючи собою простір, коливав повітрям. І скоро око вловило в сірих сутінках неба чорні цятки. Вони росли й збільшувались. Невисоко, попід низькими хмарами, з заходу ішли на оборону ескадрильї фашистських літаків. На ходу перешиковуючись, вони йшли до переднього краю і, зблизившись, один за одним пішли в пікс. Заговорили зенітки. Оглушливо розпанахали тишу перші вибухи бомб. Звідкись з-за горбів прошелестів у повітрі перший набій. Позаду, над верховіттям дерев колгоспного саду зринула в сіре небо зеленим іскристим вогнем ракета.

Виринув з-за темного горба фашистський танк і з скреготом та гуркотом помчав вздовж дороги, з ходу ведучи гарматний обстріл.

Бій почався...

І, стихаючи лише на короткі хвилини, точиться ось уже чотири доби. Горять обабіч шляху німецькі танки. Ворожим трупом встелено пагорби попереду. Але гітлерівці, передихнувши й підкинувши нові сили, захлинувшись в одній атаці, починають заново. Підтягуються і з ходу вступають у бій нові з'єднання з обох боків. Чорний дим застилає виднокруг.

Так в боях настає сонячний погожий ранок п'ятого дня.

Стиснуті звідусіль на вузькому просторі недобиті рештки оточеного гітлерівського угруповання відмовляються скласти зброю. Вони сподіваються на допомогу ззовні. Гублячи останні гармати, танки й машини, вони наосліп, уперто ти-

каються в огненну стіну нашого кільця, марно намагаючись пробитися. В смертному відчаї, налякані, оглушені, збиваються отарою на дні глибокої балки. Пішки й на возах, здорові й поранені, вже не дотримуючи ніякого ладу, наосліп сунуть вони на захід, вірячи обіцянкам Гітлера про те, що шлях для них уже відкрито. Потрапляють просто під розриви наших снарядів. Падають, розбігаються, сходяться знову й ошаліло, нічого не добираючи навколо себе, сараною сунуть вперед, залишаючи позаду дорогу з трупів. Усього п'ятнадцять кілометрів відділяє їх від своїх атакуючих частин.

Гітлерівське командування кидається в нову шалену атаку, збивши в міцний кулак все, що тільки є в його розпорядженні.

По дорозі й понад нею, на затужавілій стерні, в скісних променях вранішнього сонця на оборону молодшого лейтенанта Бурченка з шаленою швидкістю мчать десять танків. Відстань скорочується з кожною секундою. За якихось двісті метрів від переднього краю з землі підводяться густі лави гітлерівської піхоти і біжать слідом за машинами. Тепер наслідок бою вирішуватимуть секунди.

Увесь напружений стоїть в окопі Максим і неодривно слідкує за ворогом. Тепер усе залежить від спокою і витримки бійців. Не здригнуться в першу хвилину, витримають перший натиск, зіб'ють перший порив ворога, зупинять — і тоді настане замішання, тоді справу буде вже вирішено.

Автоматники і кулеметники густим влучним вогнем одразу відсікають гітлерівську піхоту від танків і примушують її знову залагати. Але танки не зупиняються і, набираючи шалену швидкість, мчать на оборону. Ось перший виривається на перехрестя доріг... Вибух. Підірваний на міні, з розірваною гусеницею, він обкручується навколо себе й зупиняється. Але другий, і на хвилину не затримавшись, обминає його і мчить далі. Оглушливо б'ють ПТР, але перші кулі летять повз. Ні одна не влучає. Попереду, в першому від дороги протитанковому гнізді якийсь замішання. Три хапливі постріли не дали наслідків. З розгону перескочивши неглибокий кювет, важка залізна потвора миттю підминає під себе людей. Короткий жажний зойк. Тріск заліза. Потвора вже за двадцять кроків від Максима на брукові. Вуха забиває гуркіт, дим застилає очі. Ще кілька секунд — і танк підє громити оборону, підминаючи під себе кулеметні гнізда, втоптуючи в землю піхоту й розширюючи прохід для своїх. Лише кілька секунд. Таких коротких, що навіть подумати

ніколи, і Максим не думає, не вагається. Він хапає в руки в'язку гранат і за один стрибок опиняється на дорозі. Немає коли думати і берегтись. Немає коли навіть упасти на землю. Та він і не думає про це. Танк за п'ять кроків. Навіть не пригнувшись, як біг у повен зріст, розмахується і пускає в'язку гранат під гусеницю танка зблизька.

Спалах. Вибух. Здрагаючись, підскакує і зупиняється залізна потвора. І більше нічого вже Максим не бачить. З пробитими грудьми, важко, з розгону падає на дорогу, викинувши наперед руки.

Він уже не бачить, як у зупинений танк одразу потрапляють чотири набої і він миттю спалахує. Не встигши збочити, на нього з шаленою швидкістю налітає другий. Брязкіт заліза, гуркіт пострілів, спалахи вогню. І чорний дим оповиває обидва танки.

І вже не чує Максим, як раптом здригається і починає коливатись під ним земля, не бачить над головою в димному небі огненних метеорів.

З лівого флангу ураганними залпами озиваються «катуші», і від їхнього гуркоту глухне все навколо. Настає хвилина, коли губляться, перестають бути чутними окремі вибухи. Все зливається в загальний одноманітний гул. Гул велетенського вихру, що проноситься над густим лісом, ламаючи і вивертаючи з корінням все, що трапиться йому на шляху. З хвилини на хвилину він зростає, міцнішає. Губиться відчуття часу, пекельний гамір досягає нестерпної сили і нараз несподівано обривається... Моторошна, страшна своєю несподіваністю тиша залягає над димним бойовищем.

І лише за якийсь час зринає і стає чутнішим зляканий лемент голосів. У провітках, крізь дим і чорну кіптяву, визирає тривожний диск побляклого сонця. Понад шляхом горять, кутаючись в чорному диму, важкі танки.

Столоченим полем, спотикаючись, падаючи у вирви і знову підводячись, з піднятими догори руками, лементуючи, метаються збожеволілі й осліплені від жаху гітлерівські солдати. Підвелася з землі і з радісним і могутнім переможним покликом спішить уперед наша піхота. Перестрибуючи вирви, перескакуючи через ворожі трупи, спішить уперед.

Позаду неї вже зганяють докупи полонених.

А поперек шляху на брукові, тілом своїм перегородивши дорогу фашистам, лежить молодший лейтенант Максим Бурченко.

Та холодна березнева ніч видалась їй безконечною. Майже всю її простояла під хатою, з нетерпінням чекаючи ранку. Навколо, не стихаючи, кипів гарячий бій. Над селом з стогоном і завиванням перелітали снаряди. Рвались на березі понад річкою і на горбі за селом. Десь зовсім недалеко захлаинались кулемети. Над селом здіймалися в чорне небо заграви пожеж. Горіли хати. Їх ніхто не гасив. Село здавалося безлюдним.

Бій шаленів. Тепер сидіти в хаті було небезпечно. Вибухи розтинали повітря десь тут, поблизу. Вгорі, над самою головою свистіли кулі. Небезпечно було навіть з-за стіни визирнути. І все, здавалось, мало скінчитись от-от, як тільки надійде ранок. І Наталка чекала ранку. Вийшли з ями чоловіки і поприсідали на призьбі біля неї. Тепер фашисти були вже не страшні їм. Сиділи тихо, дослухаючись, зрідка перекидались словами. Намагалися зрозуміти, вгадати, де зараз вороги і де наші.

На світанку гуркіт нараз стих. Немов обірвав хто все одним ударом. Залягла глибока незвична тиша. Насторожена, напружена. Вона гнітила тривогою і невідомістю.

Старші й хлопчачки про всяк випадок повернулися до хліва. Оленка помчала через городи визирнути на другу вулицю, довідатись, що там діється. Наталка підійшла до воріт і подивилася вздовж вулиці. На всю широчінь порорана глибокими коліями, всипана ніби битим склом непорушними синіми калюжами, вулиця була порожня. В синьому прозорому повітрі, принишкло тулячись до землі, стояли хати, непорушно застигли дерева. А на сході, над обрієм, вже розлилась, забагряніла ранкова зоря. Мінилась, густішала, мерехтіла. Незабаром мало зійти сонце.

Призвичаївшись до тиші, настороживши вухо, вловила жінка далекий приглушений гул стривожених голосів. Голоси долітали ледве чутним клекотом десь аж з того краю села, що від степу. Наталка насторожилась. Там ще могли бути фашисти. Ще раз пильно озирнула вулицю і нараз аж здригнулась. Відчула, немов щось тріпнулось в грудях, і їй одразу стало гаряче. Помітила на подвір'ї в Сороченка, що навскоси через вулицю, від комори до хати швидко майнула чиясь постать. Майнула і зникла за плотом. Не помітила хто. Міг то бути хтось з чоловіків, що ховались від фашистів, міг бути ще навіть фашист. Але чомусь їй зробилося гаряче. Серцем почула і стояла, прикипівши до хвіртки, не

відриваючи погляду від подвір'я довгу-довгу мить... Як не слідкувала, але голова понад плотом піднялась перш, ніж вона встигла щось помітити. Одну хвилину людина в сірій шапці пильно дивилась на вулицю, нараз зникла і наступної миті швидко майнула через пліт і опинилась на вулиці. Висока, трохи нахилена вперед постать, вся в русі. Сіра шинеля, в руках автомат. Озирнулась, махнула нетерпляче до когось позаду рукою, і на городах за Сороченковою хатою одразу все ожило, замиготіло людьми.

Натаалці перехопило дух. Не пам'ятаючи, не знаючи й як, опинилась на вулиці. Бігла, немов молода, просто через болото і калюжі.

— Сину!

Чоловік з автоматом насторожився, зупинившись від несподіваного оклику, і навіть ступив крок назад до тину, вибікуючи з сторожкою пильністю. Та так тривало лише мить. Наступної він уже, мов вихром підхоплений, мчав назустріч їй, на всі боки розбризкуючи з-під важких чобіт рідке болото.

— Мамо!

Нічого вже не чула, не бачила. Впала йому на груди, притулилась щодою до шорсткого мокрого сукна шинелі і заплакала нестримними радісними сльозми.

— Здрастуйте, мамо! А батько Назар, Оленка живі?

Їй раптом блискавкою мигнуло перед очима від тих слів. Син! А вона ж і в обличчя йому не подивилась. Задрижала вся, підвела голову. Зустріла збентежений теплий погляд чорних очей. Засмагле зморене обличчя, горбатий ніс. Застигла, непорозуміло дивлячись на нього розширеними, повними сліз очима.

— Андрій! Живий, дійшов, сину, таки!

А він стояв, схилившись до неї, розгублений і зворушений, її Андрій, знайдений в кукурудзі під кущем шипшини, врятований від смерті. Стояв і тепло, вдячно, трохи розгублено посміхався.

— Живий, мамо. Спасибі. Ось фашистів від вас вигонимо.

— Ой, яка ж радість!.. Живий, живий Назар. І Оленка...

Як же ж вони зрадіють,— говорила швидко, крізь плач, обціловуючи його. Не помічала навіть, як повз них, через вулицю перебігали з гвинтівками і з автоматами в руках червоноармійці і здивовано озирались на свого командира.

А він уже обережно й ніжно одводив її руки, виривався з обіймів.

— Фашистів, мамо, не бачили тут поблизу?

— Не бачила, сину. Здається, щойно ще он на тому кутку гелготіли. Та ти ж хоч на хвилину до хати зайди...

— Ніколи, мамо, спасибі, бувайте...

І вже помчав через вулицю, в городи слідом за червоноармійцями і зник з очей. Стояла серед вулиці одинока, мов скам'яніла. Посміхалась, дивлячись йому вслід, а з очей по обличчю стікали теплі рясні сльози. І лише як затріскотіли десь за хатами, аж на другому кінці вулиці, постріли, схаменулася й пішла до двору...

А другого дня вже й сліду фашистського близько не було. По радію передавали — наші вже аж за сімдесят кілометрів місто визволили і на Буг вийшли. Вихром, весіннім вітром пройшли через село передові частини, здмухнули, розвіяли туман гнітючий фашистський і подались далі, зникли десь на степових дорогах. А до села входила друга лінія. Ревли мотори, різали колісми болото гармати, гуркотіли обози. Понад дорогою, сухішим, крокували стомлені, заболочені й веселі червоноармійці. Лаштувалися відпочити, переспати ніч, щоб зранку знову в дорогу.

Зайшло і до Наталчиної хати четверо. Радісно привітала дорогих гостей, велику хату вимела, протопила грубку. Затулила вибиті шибки, щоб тепло не виходило. Потім і піч розтопила. Нагріла хлопцям води гарячої, дала вмитись. Настановила борщ. Послала Назара до Оленчиної матері сиру позичити на вареники, щоб був-таки обід на обід схожий.

А вже коли наварила і хлопці до столу сідали, зник кудись з хати старий Назар. Кинулась за ним, гукала, бідалась, а він повернувся за кілька хвилин без шапки, кожух наопашки. Витяг з-під поли пляшку літрову, хитро посміхнувся:

— Ось вона. Ще з осені на городі закопав. Весь час дорогих гостей сподівався. Хто перший до хати зайде—для того, гадав, і добуду. От вона і дочекалася. Вистояла на калгані. А подай нам, стара, у щось налити...

І було в хаті справжнє велике свято. Дочекались гостей дорогих, жаданих. І в кожній хаті було свято. В кожній хаті чекали, виглядали. Заховали від хижого фашистського ока і горілку, і сала шмат, і масла грудку, навіть курку. А тепер добули, на стіл поставили ради великого свята. Святкувало село, гостей частувало щедро, з радістю. Вперше оце майже за три роки. Десь уже хтось і пісню затягнув. І ожили, загомоніли веселим людським гомоном порожні до того вулиці. Зринула в небо, весело заіскрила вогненна квітка ракети...

А за нею замерехтіли ще й ще — червоні, білі, зелені, засяяли в небі, замерехтіли зорями, радісним блиском відбилися в очах. А потім десь над річкою затріскотіло, і знявся в небо цілий сніп барвистих яскравих вогнів. То хлопчаки натрапили на німецьку машину, вантажену ракетами, і запалили її одразу. Цвіло огненними квітками небо над селом. Тріскотіло радісними сполохами кілька годин. Аж поки не наказав хтось з командирів припинити, бо вже вечоріло, а ворожі літаки не так і далеко.

Вперше за ці роки, скинувши з себе важкий тягар, пізно тої ночі вкладалися до сну люди. І одні засинали міцним, спокійним сном, вже не чекаючи лиха, а інші не спали до ранку, збуджені і схвильовані радістю...

А ранком, ще й сонце не сходило, затужив над селом жіночий голос. Тужив, плакав, осиротілою голубкою до землі припадав.

І затужив, перегукнувся з першим інший голос жіночий. І полилась туга з одного двору до іншого, на другу вулицю переметнулась. Вийшли люди з воріт, послушали, спохмурніли. Над долею людською замислились. Бо ще позавчора були живі люди, чекали волі, сподівались. А сьогодні вже лежать байдужі до всього, нерухомі. Одразу в двадцяти хатах похорон. Небагато захопили в колону есесівці — лише двадцятьох, які до рук потрапили. Ніколи було шукати, поспішали, тікаючи. Та й з тими, що взяли, нікуди було діватися вже. І щоб не залишати, вивели їх лише за село і порозстрілювали — всіх до одного. Сьогодні на світанку червоноармійці лише трупи їхні у ставку степовому виявили.

І довго тужили, підстреленим птахом побивались над селом голосіння жіночі, серця людські болем краяли.

А від майдану, що над річкою, мов зграя горобчиків, пурхнули хлопчаки, галас здійняли:

— Ведуть! Ведуть!

І нараз стихло село, насторожилось. Застигло біля воріт, плотів, попід хатами. Заблискотіло гнівними колючими поглядами. Посуворіло. Немов хмара набігла на сонце ясного весняного дня. І от влилася у вулицю довга сіра колона. Голова вже на майдані, а хвіст ще десь за селом у балді губиться. Пливе, вигинається вздовж вулиці сіра гадюка, тисячами ніг болото розмішує. Тиша стоїть навколо. Тільки й чути важке човгання чобіт. Ідуть, понуривши голови, боязко і злісно зиркаючи спідлоба в боки вчорашні «пами й володарі», вбивці і грабіжники. Ідуть, збившись, як сіра отара, розтягнулись вздовж села нескінченною гадюкою. Ідуть ті,

хто ще вчора ловив, полював, заганяв у колону. Ідуть беззбройні, приборкані в колоні полонених.

Мовчить село, гнівне і горде. І тільки погляди важкі печуть і спопеляють. Пливе, вигинається сіра гадюка, муляє очі. Викликає огидливий дрож. Поволі пропливає через село і зникає, сповнюючи дротяну загорожу за корівником: Губиться з очей, як мара.

І тоді знову бачать люди сонце і помічають бездонну глибіню небесної синяви. Глибоко, полегшено зітхають, бачать: то прийшла весна.

Повертається до хати стара Назариха. Кличе за собою Оленку. Голос її знову звучить стримано й сухо, а обличчя суворо заклопотане. Гострим хазяйським зором оглядає кімнату, помічає: і те не так, і там неполадки. Вперше оце помічає оті неполадки і непокоїться ними. Але не про них зараз думка. Зіп'явшись навшпиньки, сягає рукою за сволок. З-поміж сніпків якогось зілля, за тарілками й горнятками знаходить вузлик. Всідається біля столу і розв'язує. На прибитій порохом хустині біліє купка дрібненького прижовтого насіння баклажанів.

— Візьми оце, Оленко, та сьогодні ж почни перевіряти на схожість. Не барись. Час пізній, а воно тут три роки лежало.

Оленка слухняно відбирає й загортає в папірець кілька десятків зерняток.

— Та перекажи, тільки не забудь, нашим дівчатам, щоб до мене ввечері зібрались. Березень минає, а в нас ще й кіт не женився. Треба парники ставити. Не буде вже у нас цього року ранніх баклажанів, спізнались. Це ж поки ті парники, поки зійде, відстанемо. Вже на той рік доведеться надолужити. А тепер уже коли будуть, аби були... Не затримуйся, Оленко, йди...

Вище та вище здіймалося весняне сонце. І вже відчула земля теплу ласку його. Підтряхала поволі, лискотіла врунами озимини, потепліла, вирувала силами скованими, закипала, пінилась ніжною зеленню трав на пригрітих ласкавим промінням горбах.

Перекотився і далеко відійшов фронт. За Дністром і Прутом, на ворожій землі гриміли радянські гармати. В парі з весною крокувала по землі, наближалась омріяна і давно жадана перемога. Подихом своїм людей окрилювала, засмучених звеселяла, знедолених ошчасливлювала і розлучених з'єднувала.

Білими весняними метеликами налетіли в село вперше за три роки куденькі солдатські трикутники— листи від синів, батьків, чоловіків. Радістю осяяли сумні хати.

В щоденних турботах, у безнастанній праці побадьорішала, ніби аж молодшою стала Назариха. Знову збрала своїх дівчат. Сама працювала не покладаючи рук, і вони з нею. І що б не робила, де б не ходила—одне почуття, одна думка полонила всю—чекання. З радісною надією і з острахом чекала, очі на дорогу видивила. Забачивши на вулиці листоношу, завмирала вся, відчувала, що кров приливає до голови. І здригалась на кожен несподіваний тупіт за стіною, на дзенькіт клямки під чиймись пальцями.

І все ж як не виглядала, без неї залетів перший лист у хату. Була біля парників, а коли повернулася підвечір, одразу помітила на столі білий трикутничок. І одразу зів'яла, поійнялося млістю тіло. Радість і острах зіткнулись, збурились в грудях, і щемливою пружною радістю стислося серце. Оглядала той трикутничок з усіх боків, плакала і боялась розгорнути. І тільки як пізнала руку Сергієву, легше на серці стало. Наважилась і розгорнула. Читала й плакала. За слізьми не все в листі добрала. Одне зрозуміла — живий її Сергій. Пізніше, вже коли зайшла Оленка, яка не знати вже, де й жила, бо більше в Наталчиній хаті, ніж у своїй, крутилася, просила Наталка дівчину читати той лист кілька разів. Написав його Сергій з Кавказу. Поранений в руку, лікувався там в госпіталі і вже одужував. Обіцяв, поки зовсім заживе рука, на кілька днів додому відпроситись. Лячно було, що син поранений, журилася за нього. Але здалось, ніби освітив той лист убогу хату яскравим світлом, приніс радість. І ходила стара Назариха вся сяюча від щастя, легка й помолоділа.

За першим незабаром з далекого Уралу обізвався Микола. Навіть грошей старим вислав. Прийшов лист з чужих земель — аж з Румунії — від Андрія. Сповнений був тривоги за батьків, за їх долю. Терзався син невідомістю, писав багато, тепло, зворушливо. Аж не впізнала Наталка в тому листі свого запального і мовчазного Андрія. А коли читала про те, як проходив він вночі в сорок першому повз рідну хату і не зайшов, плакала. І були то слізки зворушення і гордості за сина. Твердий характер мав Андрій і чисте чесне серце.

А то якось у неділю приніс листоноша листа. Рука незнайома, і під зворотною адресою, де номер польової пошти

значився, підписано прізвище. Не чула ніколи Наталка такого. Незнане якесь, не наше. «Добрий день, мамо і батьку»,— починався лист. І далі писала людина, як до рідних, та нічого не могла зрозуміти стара і дивувалася. Аж як дочитала, внизу помітила підпис: «Міцно, міцно цілую, ваш Андрій Гоглідзе». Аж тоді зрозуміла і зраділа йому як синові. І як раніше синовні листи, і цей обливала слізьми і до грудей тулила.

По куснику, по уламку збирала Наталка своє розбите серце і не могла втішитись. Не писав, не озивався, не порадував серця материного лиш найменший — Максим. І тужило, стікало кров'ю, мов незагоєна рана, материне серце і надіялось...

А за тиждень стала вона найщасливішою матір'ю на ціле село. Як і обіцяв, приїхав на кілька тижнів, завітав у відпустку Сергій. За три роки перший у селі відпускник після визволення. І заздрили Наталці сусіди доброю сусідською заздрістю. Ожила, загомоніла веселими голосами стара хата. Не зачинялись двері цілий день. Заходили рідні, близькі сусіди погомоніти, розпитати, глянути на червонофлотця, героя оборони Одеси, Севастополя і Кавказу. А він був, як і раніш, веселий, жвавий, дотепний. Сміявся, жартував, блискав очима, і те, що руку носив ще на перев'язі, не заважало йому. От тільки не гасав тепер по селу, як раніш, вдома сидів. Не хотів від матері та батька відлучатись. Знявши свою, завішану орденами форменку флотську, ходив по подвір'ю, вештався по хаті, навіть допомагати брався де в чому однією рукою. А мати забороняла йому. Тоді він ішов до Оленки, що частенько-таки прибігала чимсь допомогти старій. Розмовляв з нею, весело драгував жартуючи. Вона й собі не відставала, і дзвінко та голосно лунав їхній молодий сміх. І просторіше, веселіше в хаті ставало. Дивилася на них, коли не помічали її погляду, Наталка, посміхалась значуще, думала про себе:

«Ну що ж, коли судилося, якої ж ще невістки бажати?»

В піднесеній праці, клопоті щоденному ішла весна, несла радість, надії, розхмарювала обрії. І не хотілося вже думати про горе. Хотілося сподіватися на все добре, щасливе. А горе було, чатувало до слушного часу і прийшло, мов громом вдарило.

Була в хаті. Поралась біля печі, коли зайшов листоноша. І, тільки глянувши на нього, раптом чомусь стривожилась Наталка. Вже не відривала очей від листа, який перехопив Сергій. Прикипіла до нього очима, слідувала за кожним

синовим рухом і, поки переглядав мовчки, не наважувалась, боялась запитати, від кого. І не сховалося від неї, як поплотніло Сергієве лице, ледь-ледь здригнулася рука, як глянув на неї швидко і нараз опустив повіки. Помітила, як закусив губу, і сама раптом зблідла, забракло їй повітря, захлинулася і, поточившись на стіну, зомліла...

«Дорогі не знайомі, але рідні батьку й мамо! Від щирого серця вітаємо вас з радісним днем визволення і бажаємо щастя і здоров'я в житті вашому. Не легко нам, але не ми тому винні, а наш проклятий ворог, що мусимо потьмарити вашу радість тяжкою звісткою. Важко і боляче писати такі листи, але мусимо сповнити свій суворий солдатський обов'язок і веління свого серця. Мусимо повідомити, що ваш син, а наш товариш, кавалер орденів Вітчизняної війни та Червоної Зірки, молодший лейтенант Максим Назарович Бурченко загинув смертю хоробрих за честь, свободу і незалежність нашої Батьківщини 15 березня 1944 року під час ліквідації оточеного фашистського угруповання. Був ваш син відданим сином нашої великої Батьківщини і хоробрим безстрашним солдатом. Пройшов він з нами від Дніпра до Волги і від Волги знову до рідних місць. І скрізь у найтяжчих боях був добрим товаришем і безстрашним воїном. І коли настав час умерти за Батьківщину, не побоявся і вмер героєм, завдавши смертельного удару ворогові. Дорогі батьку й мамо! Від імені нашої Батьківщини ми, його брати по зброї і товариші, дякуємо вам за те, що виховали для нашого народу чесного, сміливого і відважного сина, і щиро співчуваємо вам у вашому горі. Тяжке горе ваше, невітшне, і не хочемо заспокоювати вас пустими словами... Але тут, над дорогими останками товариша, клянемося люто відплатити ворогові за смерть його. І ще просимо вас, напишіть нам по цій адресі, не забувайте, а ми вас ніколи не забудемо і раді допомогти в усьому, чим тільки зможемо. Не можемо ми лише заступити вам дорогого сина. Але просимо вважати всіх нас відданими й рідними синами вашими. Прийміть наше щире солдатське прохання. Міцно цілуємо вас, дорогі батьку й мамо.

За дорученням солдатів, сержантів і офіцерів окремої роти ПТР капітан *Громов*».

Такого листа одержав тоді Сергій від листоноші і прочитав батькові та матері вже аж другого дня...

Пройшла війна крізь материне серце, пронизала, мов кулею, обпекла, але не спопелила. Лише загартувала вогненним гартом...

Наталка, спершись на лопату, стоїть на вогкій, до блиску втоптаній стежці, край берега. Застигла непорушно її суха низенька постать. Обличчя худе, змарніле. Лише очі великі, сповнені якоїсь думки, шукають чогось в степових просторах... Стоїть глибоко замислена; праворуч від неї круто падає до води вкритий торішнім сухим бадиллям берег. Понад водою, пробиваючись крізь торішній сушняк, густо щіткою лнуть з землі зелені пір'їні осоки. Немов оббризканий клейкими жовто-зеленими кульками брості, гірко пахтить у нагрітому сонцем повітрі лозняк. Ліниво котить дрібні хвильки, відбиваючи, як у дзеркалі, в глибині своїй і прибережні горби, і кущі верб, і сине високе небо з біленькими хмарами, неширока річка. Звиваючись по дну розлогої долини, скільки око сягає, блискотить, мерехтить і рябіє під сонцем гладенька синя стрічка води. І губиться десь аж за фіалковими виступами скель, розпливається в рожевому мареві на обрії.

Ліворуч від берега покатою рівниною простелився підмет і вперся в круті, всіяні торішньою стернею горби. З-за горбів угору здіймається, сліпить очі квітнєве сонце. Лине над степом дужий розмірений гуркіт мотора. І дрижить від нього земля, здригається весняне прозоре повітря, та нікого вже не лякає той гуркіт. Рівно влітається він в гамір трудового дня, мирною піснею стелється понад ланами. За горбом орють колгоспне поле трактором.

З-під самих Наталчиних ніг, звиваючись понад стежкою, тягнеться вздовж берега чорна смужка першої борозни. Пахтить вогка земля, вороновим крилом вилискує під сонцем одвернута скиба. Довгою-довгою покрученою ниткою тягнеться поміж сухими зарослями деревию та щавлю, присипаючи зелений пушок свіжої трави, глибока борозна. Довга, здається, нескінченно крута, як Наталчине життя. В'ється, врізаючись у затужавілу цілину, вивертаючи наверх ситі пласти, з зусиллям розриваючи густе сплетіння міцних, як дріт, заплутаних корінців. Шипить, заглиблюючись у землю, шарпається й здригається в Назарових руках плуг. Потріскують, рвуться під ним корінці. Збоку Сергій: одна рука на перев'язі, в другій — батіг. Весело погейкуючи і жартуючи, підганяє корів. Тягнеться й тягнеться понад берегом перша глибока борозна. Вже затихло шипіння плуга, нечутними стали Сергієві слова. Ось

і самі орачі сховалися, загубились з очей за вербовими кущами, а вона все стоїть непорушна, немов в землю вросла, дивиться поперед себе і нічого не бачить, свої думки перебираючи, собі в серце незагоєне дивлячись.

На широкому підметі працюють її дівчата. Знову збрала до купи бригаду старих городниць. Зачищають граблями, збивають у валки і палять сухі трирічні зарослі густих бур'янів. Вирубують сапами з коренем свіжі бур'яни. Корчують дерезу, що де-не-де всіяла поле кущами гнучких колючих лозинок. Тріщить на полум'ї сухе бадилля і здіймається догори синіми клубами диму. Дзвенять збуджені жіночі голоси.

Повернулися назад орачі. Чорна нитка борозни потягнулася слідом за ними вже попід самими горбами. Риплять ратицями, стукаються рогами корови. Шипить земля під лемешем, потріскують, рвуться під землею міцні корінці. Якесь веселе слово кидає Сергій, і на відповідь йому спахує дзвінкий Оленчин сміх.

Наталка відривається від дум. Іде низенька, сувора, зосереджена й уважно, пильно до всього приглядається. Кидає скупі слова:

— Не треба аж під горб ворюватись. Там глина.

І Сергій покірно спрямовує корів ближче до берега.

А вона зупиняється посеред поля, штурхає поперед себе лопатою, гукає:

— Дерезу корчувати треба, а не зрубувати. Знов пропустила. Вона ж за два тижні увесь город заглушить. Вернись зараз же мені, Оленко, викорчуй.

Голос її лунає рівно, стримано, але вимогливо.

Оленка випростовується, сердито пересмикує плечима. «І знов ви...» — хоче сказати, та озирається і, спahнувши вся, закриває уже розкриті уста, мовчки бере лопату і біжить до Наталки.

Вище й вище підводиться сонце. Духмяніше пахтить свіжа зелень. Легкий синюватий пар здіймається над розігрітою землею. Перший за три роки весняний день на колгоспних городах обіцяє бути теплим, сонячним.

Падають, перевалюючись через леміш, тулячись одна до одної і засипаючи глибоку борозну, лискучі, як воронове крило, широкі скиби. Поміж сухими бур'янами, на столоченому пустирі парує смужка пухкої ріллі. Парує, зігріваючись під сонцем, і ширшає.

ОПОВІДАННЯ

СИНИ ЗАЛІЗНОГО КОМБРИГА

Хоч промайнуло вже майже чверть століття, але все, що діялося того дня, я пам'ятаю так виразно, ніби сталося воно вчора. Та й не дивно... Адже пам'ятник командирові легендарної кінної бригади був моїм першим самостійним твором, який мав стати на суд людський, а сам комбриг не просто об'єктом натхнення скульптора, але й людиною надзвичайно близькою мені, рідною, майже батьком.

Про мій перший твір і про те, що я — молодий скульптор Сергій Сергійович Рибальченко, знали, певне, всі, хто того дня був разом зі мною. А от про мою близькість до комбрига з невеликого гуртка офіційних осіб, які прибули на відкриття пам'ятника, не знав, мабуть, ніхто.

Хвилювався я, треба признатися, надзвичайно. А тієї миті, коли впаде до землі біле покривало і мій твір постане перед очима величезного людського гурту, чекав із якимсь майже панічним страхом.

Церемонія відкриття чомусь відтягувалась. На когось ще ніби чекали. Але на кого саме — я не знав і розпитувати не наважувався.

В гуртку місцевих і прибулих з столиці керівників, що стояли біля самого підніжжя монумента, точилася тиха розмова. А навколо, вщерть залита густим людським натовпом простора площа невеликого південного міста стримано клекотіла, ніби приглушений віддалю морський прибій. Зверху прямило нещадне сонце, і легенький гарячий вітерець, що шелестів у листі запиленої акації і лопотів прапорами, прохолоди не приносив.

Липневий день того далекого тридцять п'ятого року, певне, звичайний собі літній день на півдні, видавався мені особливо нестерпно задушливим.

Я стояв осторонь гуртка отих офіційних осіб, з яких кожен чоловік був мені бодай трохи знайомим, але до розмови їхньої не прислухався.

З роботою над пам'ятником пов'язано в мене було чимало щасливих, захоплюючих хвилин, але ще більше мук, зневіри, розчарувань, гіркоти та сумнівів. І ті сумніви, посилені в сто крат, з особливою силою почали терзати мене саме тепер, за кілька хвилин до відкриття. А так же хотілося, до болю хотілося, щоб робота твоя зачепила в

людських душах хоч якусь струну, щоб люди побачили посеред площі свого міста не просто холодну постать бронзового воїна, знесеного на високий п'єдестал, а й людину-командира таким, яким знав, бачив, розумів його я... Одно слово, щоб на п'єдесталі постав не тільки «залізний комбриг» (так його звали ще за життя), а й людина з ніжним і чулим серцем. Бо саме таким хотілося відтворити комбрига і таким саме відкрився він мені того дня, коли я навіки втратив двох найближчих людей...

Наша частина діяла тоді на півдні, проти Врангеля... Пам'ятаю — велике, розтягнуте по долині вздовж вузької річечки село, просторий, порослий споришем майдан, церкву, огорожену кам'яним муром, попівський будинок під залізним дахом. На майдані розташувався обоз і похідна червоноармійська кухня, в попівському будинку — штаб бригади...

Отак наче зараз бачу і той майдан, і смужку жовтої акації попід муром, і синюватий димок над кухнею; чую пахощі прив'ялого кропу і гостро відчуваю знову пекучий сором, як і тоді, коли бородатий дядько з розсіченою кострубатою бровою та жовтими великими зубами, що ніби не вміщувалися йому в роті за рідкими острішкуватими вусами, приволік нас з Костем до штабу бригади.

Дядько був той, певне, дуже злющий, ображений на весь світ, впертий та затятий. Тягнув він нас ледве чи не вздовж усієї вулиці. Звідусюди на нього тюкали його ж таки односельці та наші червоноармійці, ми викручувалися і кусали йому руки, та він, з упертістю, гідною подиву, пробився-таки аж до самого комбрига, який радився саме про щось у попівській вітальні з кількома штабними.

Спочатку він мовчки, старанно причинив за собою двері, потому затиснув нас у куток за попівську канапку і аж тоді, втерши подолом десятчаної сорочки кров на покусаних руках, перехрестився на ікону і звернувся до комбрига, безпомилково відгадавши в ньому найстаршого тут командира.

— Так що, громадянине-товаришу, чи як там вас, кажуть, що красти й по ваших законах ніби не положено... А от оці ваші тілігенти потягнули з мого погребя аж дві грудки масла... Воно, щоб так, то ніби й не дуже вже той... Але ж люди молоді — вчити треба. Ну й знову ж воно й нам не з неба падає. То ви б уже той... щоб нашому братові християнинові та було на душі спокійніше... провчіть по-батьківському. Так, щоб днів зо три не присідали. Істинний бог, помагає...

Від слів того дядька, якого дуже вже турбувало наше майбутнє, в кімнаті стихло і голови всіх, хто був у цей час в комбрига, повернулися до нас.

Костя набурмосився і одразу почав гризти нігті. А я, втупивши погляд у підлогу, щоб не дивитися нікому в вічі, раптом відчув, ніби до вух мені хтось по-справжньому приклав сірника і вони одразу спалахнули нестерпним вогнем.

Стояв, нічого не помічаючи навколо себе, і через силу стримував сльози. І ніколи ще до того, здавалося, не було мені так соромно і так страшно.

Нащо?! Ну, нащо нам було те масло! І скільки разів уже повторювалося щось подібне.

Кості тоді вже пішов п'ятнадцятий. Свого року народження я не знав, але з усього виходило, що був ніби на рік молодший від товариша. Осиротіли ми обоє десь дуже рано. Костя, правда, розповідав, що ще пригадає рідну матір, яка померла на початку війни. А я знав і пам'ятав лише якусь стару і вічно п'яну перекупку з Юзівки. Вона чомусь вважала себе моїм опікуном, щодня біла і вчила жебракувати. Я втік від неї, не дорісши і до восьми років, як тільки познайомився якось на базарі з Костею.

І от потяглися роки безпритульних мандрів, крадіжок, голоду і холоду... Аж до того часу, коли в грудні дев'ятнадцятого року наш життєвий шлях не перетнувся з шляхом знаменитої на той час кінної бригади, якою командував відомий усій країні, ушавлений на всіх фронтах «залізний комбриг».

Важко мені зараз пояснити, чому саме, коли обмерзлих, ледве чи не півмертвих хлопчаків підбрали червоноармійці на станції Бірзула, комбриг не відіслав нас до якогось із дитбудинків, а залишив у бригаді.

Нас підлікували, підгодували, одягли у все червоноармійське і залишили при штабі. І сам «залізний комбриг» почав стежити за нами і опікуватися нашою долею. І, незважаючи на тяжке наше минуле, ми розуміли його турботи, цінували, як могли, і навіть пишалися тим. У бригаді нам подобалося, звання майже справжніх червоноармійців нам стало дорогим, і вже нікуди, ні в які безпритульні мандри нас звідтіля не тягнуло. Але... Важкий то був час, складний і часто голодний. А страшна безпритульність з усіма її «законами» глибоко в'їлася в наші скалічені душі. Іноді, коли випадала така коротка хвилина, комбриг гукав нас до себе, розпитував про наше життя, розповідав про бригаду, про себе, про свого сина Платона, який по смерті матері,

розстріляної в денікінській контррозвідці, виховувався в командирової сестри десь аж у Чернігові. Він мріяв, часто говорив про той час, коли закінчиться війна, обіцяв розшукати наші прізвища (бо ми навіть прізвищ тоді не мали), а коли не розшукає, то всиновити і записати на власне прізвище і обов'язково вчити в школі... І все було б добре, коли б ми не завдавали ішоді гіркоти нашому рятівникові безпритульним духом анархії, недисциплінованості і, що найгірше, крадіжками... Так, ми час від часу таки не витримували і вдавалися до крадіжок. Дрібних, звичайно, але все ж і вони кидали якусь тінь ледве чи не на всю бригаду... І, довідуючись про це, наш «залізний комбриг» по-справжньому переживав, нервував, загрожував відчислити з бригади. І ніколи своїх погроз не здійснював, бо, видно, любив нас якоюсь спокійною, але глибокою і міцною любов'ю, як власних синів, вірячи, що таки виховає з нас справжніх людей.

«А от тепер уже таки й справді витурить,— з гіркотою і страхом думав я, так і не наважуючись звести заплаканих очей.— Де ж там! Вся бригада бачила, як отої жовтозубий тягнув нас через село! Ну, справді, нащо нам було потрібне його масло?!»

Не відриваючи погляду від підлоги, я тільки вгадував, що робилося в кімнаті, нічого і нікого не бачачи.

Спочатку кілька хвилин, здавалося, стигла нестерпно холодна тиша. Потім розітнувся тихий, зовсім спокійний голос комбрига:

— Ви, шановний, теж можете бути вільним. А винних ми покараємо, обов'язково покараємо...

— То, може, той... У вас же, вибачайте, і так клопоту багато... То, може б, я й сам... Паском там чи хворостиною,— запобігливо запропонував свої послуги дядько.

— Ні, ні. У нас так не положено. Я вже сам. Ідть...

Селянин, чути було, вийшов, а потім, видно, ще раз просунув у двері голову.

— То ви ж тут, уже прошу, не забудьте, провчіть... Знаєте, воно нам і так не з неба падає... То тобі риквізіція, то тобі контрибуція...

Тепер залишилися ми з комбригом наодинці. Комбриг мовчав. Мовчали й ми. Тільки чути було, як потріскували на Костевих зубах нігті та хтось неголосно бубонів за стіною. Я, схлипнувши, шморгнув носом і вперше, несміливо, спідлоба наважився зиркнути на командира. Зиркнув і... вненацька зустрівся з ним поглядом.

Комбриг сидів край столу. На столі розіслано було топографічну карту та ще збоку стояла вузенька карафка з водою. А в карафці — велика, свіжа, яскраво розквітла головка соняшника...

Обличчя в комбрига стамлене, заклопотане і навіть стривожене. А очі, що завжди, здавалося мені, мали сталевий колір, виявилися зовсім, зовсім блакитними. Очі ті скаламучені втому, і світиться в них глибока печаль. Печаль та пронизує мені груди ніби багнетом, і я вже не можу стримати сліз...

Комбриг тим часом звівся на ноги. Ніби й не помічаючи нас, прибрав з стола і в кілька разів згорнув карту. Потім важкою, неквапливою ходою підійшов до дверей.

— Чаю! — гукнув кудись у попівські покої.

Білявий молоденький червоноармієць за мить вніс до кімнати самовар, кусень чорного хліба, кілька свіжих огірків і залізну кружку. Потім за командиривим наказом заніс ще дві залізних кружки і слоїк свіжого меду, що мав правити за цукор.

— Ну, махновці, давай до чаю! — з глузливою посмішкою наказав нам комбриг. На ті слова Кость забився ще глибше в куток, а я, вже зовсім не володіючи собою, голосно заплакав.

Комбриг взяв нас за руки і сам, майже силоміць, посадив до столу.

Ні хліб, ні огірки, а ні навіть мед на душу нам не йшли, а гарячий чай нестерпно обпікав губи. І все ж ми, ковтаючи сльози, вдавали, що жуємо черствий хліб і сьорбаємо гарячу воду, а самі увесь час крадькома, з острахом, паленючи від сорому, стежили за стурбованим і заклопотаним обличчям мовчазного, незвично мовчазного комбрига. Чекали, мов під обухом, на його слова, на осуд. А він заговорив не скоро. І заговорив не про те і не так, як ми чекали. Допивши чай, потягнув до себе карафку з водою і кілька разів обернув у руці головку соняшника. А потім, замріяно дивлячись кудись у степовий простір за вікном, несподівано запитав Костя:

— Ти квіти любиш?

— Квіти? — зовсім розгубився від несподіванки хлопець. — Ну, люблю... Та й що?

— А які саме найбільше любиш?

— Найбільше?.. Ну, от троянди найбільше... Тільки щоб червоні і повні... А хіба що?..

— Нічого... А таких от не любиш? — знову крутнув поміж пальцями соняшника комбриг.

Обоє ми недовіжливо насторожилися:

— Гм... — розгублено посміхнувся Кость. — Таких?.. Так то ж не квітка, то — соняшник.

— І соняшник — квітка... Бачив ти коли-небудь, як цвітуть соняшники на полі?.. Море соняшникового цвіту. Безліч розкішних, великих, променистих квіток... І кожна квітка обов'язково тягнеться до сонця. Відійде сонце, скажімо, на південь, а вони всі, як по команді, знову за ним повертаються. Тільки-но сходить воно з-за обрію, а всі соняшники вже повернули до нього свої головки... Часом, буває, зламає його хто, або буря на землю покладе, а він однаково вивернеться і головою до сонця тягнеться... Тягнеться доти, доки цвістиме, тягнеться, скільки його сил вистачить. От за це я й люблю оцю квітку. За те, що до сонця тягнеться... І людей таких люблю, що, як ти їх не гни, не викручуй, а вони все до хорошого в житті тягнуться. Як соняшники до сонця.

Комбриг на хвилину змовк, похитав головою:

— Ех, хлопці, хлопці... Усі ми, вся бригада, вся Червона Армія за нове життя б'ється... На нас усі трудящі, увесь світ з надією дивиться... На нас жодної плямки не мусить упасти, слава за нами повинна вставати чиста та сяюча, як сонце. Та, що там казати, — махнув він рукою. — Ображаєте ви мене, хлопці, бригади не шануєте і самих себе не поважаєте... — І несподівано широко, з якоюсь задушевною, не підробленою одвертістю поскаржився. Поскаржився, як дорослим, як найближчим друзям: — Важка, хлопці, обстановка на фронті склалася. Чорний барон на фланзі прорвався, до нашого Донбасу тягнеться... А тут ще й ви...

І од тих слів і того схвильованого голосу комбригового витримати ми вже не змогли. Щось гаряче, щось таке пекуче-запаморочливе вдарило в наші голови, і першим схопився на ноги Кость. Руки в нього тремтіли, очі горіли і голос переривався від хвилювання.

— На! — забувшись згарячу, звернувся він до бригади на ти, рвучи сорочку і оголюючи груди. — Ось тобі слово! Як тільки ще раз хоч щось — стріляй!

Ні, то було щось більше, ніж звичайний приступ безпритульної істерії. Щось справжнє, глибоке, таке, що перевертає всю душу. І це саме воно, оте незбагненне почуття, кинуло мене з лави і поставило поруч з Костою.

— Я теж! Я теж! Більше не краду. А вкраду — ось — рубай, рубай одразу руку! На!..

— На місце! — раптом гукнув на нас своїм звичним, «залізним» голосом комбриг.— Швидко, ну!..— І, знижуючи голос, посміхнувся.— Не в театрі. Обійдемося без істерики... Вірю й так.— І потім, коли ми заспокоїлись і стихлились, несподівано, так само несподівано, як і все, що відбувалося того дня, виявив нам неабияку довіру, наказавши: — Зараз же одвезете пакета командирові розвідувального ескадрону в Дубівку... Маєте на дорогу двадцять хвилин. Потім увесь час бути при штабі... Марш!..— Комбриг звівся з-за столу. Костя повторив наказа і... власне, то була остання наша розмова з комбригом, розмова, яка стала вирішальною в моєму житті...

Слова свого я дотримався. Командир, ще (який уже раз!) повіривши в нас, чуйно оберіг наше дитяче самолюбство, не караючи і не розмовляючи з нами при сторонніх, ніби випрямив тим нашi скалічені душі і розбудив у них щось таке чисте і світле, що вже не згасало в мені через ціле життя...

Спали ми тієї ночі в штабі на попівських лавах. На світанку нас розбудили. Комбриг уже чекав на нас, сидячи в кулеметній тачанці. Вискочили з села і, саме коли сходило сонце, обігнали один з наших полків на марші. Почався наступ. Опівдні, вдаривши з флангів, бригада закрила ворожий прорив. А підвечір, коли бій вже вщухав, біля тачанки комбрига вибухнув якийсь заблукалий ворожий снаряд. Комбрига ранило в груди, мені пошматувало ногу.

І от тоді я й загубив двох найближчих мені в житті людей. Комбриг помер вночі, не дотягнувши й до ранку. Мене одвезли до військового шпиталю в Катеринославі, а Костя назавжди згубився десь у розворушеному революцією людському мурашнику... Він так і залишився для мене Костею без прізвища... Я лікувався, працював, вчився, став скульптором, і пам'ятник комбригові був моїм першим самостійним твором...

І ось він височить над залитою сонцем, вільною землею, в сяві переможних прапорів і громі оркестрів.

До нашого гурту пружною ходою підходить якийсь молодий військовий з букетом червоних троянд у руці. Він вітається з усіма, знайомиться зі мною і, здається, називає навіть своє прізвище. Але прізвища того я не розчув. Я дивлюся в обличчя військового, і якась дивна, незбагненна тривога починає роздирати мені груди. Чому, чим

саме хвилює і притягає мене оця міцно збита постать, оцей рівний ніс, великі, широко розкриті очі і міцно стулені губи? Про що хоче нагадати мені вигляд оцього ставного юнака у військовому, якого я, напевне, ніде до цього і ніколи не бачив?.. Пробую зосередитись і зрозуміти самого себе — і не можу. Бо в цей саме час під мідні звуки оркестрів спадає з пам'ятника біле покривало і над площею постає залитий сонцем, вилитий з бронзи залізний комбриг...

Замкнене, здається аж надто замкнене, вольове обличчя. Оперіzana ремінням шкірянка, важкі чоботища, остроги і затиснутий у руці бінокль... Ні, не пощастило, напевне не пощастило мені передати тут чогось дуже й дуже важливого, що знав про комбрига тільки я. Так, надто вже й справді залізним, замкнутиm постає перед людьми мій добрий, чулий, несподіваний батько. Він здається навіть заважким для теплого, висіченого з червоного граніту п'єдесталу, навколо верхнього карниза якого, під ногами в комбрига, повився злегка лише намічений рослинний орнамент: зв'язані один з одним лапатими круглими листочками головки розквітлих соняшників.

«Ні, не вийшло, не пощастило, не зумів сплавити в одне заліза з ніжністю», — з тривогою думаю я, дивлячись на гранітні соняшники. І раптом відчуваю на своєму плечі чийсь важку руку. Озираюсь і бачу просто перед своїми очима дивно змінене, зворушене і схвильоване обличчя молодого військового з букетом червоних троянд.

— Слухайте! — гукає він мені просто у вухо, намагаючись перекричати мідь оркестру. — Слухайте, невже це правда? Слухайте, ви справді той самий Сергій!

— Той самий! — ще не розуміючи що й до чого, гукаю у відповідь я. — А ви хіба мене знаєте?

— Не знаю, вперше бачу, — ще більше хвилюється військовий.

— То чого ж ви гадаєте, що я той самий Сергій?

— А он! Не може того бути, щоб то було лише випадково, — показує рукою на гранітні соняшники військовий.

— А хіба ви знаєте й про соняшники?

— Знаю! Мені Костя про все розповів!..

— Костя?.. Який Костя? — у мене починає щось душити в горлі. — Хіба ви, хіба ви знали Костю?

— Я й зараз його знаю! Ми разом учимось у військовій академії... На відкриття пам'ятника він приїхати не зміг, вахворів, і наказав мені покласти на постамент ось ці троянди...

— Слушайте, і це справді той самий Костя?

— Той самий...

— А він знає, що ви... що ми... одне слово, що це я, той самий Сергій?

— Нічого він не знає і не догадується... Я б теж не подумав, коли б не соняшники...

— А ви? Хто ж ви є, пробачте за цікавість?

— Я? Я — Платон! Батько вам мусив розповідати про мене... Нас з Костою в академії так і звуть: сини «залізного комбрига»!..

І молодий військовий, в рисах якого я тепер ясно впізнаю знайомі до болю і такі рідні мені риси командира бригади, міцно стискає мої руки, і очі його, так само як, напевне, й мої, починають волого блискотіти...

Так розшукав я своїх, здавалося, назавжди втрачених братів. І хоч трапилося це майже чверть століття тому, але я пам'ятаю все так виразно, ніби сталося воно вчора...

1936—1951 рр.

ЗАЄЦЬ

Завідувачем колгоспного млина правління призначило Петра Соловейченка. Низенького, тихого та несміливого чоловіка з зеленавими, завжди ніби трохи наполоханими очима, з ріденькими мишастими вусиками. Призначення те приємно схвилювало і разом збентежило, ба навіть аж налякало. Адже оце вперше за все його життя — а було Петрові вже за сорок — чоловіка в селі не лише примітили, але й довірили отаку важливу та відповідальну, як на його погляд, громадську посаду.

Колгоспний голова, кремезний, густобородий дідуган з колишніх партизанів, Архип Кавун, помітив оте Петрове збентеження.

— Тільки ти, Зайцю, не бійсь,— звернувся він до Петра, за своєю звичкою, як і до всіх інших односельців на «ти». — Не святі горшки ліплять. Головне, що людина ти чесна, борошно до твоїх рук не липнутиме, а все інше... Одно слово — справишся.

Від такої похвали Петро і зовсім уже зніяковів. І, здається, так і не помітивши того, що голова назвав не його справжнє прізвище — Соловейченко, а «вулишне» прізвисько — Заєць, тихенько кашлянув, нащось поколупався нігтем вказівного пальця у своєму роздвоєному підборідді і аж по тому відповів:

— Та... потихеньку... Справимось, кажу, потихеньку...

І, може, оце вперше в житті якось так особливо зіграло йому груди відчуття чогось бентежно радісного, такого, що можна було б назвати чимсь на зразок відчуття власної гідності, коли б, скажімо, Петрові могли спасти на думку такі слова... І все ж... Коли вже попрошався з головою, вийшов на вулицю, нараз зовсім ніби несподівано відчув, що до того хвильного, радісного та великого, домішалося невідь-звідкіля і ще якесь інше, мульке, незрозуміле, приглушене почуття якоїсь гіркоти а чи й образи...

Тоді згарячу так і не дібрав, звідкіля і чому воно ота мулькість. Наступного дня за роботою те й зовсім забулося. А от тепер — вночі — раптово обізвалося знову. Обізвалося гостро, терпкістю прив'ялого полину. І він уже розумів, що було то й справді таки почуття образи, знав і звідкіля воно: від отого Кавунового «Зайця»! Напевно ж,

так собі, ненавмисне, забувшись і не думаючи образити, назвав його Архип, а все ж — якось воно досадно й образливо...

Сидів Петро посеред неогороженого хутірського подвір'я на теплому густому спориші під старою, з облупленими стінами хатою. Сидів сам-один посеред нічного степового безмежжя. Дихала йому в лице з імлистої глибини полів паркістю свіжої стерні жнив'яна ніч. Якось коротко, несподівано озивалися — підпадьомкали — десь за горбамиперепели. Внизу в чорній темряві під млиновими колесами здушено булькотіла вода. За річкою, з-за розмитой, невиразної смуги обрію викочувався на чисті зоряні простори надщерблений, вишнево-червоний місяць. Густа тінь від незвично німуючого млина довгою смугою простяглась вздовж голого, витерлуваного худобою берега.

Цілий день сьогодні мололи зерно нового врожаю. Зупинили млин — пізно, вже поночі. З годину тому зникла за горбом у балці вантажена білими лантухами свіжого, теплого і духмяного помолу підвода. Останнім з тією підводою подався до села бригадир Тимко Сорока, пообіцявши Петрові повернутися десь туди, аж під ранок. Провівши його, Петро замкнув, про всяк випадок, млина і, не заходячи до хати, присів у густий, сповнений ще денного тепла спориш. Спати йому не хотілося. Чи від перевтоми, а чи й від хвилювання: як не кажи, а сьогодні таки ж перший день на т а к і й роботі. Тож Петро сидів, відпочивав, думав про минулий день, а з тим згадав і далеке, давно минуле...

Давно, якогось літа ще перед германською війною, наймитуючи парубчаком ще в Миронового батька, старого Никанора Ступи, Петро вантажив на цьому ж млині важкі лантухи і часом розвозив по степу — косарям або дівчатам-сапільницям клунки з гарячим, щойно змеленим борошном на коржі та галушки. І, бувало, як тільки під'їде до збитої зі старих обapolів халабуди посеред бурякового лану, котрась зі збитошних та гостроязичких уже й гукає:

-- Дівчата, агов, дівчата! Нового борошна від Зайця привезли!..

Дівчатам — сміх, а йому — парубчакові — гіркота й сором.

Уже тоді в селі його тільки і звали: Заєць та Заєць. Отак ніби справжнього, власного прізвища ніколи й не було в людини. Усеньке, вважай, село. Старі й малі.

Спочатку він-таки ображався, гірко страждав від того, а потім, поволенки та непомітно, звик, при звичаївся. Бо... що кому до твоїх образ, коли ти, власне, і не людина, а злидень, голодранець, та ще й боягуз. Що більш ображати-мешся — то частіше ображатимуть. Та й, зрештою, як ото кажуть: зови хоч і горшком, аби в піч не сунув. Заець то й Заець...

Хоч, правду сказати, так не раз і не десять, бувало, «і в піч сунули». І ріс він з самого маляку, скільки й пам'ятає себе, затурканим, наляканим та полоним і справді, як той заець. Найперш з самого дитинства і вже, певне, назавжди перелякав його батько. Батько — пив. П'яним ставав нестерпно лайливим, галасливим, забіякуватим і злим. А коротких годин, коли тверезів, був мовчазним, похмурим, ще лютішим. Замість лівої ноги у батька була дерев'янка, на місці лівого ока — темна западина. Праве ж завжди якось страшно, по-пташиному округлене і напружене. Таким повернувся батько з японської. Іншим його Петро не пам'ятав. Пив батько смертельно. Спочатку, напевне, з горя, від каліцтва та злиднів, від того, що ні за що було рук зачепити. А потім — втягнувся.

Втягнувся і тягнув до корчми усе, що під руку трапляло. Мати — одвічна сапільниця по панських економіях — боролася з тією батьковою хворобою, як тільки могла та вміла: лайкою, бійкою, найхитрішими схованками, плачем і прокльонами. В хаті ледь не щодня як не сварка, то бійка. Батько гамселів їх обох люто, безжально. Бив наосліп, не розмірковуючи. Скільки й пам'ятає себе Петро — жив він у постійному, гнітючому очікуванні чогось страшного і, ще здалеку запримітивши а чи тільки зачувши п'яного батька, одразу кидався до матері, тулився до неї, увесь тремтячий, як у пропасниці, благав крізь сльози:

— Матінко, мамуню. Тихенько, рідненька, тихенько... Ой, не чіпайте ж його, не чіпайте!..

Однієї осінньої неділі, саме у храмове свято, батька вбили на ярмарку в Терногородці. Хтось у п'яній колотнечі провалив йому чимсь важким голову. Винуватого ніхто особливо й не дошукувався.

Тієї осені, коли було вбито батька, Петрові ще й семи не виповнялось. Однак, уже наступної весни віддала його мама в найми, пастушком до багатія Никанора Ступи.

Саме тоді вперше і звела його доля з Никаноровим сином, рудим Мироном. Той Мирон — рудий, веснянкуватий здоровило — був старшим від Петра років на п'ять.

Задерикуватий, пихатий та настирливий, верховодив він серед пастушків, як тільки хотів. А що Петро був у тому гурті найменшим та найбеззахиснішим — міг Мирон збиткуватися над ним — своїм наймитчуком — безборонно й безкарно. І таки ж знущався. Собкався ним, як заманеться, примушував працювати за двох, збиткувався над беззахисним хлопчачком, здіймав на глум, на посміх собі й своїм друзякам. Бійкою змушував тягти з чужих баштанів кавуни, а з чужих садків груші чи сливи. Потім сам же й видавав його. Але й те ще куди не йшло. А от тоді, коли тоби сплячому сунуть їжака за пазуху, сипнуть жменю мурах за спину, а чи запалену цигарку в ніздрі засунуть, а потім ще й збиткується над тобою, переляканим, регочуть на весь степ, тут уже з таких жартів хоч у петлю а чи сторч головою в річку. І таки не раз думалось тоді зачумленому хлоп'яті, що й справді вже краще втопитися а чи повіситись. Бо так, як той рудий Мирон, потім уже ніхто і ніколи в житті не знущався і не глумився над Петром, і нікого він так страшно не боявся та ненавидів, як того Мирона.

І оте прізвисько Заєць таки ж від нього, від Мирона, пішло. Вже замало стало йому їжаків, мурах, хрущів та мишей, так він одного дня у жнивва якомсь там упіймав підраненого зайця та й накрив його потаємки важкою дубовою діжкою, що її саме витягли з льоху на подвір'я, збираючись вимочити під нову квашенину. Потримав так його аж до вечора, дочекався, поки прижене Петро худобу з пасовиська та й дружки з цілої вулиці зберуться до воріт, і тоді покликав хлопця до себе.

— Отам у мене під бочкою, — вказав пальцем, — от-такенний кавун приховано! — І наказав: — Катай його сюди! Та швидко мені!..

Підважив Петро, нічого не підозрюючи, ту бочку і... щось страшне, волохате, озвіріле кинулося з-під неї у вечірніх сутінках просто під нього, збило з ніг... Хлопець з вереском покотився по землі, зірвався на ноги, знову впав, знову підхопився і під оглушливий регіт, стрілою, не чуючи під собою ніг, метнувся на вулицю. Під регіт та глузливі вигуки: «Хапай зайця! Лови зайця!» — біг стрімголов, аж поки й не впав, знесилений, в густу жнив'яну пилюку.

По тому його жіңки ледве водою відлили.

А Миронові хоч би що. Миронові — забавка та смішки: — Заєць зайця перелякався!

І вже відтоді так і пішло: Заєць та Заєць.

Бо й справді, де ще знайдеш гіршого боягуза від того, що зайця злякався. І зник, забувся, так ніби й не було Петра Соловейченка.

І сам поволеньки почав звикатися з тим усім. І з прізвиськом, і з тим, що він — Петро — десь, видно, справді, найполохливіший та найбоягузливіший на все село... І примовка ота: «Тихенько, тихенько, аби тільки тихенько» — десь саме тоді нав'язалася йому на зуби...

А роки йшли.

І вийшло якось так, що майже в один місяць першого року війни померли Петрова матір і старий Никанор Ступа. А ще за кілька місяців по тому, не прослуживши й року, повернувся з війни додому рудий Мирон. Повернувся з сиво-чорним рубцем через усе обличчя і скаліченою, без трьох пальців, лівою рукою. Переїняв батькове господарство та й став на очах далі багатіти, прикупивши нової земельки, відремонтувавши млина, купивши спочатку молотарку, а там і клапоть поміщицького лісу.

А Петро наймитував і далі «тихенько». То в економії, то знову у того ж рудого Мирона. Наймитував усю війну, пронаймитував і революцію. Аж поки вже, по громадянській, не прийшов до села папірець з райвійськкомату та й не почали розшукувати в селі громадянина Петра Соловейченка, щоб до Червоної Армії, до «терчастин» його на літо покликати. Розшукували десь аж кілька днів того громадянина Соловейченка, аж поки він — Петро — сам не здогадався, що то ж саме він — Заєць — і є той громадянин Соловейченко...

І став той громадянин червоноармійцем, товаришем Соловейченком, і землею його було наділено, і одружився вже по тому чоловік, а все ще, за звичкою, Заєць і Заєць. І страху отого, що в'ївся, здавалося, в кожную клітину його ества, за ціле десятиліття так і не міг до кінця позбутися...

І вже навіть тоді, коли розкуркулювали та висилали з села рудого Мирона, все ще боявся його десь глибоко в душі Петро. Ненавидів до нестями, соромився того свого невитравного боягузтва, але все ще боявся. Боявся, хоч усе менше та менше залишалося в його душі від того давнього Зайця. Та й люди все рідше та рідше почали звертатися до нього з тим прізвиськом. Петро Петрович. Громадянин Соловейченко. Товариш Соловейченко. Тепер от — товариш завідувач. А це, дивися, виявляється, і зовсім відвик. Зайцем, бач, назвав його, та ще й при людях, голова. Назвав, напевне ж, так, не навмисне, забувшись,

а йому, Петрові, уже й образливо! Та воно й справді, як подумаєш... Таке діло довіряє йому правління і — раптом: «Заєць!» Та ще й з попередженням: «Ти, — мовляв, — Зайцю, не бійся».

Сидить у теплому густому споришу Петро Петрович Соловейченко, відпочиває по важкій роботі і свою, хай і потаємну, а таки ж велику радість от тією, хай і мимовільною, маленькою образою вимірює. Сидить колгоспний господар колись куркульського, а тепер от колгоспного млина, на якому колись наймитував, і крізь оту мимовільну, ніким навіть і непомічену «образу», немов крізь маленьке вічко, усе своє колишнє життя нужденне, усі свої минулі, назавжди минулі, страшні образи, нужду та горе бачить, пригадує. І постає в його уяві згорьована матір і нещасний, скалічений, злий на весь світ, батько. Постає перед очима перекошене з люті, перехрещене темним рубцем страшне обличчя. Таким, яким бачив його отоді, востаннє, коли рудого Мирона з села вивозили! Таке люте, таке перекошене, що й тепер, коли згадав, терпким холодом за спину сипнуло, гостро кольнувши в груди згадкою про оті розмови, що вже он кілька днів точаться в селі, а до нього — Петра Соловейченка — дійшли лише сьогодні вранці. Зайшла до млина ота кучерява, стрижена дівчина з Ковалівки, жита клунок змолота і вже, збираючись додому, розповіла бригадирові Тимку Сороці, що й пограбований у Нерубайці кооператив, і отой міліціонер, що його під Скальнівським лісом поранило, що те все не інак, як самого рудого Мирона справа... Того самого Мирона, що — чутка йде — втік ніби з заслання та й переховується десь тут неподалеку!.. Так воно а чи не так, але згадавши те все, відчув нараз Петро, як отой давній, отой непереборний, отой гидкий, здавалося б, давно вже переборений страх, крижаним холодом заповзає йому в душу. Страх, від якого чоловік сам собі огидним стає!..

І Петро, знітившись від того та зіщулившись, втягує голову в плечі і сторожко та обережно роззирається навколо.

Поволеньки, непомітно понад річкою, понад стернищем, понад усім світом пливе ніч. Ясна, місячна і все ж якась таємничо-незбагненна і загадкова. Холодним, якимсь неживим світлом виблискує, міниться над завмерлою степовою рівниною надщерблений місяць. Здається, щойно, ось тільки з-за обрію виткнувся, а вже, дивись, аж он як високо забрався. І розуміє Петро, що це ж уже, напевне,

далеко за північ. І якось гостро, холодно і чітко пронизує відчуття того, що це ж ти отут, у степу, над річкою сам-один! І бригадир Тимко Сорока повернеться сюди не так уже й швидко. А степові вибалки навколо так якось зрадливо повняться темно-сріблястою місячною імлою! І бродять стернями якісь неясні, якісь безшелесні та загадкові тіні. І в тиші такій тугій, такій напруженій, що вона, здається, от-от задзвенить, ніби туго нап'ята струна, вчуваються такі ж неясні, примарні та таємничі звуки, якісь далекі, глухі вітхання, якийсь далекий, якийсь ніби підземний гул а чи клекіт... А це от щось, ніби вже побіля самого млина глухо, але вже цілком виразно, гупнуло. І по тому десь ніби далеко-далеко в степу обізвались, процокотіли і знову змовкли колеса. А ось десь тут, зовсім близенько, отак ніби шибка у вікні тихо брязнула... А там же в млині і зерно, і борошно, та й сам же млин,— коли яка лиха людина,— не камінний же він!

А все тіло ніби важким гарячим оловом наливається так, що вже ані руки не підвести, а ні ногою ворухнути, а ні голови не повернути. І живе, працює, горить ще одна тільки думка: «Що ж це ти, товаришу Соловейченку, знову «зайця» святкуєш?» І хоч як то не важко, а він таки пересилює своє непокірне тіло і надсилу, якось по-вовчому, усім тулубом повертається праворуч і бачить ріг хати, клаптик освітленого місяцем косогору і звивисту стрічку дороги, гладенько вкоченої після недавнього дощу. Дорога виблискує в місячному світалі, міниться і ніби аж хвильками береться. Вона зовсім, зовсім порожня... Тільки он там, далі, за хатою, темний куш шипшини... А біля того куша ніби біліє... справді таки біліє щось... Біліє і... ніби ж ось заворушилось... Ворушиться... Ворушиться, росте, більшає на очах і... ближчає, заступає той шипшиновий куш і розпливається вздовж дороги... Тіло зовсім задерев'яніло і вже не підкоряється його волі... Та й яка вже там воля, коли воно білим стовпом, страшне й незбагненне, суне та й суне, тихо, безгучно, безшелесно, жахно нависає над дорогою, хатою, берегом і над ним, Петром Соловейченком, який тепер тільки й може от, що прошелестіти сухими, неслухняними, здерев'янілими устами:

— Хто?.. Хто т-т-а-ам?..

А воно — біле, страшне, німе — все ближче, он уже тут, зовсім поряд і... вже тягнеться йому до горла якимись довгими-довгими, страшними, білими, мертвими руками і... Хто ж його знає.., як, якою такою сталевою пружиною

підкидає чоловіка з землі і він, теж хто вже й зна як, одним неймовірним, нелюдським стрибком, нараз злітає від хати, за хтозна-скільки тих сажнів аж у самісінький берег... І оглушливо, мов залізна, гострим дзвоном обзивається під ногами туга, густа осока, хлюпає в обличчя тугими, немов олів'яні кульки, холодними бризками. І в тому брязкоті, в важких бризках, а чи в ньому самому, в грудях, в скронях, а чи десь у самісінькому серці, раптом вчувається Петрові несподіване цієї хвилини, пронизливе, гостре, мов постріл: «Заєць! Заєць злякався! Заєць!»

І якимсь чудом схаменувшись, відчуває Петро себе, своє тіло знов. Стоїть він в осоці, під вербовим кущем по коліна у воді. Стоїть сам-один. А навколо, як і за кілька хвилин до того, — нікогисінько. Тільки місяць надщерблений угорі, тихе жебоніння води в лотках та власний, важкий, з присвистом віддих. І того білого, страшного, мертвого, що звисало над ним за хвилину перед тим, немає... Немає ніде, не видно... Ніби розвіялося, розтануло в отому зеленаво-мертвотному місячному світлі. І тиша навколо така, що в ній скажене, важке гупання власного серця, здається, відлунує десь аж по той бік річки в очеретах. «Заєць! Заєць! Заєць!» — важко, болісно бухкає в грудях, в скронях, важкими поштовхами віддається в потилицю. І від того все тіло його знову починає наливатися олів'яною ваготою, втомою і... люттю... Люттю на самого себе, на когось ще там незнаного і невідомого, на цілісінький оцей заціпенілий, ніби вимерлий нічний світ. Стоїть все повніш та тугіш наливаючись соромом, злістю, пекучою люттю і... страхом... Тільки тепер уже не тим давнім, знайомим, безсилим, а зовсім-зовсім іншим, лютим страхом і... пекучим соромом від того, що... це ж уже, коли що... коли він отак боягузливо втече звідділя, то... то це ж уже, коли що, то й на люди не показуйся, це ж уже коли таким зайдем, то краще вже й справді смерть, ніж отакий сором! Краще вже зашморг або сторч головою в воду, аніж оце ще й тепер губити голову, божеволіти на одну згадку про того рудого вовкулаку. Та коли навіть і правда, що він десь тут, — то що ж, знову отак... дозволити йому глумитися над собою і над усім оцим... оцим — нашим, колгоспним!..

І, коли за хвилину по тому десь від млина зринає справді якийсь різкий, гострий, металевий звук, Петро здригається, однак голови вже не губить. Неймовірним зусиллям волі збирає всього себе, всю свою силу, усе ество в тугий та холодний клубок і звільна, але твердо, рушає з місця,

і обережно, тихо крадеться до млина, просто на той різкий, металевий скрегіт...

Іде, ступає так обережно, що ніде в нього під ногою ані хлюпне, ані шеберхне. Іде, сторожко наслухається і сам з себе дивується. Дивується з того, що це ж він іде туди, можливо, назустріч хай і смертельній небезпеці і... нічого, зовсім нічого, ані трохи не боїться. Дивується і весь поймається радістю, радістю ще не до кінця усвідомленої перемоги над самим собою, і ще над чимось більшим, важливішим, значнішим...

Скрегіт заліза там, біля млина, повторюється. І тепер Петро вже твердо впевнений, твердо переконаний, що там таки хтось є. І той хтось — чужий і ворожий. Він (а чи й вони) збиває замок. Однак від усвідомлення всього того йому зовсім, ну зовсім таки не страшно. І думки його ясні, чіткі. Він іде, ступає, скрадається сторожко і думає, обмірковує, знає, як та що робити, як йому діяти, коли... коли щось там і справді... І, думаючи так, зупиняється у сутіні вербового куща край розмитої греблі. Спокійно нагинається, облюбовує рукою зручну та замашну каменюку, випростується, мить прислухається і твердо рушає далі, вже попід глухою, викладеною з кам'яних брил, стіною млина. Знову зупиняється і визирає з-за рогу... Посеред втрамбованого на камінь, голого подвір'я перед млином, запряжена парою темної масті незнайомих Петрові коней, — підвода; поодаль, на спориші, яскраво біліє в світлі місяця щось схоже на величезне рядно; під дверима млина, спиною до Петра, тупцюються двоє; раз по раз зринає різкий скрегіт заліза, — отже, справді виламують замок.

Якусь мить Петро стоїть, придивляючись та прислухаючись. Зрозуміло йому: на млин напали якісь злочинці, можливо, що й справді — рудий Мирон. Але ж справді дивно! — йому, Петрові, зараз зовсім не страшно. Цієї хвилини він, здається, зовсім забув про страх. Усе його ество повниться зараз одним — засліплююче гострою, пекучою злістю, яка владно приглушила все: страх, сором від щойно пережитої панічної, до втрати розуму, втечі.

— ...Не гуркай так, — обзивається хрипким голосом хтось з тих двох біля дверей.

— Байдуже, — глухо відповідає інший. — Він зараз, значе, куди забіг?! Тікатиме безвісти, поки й не лопне. — І трохи згодом, мовчки поскреготівши залізом: — Як тільки повантажимо лантухи, — одразу ж обливай усе в млині гасом...

Від тих слів гаряча, запаморочлива хвиля заливає Петрові груди, б'є в голову.

— Стій! — знетямившись від люті, волає він і, власне, вже на пам'ятаючи, не контролюючи себе і своїх вчинків, кидається до тих злочинців. Легкий, пружний стрибок. Мить, в яку ще встиг зрозуміти, побачити — ті двоє різко озирнулись на його вигук. І їхні обличчя, висвітлені місяцем, — білі, як у мерців. На одному з тих мертвих облич — темний басаман, рубець через усю щоку. Потім — удар. З ходу, з розмахом, міцно затиснутою в правиці каменюкою. Кудись убік чи вниз миттю відскакує, зникає з його очей вибілене місяцем і перерізане рубцем обличчя... І по тому вже тільки якась важка, гаряча задуха, ніби в маячному сні, шарпання, борюкання, важезний, ніби колодою удар в потилицю, темінь, знову якийсь миттєвий, гострий спалах свідомості, враження того, що він летить кудись у прірву, чіпляючись руками за чийсь одяг, комір, чиєсь гаряче обличчя, горло, чуб... Зачепився, вистояв, вчепився і тоді вже якимсь останнім, блискавичним спалахом думки: «Тримати, не випустити, утримати хоч би там що!» І вже по тому — провал у непроглядну темряву, в небуття.

...Потім тим, хто намагався встановити собі, як вона, ота нічна сутичка, відбувалася насправді в часовій, уповільненій послідовності, все уявлялося так: Петро, вдаривши Мирона каменюкою в скроню, звалив його з ніг, і Мирон теж знепритомнів. А той другий — Миронів напарник — оглушив Петра залізним ломом. Петро, падаючи, встиг вчепитися йому в комір і вже разом покотилися вони по землі. Той другий, як не намагався, однак вирватися з Петрових рук так і не зміг. Закров'янивши, поцарапавши нігтями злочинцеві обличчя, Петро, зрештою, обома руками вчепився йому в густий чуб. Вчепився та так уже і не випустив. Навіть і тоді, коли Мирон, опритомнівши, приглушив його підбором чобота по голові... оглушив і заніс ногу, щоб ударити вдруге. Але не встиг...

Не встиг тому, що саме тієї хвилини з гуркотом, з веселою піснею вимчала з-за горба, з-за хати на подвір'я млина колгоспна підвода. Кіньми правив бригадир Тимко Сорока, співали комсомольці — косарі Денис Завада та Митро Солонар.

І, кинувши напризволяще свого напарника та коней з возом, рудий Мирон стрімголов помчав поміж верби вздовж річки. Однак далеко не втік...

Ховали Петра на третій день усім колгоспом, без попа, з жалобною музикою, з квітами і червоними прапорами. Над труною промовляв голова колгоспу, колишній партизан Архип Кавун. Могилка Петрова — край цвинтаря, біля самих воріт. Вона обкладена зеленою дерниною, обсаджена півниками, шовковою травою та любистком. У головах — червоний дерев'яний обеліск, з червоною п'ятикутною залізною зіркою вгорі. На обеліску гарними літерами напис:

«Колгоспник Петро Петрович Соловейченко.
Загинув геройською смертю,
захищаючи колгоспну власність
від ворогів народу 10 серпня 1932 року»...

Рідних дітей Петро Соловейченко не залишив. Однак щороку весною, а потім і серед року — великих радянських свят, могилу його відвідують школярі-піонери. Весною опряджають її, обновляють напис і висаджують пом'яки, айстри та чорнобривці. На Жовтєві свята прикрашають пучками калми.

Про те, що в Петра Петровича Соловейченка, колгоспника, який загинув геройською смертю, захищаючи колгоспне майно від ворогів, було ще й якесь прізвисько, яке стало йому колись ледь не прізвищем, ті піонери ніколи не від кого не чули. Ніхто в селі, — ні в школі, ані дома, — їм про таке ніколи не говорив. А коли б невароком хто й сказав, — однаково вони тому, напевне б, не повірили...

ПЕРСОНАЛ

Коли тридцятого року в район до цукроварні привезли колгоспні буряки, хлопці-підводчики зтягли діда Мусія в перукарню... Перукарня не з кращих. Білі калати на перукарях були не першої свіжості, з брудними плямами. Стрижене волосся прибиралось не завжди вчасно, а великі люстра таки добре були засиджені мухами. Та дід у перукарні був уперше і тому, переступивши поріг і відчувши під ногами дощату фарбовану підлогу, почув себе ніяково. Він спинився. Білі калати, великі люстра і, як видалось дідові, дзеркальна чистота, відгнали чимсь незвичним, чужим і навіть трохи лякали. Дід завагався... Підтримали старі знайомі — плакати, що густо дивились на нього зі стін. Їх багато бачив Мусій у своїй сільраді і вже звик. Трохи постояв і нерішуче підійшов до єдиного вільного стільця. Недовірливо помацав тонке комішечеве плетиво й сів.

Хлопці на сусіднік стільцях вже голились, а той, хто обслуговував це крісло, десь вийшов, і дід лишився сам. З люстра виглянуло на нього загоріле, обведене густою бородою обличчя. Над лобом безладно кошлатився напівсивий непричесаний і поплутаний чуб. Обличчя здалося незнайомим, лише очі, великі сірі очі, нагадували когось знайомого, і дід визнав їх за свої. Йому стало ніяково. Перевів погляд униз і... безліч блискучих чистеньких і химерних пляшечок, що стояли біля люстра, вразили його. Він взагалі не мирився з блискучими речами, вони гнітили, від них віяло на діда чимсь таємничим і ворожим. А тут ще була їх така сила, аж очі розбігались...

Стало незручно. Серед блискучого скла почував себе недоречним і зайвим. Чомусь зайвим видались широкі, брудні й порепані руки. Він не знав, де їх діти.

З боку люстра висіла широка паперова табличка. «Місце адмін.-техперсоналу заводу», — ледве розбираючи літери, з натугою прочитав дід. Ота незрозуміла табличка з словом «персонал» зовсім вивела його з колії. Стало ще ніяковіше. Крадькома озирнувся по кімнаті, чи ніхто за ним не слідує, обережно встав і тихенько вийшов.

Подібне траплялося з ним і раніш.

Ще якось парубком Мусій ішов уранці на поле і за селом по дорозі зустрів фаєтон. Фаєтон запряжений трійкою

баских коней, обвішаних дзвіночками, що дзеленькотіли на весь степ, мчав просто на нього. Мусій, збиваючи ноги об придорожне груддя, відійшов далеко набік і скинув шапку. Фаєтон раптом спинився навпроти нього. Серце в Мусія тьохнуло. Чомусь зробилося страшно... Безпорадно озирнувся навколо — ніде ні душі... І, як засуджений, низько схилив голову:

— Ей, мужичок!

З заднього сидіння підвівся пан... Пан, як пан,— звичайний, правда, якийсь чужий, ще гладший за свого, з чорними вусами... Але... панський мундир в два ряди був обшитий мідними гудзиками, а на носі блищали золоті окуляри... Мусій блимнув очима, роззявив рота на блискучі гудзики і захолов. Дуже вже страшними й недосяжними здалися йому ці гудзики.

— Ей, мужичок, куди дорога на Березняки?!

Мусій мовчав... Блискучі гудзики відібрали мову, і якби він міг стати нижчим за придорожний спориш, то не задумався б над цим ні хвилини.

— Ну, що ж ти мовчиш?

Мусій і справді мовчав. Він зовсім перелякався. Руки почали дрібно тремтіти...

— Ну?..

Таким низеньким почував себе перед паном, таким нікчемною, що навіть боявся заговорити...

— Дубина...— розсердився пан,— паняй! — гукнув до кучера, і знов заговорили дзвіночки.

Опам'ятався, як фаєтон уже під'їхав до села.

— Фу, ти, господи, оказія яка,— зітхнув і повернув на дорогу...

— Ну, то чого ж було лякатись? — мурмотів собі під ніс, простуючи по пилюзі, забувши надіти шапку.— Березняки? То що ж тут? Он вони, недалеко! Треба в'їхати в наше село, повернути біля криниці і паняй собі просто на дорогу. Фу, ти, яке лихо! Біля криниці!

Та пан вже, мабуть, не чув Мусієвих порад...

— ...Фу, ти, лихо. Знов! — з досадою казав Мусій, виглядаючи у вікно на вулицю.

— Що знов?

— Знов соцький вулицею ходить.

— Ото, бий його сила божа. І коли він знаходиться? — зітхала жінка.

— То ти ж, Парасю, кажи, що мене нема дома, як яка оказія,— знічувався Мусій і швидко ліз на піч.

А «оказія» вже відчиняла хвіртку і підходила до вікна.

— На зборню, Мусію, на зборню! Старшина кликав!

— На млині Мусій, нема дома,— голосно казала Параска.

— На млині! Гм... щось він дуже часто на млин їздить.

А Мусій лежав на печі, уткнувши голову під якусь лахміття, і важко дихав... Боявся.

Старшина, як старшина,— звичайна собі людина. І Мусій, зустрічаючи його в полі чи деінде, зовсім не боявся і не ніяковів. Та коли старшина чіпляв на груди блискучу бляху,— о, тоді справа інша! Бо старшина з бляхою міг і корову вивести з двору, і до холодної посадити, та хіба мало чого міг заподіяти безпорадному Мусієві. І Мусій нітвся... Боявся.

Соцький постояв під вікном, покашляв:

— Як приїде, то ти скажи йому, хай конче зайде до зборні.

— А чого? — цікавилась Параска.

— Не твого ума діло. Та бумагу, що на подушне, хай захопить з собою.

— Добре, скажу.

Соцький іде до воріт. Рипить хвіртка. Мусій злазить на підлогу і боязко визирає у вікно. Дивиться соцькому вслід, аж поки той не заходить у сусідній двір.

— Фу, ти, господи, яке лихо. Минула оказія!..

У церкву завжди Мусій входив непомітно. Ще за ого-рожею скидав шапку і потім боком, несміливо заходив у притвор. Тут кілька разів швидко, ніби злякано, наодмаш хрестився широким хрестом, пригладжував рукою чуб, пробував пальцями бороду і лише тоді переступав церковний поріг... Тут же ліворуч стояв церковний староста. Мусій брав у нього на копійку свічку і завжди ліпив одному, найближчому до порога святому. Шанував він цього святого не тому, що найбільш в нього вірив, бо, власне кажучи, з полупленої і почорнілої дощечки важко було й розібрати, чи був то святий Микола, чи Пантелеймон, чи, може, й сам Христос, а просто тому, що цей святий був найближче до порога і, крім того, наймізерніший на всю церкву. До святого ніхто ніколи не підходив, і Мусієві з ним було спокійніше.

У церкві Мусій далеко не забирався. Там біля криласа стояла вся сільська знать: попадя, старшина, волосний

писар, крамар і всі... хазяї... Мусій обережно, мов по тонкому льоду, робив кілька кроків і непомітний ставав за карнизом з лівого боку. Карниз і старенька корогва прикривали його, робили непомітним. Тут було його постійне місце...

Мусій набожно зиркав по церкві на десятки запалених свічок, на пісні «лики» святих у блискучих ризах, на високу, всю в жовтих зірках, під колір неба, церковну баню, з якої опускалось вниз величезне панікадило.

З церкви виходив стомлений і зовсім знищений. Вийшовши за огорожу і натягаючи шапку, поспішав швидше минути попів будинок, щоб піп не вийшов з церкви, бо коли піп перейде дорогу, буде велике нещастя,— у це вірили.

Після церкви дома довго не міг ні за що взятись. Відпочивав.

Але пізніш сталася подія, через яку дід Мусій став героєм вуличних пересудів і майже безвірником. Тоді він почував себе дуже ніяково. Подія сама собою була зовсім незначна. Підвели «царські врата». Таємничість цих «врат» була для нього завжди такою великою і так цікавила, що перемогла всі вагання і страх... У селі закривали церкву, описували церковне майно. Дід, разом з старими бабами, топтався на цвинтарі. Баби перешіптувались... Одні жалкували, інші раділи, а він не належав ні до тих, ні до інших. Було якось байдуже... Лише «врата» з непереможною силою тягнули його до себе. Хоч би глянути одним оком, розгадати таємницю... Дід не витримав, зайшов до церкви, а потім за молодшими, боком щоб не зачепити позолоти «врат», просунувся у вівтар. Там було вогко, як у погребі, і відгонило мишами. На стінах, голих, непривітних і навіть непофарбованих, висіли дві запорошені корогви. Посередині лежала відкрита плащаниця. Дід глянув і жажнувся. Середині було повно ганчіо'я, ломаччя і навіть якась ніби котяча кістка.

— Діду, бачили? — спитав хтось з молодших.

Дід знітивсь і відсунувся.

Під плащаницею стояла порожня пляшка від церковного вина, основана павутинням і запорошена, в кутку мишаки і давній зжовклий недопалок цигарки. Мабуть, піп курив у вівтарні.

— Фу, ти, господи, яка оказія,— прошепотів дід.

Більше у вівтарні нічого не було. Таємниця згинула. Був розчарований і трохи сердитий. Озирнувся, чи ніхто не дивиться, плюнув у куток на недокурок і вийшов.

Хоч він і старався тримати відвідини вітваря в таємниці, проте стара Параска якось довідалась про це. Мало того, вона навіть знала, що дід плюнув у вітварі. Цілий тиждень Параска плакала, лаяла діда, гнала з хати і не давала обідати. Дід ходив по двору прибитий, збентежений.

— Фу, ти, господи, з такою оказією,— говорив сам до себе.

Параска ходила по сусідах, розповідала про своє нещастя, плакала, називала діда «бузувіром». Через це на деякий час Мусій став героєм вулиці, центром усмішок, то ехидних, то підбадьорливих і співчутливих. Потім все забулося... Час стер Парасчине горе,— як і добру частину віри,— стара пом'яшала і подобрішала.

Вступили до колгоспу.

Спершу доручили дідові пару коней і фургон. Возив до цукроварні буряки. Робота дідові сподобалась. Осінь, ранкові приморозки. Накидає буряків і їде полем. Мугиче пісеньку під ніс... Коні добрі,— не доводив їх дід до худоби, навіть батоном не торкався, цвѐхав лише зверху,— тюпають поволі... Гуркотять колеса по мерзлій землі,— так добре думається під цей стукіт. А навколо — поморщений, осінній степ принишк і прислухається. Біжать під вітром хмарки. Осінь, пізня, як і дідові літа, чимсь близьким, рідним віддає. Так повертав щодня три й чотири рази. Приїжджав додому пізно вночі, виїжджав удосвіта. І не тому старався дід, що все вже розумів у статуті артільному, а просто не міг сидіти без роботи, любив почату справу доводити до кінця, та й робота в гурті подобалась.

Коли скінчили возити буряки і підраховали, виявилось, не поспішаючи ніби, дід вивіз найбільше. Хвалили його потім на зборах, а він стояв у кутку, здвигував плечима і не розумів.

— Фу, ти, господи, така оказія! Сміються з старого, дома робив, очі вилазили, ніхто і не хвалив, а тут — лихо, та й годі.

Взимку доглядав на стайні коней, а навесні знову потягло в поле. Не міг всидіти на конюшні, дуже любив степ, проте попрацював до жнив і тоді відпросився:

— Така оказія, що не можу, в поле хочеться.

Організував бригаду,— трійка коней, жатка-лобогрійка, він, Микита Явірний і погонич. Спочатку справа не клеїлась. Погонич, парубійко років сімнадцяти, лінувався, а дід цього не любив.

— Та що вам, діду,— казав погонич,— в себе робите, чи що? Аби день до вечора!

— Оу, ти, прости, господи, а я кажу — роби чесно,— сердиться дід. Потім не витримав, пожалівся голові. Погонича від нього забрали. Дід узяв сусідського школяра Іваська. Той вилазив на буланого і їздив цілий день, вигукуючи та поспівуючи, навіть втоми не почував. Дід з Микиткою скидали наперемінку... Справа пішла добре. Підіймали в день і чотири й чотири з половиною.

А ввечері, вертаючись додому, трусився на лобогрійці,— думав. Дивився на поле, всяєне копами, на буйні вівса і не розумів. Його воно чи чуже? Бентежили сумніви. Зате під час праці все зникало, навіть радість проймала діда, коли шелестів під вилами важкий, дорідний колос.

У праці минало літо.

Якось увечері дід зайшов до канцелярії правління, біля дверей помітив нову, написану червоним дошку.

— Що воно тут? — спитав когось.

— А це, діду, ударники наші списані, тут і ви є.

— Ударники? І я? — прочитав своє прізвище і байдуже махнув рукою.

— Вигадають отаке всяке, робили б краще!

Всі так і зрозуміли, що дідові байдуже. А він ішов додому і думав: «Добре воно чи погано?» Здавалось, вперше за все життя його помітили й зігріли. Зразу якось веселіше подивився на світ, ніби самі випрямилась зігнуті під вагою літ плечі. Та не зникав легенький сумнів: «Добре воно чи погано?» Може, не личить йому, старому, висіти там на дошці разом з молодими? Може, збиткуються з діда? Хотів спитати кого-небудь, та не насмівся.

Коли ліг спати, сон не йшов. Дід ворушився, кашляв і нарешті вирішив похвалитися старій, може, хоч вона що скаже:

— Парасю, Парасю! — покликав.

— А що?

— В ударники мене призвели.

— Ну й спи, не заважай,— розсердилась,— ти скоро і в бузувірники запишешся.

— Ет, дурна!

«Не розуміє й вона»,— подумав. Повернувшись лицем до стіни, швидко заснув.

Поволі, сам того не помічаючи, дід ввійшов на селі в повагу. На чергових виборах його обрали членом сільради і делегатом на районний з'їзд Рад. На зборах під час ви-

борів дід стояв у кутку, мовчав. Додому, як не забалакувала до нього стара, йшов теж мовчки... Лише дома, коли скинув свитку, якось полегшено зітхнув.

— Фу, ти, лихо, яка okazія.

— Чого ж лихо? Тепер ти ніби старшина будеш.

— От і дурна. Що я, в кого корову тяг чи в холодну садовив?

— Ну, це ж я так, у жарт.

— Ото-то й воно!

Пішов на перше засідання. Засідання було напівофіційальне, схоже скоріш на бесіду. Ніби зійшлись собі в хату і радяться, як би воно краще. Це було якраз по його. Поволі й собі втягнувся до розмови. Навіть несміливо порадив, щоб за селом на яру місток полагодили, бо зовсім розмило водою. Вислухали з увагою, записали... І ця увага вперше приємно збентежила діда. З'явилось якесь радісне хвилювання... «Отже, і його на громаді слухають. Значить, і він чоловік».

— Знаєш, Парасю, яка okazія, навіть записали,— хвалився дома старій.

— Іди, отам вилами пиши. Старе, як мале — радіє.

— Фу, ти, господи, та не тямив же ти нічого, Парасю.

— Ну й добре.

А на райз'їзд їхати відмовився.

— Не поїду, кому я там потрібен? Мені й тут робота є.

Як його не просили, не згоджувався. А в день від'їзду, коли коні біля сільради були вже запряжені, прийшов, сів мовчки і поїхав.

Було страшенно багато народу, і це діда приголомшило. Забився в самий куток і сів... Саме обирали президію. Голова зачитував, а люди плескали в долоні.

Коли президія сіла за стіл на кону, знову підвівся голова.

— Щось я товариша Овчаренка не бачу. Товаришу Овчаренко, прошу до президії.

Зал знову плескав, люди зацікавлено озирались навколо. Озирався і дід, хотів бачити, кого це так довго викликають... Той, кого викликали, не озивався. Дід озирнувся ще раз і побачив, що до нього просувається голова сільради, і зрадів, що хоч з своїм чоловіком сидітиме.

— Діду Мусію, вас кличуть,— сказав голова.

— Мене?

— Товаришу Овчаренко! — ще раз долетіло з президії.

— Фу, ти, оказія. І справді мене. Таке лихо. Та не хочу я, спасибі. Спасибі кажу, мені й тут добре!

Так і не пішов того дня в президію.

А другого дня ще до початку засідання підійшов невисокий кремезний чоловік в шапці, з навушниками, як потім виявилось, секретар райпарткому, і таки забрав діда на сцену...

Дід примостився аж позаду. Сидів ніяковіючи, не знав, де діти руки. Червонів, як дитина, і дивився, як би непомітно вислизнути. Але страх того, що цим він зверне на себе увагу кількохсот очей, примушував сидіти на місці, робити якнайменше рухів.

Промовляв голова райвиконкому. Говорив про колективізацію, про підсумки господарського року, порівнював життя колгоспів з тим, як жили селяни до революції... Дід заслухався. Зосередив усю увагу свою на промовцеві і зовсім забув, де він сидить.

— ...Селянин працював від світання до смеркання, — казав голова, — робив, не відпочиваючи. А що він мав? Злидні. Темряву. Кіло хліба робив і ніколи в нього не вистачало його до нового. Завжди по два-три місяці без хліба сидів, і то в урожайні роки.

— А було, — забувшись, голосно додав дід, — робили й горбом, а не були з добром. Було, хай воно западеться! — І раптом замовк, вражений тим, що притяг на себе увагу цілого з'їзду. «Оце так оказія, — подумав, ховаючись за спину тих, що сиділи попереду, — оце-то влопався!» Але нічого особливого не трапилось. Всі так само уважно слухали. Промовець говорив далі. Дід кілька разів крадькома зиркнув по залі й заспокоївся. «От і свого носа всунув», — докоряв сам собі, хоч і відчув, що тепер у президії йому зробилось якось зручніше, не так уже ніяково.

Потім обговорювали доповідь.

Дід уважно вислухував кожного промовця. Обмірковував, у думках згоджувався або не згоджувався. Часом кортіло вкинути і своє слово, але стримувався.

Виступив агроном. Говорив про обробіток поля. Колгоспний степ був ще тоді дуже засмічений. У хлібах ріс пирій, осот, будяки. В деяких місцях осот зовсім глушив ярину.

— Колективізоване сільське господарство дасть нам змогу зовсім очистити степ, — казав агроном, — машинний обробіток землі, глибока тракторна оранка викорчує бур'яни на наших полях. Нам треба прискорити організацію

МТС. Поле чекає машин. Тільки машини очистять наші степи.

— Така оказія! — раптом не витримав дід. — Значить, чекай з моря погоди! А як машини, скажімо, трактори та через п'ять років прибудуть?

І вже не звертаючи уваги на те, що на нього всі дивляться з цікавістю і здивовано, дід підвівся з стільця і дивився на агронома, чекаючи відповіді.

— Виходить, ви не вірите, що в нас будуть машини? — запитав збитий на півслові агроном.

— Ото лихо! Та я зовсім не про те! — підвівся, зробив кілька кроків і, не звертаючи уваги на залу, став голосно доводити агрономові: — Машини то машини. Воно, скажімо, і машина без чоловіка дурна. Та й, правду кажучи, хто це нам зразу стільки машин дасть? Та я хочу не про те. Їли ми колись кожен на своєму клаптику, — один сполов бур'ян, а другий ні, один обкосив дорогу, а другий і полінувався. А восени, як ти не поли, нанесло від сусіда насіння, а весною, дивись, знову бур'ян кругом пішов... От і не виводився осот... А тепер ми вкупі. Легше нам чи не легше? Певне, що легше. Треба умовитись так, щоб усіма, значить, колгоспами, як бур'ян ще молодий, сполоти його, та на межах геть-чисто викосити, от на осінь уже й поменша капосного насіння. А другої весни знову. Та ще, скажімо, пар глибоченько перекинути, не лінуватись, щоб корінь весь наверх вивернути. Руки до всього треба прикласти лише. Земля, вона догляд любить. За нею, як за молодюю перед весіллям, доглядати треба!

В залі зірвались оплески:

— Вірно!

— Вірно каже товариш Овчаренко!

Коли повертався на своє місце, секретар райпарткому зустрів діда теплою посмішкою:

— Добре, добре, а от лише нащот машин ми з вами поговоримо. Тут у вас не все ще ясно.

На третій день обрали новий райвиконком. Висунули й обрали також і діда Мусія. Він уже не опирався, як в сільраді. Дивувався тільки, як це не бояться йому, такому непомітному, та таку відповідальність доручати? Разом з подивом росло нове почуття самоповаги й віри в себе.

Коли вийшов з оргзасідання нового райвиконкому, ще під враженням з'їзду, стримував себе, щоб не заспівати чи не втнути ще якоїсь хлоп'ячої дурниці. Навмисне йшов вздовж вулиці, не поспішаючи, поважним кроком, а його

так і підмивало, як колись у дитинстві, побігти через вулицю, голосно щось крикнути, щоб усі звернули на нього увагу, розказати всім про свою радість, про своє життя. Одно слово, голова йшла обертом. Треба було дати вихід бурхливим, радісним почуттям. Не стримавшись, широко махнув рукою, ніби відкидаючи од себе щось старе, непотрібне.

— Оце-то оказія,— промовив голосно й озирнувся.

Був якраз навпроти воріт заводу, куди ще в тридцятому возив буряки. Недалеко стояла і перукарня, з якої ще тоді втік.

Колишня втеча з перукарні видалась смішною. Нестерпно захотілося зайти тепер. Зайти, сісти і ґрунтовно підрізати бороду, щоб Параска й не впізнала свого старого.

Впевнено переступив поріг перукарні... Тепер вона була значно охайніша. На землі не валялося купами острижене волосся, стіни побілені і навіть білі халати без брудних плям. Та дід цього всього не помітив. Перукарня і тепер здалася такою самою блискучою, як і раніше. Чимсь давнім, чужим повіяло від блискучих пляшечок і люстр. Та це була лише хвилина. Тепер дід перемиг їхній блиск. Він впевнено підійшов і, хоч були ще вільні стільці, сів саме на той, де було написано: «Для персоналу».

— Товаришу, це місце адмін. техперсоналу заводу,— зауважили збоку.

Обернувся. Перед ним стояла людина з бритвою і в білому халаті. Іншим разом зняковів би, навіть злякався, а тепер лише всміхнувся тепло, по-старечому одними очима в густих зморшках:

— Нічого, голить туг. Я тепер теж ніби як персонал.

ЗОЛОТА ГРАМОТА

Майдан вирував веселим святковим гомоном. Над майданом, в прозорій блакиті високого літнього неба, стояло лагідне сонце. Воно заливало теплим промінням барвистий натовп, невисоку, збиту з нових дощок трибуну й густу зелень садків, що починалась зразу за майданом і хвилястими брижами пагорбків збігала вниз до Дніпра. Я був недалеко трибуни. Поруч мене, спираючись грудьми на сукуватий грушевий кийок, стояв сивий древній дід. Постаць його, хоч і згорблена, зразу кидалась в очі кремезністю, високим зростом і непомірною шириною плечей.

Дід, повернувши лице вбік і дивлячись кудись в простір злинялими від старості очима, вухом тягнувся до трибуни, пильно дослухаючись. Лише інколи, щоб краще почути, збивав бриля на потилицю, згорнувши долоню трубкою, прикладав руку до вуха й старанно витягав шию, боячись пропустити хоч одне слово. Лагідний вітрець, ніби граючись, кошлатив йому пучки збілілого волосся, що залишилось лише на скронях, розвівав довгу, ріденьку, як ляне пасмо, бороду.

Були то значні й урочисті збори. Райвиконком вручав артілі «Нове життя» акт на вічне користування землею.

На трибуні, один по одному, з'являлись несмілі, скромні, але палкі промовці. Говорили нескладно, але щиро, з радістю. Натовп вітав їх і підбадьорював оплесками, схвальними вигуками.

Коли скінчились промови, голова райвиконкому підніс вгору руку з затиснутою в ній великою книжкою і, потримавши так хвилину перед замовклими зборами, урочисто передав її голові колгоспу. То був акт, яким землі колгоспу «Нове життя» закріплювались за ним навічно.

Дуже, радісне «ура» й голосний виляск долонь вирвались з натовпу, струснули повітря і відбилися луною десь аж на другому березі ріки.

Дід, що стояв поруч мене, випроставсь, від чого постаць його зробилась ще вищою й кремезнішою, і, склавши три пальці в пучку, повільно перехрестився.

— Вона... справжня,— ні до кого, ледве чутно промовили його тонкі, зморщені губи.

Позаду, в гурті молоді, хтось бризнув сміхом. Дід озирнувся. Вогкими суворими очима подивився навколо і, зупинивши на мені зір, промовив:

— Молоде-зелене, йому все смішки.

Змахнувши рукавом білої сорочки сльозу, що іскрилась в кутику ока, пішов від трибуни важкою старечею ходою й швидко зник у натовпі...

Дід зацікавив мене, і на колгоспному банкеті, за годину після зборів, я знайшов його й сів за столом поруч. Столи накрили під рясними яблунами в саду, що вільно розкинувся по прибережних пагорбах. Недалеко була пасіка. В повітрі пахло медом, луговими квітами й ще чимось невлотвимим, степовим. Внизу ліниво хлюпотів Дніпро. Вигріваючись на сонці, привільно й владно розтягнувся він широкою долиною, викручуючись поміж горами, вилискуючи піщаними лисинами мілин, і, зникаючи з зору, танув у блакитній імлі десь аж на обрії, за синіми, ледве окресленими контурами канівських гір.

Макар Семенович (так звали діда) був у піднесеному настрої. Старечі очі його блискотіли живим вогнем, а рука з нетерпінням теребила кінець білої скатертини. Видно було, що старий шукав співбесідника. І не дивно, що ми скоро зазнайомились з ним. А ще через кілька хвилин він розповідав мені про себе, як людині свіжій і новій тут, докладно, з подробицями.

— От ти бачив, сміялись з мене, старого,— говорив Макар Семенович,— думають, старий з ума вижив. А того не знають, матері їх копа грошей, що в мене отут робиться,— приклав висхлий жовтий кулак до грудей.— Молоді смаленого вовка не бачили, то їм і смішки, коли стара людина сльозу втре. А я, повіриш, може, вдруге оце за своє життя й заплакав. Один раз, коли син вірші Тараса Григоровича читав мені вперше... А було це, треба тобі знати, років тридцять тому, а може, й з гаком... Саме відшмагали мене козаки нагаями. Дома я лежав весь в синяках, як розмальований, а він звідкілясь потерту книжечку притяг. Читає мені про гайдамаків та про життя наше нужденне; так же воно все правдиво та щиро, знаєш, оте: «Свитину з каліки здійсмають, з шкурою здійсмають, бо нічим обуць паняг недорослих»?.. За душу прямо захопило... Ну й видавило важку сльозу... Та оце тепер на старості. З радості великої...

Еге, стривай! Збрехав я таки тобі. Про Тараса Григоровича я й раніш чув, коли ще безштаньком був. Тільки ж

не розумів тоді нічого. Бо, треба тобі сказати, не знайдеш, було, й тоді в нас людини такої, щоб Григоровича не знала. Ходив він по наших краях. Та й похований недалечко, на Чернечій горі... «Наш Тарас»,— кажуть тут про нього, інакше й не звуть. Та ото ж... Про що це пак я тобі? Збиватись став... Воно, правда, і не дивно,— дев'ятий десяток землю топчу, не як-небудь. Всього довелось скуштувати. Було, як кажуть, на коні, було й під конем... А люди в нас в роду всі такі. Кременні, як дуби, росли. Молодим, так на п'ятому чи шостому десятку, ніхто не вмирав. Наймолодші— на сьомому, більше на восьмому. А мені от сподобило й до дев'ятого дотягнути. Правда, батько, доброї пам'яті, так вони молодим померли, двох годочків до сімдесяти не дожили... Ну, так вони ж двадцять років за Сибіром, на каторзі нудились...

Ага! От і згадав. Про це ж саме, про земельку хотів я тобі. Сам знаєш, у нашому селянському житті земелька свята всьому голова. Ой, ой, ой, скільки людей за неї гинуло! Ковтнула їх земелька, а до рук не давалась... Давненько, давненько вже до неї мозоляста рука тягнеться. І дотягнулась-таки...

Отож і слухай, як воно було. А було воно годочків, годочків, щоб не збрехати... Одно слово, зразу після голої волі було. Цар такий жив— Ликсандер. Селянам волю дав, земля б йому на грудях така легка була, як нам та воля! Голою ту волю в нас прозвали... Спочатку думали— справді воля! Аж воно поміняли шило на швайку, та й по всьому.

Безбородько— пан у нас такий був, одрізав селянам по клаптику он там на горбках, бачиш? Пісок такий, що й полинь на ньому висихає. От і живи, як хочеш. Нащо та й воля, коли без земельки! Мені, правда, тоді не дуже те втямки. Дитина ще зовсім— дванадцятий годок ішов. А люди посмутились. Не вірять, щоб ото таке казна-що волею звалось... Виділеної землі ніхто й кийком не торкається. «Рук паскудити не хочемо»,— кажуть. Гомонять та бідкаються. Аж тут і слухи відкілясь пішли. Обманув, мовляв, пан, не таку волю нам цар жалував. Є, кажуть пошепки, грамота золота, царем писана. А в тій грамоті сказано, що дарую, мовляв, волю селянам разом з землею щонайкращою. От яка та грамота золота, та лише сховали її від народу пани та міністри, викрали й сховали... А раз так, не будемо на пісках сіяти, аж поки нам по царській грамоті не відріжуть. Однак балачки балачками, а діло не

жде. Весна не за горами... Ходили до пана про грамоту нагадувати,— посміявся лише й з двору вигнав. Ще погомоніли селяни й вирішили послати від громади ходаків до губернатора. А як там не допоможе, то щоб і до самого царя дійшли... Зібрали поміж миром хто що міг на дорогу, обрали батька мого й Микиту Безрідного й вирядили в дорогу...

Повернувся батько аж за кілька місяців. Битий повернувся, худючий і злий — не підступись. А Микита вмер десь в чужій землі.

Під вечір набилося до нас у хату повнісінько люду. Голці власти ніде... Розпитують нетерпляче, а батько лежить на полу, лише очима сердито блимає... Я з лежанки на всіх здивовано позираю, прислухаюсь. «Так як же, Семене, приніс грамоту золоту? Чому ж мовчиш?» А Мотря, молодиця Микити Безрідного, в кутку хусткою очі витирає.

Мовчав батько, мовчав, а потім підвівся. Голову на груди схилив. І зразу тихо, тихо в хаті зробилось.

«Дурні ми, от що,— повільно проказав батько (не балакучий він у нас був),— немає такої грамоти. Не про нас все те царським золотом писане. Досить і того, що на спинах у нас повиписувано»,— вилаявся круто.

Зітхнули тоскно дядьки, руками до чубів потягнулись, а жінки хустками очі почали терти.

Помовчав батько, подививсь на всіх жалісливо так і головою похитав: «Дурні,— мовляв,— нещасні, повірили!» А сам промовив: «Хай жінки додому йдуть. Нічого їм тут робити».

Поки жінки виходили, я на піч сховався. Принишк за комином і дослухаюсь.

«Немає такої грамоти,— говорив батько, як самі лише чоловіки встались,— не написана. Самим треба землю взяти. Силою. Знаєте, як наш Тарас казав?»

Добра не жди!
Не жди сподіваної волі —
вона заснула.
...А щоб збудить хиренну волю,
треба миром,
громадою обух сталить,
та добре вигострить сокиру —
та й заходитьсь вже будить!

Чули, матері вашій хріну з перцем! Покрутіть мізками, мужики, подумайте!»

«За вила та за сокиру братись треба,— прогук хтось від порога,— от що!»

...З того часу й почалося... Кілька сіл підбили... В кузні почали списи кувати. Спершу по селу та на панські ворота ендлему вішали,— на папірцях таке малювалось — сокира й вила перехрещені. А потім запалили економію панську. Безбородько втік, а його землю орати почали...

Та далі й не пішло... Солдатів повне село нагнали. Кожного п'ятого різками пороли. Засудили сто чоловіків. А десять то й на вічну каторгу до Сибіру пішли. І мій батько з ними. От чим грамота золота скінчилась. Втерли нам волі, та ще й з маком. Кров'ю своєю за землю розплатились. А вона підійшла, подратувала й розплилась, як омана.

Ти гадаєш, думати про це кинули? Авжеж, держи в обидві жмені! А далі от що було: вмер батько на каторзі, пробувши там років двадцять. Лишився я сиротою. Наймитував, мучився... Гайдамакою та вишкробком розбишацьким звали мене хазяї. Виріс, хвалити бога, дужим... З японцем воював... Повернувся в село підстреленим, злим, як ведмідь роздратований. А тут саме знову панів потрошать. До серця це припало мені. І віриш, оцими самими руками, богу помолившись, пристава царського задушив, три маєтки за димом пустив... Та й бог нічого не допоміг. Пішов батьківським шляхом... На Сибір... Власними ногами всю дорогу виміряв. Йдеш, було,— кайдани руки тнуть, все тіло ние (двоє ребер козаки мені виламали), в голові думок не обберешся (вдома жінка з синком лишилась), а зверху тебе конвой нагаєм лоскоче. І не плакав тоді, сто бісів йому в печінку, лише зубами скрипів.

Гнали нас чоловік шістдесят разом, аж у вухах бряжчало від кайданів. Гляну я навколо та й згадаю Тараса нашого, про всевидяще око згадаю, що дивилося звисока, як сотнями в кайданах гнали в Сибір невольників святих,— згадаю й зубами заскриплю від злості... Не витримав-таки... Побили мене ще по дорозі до півсмерті... На етапного начальника кинувся; пес, чистий пес був. Стиснув його цепком за шию, так що вже й не ворухився, як відтягли. І дихати перестав... Йй-богу! От Дмитро збрехати не дав би. Один він тут на рік старший за мене був... Та вмер тієї весни. Не сподобило до справжньої золотої грамоти дожити.

Ох-хо-хо! Чого тільки не було! А витримав, дожив...

Із Сибіру повернувся, правда, вже після сімнадцятого. Старої в живих не застав, а син підріс, в червоних командирах ходив. Ондечки мій син, бачиш? Молоде воно ще в мене, четвертий десяток ледве чи й є, а вже на голову колгоспу обрали.

Отакі-то справи, хлопче! Тож чи соромно й заплакати старому тепер? З радості ж, не з чого. До справжньої золоті грамоти дожити привелось. Тут і сльозу пробачити можна.

Раніш мріяв лише про такий день. Доживу, думаю, нарадуюсь, а тоді — хоч би й умерти з спокійним серцем. І от сподобило, дожив... Та не до смерті вже тепер, трясця їй в ребра, ні! В такий день хіба який придуркуватий про смерть подумає...

А вони, — повів рукою навколо, — молодь, не розуміє. Їм все це легким здається. Все їм смішки! — І Макар Семенович, згадавши сміх молоді, ображено замовк.

— Та не з того вони сміялись, — промовив я, щоб розрадити старого.

— А з чого ж?

— Перехрестились ви, а їм це й дивно трохи. Не звикли.

— Я? Перехрестивсь?

— Перехрестились.

— Я?!

— Ви.

— Ну, це вже ти щось не того. Забалакуватись став. А я, пробач, спочатку думав, — серйозна ти людина, хоч і молодий... Та в мене й думки такої не було! Вже забув, коли й церкву бачив. Не був ще з того часу, як попа п'яного відлупцював. А тут як же воно так? Так таки й перехрестився?

— Ну да.

— Гм... Хіба що ненавмисне! Не пам'ятаю, їй-богу, не пам'ятаю... старий, забуватись став.

Навколо за столами буяв сміх, спалахували пісні. Веселі дужі голоси дзвеніли в тихому, прозорому повітрі, линули вниз до Дніпра й далі, аж туди за канівські гори, на широкі простори колгоспних родючих степів. Макар Семенович, озираячись навкруг, поволі відсунув бриля на потилицю й усміхнувся теплою батьківською посмішкою. Та посмішка дарувала молоді її необачний сміх і ховала легку дідову ніяковість.

— А як думаєш,— заговорив майже пошепки з таємничою інтимністю,— щоб Тарас Григорович до такого дожив? Геж би, мабуть, радісну сльозу втер?.. Піду днями... Треба тобі знати, хоч і старий я, а жодного року ще такого не було, щоб на Чернечу гору не зійшов... Зійду, посиджу, погмоню... Воно, хоч і, знаєш, мертва людина, а все ж здається, що почує тебе. Почує й порадується Тарас Григорович. За нас порадується.— І глибоко запалі очі Макара Семеновича зацвіли тихим щастям.

1938 р.

НАДІЯ

Ще один день минув...

Каторжний, нестерпний, нескінченний. День, коли кожна хвилина — рік, коли за кожною наступною хвилькою чекає на тебе несподівана кара, тупа, жорстока сваволя, тяжка образа.

Минув день і настала ніч... Темно в казармі. Важке, згущене повітря; випари брудних пітних тіл, що густо встелили нари. Кислий сморід вогких онуч, намащеної дьогтем юhti.

Тарас лежить на спині з широко розкритими повіками. Безпросвітна темрява стоїть перед очима; непроглядна, бездонна, як чорний мертвотний туман. Десь у протилежному кутку шелестить солома; різкий скрегіт зубів, придушений стогін. Сниться, мабуть, людині денна муштра, і в сні не дають забутись жакні привиди. Стогін проривається глухо і здається, що то журно зітхає сама земля. Від цього стає моторошно. Болісні думи, химерні дразливі образи обсідають голову, кружляють перед очима, не дають заснути.

А хотілося б забутись, хоч у сні. Та ба... Не стуляються повіки, не йдуть думи-хмари з голови. А чорний туман густішає, клубочиться, душить. І здається Тарасові, що ніч безкінечна. Ніби весь час була ця ніч і гнітючі думи... Кругом на десятки тисяч верст, на схід і на захід, на північ і на південь, чорний чадний туман завис над Російською імперією. А в ньому нічим благаанням, придушеним зойком зринає людський стогін, жалем крає душу і змовкає, щоб вродитися знову з іншого боку. І немає йому відгуку, немає просвітку... Чи ж немає? Боєм відзивається він в Тарасовому серці. Та хіба лише в його? Безліч сердець людських, добрих і людяних, здригаються від болю, смолоскипами помсти запалюються. Руки поки що безсилі, а серця горять. Страшним, праведним огнем горять серця. А чорний туман, їдкий і задушливий, згущається, намагається прогинути ті смолоскипи, огорнути глухою пеленою небуття, згасити... Чи ж згасить?

Коли ж кінець темряві? Коли настане сонячний ранок? Тихо в казармі, темно... Немає відповіді... А думки вирують, заснути не дають. Вони підпливають відкілясь з-під

серця, товпляться в голові, розпирають скроні, кружляють золотими метеликами і вишиковуються в жагучі рядки...

...Ще прийдуть думи. Розіб'ють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмюю...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть;
І я кривавими сльозами
Не раз постелю омочу...

Солоною вологою беруться очі, щось сильне, пекуче розширює груди, рветься на волю. Встати б, занести його дрібненькими рядочками на папір, між люди кинути; запалити серця їх вогненною пристрасстю. Та скутий... Ні писати тобі, ні малювати... Крила підрізано...

Ніч...

І сумнівні повивають змучену душу. Чи дійде до кого оте твоє щире слово, чи буде помста? Линуть поволі молоді літа, гинуть сили; крапельками поту стікає здоров'я в тяжкій муштрі. За одне-єдине правдиве слово на папір записане: карцер, арештантські роти, «зелена вулиця». Не страшне це все,— за правду кара. Та страшніше є, від чого кров у жилах холодне... Неволья! Рот затулено, руки зв'язано. І це лише початок. Скільки ж років попереду? А тут кожна хвилина — рік. Чи діждеться він кінця, просвітку? Чи... страшно подумати, може, й помре отак у темряві безпросвітній? Одиноким, у самотині, в неволі... Смерть? А може, й справді краще вже смерть?

Сьогодні знову тяжка образа. Чи то доніс хтось, чи самі здогадались. Боятися, як вогню бояться... Повернувся ввечері до казарми. Нари його зірвано, у скриньці замок відбито і вбоге солдатське майно розкидано долі, на підлозі.

— Паперу, віршів шукали,— пояснив похмуро днювальний.

А потім викликали його до поручика Обичаєва. За його наказом фельдфебель і самого Шевченка обшукував. Роздягли до білизни, в чоботи зазирали. Обшукували довго, з грубою, цинічною акуратністю. Слизькі холодні руки фельдфебелеві ковзались по тілу. Пересмикувала гидлива дріж. Шуміла в голові кров. Люто стискались пальці в кулаки, нігтями до болю в долоні вгризались... А мусив стояти мовчки, тремтіти від лютого безсилля й коритись...

Солдат... Хай би вже шпіцрутени, хай муки, аби не це...
Може, справді смерть краще?

Чорні думи, чорна, як море, безбережна ніч... А завтра?
Завтра... І якесь несподіване тепле почуття ворухнулось
в грудях. Несвідомо прорвалось крізь плетиво дум сумних...
От тільки не зрозуміє він, що це. Здається, хтось дорогий
зайде зараз в казарму, запалить світло, теплим словом
зігріє. Що ж це, від чого затишніше на душі зробилось,
грудям вільніше стало? Згадка про батьківщину, про бере-
ги дніпрові? Любе обличчя Щепкіна? Оксана?.. Гріють ці
згадки, про серцю любих, та й ще щось є, оте невлavimo,
тепле, що виклало ці згадки з ночі. Якась приємна хви-
лина має надійти, щось таке він мусить зробити. Тільки ж
що?.. Завтра...

І знову вирують думки, розпирають скроні, рівними ря-
дочками надії встають перед очима...

...Минають літа молодії,
Минула доля, а надія
В неволі знову за своє,
Зо мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає.
А може, ще добро побачу?..

Надія! Вперта надія! А може, й справді кінчиться ніч?
Тільки що ж це він має зробити, що має прийти до нього,
що таким солодким передчуттям сповнює груди?.. Завтра...
Так і забувся у сні, не зрозумівши свого почуття. А завтра
неділя — свято. Завтра він вибереться в степ до Уралу, на
хвилину відчує себе вільним, і... потаємно від злого ока
писатиме...

Тихо в казармі... Спливає темна ніч... Вогненна муза
витає над заснулим поетом, манить заказаним щастям твор-
чості, зігріває надію.

* * *

Ранок...

З-за кріпосних валів підводиться червоне холодне сонце.
Зі сходу повіває різкий вітрець, холодить тіло. Сухий,
бридкий дріб барабана тріскучим торохтінням розганяє
ранкову сонну тишу пустелі.

Гарнізон вишикувався на казарменому плацу. Солдати
похмури, злі. Спереду походить начальство; сірі, пом'яті
обличчя, під очима чорні смуги. Вчора одержували платню
й орський спиртмір маркітант Попов мав на цілу ніч ро-

боти. Начальство не виспалося. Роздратоване, воно присікується до кожної дрібниці.

Перед вишикуванням гарнізоном, двома рядами, за дватри кроки один від одного розтяглась півсотня солдатів. Кожен тримає в руці довгу замашну лозину.

«В навіданіє» й заради неділі «батько» батальйонний вирішив почастивати гарнізон видовищем.

Дужче затріскотів барабан.

— Стру-у-унко!

Гарнізон витягнувся й завмер... Від «курятника» — гарнізонної гауптвахти — наближалась моторошна процесія. Спереду, з широко виряченими очима і незвично колесом випнутими грудьми, ішов низенький солдатик; не згинаючи в колінах, дерев'яно витягав ноги і старанно вибивав на барабані. За ним двоє інших солдатів вели третього. Третій був до пояса оголений. Руки його міцно прикручені до рушниць, за яку тримались передні, голова схилена на груди, від чого худі сутулі плечі випинались вгору, як крила птаха. Худе, кістляве тіло дрижало від холоду й жаху.

Це був рядовий Скорняк. Кілька днів тому він спіймав перучика Обичаєва на краді солдатських копійок. Обичаєв затопив його в ухо. Скорняк, забувши євангельську заповідь, відпсвів тим же. Сталось усе це на очах у солдатів. Обичаєв подав рапорт батальйонному, і Скорняка присуджено до двох тисяч ударів шпіцрутенами і після того (як виживе) до семи років в арештантських ротах. Кару призначено на неділю, перед очима всього гарнізону.

Барабан замовк.

Мертва тиша залягла над майданом, така тиша, що чути було дихання людей. Ті, що з шпіцрутенами, низько похилили голови, ніби засуджені були вони, а не цей худий, виснажений солдат... Тіло Скорняка посиніло від ранкового холоду й тремтіло все дужче. Дрібна нервова дріж тіпала його... Шевченкові (який стояв на правому фланзі роти) вдалося навіть, що він чує, як б'ється важко й часто серце у Скорнякових грудях.

Майор оголосив присуд, і Скорняка вивели на «зелену вулицю». Поволі рушили вздовж неї... Піднялась перша палиця. Почувся дзвінкий лускіт. Палиця впала на худу спину. Скорняк здригнувся і ступив крок уперед за тими, що тягнули його на рушниці. Офіцер, який замикав процесію, не поспішаючи, розвернувся й боляче вдарив в зуби першого солдата. За легкий удар. Той інстинктивно шарпнувся головою назад і застиг з широко розкритими очима.

Інші удари залякотили дужче, спочатку чувся лише цей нестерпний виляск лози об людське тіло. Потім спина почала вкриватись довгими перехрещеними синцями.

Зігнувши плечі, безвільно йшов Скорняк поміж рядами... Проїшли до кінця... Повернули назад... Нервово й дрібно тріскотів барабан. Пересмикуючись від внутрішнього болю, Шевченко не відривав очей від Скорнякової спини. Щось сильне, непереможне й болісне притягувало туди його зір... Спина вже стала зовсім темною. Ще кілька ударів — і густа цівка крові, виступивши на лопатці, потекла вниз до пояса. Шевченко закусив губу, не витримав і одвернувся. Навколо з натугою, схвильовано дихали принишклі солдати.

— Рядовий Шевченко, струнко!

Біля нього стояв поручик Обичаєв.

— Голову вернеш? Не сміть. Дивитись прямо.— І вже пошепки додав: — Привчайсь, спіймаєм на гарячому, скоштуєш і ти.

Шевченко вирівняв голову. З-під густих насуплених брів люто блиснули темнуваті крицеві очі. Закусивши спідню губу, дивився поверх солдатських голів і фортечних валів, кудись в просторінь далекого, рівного степу. Чув дріб барабана, ритмічну нелюдську гупотняву ударів і стримувався, щоб не крикнути на весь майдан, не кинутись з кулаками на мучителів. На зблідлому обличчі крицеві примружені очі горіли злістю.

Скорняк упав, вшосте пройшовши «зелену вулицю». Майор, впевнившись, що катований втратив свідомість, припинив езекуцію. Останні тисяча сімсот палиць лишилися надалі.

Подано команду «вільно».

Солдати боялись дивитись один одному в очі, відвертались. Але Шевченко бачив — зір їх світився неприборканою жагучою ненавистю... Ще раз зирнув на Скорняка... І знову кинулась в очі спина,— суцільна кров'яна рана. Солдати, які ще недавно били його, тепер обережно, боячись завдати зайвого болю, підводили з землі і вкладали на ноші.

Після езекуції солдатам роздавали жалування. Одержавши мізерні копійки, вони, злі й розхвильовані, потайки прокрадались до Попова, топили своє горе й безнадію в горілці. Шевченко знав: на вечір усі будуть п'яні. Скривджені душі прорвуться сльозою, злою бійкою. Може, поб'ють вікна на квартирі Обичаєва і тоді, якщо зроблено це буде необережно, знову «курятник» і «зелена вулиця».

Свято було зіпсоване.

Шевченко, змахнувши з очей непрохану сльозу, нишком пробрався за казарми, озираючись, чи ніхто за ним не слідкує, підважив великий камінь, що лежав за рогом, витяг звідти невеличку, оправлену шкірою книжечку, олівець і старанно засунув все те за халяву.

А за кілька хвилин був уже за кріпосними валами. Згинаючись, брів поміж високими кучугурами піску — талами, порослими густими, з поруділим листом лозами. Нарешті тали сховали його від фортеці. Став і полегшено зітхнув. Спереду, скільки око сягало, тягнувся одноманітний, вигорілий від сонця рудий степ. Сумна, безрадісна картина, вбога природа... Пустка. І все ж то був степ. Пахло волею. Куцою, на кілька годин, а все ж волею. Вже не криючись, пішов далі, добрів до берега Уралу і ліг на пісок під густим кущем лози. Тут він щонеділі справляв своє таємне, заборонене свято. Виливав свої гарячі думи на папір і від того легше й надійніше ставало на серці...

Але сьогодні свято було зіпсоване. Тепле почуття, що з'явилося ще вночі й не покидало ранком, почуття, що віщувало пристрасний поетичний бенкет, зникло, вибите видовищем «зеленої вулиці». Натомість у грудях була болюча гіркота і злість.

Довго лежав горілиць і дивився в небо.

Все вище й вище підводилось сонце. Спочатку лагідно гріло, потім почало пекти... Пливали в бездонній синяві легенькі, як мрії, білясті хмарки. Шугав легенький вітер, шелестів листом. А внизу, під ногами, шумів вічно неспокійний Урал, піняво бився в береги й швидко мчав кудись до низу жовтаві, каламутні води свої...

Поволі відходила скривджена наболіла душа: лагідніш і тепліше ставало в грудях. Вітрець заспокоював розгарячале чоло. Рудого степу видно не було, він був десь за спиною, позаду. Перед очима ж розпростерлось безбережне небо, у вухах чулась шамотнява листочків... І за хвилину важке солдатське життя забулось, віддалилось. Здалось, що не в оренбурзьких степах він, а на Україні, десь на Канівщині, лежить у траві, відпочиває... Над ним світить рідне сонце, верби шумлять зажурено, а внизу Дніпро хвилями хлюпотить... Мрії... мрії... мрії... Рідна земле! Чи ж вирветься він коли з цієї пустелі?..

Знайоме непереможне почуття охопило його. Рука сама, ніби ненароком, потягнулась до халяви... Швидко, швидко

забігав олівець. Тарас писав пристрасного, гарячого листа туди, на Україну. В голові, випереджаючи одна одну, тіснились неспокійні думки, рвалися на папір. Записував їх у напівзабутті, не помічаючи нічого навколо. Ясно зринали в пам'яті складені за ніч рядочки, до них прилучались інші. Ображена, але непокірна людська душа виливала свою тугу. Лірична, тепла строфа раптом змінювалась злою вбивчою сатирою...

— Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її найшли.
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили,
Всього наробимо колись!

Палали натхненним вогнем очі. Зомлівала рука від незручного писання, а блискавичні думки лились і лились, змінюючи одна одну...

Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую.

І це було справжнє свято живої, високо геніальної поезії. Бучний бенкет! Писав до одної людини, а відчував — для неї, скривдженої і опльованої, до своєї кріпацької України пише і за це боліє...

Дописав строфу й сів, важко віддихуючись, відпочиваючи. Буряно клекотів унизу Урал. Люто кидав хвилями, тісно йому було в берегах, непривільно. Підмиваючи піщані урвища, звалював у води своє піскувате прибережжя, нещадно трощив на мілкі піщини, стирив нінащо й ніс за собою донизу.

Задививсь Тарас на жовтаві піністі води Уралу, подумав: «Яїк — вільнолюбна річка... Духом пугачовщини віє від неї... Отак і народ. Не стерпить. Розміє ганебні панські береги і розіллється, широко, привільно, заховавши, як піщинки, десь аж на саме дно панів з царями... Гулятиме ще степами українськими орел — Залізник, з свяченими, різатиме панів Ярема... Буде ще й Разін, і Пугач буде! Кара буде!»

І знову потягнувся до книжечки.

І благов би я о смерті...
Та ти, і Україна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не даєте мені бога
О смерті благати.

Дописав останні рядки і зупинився вражений... «В неволі!» Так, він у неволі. Сонце вже он як високо підбилося, незабаром і обід. Коли б хоч начальство не помітило, не кинулось за ним... Мрії... мрії...

Кінчилось свято. Назад, в неволю, в казарми, до другої неділі. Акуратно склав книжечку і сховав за халяву. Підвівся на ноги. Гаряче, по-жнив'яному пекло сонце. Непокірно шумів Урал. Лише степ був непривітний: порожній, голий, з рудими вигорілими горбами. Далеко, далеко, серед пісків, майоріли фортечні вали... Знову туди в муштроване пекло... Знову... А кінець коли?

І все оте страшне життя раптом яскраво стало перед очима. Шпіцрутени... скривавлена спина... розбита скринька і слизькі холодні руки фельдфебеля... Безконечна, як море, ніч згадалася, і все життя — не життя, а каторга вічна... І все те за правду, за слово істини... Аж здригнувся, згадавши оте все. Міцно кулаки стиснулись. А сталеві очі заблискотіли зло і непокірно. Рвучко зірвав з голови солдатську безкозирку з червоним околишком і щосили вдарив нею об землю. Розімкнув міцно стулені губи і вперто голосно проказав:

Нехай як буде, так і буде.
Чи то плести, чи то брести.
Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережать буду
Тихенько білі листи.

ЩОБ ЖИТИ...

Він залишився не з своєї волі.

Черговий приступ тяжкої хронічної хвороби звалив його в ліжко ще до початку війни.

Події докочувалися до нього глухо. Контрольовані дружиною та лікарями, ледве пробивалися вони крізь смуток затемненого вікна і товщу пухких і ненависних подушок.

Спочатку про те, що наші війська можуть залишити Київ, йому й на думку не спадало. А пізніше, коли розпочалася евакуація, про виїзд не могло бути й мови. «Він помре раніше, ніж ви його доведете до вокзалу»,— одверто сказали дружині лікарі. Стан хворого і справді був надзвичайно важкий. І тільки раз чи два, в просвітках між нестерпно запаморочливими приступами болю, він встиг з тривогою подумати про майбутнє: «Що там, попереду? І що далі чекає мене?..» Але біль швидко затамував і приглушив ті думки разом з відчуттям всього навколишнього.

Так пройшли повз його свідомість місяці тяжкої оборони, шал ворога на підступах до міста, гнітюча метушня евакуації і відступ.

І от він ніби опинився зненацька на незалюдненому острові вдвох з дружиною. Не знав, що діється навколо, не бачив живих і привітних облич друзів та знайомих. Дружина старанно приховувала від нього все: міські пожежі, трагедію Бабиного яру, розстріли, глибочицькі шибениці, звістки про знайомих і власну боротьбу за кожну крихту хліба та грудочку цукру, вперту боротьбу за те, щоб будь-що звести чоловіка на ноги.

І ціною неймовірних зусиль вона таки домоглася свого. Хворий поступово одужував.

На початку листопада Петро Линюк вперше переступив поріг свого будинку і вийшов... на зовсім не знайому вулицю. Він народився і жив тут. Учень, студент, аспірант і, врешті, викладач, він любив рідне місто і знав у ньому кожен будинок, кожне дерево. Але зараз не впізнав рідного міста. Незвично пустельне, замкнуте, бите холодним осіннім вітром і загадково, похмуро суворе, воно здавалося чужим.

Тільки оце тепер, тільки цієї хвилини вперше він відчув, що обличчя кожного міста становлять все ж не будинки і не вулиці, а люди... Он там жив дитячий лікар, біля того скверу щодня під вечір прогулювався з онукою сивоусий майстер верстатобудівного заводу, цим тротуаром рівно о дев'ятій

проходив до університету професор, у тій он кав'ярні часом збиралися його друзі...

Петро стояв довго. Повз нього пройшло всього з десяток людей. І жодного знайомого обличчя.

Міські паркани, тумби і стіни будинків німо і жахно кричали у вулицю чорними літерами з білих чужих клаптів паперу: про кари, попередження, розстріли.

Найчастіше впадав у очі великий темно-рудий паперовий прямокутник: Гітлер у коричневому френчі свердлував вулицю тупим, маніакальним поглядом банькатих очей. Великі білі літери «Гітлер — визволитель» на чорному тлі видалися Петрові довгою низкою нових, свіжовиструганих шибениць.

Вздовж вулиці, несучи попереду загорнутий прапор і виспівуючи якоїсь войовничої пісні, пройшла купка людей у сірих строкатих пальтах, староавстрійських кепі і заправлених у суконні гетри штанях. Колона та — чоловік п'ятдесят — здавалася нестерпно чужою, якоюсь загубленою серед цієї сумної, незвично широкої і настороженої вулиці. Ішли націоналісти-самостійники, імпортовані з німецьких смітників, і співали погромницьку пісню. А вітер услід їм віяв пилюгою, сміттям.

Шелестіли плакати, співали найняті «самостійники», лізла в око бульварна листівка «Нового українського слова». В тій листівці оголошувалося про відкриття театру, який так ніколи і не відкрився, про запис до якоїсь гімназії, що існувала лише на папері... Одно слово, десь там, під покровом гітлерівських мундирів сіро-сталевого мертвотного кольору, ворухилося якесь бліде, анемічне «життя», схоже на мох, що проріс по стінах у вогкому льосі. «Життя» — слизьке, холодне і тимчасове.

— Сміття! — болісно посміхнувся Петро. — Сміття, яке вітер знесе, як і наніс...

...Минали дні.

Він поволі одужував, міг уже навіть читати. Тіло міцніло, тільки ноги так і залишилися неслухняними. Але він на те вже й не зважав, бо знав, що остаточно не вилікує їх уже ніколи. Тим часом з тривогою і цікавістю озирався навкруги. Бачив, як змарніла та зів'яла дружина і скільки передчасних зморщок з'явилося в неї навколо очей. Побачив — і аж тепер зрозумів, як героїчно боролася вона за його життя з хворобою і голодом. Все, що можна було винести, давно вже пішло на базар. Тепер вона комбінувала, викроювала, вигадувала, економила. Але жодним словом, жодним натяком не нагадувала йому про це.

Його поїняли туга, відчай і сором.

З болем серця витягав з шафи найцінніші книжки колись так старанно збируваної бібліотеки і, крадучись від дружини, відносив до букініста. Збував за безцінь. Аби лише можна було роздобути склянку гороху, ложку борошна.

Надходила зима. Стрілянина, арешти й розстріли стали нормою життя в місті.

Вітер намів і знову розвіяв жовте осіннє листя.

Взимку зникли з будинків жовто-блакитні клапті. Однієї ночі гітлерівці переловили і кудись запроторили, як непотріб, усіх «самостійників». Вони виконали вже своє чорне діло продажу та зради, але вони, бачте, не задовольнилися своїми тридцятьма срібняками, вони ще захотіли обіцяних колись лакейських портфелів. То вже було, на думку гітлерівців, занадто. Біблійний іуда був далеко скромніший. І їх просто змели...

Тепер не ходили вже порожніми вулицями і не співали. Вціліла тільки продажна газетка та «Гітлер — визволитель», як і раніше, ошкірювався з стін білими шибеницями літер.

Петро з огидою оминав, уникав зустрічі з колись знайомими газетярами, які тепер лизали п'яти гітлерівцям. А на кожного німецького вояка дивився з огидою і внутрішнім дрожем.

Не могло бути й мови про якесь заспокоєння чи хоч тимчасове примирення.

Але... Надійшла зима. Замерзла вода в умивальнику, крижаним холодом несло від нетопленої грубки. І не було ніякої надії на те, що звідкілясь з'явиться хоч крихта хліба.

Марніла дружина в непосильній боротьбі з злиднями, до нього почали підозріло приглядатися поліцаї, то натяками, а то й просто звинувачуючи в «саботажі», і... треба ж було якось жити...

«Треба якось жити», — подумав Петро, беручи останню, яку ще можна було продати, книжку. І з того часу оце «треба якось жити» цвяхом засіло в голові. Жити, але не служити он тим, з вулиці, гітлерівцям... Не служити, ніде не працювати... Але ж... треба ж якось жити... А жити — значить щось робити. А коли десь робити, то знову ж на них, на тих, кого він ненавидить усією душею... Та й що він взагалі може робити з своїми розбитими хворобою ногами? Не йти ж, справді, до тих, з газети, і канючити, щоб дозволили плюнути самому собі в обличчя?

Зима ставала все лютішою. І вони почали по-справжньому голодувати.

Нарешті, після болісних вагань, він таки вирішив влаштуватися на роботу в управління будинками. Була така можливість, і була «протекція» одного старенького кербуда. Можна було, виписуючи на протязі восьми годин квитанції, отримувати по сто грамів хліба на себе та дружину і децидью остаточно знецінених грошей.

І він погодивсь... Бо треба ж було якось жити...

І лише тепер, коли вийшов на люди, чорна безодня людських страждань розкрилася перед ним... Тепер оголошення про розстріли, вигнання в рабство, холод і голод повернулися до нього закоділілими трупами на стовпах і засніжених вулицях, кволими голосами висхлих від голоду дітей, тужним голосінням матерів, есесівськими облавами по базарах і вулицях.

І від усього того Петро не міг тепер ані одвернутися, ані сховатися. Мав знати, чути, бачити, відчувати і переживати. І, певне, збожеволів би, коли б не притупились самі відчуття. Притупились від голоду і сліз, злиднів і крові. Механічно, як автомат, робив свою справу. У ті хвилини, коли зненависть і біль проривалися особливо нестерпно, жалів себе і пробував виправдовуватися один раз прийнятим, уже й не вдумуючись у те виправдання: «Треба ж якось жити!»

Та все ж ні зненависті, ні якогось внутрішнього сорому за себе це не проганяло. І він іноді, залишаючись на самоті, плакав від люті і безсилля.

Коли зустрічав десь зрідка знайомих, переходив на протилежний тротуар. Важко було зустрічатися з людьми. Не було про що говорити з ними. Коли ж випадково і зустрічався з ким і, зупиняючись, починав розмову, знехотя казав, де працює, і, знічуючись, соромлячись того, що каже, пояснював:

— Треба ж якось жити...

Тепер, коли зустрічалось двоє довоєнних знайомих, вони спочатку ніяковіли, потім говорили про се, про те, більше додивляючись один до одного та вивідуючи, хто чим дише. І тільки впевнившись один в одному, починали одверту розмову. Було завжди якось неприємно, соромно і болісно під час таких несподіваних зустрічей. Та й знайомі траплялися різні. Часом доводилося зустрічати Петрові колишніх безвірників, які працювали тепер церковними старостами, а то й дяками, зустрічав і таких, що на його звичне: «Треба ж якось жити» — радили:

— А ви б до газетки спробували звернутися...

З такими він розмовляв не довго. Швидко прощався, забувши подати руку, і йшов геть. Почував себе так, ніби доторкнувся до чогось слизького і відразливого. Мучився і думав про себе: «А я чим кращий?» І пробував заспокоїти сумління вже притертим: «Треба ж якось жити».

Все це разом мусило зватися «життям». І, можливо, тягнулося б воно так і далі, коли б не сталося отієї незвичайної зустрічі.

Якось ішов він, поринувши в свої нерозрадні думи, через Сінний майдан. Кутав обличчя в комір пальта. Падав сніг. Мела дрібненька поземка. На деревах голосно кричали, неспокійно перелітаючи з місця на місце, ворони. Він про щось думав. Але думки його були якісь скороплинні, розпливчасті, як маячення.

— Здоров, Петре! — раптом голосно розітнулося над самим його вухом.

Петро здригнувся, але зовсім не від несподіванки... Голос видався таким знайомим і таким близьким, що мимоволі збурих всю істоту.

Підвів голову і аж нестямився з радощів.

— Якове?! Де ти тут узався?..

Перед ним стояв його товариш ще з дитячих років.

— Якове!..

І раптом зів'яв, захолов і звично почав «обнюхувати».

Яків стояв перед ним у важких кирзових чоботях, у рваній на ліктях ватянці, у військових штанях і низько насуненій на лоб вухатій шапці. Одна рука в нього забинтована. Потім Петро помітив, що Яків і на ногу налягав. Обличчя заросло негустою, чорною, закучерявленою борідкою. Схуд. Ніс загострився, але очі дивилися весело, і десь там у кутиках їх ховалася давня задьориста посмішка.

Яків швидко оглянув Петра, його понуру постать, старенький демісезон, стоптані черевики.

— Погано водять нас «визволителі», — посміхнувся.

Петро занепокоєно озирнувся.

— Не треба, Петре, — вже одверто засміявся Яків. — Кинь, не «обнюхуй». Той самий і такий самий. Не змінився. Так що ти валяй одверто, по-старому. Живеш як? Ну, та й сам бачу, погано! Щось робиш?

— А ти? — в свою чергу запитав Петро. — Де був? Як тут опинився?

— Я? Просто! Воював — поранили. Сплив кров'ю, а підібрати в оточенні, певне, не було кому. Така, знаєш, була

ситуація. Потрапив до полону. Лець не подох від голоду. Дочекався, поки пришерхне нога, і втік. Рука заживе вже на ходу. А тепер я ось тут...

— Дець працюєшь?

— Я?.. А нащо? І про яку ти роботу?

— Ну, як-то нащо? Звичайну собі роботу... Коли не маєшь, може, разом щось вигадали б... У мене кербуд... Хоч якусь роботу там, хоч...

— Так, так... Звичайно, дякую... Але нащо?

— Ну, треба ж якось жити,— розвів руками Петро.

Обличчя Якова ще більш загострилося, очі стали колючими:

— Жити? А нащо? Нащо, по-твоему, так жити?

Запитання здалося чомусь таким новим і несподіваним, що Петро розгубився. Ніколи він не ставив перед собою питання саме так: «А нащо жити»? І тепер воно вдарило в голову, як блискавка: «А й справді, нащо?» Однак він ще спробував заперечувати Якову, що, врешті, треба ж якось... І це ж, врешті, під загрозою смерті... вимагають від усіх зареєструватися... і що...

— Кинь! — знову повеселішав Яків.— Ти хлопець чесний, але... Одно слово, кинь! Не говори дурниць!.. Живеш на старому місці?

— Так.

— Ну, бувай! Вигадаю часину — зайду. Поговоримо.

— А зараз? Поговорили б у затишку...

— Ніколи зараз. Бувай!

І Яків зник у сніговій заметілі так само несподівано, як і з'явився.

Знову все спорожніло навколо. Мело снігом, каркали ворони, тужно шумів вітер у гіллі каштанів.

Самотній, похнюплений і розтривожений, брів Петро додому розбитою, важкою ходою. А в голові настирливо і невідчепно осінньою мухою кружляло: «Нащо? Нащо так жити?..»

Повернувшись додому, він стягнув з себе пальто і приліг на канапку, щоб відпочити. Але оте запитання, пекуче і невідчепне, мучило його аж до самого ранку, не давши й на мить склепити повік. Проходили в темряві перед очима розстріляні діти, обморожені полонені, яких гітлерівці потопили в Дніпрі після того, як закінчили наводити дерев'яний міст, сумна процесія молодих полонянок, яких гнали есесівці до вокзалу, шибениці, трупи... і єзуїтські пики «професорів» з «Нового українського слова»... І він, Петро, в центрі цього

всього... Всі ті жахи на його очах. І він безсилий... І пекуче запитання: «Нащо?» І що хотів сказати тим запитанням Яків? Докоряв, соромив?.. Нащо так жити? А що ж? Повіситись? Бо що ж інше може він з своїми скаліченими ногами, розбитим тілом? Що може він там, де не встояла навіть армія? Може... А може, й справді! Бо треба ж... якось же... Але ж навіщо?

— Ні, це вже якийсь божевілля! — вголос вимовив Петро, струшуючи з себе ті жахні думки-видива і марно намагаючись заснути.

І знову попливли після тієї зустрічі сірі дні, одноманітні і жахні.

Яків так і не заходив.

Якось одного ранку на парканах з'явилися білі зловісні метелики з чорними рядками важких свинцевих літер: «Сорок киян розстріляно за саботаж». Кого саме? Де! За який саботаж? Ніхто того не знав...

Ще через день: «Сто киян розстріляно за саботаж...»

І ще кілька днів: «Сто киян розстріляно за саботаж... Трьох головних призвідців — більшовицьких агентів — повішено на Глибочиці...»

Київ, здавалося, завмер, скутий жахом.

А Петра переслідували привиди. Не міг спати ночами. Вдень, коли випадав вільний час, блукав засніженими вулицями. «За що їх? — не давало спокою. — Хто вони і що робили?» А якось зовсім випадково почув на роботі: неподалеку від Дарниці пішли під укіс три німецьких військових ешелони з солдатами та спорядженням... Звичайно ж, пускали їх під укіс, може, отих трое, може, десятеро, хай двадцяттеро... Ну, а інших двісті сорок? Що вони? За що їх? І скільки, до якого часу все це триватиме?..

Замислившись, Петро блукав порожніми тротуарами. Не помітив сам, як зайшов аж на Глибочицю. «Мабуть, завернув не туди, коли переходив вулицю», — подумав і уважніше озирнувся довкола.

Було безлюдно. Порошило, мело сніжком. Перехняблені рундуки, чорні проломи дверей і вікон, засипаний снігом майдан і... просто перед самісінькими очима висока, біла, свіжотесана, наче перша літера «Гітлер — визволитель», шибениця. Петро аж відсахнувся, але очей не одвів. Шибениць було три...

Три засніжених, вимерзлих до невпізнання трупи тихо погойдувало вітром.

Один — босий. Під злинялою військовою курткою — го-

стро випнуті, засніжені плечі. Густе й довге пасмо каштанового чуба закрило обличчя.

Другий — у розхристаній, синій косоворотці...

Третій... Біла, забинтована рука одразу впала в око і... жовті кола кружляли в голові, потягли кудись униз, у запаморочливу безодню.

Стояв так хвилину чи цілу годину... Потім надсилу розклепив повіки. Білі снігові баранці кружляли навколо, боляче різали очі. А земля погойдувалася під ногами, ніби корабельна палуба.

Так... Сумніву не могло бути, перед ним висів Яків. Мертвий, він відповідав живому: нащо так жити.

«Нащо? Нащо так животіти?!» — ніби запитував його мертвий Яків.

Та й справді... Чи жив він увесь цей час? Чи було то життя?.. Самотність. Вимерле, ніби чуже, місто, голод, холод, муки сумління, ненависть, жах і безсилля... Не життя, а животіння...

А Яків от жив! І очі його горіли вогнем, кололи сміхом. Він відчував бурхливий плин життя, щастя боротьби і захват ризику. Він жив і діяв...

А він — Петро? Що він може з своїм розбитим тілом і неслухняними ногами? Руїна! Так, руїна! Тоді нащо ж він чіпляється за таке «життя»? Адже і Яків... Хворий, покалічений... А він жив... Не животів...

Петра носило якимись глухими завулками, кружляло в заметах, натикало на паркани й дерева, валило з ніг, жбурляло йому в обличчя колючим снігом і штовхало в спину, люто реготало навздогін... Сліпило, віяло у вуха: «Треба ж якось жити». А потім обзивалося десь збоку, в вітах дерев: «А нащо?»

Тільки пізно ввечері повернувся він до своєї квартири.

Дружина вжахнулася. Увесь засніжений, обмерзлий, без шапки. Пальто розстебнуте, за комір набилося снігу, а волосся взялося кригою. Сніг набився у вуха, навис на віях. У білому обрамленні гарячково і невидюще бігали округлені, знебарвлені очі.

...Опритомнів Петро аж через тиждень. Лежав у ліжку. Надворі іскрився сонячний морозяний день. За вікном на каштані весело і задьористо цвірінчали горобці. Кімната була залита сонячним промінням і від того здавалася теплою і затишною. Та й на душі в Петра було зараз тепло, надійно. Голова ясна і легка, думки чіткі. Те, що відчував він до отого пам'ятного дня, перед хворобою, було справді не

життям, а якимсь моторошним животінням, безсилим борсанням поміж шибеницями, холодом і розстрілами. А тепер всі оті чорні думки й почуття залишилися позаду. І сам він здавався собі зібраним, легким, готовим до сміливих і рішучих дій. Так ніби наново на світ народився. І навіть в ногах не відчував уже звичного болю.

Вже не було ні вагань, ні сумнівів. Все було вирішено відразу і назавжди ще тієї страшної ночі. Тепер він лише мусив з усією серйозністю і ґрунтовністю обміркувати: з чого починати. Спокійно і розважливо, як колись початок своєї дисертації.

Лежав, обмірковував і, відчуваючи в собі приплив незвичних, нових сил, дивувався: і як він тільки міг раніш отак розкиснути! Адже все це таке зрозуміле і суворо, залізно необхідне, як саме повітря! Щоб жити... треба боротись... До останнього подиху, доки можеш поворухнути хоч одним пальцем... Боротися до останнього мусить і може кожен... навіть каліка...

Згадував і піддавав у думках іспитові кожного з небагатьох знайомих, які залишилися в місті або повернулися до нього після окупації. З ким можна зв'язатися, на кого можна покластись, як і де добути на перший раз хоч якусь зброю чи вибухівку...

Довго перебирав у пам'яті, пригадував, чи не лишився в місті хто з хіміків, залізничників, радіоаматорів. Міркував, як зв'язатися, як знайти шляхи до заплілля, яке, тепер він впевнився остаточно, десь є в місті. Але... поки ще він зв'яжеться з підпільниками... Не сидіти ж знову склавши руки...

Так, що б там не було, чого б це не коштувало, він конче мусить мати радіоприймача. Не може того бути, щоб він не знайшов його в такому великому місті! І приймач буде. І буде він стояти отут-таки в цій кімнаті за книжковою шафою... хоч би як там ошкірювалися з усіх стін, загрожували смертю гітлерівські накази... Його тепер уже не залякаєш нічим. «Так, нічим!» — проказав уголос і навіть посміхнувся Петро.

Та так, посміхаючись назустріч сонячним променям, які лилися з вікна, і лежав, прислухаючись до горобиного гамору за вікном і ловлячи себе на зовсім новій думці:

«Бо треба ж, справді, яюсь жити!..»

І та думка була тепер зовсім-зовсім новою, нічим не зв'язаною з колишніми, звично притертими і байдужими словами.

Січень, 1942 р.

НА ДОРОЗІ

Хмарне надвечір'я задивилося в олов'яні очі дощових ка-
лабатин.

Осінь.

Мокра пустака спорожнілого степу. Осиротілий гайок у рудому дранті опадаючого листя. Сіра пляма далекого села під горою в густій сітці дрібного дощу. Брудно-руді пагорки, мілкі, в сизій мряці вибалки, розпливчасті обриси старих козацьких могил і чорні контури хрестів на німецьких гробках понад шляхом.

У степу холодно, непривітно. І на душі в мене так само тоскно й незатишно. А вдома — нетоплена кімнатка в спорожнілому шкільному приміщенні, з якої мене грозить викинути сільський староста, бо школу німці однаково закрили. Там, певне, нетерпляче виглядає мене доведена до розпачу невістка. Здушено хрипить смертельно хвора онучка. А ліків я так і не дістав. Хоч обійшов трое сіл і розшукав аж чотирьох знайомих лікарів...

Широко розповзлась по стерні чорною розмішеною грязюкою дорога. І тільки біля ліска вибралася, зрештою, на бруківку.

Стрімко мчить кудись до обрію обмита дощем, холодна, з тьмяним відблиском кам'яна гладінь. Сутуляться розмоклі й зчорнілі верстові позначки. Навколо — ні душі. Тільки за деякий час попереду, на слизькій вузькій стежці, що тягнеться понад шосе, розрізняю похилу жіночу постать. Ступає жінка важко, спроквола, спираючись на щіпок. На голові в неї велика, вже приношена, картата зимова хустка, за плечима полотняна селянська торбина.

Не розмірковуючи, чого й нащо, спонукуваний, певне, самотністю й безлюддям осіннього надвечірнього степу, прискорюю ходу, щоб наздогнати ту жінку. Та не встигаю пройти й десяти кроків, як позаду, десь з-за некрутого вигину дороги, долинає, наростаючи, шиплячий шум мотора.

Озираюсь і відходжу далеко вбік. І майже одразу ж на скаженій швидкості вилітає з дощової мряки чорна крита машина. Величезним розлюченим жуком з шипінням і повсвистом мчить повз мене, розбризкуючи у всі боки воду й грязюку.

Над радіатором стримить твердий трикутний прапорець з павуком-свастикою на білому крузі: певна ознака того, що проїхало якесь високе гітлерівське начальство. Обминувши мене, сердитий залізний жук наздоганяє жіночу постать попереду...

Жінка весь час іде так само спокійно, неквапливо переступаючи з ноги на ногу. І тільки тієї миті, коли машина рівняється з нею, злякано кидається вбік, ковзається, падає і, хапаючись руками за мокрий бур'ян, сповзає в придорожню канаву. І вже аж потім, коли машина зникає з очей, важко зводиться на ноги і, не вибираючись з канави, часто й дрібненько хреститься.

Підходжу ближче, бачу стареньку-стареньку бабусю. Їй уже десь за сімдесят. Сама худенька, висхла. З-під хустки вибились сиві пасма волосся й прикрили зморшкуватий лоб. Щоки запали. Гостро випнулися широкі вилиці. Обличчя бліде, аж жовтаве, а на ньому вицвілі, блідо-блакитні очі, стривожені і злякано округлені. Жовта вузлувата рука тремтить.

Підходжу, вітаюся і, подаючи руку, допомагаю вибратися з канави.

— Чого це ви так налякалися, бабусю? — запитую.

— Ох, чоловіче! Зустріч недобра! Недобра зустріч погане віщує.

— А що ж воно за зустріч така?

Старенька випростовує тремтячу руку і скрюченим жовтим пальцем показує кудись у напрямі гаю, за яким уже давно сховалася чорна машина.

— Він самісінький — гибількомісар на дорозі зустрівся. Ох, людоньки, ледве душа з страху не вискочила... Він самісінький... Не до добра ця зустріч! Де тільки з'явиться, там і жди біди...

Усміхнувшись про себе з такого влучного перейменування гебітскомісара — повітового гітлерівського начальника, який ото, певне, й промчав на машині, — стримую крок і ступаю поруч з бабусею. Відчуваю, що за одим бабусиним переполохом мусить критися якась не зовсім звичайна історія, запитую, не особливо виявляючи свою цікавість:

— Десь, певне, здалеку йдете, бабусю?

— Здалеку, любий, здалеку, — відповідає, переводячи подих. — Аж з самісінького Уманя.

— А куди ж мандруєте?

— Додому, любий, додому. Куди ж ще...

— А далеко ж ваша дома?

— А таки далеченько. Далеченько-таки!

І старенька називає мені село, що таки й справді лежить кілометрів за вісімдесят від Умані.

— Не близько,— кажу, щоб якимось підтримати розмову.

— А так,— лаконічно погоджується бабуся.

— Ну, то й будемо якийсь час подорожувати разом,— називаю їй і своє село.

— От і спасібі вам! Мені, старій, охотніш буде!

Нагнувши голови, затуляючи обличчя від холодних дощових колючок, якийсь час ідемо мовчки...

— А чого ж це забивалися так далеко? — запитую згодом.

— Га?

— До Умані чого ходили? — перепитую голосніш.

— А через нього ж усе, через гибількомісара вся біда й вчинилася. До нього ходила... І дурнісінько. Навіть на поріг не пустили... Хоч і страшно було, а піду, думаю, бо де ж таки, своя дитина... Та й не пустили... А на дорозі от зустріла. Святий боже... гріхи наші тяжкі,— хреститься бабуся і знову обриває розмову.

— А чого ж це ви аж до нього? — перепитую вже наполегливіше.

— Багато розповідати, чоловіче, довго розповідати...

— А ви розкажіть, коли не таємниця! Дорога довга, часу вистачить, і йти буде веселіше.

— Які там уже веселощі,— тихим, сумним-сумним голосом говорить бабуся. Не говорить, а ніби зітхає важко тими словами. Вражений глибоким сумом, що відчувається в її скупих словах, вдивляюся в бабусине обличчя і бачу: викотилися з старечих очей дві сльозинки і покотилися по зморшкуватих щоках.

Чомусь стає соромно за свою настирливість, і я вже більше ні про що не розпитую.

Та помовчавши якусь хвилину, ніби між іншим, ненароком втерши рижком хустки непрохані сльози, старенька починає вже сама:

— Приїхав він до нас якимось ще у жнива. Неділя саме була. Чуємо, говорять скрізь: «На сходку, на сходку йдіть, самісінький гибількомісар приїхав!» Дивно мені, що воно за погібіль така. Не чула ще такого. Піду, думаю собі, та подивлюся. Ну, ото й пішла до розправи. Дивлюсь... Зверху так собі, німець, як і інші, а чомусь гибількомісаром зовуть. Одразу й не помітиш... Ще ніби й привітний такий, веселий... Про жнива говорить, щось про війну, про те, щоб хліб

скоріш зібрати... Довго говорив, я й не второпала всього того... А от як запитав хтось, чи не можна було б той хліб та людям роздати, а не вивозити кудись, раптом розсердився. Почав тупотіти ногами, накричав, накричав на людей, скочив у оту саму машину та й поїхав... Хто ж його зна, може, й не потрібно було його дражнити ото... Може б, і пронесло якось... А так пішло нещастя за нещастям на наші голови відтоді. А найбільше мені. Щонайперш — курей давай, м'ясо давай, молоко давай. Ну, здали-таки... скільки там з кого стягнули... Так йому, бач, мало. Мабуть, собаки в нашому селі дуже злими видалися: плати за кожную собаку аж по триста карбованців. А хто не заплатив — папірець такий повісили, що всі, не записані в якісь там книги, будуть розстріляні. Чи собаки, чи люди, вже й не добереш. Правда, стріляли тоді одних собак. А гроші все'дно плати, хоч і розстріляли... Не скінчилося воно ще й з собаками, аж тут ні сіло ні впало за душу плати. Подушного по сто карбованців з голови. Хто душу має — той і плати. Одні тільки німці чи, либонь, хвісдойчі якісь не платять. Ну, витягнули й ту душу. Аж тут — свиней сам не коли, а ніби німцеві здавай. Не здав — б'ють, аж дрантя летить. А зарізав сам — у тюрму, а то ще й на смерть... А потім і корів віддай. Усіх, які є, ялових — на м'ясо. А яка гарна — племінна — оддай на ферму. Тут уже всі баби заголосили. Бо де ж таки... Віддай корівчину з двору та вже на неї і надії не май. Корова на базарі сімдесят тищ коштує, а вони по чотири чи по п'ять з голови платять. От і живи. А я таки байдуженько до цього. Корова у нас миршавенька, негідна на ті ферми та й з телятком от-от буде. Мине, гадаю, лиха година нас. Та й не минула. Приходять-таки якогось дня два поліцаї: «Корову веди до району, на м'ясо!» — «Та тільна ж вона!» — кажемо. «Де там, — мовляв, — тільна! Дурите!» І виводять з хліва. Невістка в сльози, діти в плач, а я й собі за ними, за налігача чіпляюсь. Та де тобі! Одігнали нас кийками і таки виводять. А син, — стара знову втерла сльози, — стоїть поблідлий і ні словечка. Ніби й мову йому одібрало. «Чого дивися? Чого не рятуєш?» — кричить до нього невістка. А він тільки рукою махнув. Однак, мовляв, не допоможе. Та й одвернувся. Годі й мене злість узяла.

«Як то, — кажу, — не допоможе?!» Корову таки забрали. А син ні слова. І не пішов нікуди. «Іди, — кажемо, — проси». А він тільки одмахується. То такий злий був, жвавий та непосидючий. І все, було, німців лає. А це й голову повісив.

Ще більше зло мене взяло. «Не хочеш,— кажу,— ти, сама піду». Вибралася на село, з людьми порадилася, почула, про що вони говорять. Та й думаю собі: хоч як, а корову треба вирвати, бо німці будуть та й здиміють, а корови не буде... Всяк тоді на селі говорили. Нараяли мені в район піти до шеха, чи як його там. Зібралася, пішла. Не знаємо, кажуть там, нічого. Ялова корова була, от і все. Їм однаково. Це ніби староста ваш нехай дивиться. А їм байдуже. Насміялися з старої, та й пішла я ні з чим, плачучи. Порадили ще мені сусіди до старости піти, по-доброму попросити, може, й вийде що. А староста таки ще й хрещеник мій. Михайла Стародуба синок. До війни в тюрмі сидів за якісь там гроші розтрачені, чи що. А це десь вирвався і старостою став. Чого ж і не піти? Піду, думаю. Купила самогону пляшку, напнула хустку та й підвечір просто до нього додому, так, щоб і син не знав.

«Здрастуйте,— кажу,— Степане Михайловичу, з суботою будьте здорові!»

А він, ніде правди діти, зустрів теж чемно. До столу запросив. Виклала я свою пляшку. Розговорилась...

«А я,— кажу,— до тебе, Степане Михайловичу, з великим проханням. Не відмов старій, тобі-то воно однаково». — «А чого ж,— відповідає,— коли можна, то можна».

«Коровку якось би повернути нам. Діти ж дрібненькі. Та й син, вважай, каліка безрукий».

«А оце й хтозна-як,— відповідає.— Воно б я й сам рад душею, дак не моя ж воля. Німці...»

«Німці собі німцями, а корова коровою. Німці собі побудуть та й здиміють, а в господарстві без корови, як без рук».

«Дебто як — здиміють?» — одразу пожвавішав він.

«А так! Проженуть німців, подекують люди».

«Гм... А хто ж це воно отак подекує?» — присунувся ближче до мене і чарку підносить.

«Та люди ж...»

«Люди-то люди. А які ж саме?»

«Та всі кажуть...»

«Та, певне ж, що й не всі. На вулиці ж про це не кричать, а так, мабуть, дехто говорить».

«Та говорять...»

«Ото вчора бачив, на вулиці, певно, з Мироном про це говорили».

«Та ні, з Мироном про інше».

«А, знаю... Це, мабуть, Палажка. Вона й мені говорила, не бійтесь...»

«Та, коли правду,— кажу,— то й Палажка теж...»

«Ну да! Я ж знаю. І вона, і ще Яків Грабарчуків. Такий там завзятуший хлопчисько... Каже мені: б'ють, мовляв, наші німців. Та воно й правда, що тут таїтись,— і усміхається приязно.— Он навіть листівки про це в нашому селі розкидано. Хіба не показував вам син?»

«Ні,— відповідаю.— Чого не бачила, того не бачила. Цього разу не показував».

«А того ще разу показував?»

«Показувати не показував, а щось ніби приносив таке...»

«Гм... Та ви випийте... А з коровою якось влаштуємо. Зроблю все, що можна, як для самого себе... І це ж десь є ото такі сміливі люди, ну, що ото листівки передають, хоч би й синові?»

Нічого я йому на те... Де вже мені до тих листівок. Мені про корову пече. А він все випити припрошує та обіцяє... Така я вже рада вийшла від нього, така рада, що й не сказати. Вдома нікому ні словечка, тільки посміхаюсь сама до себе. Ото, гадаю, радітимуть, коли несподівано, неждано-негадано корова знову на подвір'ї опиниться. То й робота на думку не йшла, а це якось аж від серця відлягло. Дивлюся: за ці дні і те забулося, і того не зроблено. Вранці помітила — син по подвір'ю ходить, а рукав на свитці начисто розпоровся, від плеча аж донизу. Дай-но, думаю, зашию йому. Сіла навпроти вікна та й сучу нитку. Тільки розпочала, коли чую — гамір якийсь на подвір'ї. Собака аж заходиться, аж з шкіри пнеться...

Рипнули сінешні двері, клацнула клямка в хатніх — і ввалюється до хати ціла юрба: німці й поліцаї з рушницями та ліворвертами в руках. Одні зразу ж до скрині, інші до мисника, а якогось так чогось аж на горище винесло... За мить перерили все в хаті, перекидали, ніби вихор пройшов.

«Є!» — кричить невдовзі той, що на горище подерся, і вимахує якимсь папірцем.

А двоє, певне старші, одразу-таки до Петра, до сина.

А він сидить на лаві, не ворухнеться. І блідий такий, тільки очі горять.

«Ану, ти, ворущись! — кричить до нього поліцай.— Збирайся! З нами підеш»,— і в груди рушницею.

«Дайте хоч одягнутися»,— тихо сказав Петро і потягнув у мене з рук недолатану свитку. Одягнувся неквапливо, шапку натягнув низько на лоба і чудно якось озирнувся по

хаті. Озирнувся і, вгнувши голову, важко ступив до порога, навіть не попросившись.

А я, вірите, сиджу, ніби громом вражена. Ні рук, ні ніг не чую. І з місця не ворухнусь. Бачу, діється щось страшне перед очима, а що — не доберу. Певне, отак би й сиділа до вечора, скам'янівши. Аж дитячий плач та невістчине голосіння з остовпіння вивели. Кинулася я, та хустку на себе, та з хати, та до старости. А він тепер уже і не поглянув на мене. Наче й не впізнав. І відповів знехотя, крізь зуби:

«Я, — каже, — звідкіля маю знати, що хто діє і кого за що арештовують. Видно, треба було, то й заарештували».

«То скажіть же хоч, де він тепер?» — аж не стямлюсь від сліз.

«Там, де й слід бути такому. В тюрму до району повели. А мені тепер не заважайте, бачите, роботи багацько!» — І тими словами ніби випхав мене з кімнати.

Пішла я додому похнюпившись, світу божого за слізьми не бачу, день мені в очах чорним здається.

А в хаті — похорон. Невістка як охнула відразу, як заголосила та впала на піл, то так уже й не підводилась.

Довгою та темною видалася мені та ніч. Ледве ранку дочекалася. А дочекавшись, одразу вузлика нав'язала, хліба окраєць, яечок кілька, ще сього-того. Піду, думаю, провідаю та хоч їсти йому, сердешному, передам. Не вечерявши ж пішов.

Ранок видався гарний, теплий такий, росняний, аж глянути любо. Іду я стежкою навпростець через стерні та й думаю. Все мені з голови не йде: і за що ото взяли його? Не злодій він у мене і не душогуб, не ледащо яке. Чесний та роботящий. За що ж його? Думаю, думаю, та нічого й не придумую. І не воював же проти них, бо ще хлопчиком рука в січкарню потрапила, ледь не по лікоть відбатовало... Здається, і на макове зернятко зачепитися ні за що.

А тут сонце встає, пташки розщебеталися. Гарно так в степу. Не завжди й буває отак восени. Ніби аж на серці легшає. Потримують, гадаю, та й випустять. Бо за що ж таки безвинним сидітиме він в отій тюрмі?

Та так, трохи заспокоївшись, геть уже під добрий сніданок і до району підійшла.

Заходжу до крайньої вулиці. Порожня якась вулиця, ніде ні душі. Тільки, здалеку бачу, піп дорогу перейшов. І чомусь вразило мене те так, що одразу і спокій мій, і надії де й поділися. Погана, думаю, ознака. Не на добро.

Підходжу вже аж до майдану базарного. Біжить назустріч мені молодиця з корзинкою. Захекана, налякана і все час від часу боязко озирається. Потім і друга так само. А далі, бачу, гурток стоїть. Поліцаї і німців кілька. Начальство ніби якесь. Стоять і про щось голосно розмовляють, руками поперед себе тикають. Ще й слова я такі вловила — панок якийсь вигукнув: «Іх,— каже,— і вішати мало... Бидло мужицьке, а й собі туди — до партизанів та до листівок».

Що воно, думаю?.. А назустріч знову жінка якась. Зупинила я її та й запитую чемненько:

«Скажіть мені, що це у вас люди такі наполохані, чи не сталося, бува, чого?»

«А хіба ви не тутешні?» — перепитує вона мене замість відповіді і дивиться якось чудно.

«Нетутешня, з села я. Тільки син у мене тут...» — Зібралася розповісти їй, так не слухає жінка.

«Якихось чи то партизанів, чи підпільників повісили у нас цього ранку, он»,— показала кудись рукою та й побігла скоріш.

Поглянула я та й захолола. Т як я раніш сама не побачила. Просто переді мною — шибениця. Перекладина поміж двома берестками, а на ній люди рядочком... І так, вірите, ніби в спину мене що штовхнуло, ніби підхопило та й понесло прямисінько до них.

Дивлюсь: висять вони четверо чи аж п'ятеро вряд, вже й не згадаю, мов по струнці витягнувшись. Чужі якісь... Не бачила, не зустрічала ніби ніде таких. Приглянулась — лишенько ж ти моє! Наша ж таки, сільська Палажка Миринова... Боса й простоволоса... А четвертий, голівонько моя нещаслива... горенько моє... Петро, синок мій, висить. І ще у тій самісінькій свитці, і рукав до плеча роздертий. Не встигла йому, сердешному, й зашити на смерть.

Ніби ножем мене хто різнув.

«Сину мій, сину! Нащо ж ти осиротив нас, нещасних! На кого діток дрібненьких кинув?»

Земля під ногами в мене гойднулася. Впала я на неї груди, головою о груддя б'юся. Прошу її, матір нашу, щоб рзступилася та й мене поглинула, щоб очі мої не бачили жаху того. Та й не пам'ятаю вже, що зі мною далі діялося...

Отямилася аж наступного дня. Вже в хаті. Родичі далекі у мене там, в районі, живуть... Отямилася — та й до дверей. Не пускають вони мене, просять. Ніяк не вийти. Та воно куди ж уже тепер і йти будеш? Хто тепер сина поверне?

Сиділа колодою аж до обіду. Але ж і не сидиться.

«До старших,— кажу,— піду, попрошу, щоб хоч мертвого віддали».

Провели тоді мене родичі до поліції. Далеко від того майдану страшного обійшли. Оберігали мене.

Кинулася я з плачем до старшого.

«Поховати дайте по-людському. Змилуйтесь!»

«Не маємо права,— відповідає.— Треба було тоді думати, як у комендантів стріляли та листівки розносили... А тепер — три дні висітиме, а потім закопаємо, як заробив».

Як таке матері слухати? «Щоб тебе разом з собаками закопали, бузувіре»,— про себе думаю. А сама запитую:

«Куди ж мені тепер іти? Кого прохати?»

«Гибількомісар,— відповідає,— один тільки таку владу має».

Затремтіла я, почувши про нього. «Та що вже тепер страшнішого статися може»,— думаю. Хіба себе, старої, жаль?

«А де ж його шукати?»— запитую.

«В Умані»,— кажуть.

Знарядили мене родичі, та й пішла я, додому не заходячи, аж до Умані.

...Змовкла бабуся. Рукавом по зморшкуватому обличчю сльози розтерла й руку безнадійно опустила. Мовчав і я, не насмілюючись більше своїми словами тривожити. Та й так уже все зрозуміло.

А дощ січе й січе. Холодний, настирливий, дошкульний. Голо, холодно в степу. Визирнуло зблизька вже, з балки, село крайніми хатами. Теж якийсь обдерте і непривітне. І на душі холодно та непривітно.

— Зайдемо до якоїсь хати, погріємось та перепочинемо,— кажу бабусі.

— Ніколи, чоловіче добрий. Не до відпочинку. Хто зна, що там дома робиться. Невістка не в собі, діти дрібненькі. Як вони там без мене? Живому про живе й думати слід... А їх... хай їх бог судить... і говорити не захотіли. І на поріг не пустили. І здалеку не побачила того гибількомісара... А тут, дивись, на дорозі зустрівся. Той самісінький, що й до нас приїздив. Ой, коли б там хоч нового нещастя не скоїлось.

Минаємо тихе село. Дорога, круто вигинаючись, повзе вгору стрімким глинистим косогором.

Дощ промочив одяг і добирається до тіла. Холодні струмені стікають за комір. Клейка грязюка налипає на чоботи.

Напружені ноги наливаються важкою втомою. Іти все важче та важче.

Бабуся сковзається, важко налягає на свій ціпок і, задихавшись, зупиняється перепочити. Стоїть, важко переводячи подих, і пильно дивиться поперед себе кудись в густі осінні сутінки, в темний, захаращений чорними хмарами обрій.

— І коли воно скінчиться, погібіль одя? — тихо запитує вона.

«Про що вона запитує? — думаю.— Про дощ, холод, важку дорогу, що нескінченною клейкою стрічкою повилася через степ? А чи про гітлерівців? Напевно ж, про них!» І відповідаю рішуче:

— Скінчиться, бабуся, обов'язково скінчиться!

Болото швидко засмоктує непорушні ноги. З зусиллям відриваємо їх і, передихнувши, вже твердіше ступаємо далі, в дощ, степову порожнечу, назустріч осінній ночі.

— А ранок мусить бути сонячним,— стиха говорить бабуся, ніби відповідаючи вголос на свої, а zarazом і мої думки...

6/XI 1942 р.

В ТЕНЕТАХ

Не знав, що далі з собою чинити. Від самої думки про повернення додому його опановував страх і млість в'ялила все тіло.

Розгублено і нерішуче топтався на краю довгої вулиці. Порожнеча міста була холодною, непривітною, вона шкірилася до нього проломами розвалених будинків, чорними ямами вибитих вікон, пеньками обгорілих балок і від того була схожою на якусь велетенську пащу, з якої дихало льодовим жахом.

Червоно-руді, жовті, зелені клапті плакатів, якими були обліплені обгорілі стіни будинків, не оживлювали її, а здавались згустками засохлої крові. А над тими барвистими плямами карлючилися зламані неприємні щупальця чорної свастики. І від того здавалось, що вся печера вулиці заселена і заснована великими павуками. Їх цупкі, ненаситні щупальця тяглись до нього, обсотували клейкою павутиною, зв'язували кожен рух і, в'їдаючись в тіло, висмоктували його кров. Від того стомлені ноги підкошувались, в голові набридливо і одноманітно шуміло.

Щоб не впасти, він прихилився плечем до якоїсь тумби і так стояв, намагаючись зібрати свої розпливчасті і непокірні думки. Був теплий весняний день. Але йому було холодно, і дрібний піт, що рясно виступив по всьому тілу, був холодним. Перед очима, в чорному, непроглядному небі стрибала жовта пляма сонця. Вулиця перед ним плавала у тій чорноті й злегка погойдувалась.

Кілька разів поривався зрушити з місця, відривався від тумби, та знову безсило валився назад. На одну лише згадку про те, що йому треба повернутись додому, у нього хололо в грудях.

Вже третю добу він нічого не їв. Був стомлений тяжкою, довгою дорогою, перехвильований і остаточно знищений останньою подією.

І от стояв тут, нерішучий, увесь розбитий, і дивився перед собою порожніми очима.

Правда, та вулиця була не завжди і не зовсім безлюдною. То гуркотів по ній двоколісний візок. Його штовхав перед себе, надимаючись з натуги, виснажений чоловік. То двоє висхлих, обідраних хлопчаків тягли на мотузці серединою

тротуару обгорілу балку. Балка була важкою, сил у них не вистачало, і хлопчак часто зупинялись, відпочивали. І далі, в чорній глибині, в'яло, ніби осінні мухи, ворухились ще якісь постаті.

Люди були знесилені, з жовтими, виснаженими обличчями, рухались так, ніби ноги їх обплутала клейка павутина, ніби всю кров їх висмоктали оті чорні чіпкі павуки. Вони не оживляли, а ще більш підкреслювали моторошність і порожнечу навколишнього.

Уже третій тиждень, як він з дому...

Старенький, хворий учитель, падаючи від втоми й голоду, пройшов двохсоткілометровий шлях в глиб країни, далі від міста, й тепер повертався назад. Подорож жахала його ще напочатку. Він не вірив, що зможе пройти такий шлях. Але пішов. Відчай, голодні, хворобливі очі дітей погнали його. Пішов і от тепер повертався з порожніми руками, з опухлими від голоду та дороги ногами. Ще кілька кілометрів — і він би уже не витримав. Упав би серед дороги й загинув.

Напружуючи останні сили, він таки дійшов. Дійшов аж на околицю рідного міста. І тут сили і воля остаточно залишили його. Ще коли б якась надія! Хоч щось у руках! О, тоді б він поліз на чотирьох. Але тепер... Голова йшла обертом; не міг уже навіть розрізнити, де реальність, а де тільки химери його збудженої, хворобливої уяви...

Три тижні тому він вирушив у путь ось з цього ж місця. Тоді в нього так само не було сил, був страх перед дорогою, невідомість, але була і надія...

Тепер уже не було нічого...

Відтоді, як гітлерівці вдерлись до міста, минуло майже півтора року.

Двоє синів десь на фронті; і навіть вістки якоїсь від них нічого було сподіватись. Двоє онуків, старшому тринадцять, а меншому — вісім, залишилися на його руках.

Старшого сина він востаннє бачив, коли відходила на схід Червона Армія. Тоді був теплий, погожий осінній день. Лагідно гріло сонце. Ніжно синіло глибоке небо. Німці були вже десь недалеко. Коли в місті тихшало, коли не рвались над ним ворожі бомби, легкий вітрець доносив сюди відгул глухих, важких вибухів. Червоні частини залишали місто. В одній з них відходив і син. Він забіг додому тільки на хвилину, щоб попрощатися. І, може... краще б не заходив.

Колони червоноармійців мовчазно проходили повз тротуари, заповнені тими, хто залишився. Стояли переважно жінки. Не криючись і не ховаючи сліз, вони голосно ридали,

завдаючи ще більшого суму червоноармійцям... І тим, видно, було і тяжко, і соромно, і боляче...

Дома теж плакали. Плакали діти, чіпляючись рученятами за одяг зніяковілого дядька, плакала мати. А коли син, крадькома поклавши на стіл гроші, якось похапцем і не озируючись, може, щоб і собі не розридатись, пішов до дверей, мати упала на ліжку і змовкла, знепритомніла. Відтоді вона не встає. Весь час хворіє...

Він не плавав. Плакати він не міг. Але, здавалося, було б краще, якби заплавав. Зовні спокійний, тільки блідий, з паляючими очима, він прокульгав за сином на вулицю.

Син пішов, наостанку поцілувавши батька.

Якусь хвилину він ще розпізнавав серед інших його вигорілу на сонці зелену пілотку. Потім згубив.

Надвечір місто стихло, спорожніло і причаїлось, ніби вимерло.

Ранком в його тихі, незвичайно лункі вулиці обережно і боязко влились перші німецькі колони.

З тиждень по тому, доки в квартирі були ще деякі запаси, він не виходив з будинку. Жив, як у тюрмі. Та тепер і все навколо, ціле місто видавалось йому і справді тюрмою. Розмови сусідок та плин гітлерівських листівок на стіні протилежного будинку давали йому зрозуміти те, що діється в місті.

Перші масові розстріли... Зірвано штабний будинок якоїсь німецької частини. Перша група розстріляних за саботаж — сто чоловік. Друга... третя... Життя спинилось. Ні електрики, ні води, ні палива. На стіні будинку, поміж оголошеннями про розстріли, наказами про здачу зброї, запасів, поміж чорними павучими щупальцями свастики, з'явився портрет людини з стриженими й смішними колючими вусиками та холодно безжальними, фанатично божевільними очима. І, мабуть, щоб у людей не виникло саме такої уяви, під портретом було підписано «Гітлер — визволитель».

Тим часом місто справді «визволяли»; визволяли від запасів їстівного склади, магазину, елеватори. Визволяли залишене добро з крамниць, з покинутих квартир розстріляних і евакуйованих і просто тих, хто мав необачність на якийсь час залишити своє житло. А коли цього було мало, робили дуже просто: запалювали чи зривали якийсь будинок, оголошували негайно, що зробили це більшовицькі агенти і що весь район заміновано. Потому оточували кілька кварталів, населення за кілька хвилин переганяли в інше місце, й починалося «тушіння» і «виловлювання мін».

За день-два, «дякуючи німецькому піклуванню», населення могло безборонно повернутись до своїх квартир. Мін боятись вже не було чого. Їх виловлено німецькими «безстрашними і хоробрими вояками». Населення поверталось і... здивовано та боязко перешіптувалось. Жінки тихо схлипували. Разом з мінами гітлерівські «хоробрі вояки» вилунали з залишених квартир все, що тільки можна було вилунавити ціннішого, — від меблів і до віконних ручок.

Цілі валки машин, вантажені килимами, одягом, взуттям, шафами, столами, піаніно, роялями, стільцями, мануфактурою і дорогими рідними дрібничками, сунули з міста на захід до Німеччини. Музеї, бібліотеки, клуби, громадські установи грабувались безборонно, серед білого дня.

Місто справді «визволялось» швидко і певно.

Спершу ніхто з родини ніде не працював. Всі були приголомшені і жили ніби в якомусь непроглядному тумані.

З тієї летаргії пробудив їх голод. Одного дня старий раптом ніби вперше побачив голодні очі дітей, їх зжовклі випнуті вилиці, крейдяне обличчя дружини з загостреним восковим носом. Побачив і вжахнувся. Адже так можна й справді померти з голоду.

Він вийшов на вулицю. За рогом відчув, як щось торкнулось його низько схиленої голови. Підвів очі й отерп, вражений жахом. Просто над тротуаром, торкаючись синіми пальцями ніг його голови, висів під балконом повішений. Весь тремтячи, ступив два кроки назад і, глянувши вздовж вулиці, відчув, як чуб на голові поволі підіймається догори. Скільки сягало око, всі балкони будинків були уквітчані страшними гронами людських тіл: по двоє, по троє й по четверо. Йому зробилось моторошно. Гнаний жахом, задихаючись від швидкої ходи, пішов назад, додому.

А за кілька днів голод знов погнав його до міста.

Почали збиратися перші несмілі й полохливі базари. Інколи до міста пробирались навіть селяни з навколншніх сіл з цибулею, картоплею і морквою. Все інше нещадно ревізувалось по дорогах.

Минула холодна й голодна зима. Та то був ще не кінець. Кінець настав пізніше, під весну, коли раптом впевнились, що вже нема не тільки необхідного, але взагалі нічого: ні одягу, ні меблів, навіть посуду. Гола кімната, голі стіни, напівроздягнуті діти, нічим не прикриті діряві ліжка з якимсь дрантям замість ковдр. У цілій квартирі, крім цих ліжок, не було навіть на чому сісти. Іли, коли було що їсти, за столом, імпрровізованим з куска бляхи і якогось

пенька. Палили колодами, які носили з обгорілих будинків таємно від поліцаїв.

Роботи не було. Всі школи одразу закрито.

До фізичної роботи він був не здатний, та вона, однак, нічого б не дала. Був єдиний вихід. Він непогано знав німецьку мову і міг піти за перекладача до німців. Раз навіть згадали про це. Але він сердито відповів:

— Не підуй! В мене сини на фронті! Краще вмру!

І відтоді до цього більш не поверталися.

Проходячи вулицею, він із заздрістю проводжав очима двоколісні візки, що їх штовхали поперед себе зігнуті по-статі з міста і в місто. Люди спішили в далекі села або поверталися з них. Там, кажуть, дають за речі вдсятеро більше, ніж у місті. Але іти треба далеко і довго, за сотні кілометрів. У ближчих селах було те саме, що і в місті. Йому нічого було й думати про ту дорогу. Його скалічена нога, роки, його здоров'я... На базар, і то важко пройти. Коло кожної тумби він зупиняється і витирає рясний піт. Та й що він понесе туди? Розбитий чайник чи однотомник Бєлінського? Ні, він міг тільки дивитися і заздрити.

Попереду не було жодного просвітку. Був глухий кут, і виходу з нього не було.

Минуло вже три дні відтоді, як вони востаннє їли.

Дружина лежала в ліжку, не розуміючи вже, що з нею і де вона. За дружиною звалилась онука. Вона лежала, скорчившись на ліжку, дивлячись в стелю великими сумними очима. Інколи починала марити — і тоді тихенько і жалібно просила хліба.

Рухатись міг ще тільки він та онук. Кінець... Невже кінець? Тієї ночі, прислухаючись до хриплого дихання дітей, сидів він на підвіконні і думав. Власне, не думав, а вирішував. Треба було на щось зважитись. І зважився! Ні, він або загине, або врятує сім'ю ще на якийсь час.

Ще залишився костюм, що на ньому. Звичайно, він уже останній, і треба чимось покрити тіло. Але ж іде весна, і принаймні без піджака можна поки що залишитись. За піджак тут дадуть склянок з десять пшона. А це ще десять днів існування. Хоч і впроголодь, а все ж існування... Тим часом підоспіє він з рятунком. У дружини є ще приношене, але досить пристойне пальто. Воно єдине, і вона не зможе вийти на вулицю. Що з того? Адже вона й так не підводиться. Вона може вмерти, а пальто залишиться. А вона ж так хотіла дочекатись синів — дочекатись, а тоді хоч і вмерти. Тут за пальто дадуть з півпуда. А коли

відійти далі до якого села, можна взяти пудів три. Три! На цьому він порішив і стояв твердо. Три пуди. Про труднощі шляху, про себе, про те, що може загинути в дорозі, він уже не думав. Вирішивши, викинув усе те з голови. Мусить же він щось зробити. Адже надія тільки на нього... Раненько вирушив до базару з піджаком і повернувся за якусь годину, котячи поперед себе двоколісного візка. Піджак він віддав за десять склянок пшона. За дві виміняв візок, а вісім приніс додому.

Зваривши рідкого пшонаного супу, нагодував родину. Онука ще спромоглася їсти сама, дружина їла з його рук, майже не розуміючи, що робить. Те, що залишилось, розділили порівну з онуком і мовчки, похапцем з'їли.

Потім дід покликав онука до коридора і серйозно, як дорослому, не хапаючись розповів про свій намір. Він знає. Далі чекати не можна. Або він роздобуде хліба, або мусять загинути. Онук повинен залишитись на господарстві. Має тягати обгорілі слупи, доглядати бабусю та сестру. Він же постаріється повернутись якнайскоріше і не з порожніми руками.

Онук слухав мовчки, зосереджено, як дорослий. Дослухавши, відповів коротко:

— Добре, діду, йди! Я залишусь!

І це було все.

Другого ранку він зібрався, поцілував онуку й дружину і мовчки, щоб нікого не тривожити, вийшов з кімнати. Онук чекав його на східцях. Поцілувались міцно і, не промовивши й слова, розійшлись.

Штовхаючи поперед себе візка, він бачив в уяві свою кімнату, обдерті ліжка, байдуже, сухе обличчя дружини, великі, благальні очі онуки, чув на губах теплий поцілунок онука. На душі було тяжко й тривожно.

Вийшов за місто.

Шлях забитий такими ж, як і він, людьми з візками. Але ніхто не був йому подорожником. Та й не міг бути. Так повільно кульгав він за своїм візком, так часто зупинявся відпочити. Щохвилини його хтось обганяв. Але він на те не зважав. Ішов сам собі, своєю дорогою.

Десь у третьому селі підвечір йому дали миску борщу й кусень хліба. Борщ він з'їв, а хліб сховав до кишені. Принесу хворим, подумав. Але, пройшовши кілька кілометрів, зрозумів, що коли не підтримуватиме себе, то ніколи не повернеться додому. І з дивним почуттям жалю й сорому, хапливо, ніби злодій озираючись, з'їв хліб. .

Шкандибав не поспішаючи від села до села. Просив чогось поїсти, відпочивав і поволі брів далі, старанно розподіляючи і зберігаючи свої сили.

За п'ятдесят кілометрів йому давали за палто пуд. За сімдесят — два. І от, нарешті, десь на другому тижні і на середині другої сотні кілометрів шляху йому запропонували три. Це була міра, якої він сподівався, яку виміряв. Він і в думці не мав торгуватись. Та й наважитись не зміг би. Той, хто вимінював у нього палто, був сільським старостою, і сперечатись з ним було небезпечно.

Другого ж дня, одержавши борошно, він повернув назад. Був задоволений з вдало виконаної операції. Почував, що везе на цьому двоколісному візку життя своїм. Він домігся того, чого хотів. Тепер вся увага на дорогу. Але нервові напруження, що несло його сюди, спало. Він почував втому, безсилля. Коштувало величезних зусиль зробити кільканадцять кілометрів на день. Ноги дерев'яніли, терпли, руки мліли. Нестерпно пекло й кололо під лопатками. Перед очима ходили жовті кола, в голові шуміло. До того ж, чим ближче до міста, тим важче й важче ставало випросити хоч якої-небудь їжі. Тут самі жили впроголодь або голодуючи.

— Самі б їли, якби хто дав,— відповідали насуплено,— нас тепер «новим земельним законом» годують. Бачите, на базарах понаклеювали. Тим і харчуємось,— і злісно сміялись і з нього, і з самих себе.

Та він і сам бачив, що давати їм нічого. Він бачив, що село, та ще приміське, живе не набагато краще від міста. А де в чому ще й гірше... Плакати, заклики, як і в місті, кричали про розподіл землі, про кінець колгоспної системи, про «ощасливлення» селян землею.

Але замість колгоспів були економії, до яких зганяли на працю селян нагаями, інколи для годиться обіцяючи щось у майбутньому, манячи «своєю» землею. Прибутки ж, власне весь урожай, ішов до рук гітлерівської військової влади.

Старий вчитель знав, що воно таке земля. Він і сам походив з селян. Знав, як бився селянин за землю, як страждав і умирав за неї, як любив і як віками мріяв про неї... Але такої ненависті до неї, до цієї землі з гітлерівських рук, як тепер, він ще не бачив ніколи. Її ненавиділи, її кляли.

— Важка німецька земля, на груди давить,— казали селяни.

— Земля! Дадуть її ще всім по сажню на душу! Всім! Вистачить!

— Подавилися б вони нею!

— Подавляться ще!..

Слухаючи ті розмови, вибиваючись із сил, старий штовхав свого візка все вперед і вперед. Інколи здавалось йому, що не дійде, що впаде отут, серед дороги, й більше не підведеться.

Але, відпочивши, напружував останні сили й брів далі. Мусив поспішати. Хто знає, що робиться там — дома!

Земля! Ось вона лежить навколо нього. Спустошена, непривітна, але своя. Обідрана до невпізнання, ограбована й сплюндрована країна лежала тепер навколо нього, і зяяло над нею чорне небо.

Старий поспішав уперед. Все вперед, до міста.

А земля тягнула його до себе. Здавалось, сковувала його кроки, манила на довгий, може, вічний спочинок. Отак упав би і вже не вставав, не одривався від неї.

Але мусив іти.

І він ішов...

І врешті, на кінець третього тижня, на обрії перед його очима замаячили високі дахи й димарі рідного міста.

Що яскравіш вимальовувалось місто, то більш зростала нетерплячка, хвилювання за тих, хто залишився дома. Ріс опір, що переборював кволість і втому.

Ще година, ще дві...

Надвечір він буде вже дома! І коли то буде ще не пізно, вони врятовані хоч на деякий час.

Місто росло, наближалось. Кроки пружнішали. Навіть сама земля, здавалось, губила над ним свою владу й не так уже тягнула до себе.

Ближче, все ближче місто... Великі, сумні очі дітей, дружина...

Ось уже й перші дачні будинки, тепер порожні, розвалені, з вибитими вікнами... Насип залізниці, місточок, будка... І, нарешті, візок з гуркотом вкочується в прогін порожньої міської вулиці й, витанцювуючи на камінцях, котиться веселіше й легше.

Він спішить, він не відчуває уже навіть утоми. Увесь збуджений, гарячково піднесений. І як не спішить, все ж здається, іде надто повільно, дуже повільно. А треба поспішати, здається, оці кільканадцять хвилин важливіші тепер за цілі тижні. І він, обливаючись потом від утоми й нервового збудження, не озираючись в боки, не дивля-

чись, що робиться навколо нього, ніби сліпий, підтюпцем поспішає за своїм, як здається йому тепер, легким візком.

А тим часом з-під воріт одного будинку, не поспішаючи, виходить поліцай і перетинає йому дорогу. Старий позавідомо шарпається вбік, намагаючись обминути перепону.

— Стій! — знімає з плеча гвинтівку поліцай. — Вези за мною!

— Діти! Хвора дружина, — зойкає він, — треба поспішати!

— Ідь, куди тобі кажуть!

Поліцай спрямовує на нього гвинтівку. З-під воріт виходять ще двоє. Опір марний. Приголомшений, розбитий, опустивши на груди голову, покірно й розслаблено тягне він услід за поліцаєм тепер раптом обважнілий візок.

Все, що відбувається далі, здається ніби в якомусь тумані.

В нього вимагали документи. Мав при собі тільки радянський паспорт, але це їх задовольняло мало. Його грубо обшукали. Розпитали, хто, куди й відкіля. Потім зазирнули до мішка й облаяли спекулянтom. А він сприймав те все з тупою байдужістю і тоскно поглядав на ворота. Але коли мішок з борошном потягнули з візка, раптом зрозумів усе. Вжахнувся, скрикнув і, підхоплений якоюсь незрозумілою силою, якимсь злостивим божевіллям, кинувся до них і схопився руками за мішок. Його одривали, лаяли, але він не відпускав. Руки, ніби прикипіли, кліщами трималися за мішок.

Тоді його вдарили чоботом у бік. А коли не допомогло, оглушили кийком по голові. В очах потемніло, він упав, на хвилину втративши притомність, але одразу ж схопився. Ставши на ноги, він враз наче зів'яв.

Мішка вже не було. Візок стояв порожній. Навколо юрмились поліцаї й німці. Вони сміялись і підштовхували його до виходу.

Похитуючись на хистких ногах і кульгаючи, побрів, сам не знаючи куди.

— Ей, дядя, ахтанабіль свій забори! — гукнув хтось позаду.

Але він, чуючи, вже не сприймав нічого і, не озираючись, вийшов на вулицю.

Жовте кружальце сонця в чорному небі рвонулося кудись угору, вулиця похитнулася і, перекосившись, попливла вбік. Щоб не впасти, він притулився плечем до тумби.

Так і стояв, задубівши, не знаючи, що діяти з собою. Не розумів, як тепер повернеться додому і що застане там.

У голові шуміло, в скронях нестерпно вистукувало. Ноги підкошувались, і земля під ним злегка погойдувалась. Під грудьми смотало млосно й неприємно, ніби там була п'явка. А безтямні, невидючі очі поволі блукали по стінах будинків, по величезних дошках вітрин, по обличчю чоловіка із злими фанатичними очима й підстриженими вусиками на портретах. Кров'яно миготіли клапті плакатів; коричневий дегенерат з роззявленим ротом кричав про те, що «мені німці дають землю». Якийсь фольксдойч у вишиваній сорочці, що мав зображувати українця, хвалявся «своєю землею», куркульські німецькі двори з ситими свиньми, сотні кольорових метеликів з постановами «про новий земельний лад» в чорних обрамленнях павучих шупальців свастики. Все те миготіло й божевільно танцювало перед його очима, викликаючи запаморочення.

Перед ним слалася вулиця. Вона, схожа на чорну, зяючу пащу, шкірилась до нього рядами зіпсованих зубів і дихала холодом тліні.

Звідти, з тієї моторошної порожнечі, виринула й підійшла до нього якась постать. Підійшла, зупинилась і мовчки простягнула свою опухлу руку долонею вгору, аж до самісінького його обличчя.

То була жінка. Вона дивилась на нього, не відводячи руки, й мовчала. Мовчки благала милостині. Він вдивлявся в неї, нічого не розуміючи. Але вдивлявся пильно, відчуваючи якийсь несвідомий жах. І чим більше вдивлявся, тим владніше опановував ним той незрозумілий, крижаний жах.

Одягнена була вона в якийсь темне лахміття. На ногах брудні подерті панчохи. Подертій балахон з шматками брудної вати, яка випирала з дір, кутав її постать, голова розпатлана, непокрита, напівсива. Одна рука простягнута, друга опущена, і в ній — новенький, жовтої шкіри ридикюльчик ще більш підкреслював усю моторошність цієї постаті. Стара вона чи молода? Добрати того було неможливо. Обличчя збрескле, чорне, і на ньому блискучі, округлені озерця очей, що світяться голодним, божевільним блиском. Здавалось, ціле її синьо-землисте тіло перетворювалося на очах у нього в прах, у землю. Від неї навіть тхнуло тлінню землі й жахом могили.

Він не витримав і одвернувся, погляд його побіг вгору, по стіні, по барвистих плямах плакатів і гасел. Сковзнувсь

і зупинився вгорі, над усім цим мерехтінням паперу, зачепившись за великі червоні літери, що, здавалось, набухали кров'ю. Підсвідомо, не розуміючи нащо, він пильно придивився й уважно прочитав:

— «Українці, на вас чекає земля!»

Слова вдарили по ньому важко й оглушливо. Він раптом зрозумів їх зміст, яскраво, так, ніби думки його освітила блискавка, гостро й по-своєму.

— На вас чекає земля!

Літери росли, збільшуючись, лізли на нього. Чорний павук свастики з головою Гітлера заворушив крючками щупальців і потягнувся до його грудей.

Чоловік відкинувся назад, важко посунувся до землі вниз по тумбі, божевільний, істеричний регіт струснув усім його тілом і страшною луною віддався в тунелі порожньої вулиці.

19/V 1943 р.

ЇХ БУЛО СОРОК

Вони вийшли на вулицю Леніна десь від бульвару Шевченка.

Був січень, мороз сягав за двадцять, але день видався сонячним. Безлюдними, засніженими тротуарами, мов тіні, пробігали самотні перехожі.

На перехресті вулиць, у чорній з сірими відлогами шинелі й пілотці німецького крою, гнувся поліцай. Він розтирав рукою то одне, то друге вухо, хукав на пальці і хвацько та злякано виструнчувався, коли раптом показувався якийсь фашистський солдат чи проїжджало німецьке авто.

Вулицею зрідка сновигали офіцерські машини. Сніг під шинами шипів, мов вода на гарячій сковорідці. Загадково та насторожено дивились у простір холодні будинки порожніми прогалинами вікон. На тротуарах, немов від холоду, горбились засипані снігом рундуки.

На бульварі Шевченка, проти вулиці Коцюбинського, звисали з осокора два припорошені снігом трупи.

Тихо і мертво було навколо в цих тунелях синіх тіней і до моторошності білого снігу.

Та от з'явилися вони.

І раптом напівмертва вулиця насторожилась, здригнулась, немов від підземного вибуху, ожила.

Мов грім серед ясного неба, вдарив над Києвом на повні молоді й дужі груди «Інтернаціонал».

Поліцай метнувся вперед, відсахнувся назад та так і застиг з виряченими очима і неприродно витягнутою шиєю. Перехожі на тротуарах, вражено озируючись, відступались ближче до стін.

Пісня хлюпнула в стіни, луною відбилася в порожнечі будинків і широкою рівною хвилею розкотилась вздовж вулиці.

Вони йшли центром зайнятого фашистами міста і співали «Інтернаціонал». Дзвінко, захоплено, дужими голосами, на повні груди.

Їх було сорок...

Наймолодшому з них не було, певне, й двадцяти, а найстаршому ледве перевалило за двадцять п'ять. Йшли чітким військовим кроком. Грізного, військового ладу колони не псував ні їхній вигляд, ні одяг, ні те, що руки всім було

міцно скручено за спиною дротом. Тільки дехто з них мав збиту аж на саму потилицю формену флотську безкозирку. Більшість крокувала з непокритими, білими від інею головами. Смугасті флотські сорочки, труси натягнено на голе тіло. І тільки один чи два були в чорних штанях. Босі ноги чітко карбували білий сніг і залишали позаду синюваті відбитки слідів. Биті морозом тіла взялися чорним мертвим синцем. І тільки очі зоріли палко на чорних обличчях, горіли живим, завзятим блиском.

Та, здавалось, вони не відчували холоду і горіли в пісні. Конвоїри-есесівці, тепло одягнені, в добротних овечих кожухах поверх шинелей, гнулись віддаля колони і, здавалося, більше мерзли, ніж роздягнуті полонені.

Пісня розгорялася і дужчала. А конвой ішов кільцем навколо колони, не насмілюючись забороняти її. Ніби так і треба було. На тротуарі зібрався гурток людей. Один з конвоїрів задивився на них, непомітно для себе наблизився до колони і одразу ж від удару ногою в живіт шкереберть відлетів аж до рундука. Той, хто збив його, зробив це спритно, не порушуючи строю і не припиняючи пісні, одним сильним і блискавичним поштовхом.

Конвоїр підвівся, струсив сніг з кожуха, зіщулившись та підкульгуючи, побіг навздогін за колоною й став на своє місце. Видно, що діставалось так йому вже не вперше, і він навіть не пробував шукати винуватця.

Обличчя людей на тротуарі зяєли посмішками. Вулиця оживала, залюднювалась і рухалася вслід за колоною. Чутка про те, що ведуть якихось босих, роздягнутих, але непримиренних моряків, швидко облетіла ближні квартали.

Вони й справді були полоненими моряками. Але де і як узяли їх таких у полон? Як могли здатися вони — навіть тепер, із зв'язаними руками, неприступні? Набирали їх до купи фашисти довго, кілька місяців. Одного підбрали пораненим під час оборони Києва, іншого витягли з води в непритомному стані, ще іншого взяли з днища перевернутого баркаса, коли він, замерзлий, не міг поворухнути ні рукою, ні ногою...

І вже в полоні ні холод, ні голод, ні найжахливіші фашистські тортури не могли зламати і роз'єднати їх. Навіть сама смерть не в силі була налякати і скорити цих людей...

І от, коли почали летіти під укіс біля Дарниці фашистські ешелони, коли в Києві і навколо нього почали вибухати ворожі склади, коли місто сповнилось партизанськими

листівками і все частіше доводилося підбирати фашистам трупи своїх солдатів, есесівські верховоди вирішили залякати і приголомшити населення нескореного міста останніми страшними муками нескорених матросів...

І от вони ідуть босі, роздягнуті в лютий мороз і співають «Інтернаціонал». І фашистський конвой навіть тепер боїться наблизитись до них...

Біля опери з-за рогу Володимирської вихопилась машина і, люто скреготнувши гальмами, на повному ходу зупинилася навпроти колони. Низенький офіцерик в теплому пальті одчинив дверці і злісно кинувся до ближчого конвоїра. Він вимахував руками, тупотів ногами, виливаючи цілий потік гортанних звуків: вимагав припинити «це неподобство». Конвоїр спочатку щось доводив, виправдовувався, потім чітко відкозиряв і, крутнувшись на місці, кинувся на ближчого з матросів. Свиснув скручений втрое кабель, оперезав непокриту голову, й... тої ж миті конвоїр уже звивався під ногами полонених. Ще інший розпластався на снігу, метнувши лапами кожуха. Спритно підчеплений офіцер несподівано перелетів через нього і занурився головою в сніг.

Люди на тротуарах сміялися і глузували з фашистів уже відверто.

«Інтернаціонал» не стихав.

Офіцер, не струшуючи снігу, шугнув до машини і зник за рогом. Конвой став на місце, і похід продовжувався.

А нижче, вздовж вулиці вже юрмилися жінки, чувся плач. Сорочки, шапки і ватянки летіли в колону матросів, але, не підхоплені, падали на брук. Якась бабуся, обминаючи вартових, тикала за пазухи матросам свої останні сухарі. Матроси дякували, але не приймали:

— Спасибі, мамо. Нам уже нічого не треба.

Супроводжувані плачем жінок, пройшли вулицею Леніна.

Пісня залила руїни знищеного ворогом Хрещатика й, не стихаючи, віддалялась, зводячись вгору по вулиці Кірова.

Слова кінчались, але пісня не завмирала. Вона розгорялася з початку, ще палкіше, ще голосніше.

І, здавалось, прислухалися до неї братські могили в Першотравневому саду і десь там, під сніговими заметами, старі, вусаті, закіптюжені пороховим димом арсенальці, з спокійною гордістю невидимо вітали і проводжали на пудвиг своїх синів.

Грізно супились чорними вікнами і провалинами під'їздів будинки. Мужньо зводились назустріч сиві стіни поколупаного кулями «Арсеналу». А далі, за нагромадженням ржавих дахів, сувора Лавра грізно знімала в небо стріли дзвіниць і калатала в дзвони, ніби на сполох.

На тротуарах плакали жінки...

Аж край дніпрових круч пісня нараз урвалася. Голосна лужа навально вдарилася в протилежний берег, сколихнувши снігову гладінь. І снігова далина... справді здригнулася. Лютий вибух, ніби наперед заготовлений фінал пісні, сердито струсонув повітря, і видно було здалеку, як на тому березі, на Слобідці, з гнівом жбурнула мерзлим грудням у лице холодного неба скута морозом земля.

Юрбу жінок відтиснули і, б'ючи гумовими канчуками, погнали назад, угору, по обмерзлому і слизькому брукові.

Праворуч — сиві від інею бики броварського мосту простягали у всі боки скрючені і вивернуті пальці рей і арок. Ліворуч слався низенький, прибитий снігом дощатий настил, нещодавно викладений німцями замість мосту.

Вони пішли серединою, по кризі, просто на гострі леза вітрів, які кружляли й гарцювали, мов дикі коні, над застиглим Дніпром, наскрізь пронизуючи нічим не захищені тіла людей. Та обличчя матросів були замкнені, мовчазні, мов висічені з каменя.

Мовчанням пустки зустріла їх виселена Слобідка. Між двома мостами, на голій сніговій рівнині, яка ховала під собою мерзлі мочари і облямовувалась похилими засніженими вербами, зіяла чорна, вирвана амоналом, свіжа рана ями.

Похід зупинився...

Колона повернулася флангом, і тепер синьо-чорні, спалені морозом обличчя мовчазно дивилися на схід. Туди, в синю глибину обрію, за якою, нечутні тут, але ясно чутні їм, гуркотіли громи війни.

До конвою прилучився взвод раніш прибулих сюди фашистів, з тих, що їх емблемою і девізом була мертва голова.

Кілька слів хрипкої команди — і навпроти виросла друга колона. «Мертві голови» з цинічною і тупою цікавістю вдивлялися в гарячі очі тих, що незабаром мали померти...

Шукали і не знаходили в поглядах хоч тіні страху.

Стрій моряків злегка ворухнувся, мов потривожений вітром ліс, щільніше зімкнувся плечем до плеча і знову застиг в мовчанці.

І тепер, під наведеними цівками автоматів, мабуть, уперше за цей похід, згадали вони, що в кожного з них є мати. У кожного своя. Та, що пестила в дитинстві, зогривала своїми грудьми, теплими слізьми виряджала в дорогу, та, що доля її — до самої смерті виглядати сина з далеких доріг, виплакувати натруджені очі та так і не довідатися ніколи навіть про те, де синова могила...

Той образ матері зливався зараз у кожного з великою матір'ю Батьківщиною. І тихо-тихо, не порушуючи мертвого спокою заснулої землі, ніби сама зливаючись з настоженою урочистістю тиші, зринула і попливла стара матроська пісня:

Раскинулось море широко,
И волны бушуют вдали...

І ніби дрож який тіпнув фашистами. Ледве помітно, на одну лише мить. Бо далі все пішло своєю чергою.

— Ахтунг! — верескнув молодий офіцерик.

Не слышно на палубе песен,
Лишь Черное море шумит...

— Фойер!

Тріснув, розпанахав повітря залп, спалахом вдарив у київські гори і заклекотів у плавнях попід льодом.

Пісня не стихала. Стрій матросів порідшав і знову зімкнувся.

Напрасно старушка ждет сына домой,
Ей скажут, она зарыдает...

— Фойер!

...Їх стояло вже всього четверо. Але пісня, здавалось, стала голоснішою.

А волны бегут и бегут за кормой...

Вони звалились у чорне провалля ями.

Було тихо навколо. Світило сонце. Синій димок від пострілів рваними клаптями летів понад Дніпром. Хмуро чорніли вивітрені київські гори по той бік. Мовчав загадково притуманений далиною Київ.

А пісня жила. Вона бриніла в повітрі, її не приглушувало навіть сполохане калатання лаврських дзвонів.

Здавалось — саме повітря навколо стало піснею.

Так, хоч ті, що співали, навіки вже заспокоїлись, мертві голови ясно чують, як пісня живе: живе мотив, живуть

слова. Співає повітря, сонце, бринять нею верби, сине марево в даліні дніпровій тремтить піснею. Все далі й далі могутніми хвилями розходиться пісня, і молоденькому офіцерикові ввижаються в ній грізні слова «Інтернаціонала», хоробрі, партизанські поклики, блискавичні спалахи й вибухи, від яких ущент розлітаються цілі ешелони. І йому стає страшно. Втягнувши голову в плечі, він злякано озирється і дає команду вишикуватись. І слабенький голос його тоне в широких просторах. А пісня не стихає, ще дужче бринить навколо.

— Марш! — напружуючи горло, кричить офіцерик, марно намагаючись заглушити свій страх. І, повернувшись, іде до берега.

Але страх не проходить. Бо пісня не стихає.

І співають її уже не тільки оті сорок розтерзаних. Піснею бринить за спиною офіцера широке Подніпров'я, гримить під кригою скута морозом велика ріка. І він, дрібна, мізерна цяточка, загублена серед цих безмежних, холодних просторів, біжить, ковзаючись по кризі, мерзлякувато шулячись і щіпеніючи від страху. Боїться озирнутись, боїться підвести голову, бо за Дніпром перед ним — нескорений Київ, місто, яке він хотів вжахнути, зводиться на синіх горах грізною, гордою і непереможною піснею.

Лютий, 1942 р.

ВІРА

Її затримали в одному з шахтних висілків Донбасу.

Займався сірий світанок перших днів листопада. Вгорі клубочились важкі, кошлаті хмари, а низом вітер гнав їдку снігову поземку, дрібнішу, ніж макове зерно, і густішу за водяну пилюгу. Мовчазні поля суворо чорніли у тьмяній молочній мряці. На горизонті загадковими пірамідами африканських пісків тьмяно бовваніли високі терикони.

Мало сходити сонце...

Вона пробила густу товщу хмар і розпустила парашут над безлюддям захололого степу, далеко за висілком. Літак покружляв над нею і, розвернувшись, поволі пішов на схід, зникаючи в хмарах.

Вітер відносив її на захід. Віра приземлилась у районі невеликої зруйнованої і порожньої шахти. Вона відчепила парашут і, зібгавши, кинула його до шурфа. Туди ж пішли шолом і реміння. З невеличкого чемоданчика, який був у неї за плечима, добула велику теплу хустку, закуталась і стала схожою на звичайну селянську дівчину, що повертається десь із сусіднього села.

Озирнулась навколо.

Ніде ні душі. Тільки вітер пронизливо й тонко висвітував в обірваних дротах.

Однак якась непевна тривога раптом охопила дівчину. Якесь непевне, неоформлене, але в'їдливе відчуття неспокою. Ніби за тобою стежать. Людей навколо не видно, але щось непокоїть тебе. Десь там, за горами наваленого шлаку, в монотонному кружлянні снігових порошинок стережуть тебе, печуть у спину чиїсь чужі, колючі очі.

Дівчина ще раз озирнулась і швидко пішла до висілка.

А непевне почуття тривожило її всю дорогу. Уже стримувала себе, щоб не озиратись. Підходячи до тихої, ніби забутої людьми вулиці висілка, вона таки не втрималась і озирнулась. І здалось їй, що в білому тумані позаду, коло шахти, метнулись і сховались якісь тіні. Метнулись і розвіялись. Справді? А чи тільки видалося від нервового напруження? Ступала уздовж вулички, тербялячи ріжок хустки і ловлячи себе на тому, що починає нервувати. Намагалася позбутись тієї нервовості і злилась сама на себе: «Не може ж того бути, щоб так, відразу, вляпатись»,—

подумала з досадою й ще раз озирнулась. І знову метнулись непевні тіні позаду, в кінці вулиці, там, де вона щойно пройшла. І то вже не була зорова омана. Ні, позаду неї, на віддалі двохсот кроків, поїд парканами, скрадливими кроками ішов, ніби плів у повітрі, якийсь чоловік.

Гарячий поштовх вдарив у груди, й Віра одразу заспокоїлась. Сумніву не було. Її хтось бачив, за нею хтось ішов. Не знала тільки: стежили навмисне а чи просто випадкові перехожі. Все це з'ясується потім. Головне ж тепер — спокій. І вона йшла уздовж вулиці спокійно, неквапливою ходою, не озираючись... Тим часом здобула зашитий у лацкані піджака клапоть тоненького цигаркового паперу і, зім'явши, сунула за хустину коло щоки...

Вона навіть мугикала якоїсь пісеньки і навмисне уповільнила ходу, всією своєю істотою даючи знати, що нічого з того, що робиться в неї за спиною, не цікавить і не обходить її.

Та нараз попереду, з бічного завулка, виринув гурт людей. Здалеку Віра пізнала сіро-зелені шинелі німців і білі нарукавники поліцаїв. Всі були озброєні. Було їх шестеро. З завулка вийшли гуртом і одразу ж розсипались, пішли навпроти неї вздовж вулиці негустим ланцюжком. «Випадок? Чи?..»

Вона пройшла ще кілька кроків, не хапаючись, і потім зупинилась підв'язати шнурок чоловічого черевика на своїй нозі. Швидко й непомітно озирнулась назад.

Позаду неї, ніби відбиток першого, рухався такий самісінкий ланцюжок озброєних поліцаїв. На мить їй здалося, що все те, що робиться зараз навколо неї, якесь недійсне, ефемерне, ніби сон...

Потім пішла далі, міркуючи, що діяти.

«Випадок? Чи?..»

Ті, що попереду, наближались. Видно було, як танули в повітрі клубки диму від цигарок... Вони прискорювали крок. Рухи їх ставали рвучкішими. І це сказало Вірі про все... Дівчина зрозуміла, що вона таки потрапила в пастку.

Ступила ще кілька кроків і потім, вгледівши під одним із парканів дерев'яну лаву, спокійно повернула праворуч до двору... Німці попереду заметушились, прискорили крок. Хтось щось крикнув. Та Віра не озиралась, ніби і в думці не маючи, що хтось із них може мати до неї якусь справу.

А вони, на ходу зриваючи з плечей гвинтівки й автомати, кинулись бігти. Позаду теж почувся тупіт і вигуки.

Віра, удаючи, що те все її не стосується, підійшла до воріт. Ворота замкнені. Невисокий глухий паркан, за ним відкрите порожнє подвір'я, степ. Тікати нікуди. Підступила до лави і, змівши сніжну пилюку полою пальта, сіла.

Упевнившись, що дівчина нікуди не тікає, ті, з вулиці, перейшли на крок і тепер швидко наближались, відсапуючись.

Віра сиділа, байдужим рухом руки поправляючи хустку на голові. Паперова кулька, підбита одним легким порухом пальця, сковзнула по щоці й опинилася в роті. Злегка напружившись, Віра проковтнула її.

Тікати було нікуди. Вона попалась напевно. А все, здавалось, було підготовано як слід, місце обрано вдало. І от... На папері було кілька шифрованих явок, які мушили зв'язати з партизанським загonom, і кілька кличок людей, що залишились по той бік німецького фронту для роботи. Віра проковтнула папірець, а більше з нею нічого не було.

Сиділа тиха і врівноважена. Була абсолютно байдужа. Якщо вона вже нічого не може вдіяти, виходить, і турбуватися нема чого. Потрапила, ніби пташина в силце. Тільки глибока досада за провал, за те, що вона не виконає свого завдання, гризла її й боляче холодила груди.

Вони були вже зовсім близько. Віра підвела голову назустріч їм і дивилась ясними, наївними, трішки зацікавленими і воднораз зчудованими очима.

На сході в мутному тумані підводилось червоно-крав'яне сонце. Віра опустила повіки. Чорні, довгі тіні падали на дорогу від тих, що підходили. Вона дивилась тепер у землю й бачила тільки, як чорне плетиво тіней зловісно коливалось перед очима й густим частоколом оточувало її. І оточило...

Віра звела повіки й твердим, спокійним поглядом зазирнула просто в очі першому, який підходив, німецькому фельдфебелеві.

— Куди? — грізніше, ніж того вимагали обставини, запитав, підходячи.

Віра здвигнула плечима й підвелась.

— Іди за нами! — наказав низенький гостроносий поліцай.

Віра здивовано посміхнулась, так, ніби з нею трапилось щось зовсім незначне, що має з'ясуватись негайно ж, і невимушеною ходою пішла за ними.

Її провели до приміщення робітничого клубу, в якому містився тепер жандармський пост.

Начальник жандармського поста, товстий, рудий німець, зустрів її на порозі свого кабінету і ввічливо запросив сісти.

Віра легенько опустила на оббитий шкірою стілець і зацікавлено озирнулась навколо. Вона вирішила грати і вже входила в роль звичайної наївної, трохи зацікавленої несподіваним випадком дівчини.

— Ми знаємо і бачили все,— спокійно сказав жандарм.

— Що ви сказали? — неуважно перепитала Віра.

— Я кажу, що вам немає потреби удавати з себе когось іншого. Нам усе відомо,— спокійно відповів жандарм, ясно вимовляючи кожне слово трохи каліченою російською мовою.

— Пробачте, але я тут чогось не можу зрозуміти.

— А я гадаю, що ми таки порозуміємось,— криво посміхнувся німець.

— Можливо. Якщо ви з'ясуєте, за що, власне, мене затримано...

— Киньте,— посуворішав німець.— Звідки ви прибули?

Віра назвала недалеке сусіднє місто.

Жандарм посміхнувся:

— І куди ви мандрували?

— На шахту,— Віра сказала назву,— до хворої тітки.

— Так... І ви думаєте, що ми вам віримо?

— Я ж кажу правду...

— Добре. Ми перевіримо це,— загадково посміхнувся жандарм.

— Будь ласка!— спокійно і разом з тим прохально відповіла Віра.

Але вона розуміла, що жандарм не повірив жодному її слову. І знає набагато більше, ніж видає.

— Заберіть!— гукнув жандарм тепер уже німецькою мовою, і на порозі з'явився шуцман.

— Сподіваюсь, іншим разом ми порозмовляємо далеко змістовніше... може, й приємніше.

Віра промовчала. Вийшла за шуцманом.

Її відвели до маленької кімнатки з загратованим вікном. Тут колись був буфет. Тепер кімната була порожня. В кутку стояло чисто прибране ліжко і більш нічого.

Дівчина кілька разів пройшлась уздовж кімнати, роздумуючи над своєю долею. І, нарешті, відчувши втому, присіла на край ліжка.

Власне, становище її не таке вже й безнадійне. По-перше, вона — жінка. А це вже дещо важить. По-друге, сама з цих

місць, дочка шахтаря і знає все навколо вздовж і впоперек. Отже, заплутати тут її важко. Знати б тільки — помітив хтось, коли вона приземлялась, чи ні? Від цього залежало все. І доля, і дальша поведінка. Чи певні вони, а чи тільки підозрюють? Вона пробувала пригадати увесь шлях до висілка, кожен погляд, кожне слово жандарма і тих, що її затримували, але до певних, твердих висновків не дійшла. З годину ламала собі голову над цим питанням і, стомившись, схилилась головою на бильце ліжка. Важка дрімота одразу огорнула все її тіло.

«Треба продовжувати грати взяту на себе роль», — подумала, засинаючи.

І враз здригнулась від гуркоту. Підвела важку голову: на порозі стояв шуцман.

— Гей, ти, у нас спати серед дня не дозволяється!

Підвелася з ліжка і закрокувала вздовж кімнатки... І так цілісінький день: то присідаючи на край ліжка, то міряючи підлогу коротенькими кроками.

Розважала себе мріями, спогадами, прислухалася до шумів за дверима. Намагалась не думати про майбутнє, не хвилюватись і зберігати сили надалі...

Довго тягнувся тьмяний осінній день і нарешті скінчився. Швидко насунулась темрява.

Вона відчувала голод, але їсти їй ніхто не давав. До того ж нестерпно гнітила втома.

Коли зовсім стемніло, вона злегка постукала в двері.

— Ну й чого? — почувось звідти.

— Спати вже можна?

— Ні!

— А коли?

— Скажуть! Виспишся ще!

І знову довга подорож по тісній кімнатці.

Потім знову запитання — і та ж брутальна відповідь. Так кілька разів.

Зрештою вона не витримала і впала на ліжко. Тієї ж хвилини в її обличчя вдарив сніп світла з ручного ліхтарика і було наказано встати.

Знову походила і знову прилягла.

І знову її грубо зігнали.

І так цілу довгу осінню ніч.

Їй не давали перепочити й хвилини. На неї кричали, її штовкали, зчиняли галас і, врешті, просто били, зганяючи з ліжка.

Сірого світанку Віру вивели з камери й знову повели до кабінету жандарма.

Перше, що кинулося в очі стомленій дівчині після того, як ступила на поріг,— акуратно складений у кутку парашут і на столі шолом. Її шкіряний шолом із слідом зірки на лобі. Очі німця гостро вп'ялися в її обличчя.

Та нічим не видало себе обличчя дівчини. Вона поволі підійшла до столу, присіла на стілець і наївно мовила:

— Не можна, пане, похвалитися тим, що ви занадто ввічливо поводитесь зі своїми випадковими гостями.

Обличчя жандарма скривилось посмішкою. Посмішка вийшла кисла, непевна. Він був явно розчарований спокоєм дівчини. І тому швидко стер з свого обличчя удавану посмішку, і очі його стали важкими й холодними.

— Киньте! Вас бачили! Ось і докази,— вказав рукою на парашут і шолом.— Ми потратили трохи часу й зусиль і от... дістали.

— Не розумію... Щось дістали... Мене бачили... Але ж я ні від кого й не ховалась... А це... Слово честі, не розумію, до чого це все... Певне, якась помилка.

Фашист раптом, ніби осатанілий, підскочив зі стільця, і, перш ніж Віра встигла щось зрозуміти, гумова палиця оперезала її голову й до крові розкраяла плече.

— Адресу явки! — одночасно люто гукнув жандарм.

Віра відсахнулась і обхопила голову руками. Наступний удар потрапив на руки. Потім посипалося їх безліч. Дівчина скрутилась клубком на стільці, втягнула голову в плечі й закусила губи.

— Адресу! Адресу! Адресу! — кричав жандарм, нещадно б'ючи гумою по чому попало.

Дівчина мовчала, сховавши обличчя в долоні.

Він на хвилину зупинявся. Запитував, де і з ким вона мала зустрітись, для якої мети, як мала передавати відомості до своїх, кого знає з партизанів, а потім знову нещадно бив.

Дівчина мовчала.

Він бив, поки не стомився. І тільки стомившись, помітив, що дівчина, вся збита, заюшена кров'ю, знепритоміла.

Аж тоді наказав викинути її з кабінету...

Потім їй не давали опам'ятатись протягом цілого дня і наступної ночі. Давали кілька хвилин перепочинку, і, ледве дівчина опритомнювала, знову тягнули на допит, і знову нещадно били.

А вона вирішила вже кинути гру. Вони безперечно все бачили. Отже, Віра буде просто мовчати. Мовчати одверто.

Вона ні про що вже не думала, ні на що інше не реагувала. В голові сиділа тільки одна думка: «Мовчати».

І коли її били, в такт ударам вона повторювала в думках одне тільки слово: «Мовчати, мовчати, мовчати».

І це допомагало їй легше зносити дошкульні удари.

Потім вона пробувала симулювати непритомність. І в цьому їй до певної міри щастило.

Та скоро потреба в симуляції відпала. Вона непритомніла насправді вже після другого-третього удару. І цим ще більше злила жандарма.

Її били чотири рази за день і шість за ніч.

Обличчя її спухло, від очей залишились тільки вузькі щілинки, тіло взялося чорно-синіми басаманами. А волосся на голові злиплося від крові.

Вона не відчувала вже навіть болю. Не відчувала власного тіла й ледве дихала.

Але вона мовчала. Жодного слова. Вона стала німою. Гіпнотизувала себе думкою про німоту. На тілі вже не було живого, не збитого місця. А коли бито її востаннє, Віра вже нічого не відчувала. Вона була напівмертва. Очі в вузьких щілинах повік були непорушними й безтямними.

Навіть жандарм зрозумів, що ще раз — і він закатає її на смерть, ні про що не довідавшись.

Зрозумів, що катуванням тут не візьмеш, і вирішив дати перепочинок.

Днів сім чи вісім по тому Віра нічого не пам'ятала. Її залишили в спокої, на самоті. Дівчина поволі відлежувалась і відходила.

А восьмого дня її знову привели на допит. Вона з'явилась: худа, висхла й зчорніла. Мовчки сіла на стілець, втупивши погляд в одну точку на стіні, й так сиділа непорушна, ніби в напівсні.

Жандарм, цинічно посміхаючись, «ввічливо» запитав, як її здоров'я.

Віра мовчала.

Жандарм спохмурнів.

— Гадаю, ви вже впевнились, що з нами жартувати не варт. Ми вміємо примусити сказати правду.

Віра мовчала.

Жандарм ніби не помічав того.

— Я сподіваюсь цього разу поговорити з вами одверто й щиро. Між нами секретів немає. Ми знаємо, хто ви, ви знаєте, хто ми. Річ, як кажуть, більш ніж зрозуміла.

Він вийшов з-за столу, підійшов ближче до Віри й сперся на спинку крісла навпроти неї.

— Бачите, все одно ваша справа програна. Ви потрапили до наших рук, і жодної надії на порятунок немає. Шлях попереду один — на шибеницю.— Він засміявся.— Але не просто на шибеницю. Вмерти зуміє кожен. Тепер вмирають щодня тисячі. Річ звичайна. Ви ж, до того як умерти, мусите дещо розповісти нам. І скажете. Скажете, бо вмиратимете не відразу. Ви навіть не додумуетесь, що ми можемо вам приготувати. А ви — жінка. Тільки слабенька жінка, які б ви там не були міцні... Скажете — і тільки потім помрете...

Німець помовчав, замислено посміхаючись, вертячи в руці новеньку цяцьковану люльку.

Віра не відповідала.

Жандарм присунувся ближче, нагнувся до самого її обличчя й заговорив пошепки, майже інтимно.

— Але є й інший вихід. І він цілком залежить від вас. Ви ще молода, гарна дівчина. Вам би тільки жити. І ви зможете жити, і гарно, чорт забери, жити, коли тільки захочете того і не будете дурненькою. Ну, я розумію... Честь, батьківщина... Ви ж ще, мабуть, і комсомолка?.. Але, повірте, все це не варт одного щасливого й дорогоцінного життя. Іменно вашого, свого життя. Життя — то найвище, що дарувала людині природа! Навіщо ж його марно вкорочувати. Адже воно дається тільки раз... Совість? Фі... Мотузок для дурнів! Та й справа ваша все одно програна. Не тільки ваша особисто, але й усіх вас, більшовиків. Чому ж не потурбуватись задалегідь і не забезпечити собі теплого і затишного місця в майбутньому, яке настане після перемоги Німеччини?

Віра тихо підвела голову й розширеними очима пильно глянула просто в обличчя ворогові. Вона вже почала розуміти.

А він продовжував ще вкрадливішим голосом:

— Я розумію вас. Десь тут у вас мусять бути гарні друзі, може, рідні, коханий. Вам не хочеться видати їх. Почуття це цілком природне і навіть гідне пошани. Зрештою, ми можемо й не вимагати назвати їх. І все одно ми вам вказуємо шлях до життя, до гарного, розкішного життя, яке, врешті, й личить гарній, розумній жінці. А за це ви зробите нам тільки одну невеличку послугу... Після перших незначних формальностей ви знову опинитесь там, звідки стартували. О! Не турбуйтеся. Таємницю буде збережено цілком, всі

формальності забезпечено. Жодної підозри. І там ви зберете нам майже незначні відомості. Оце й усього. Надіюсь, ви зрозуміли мене? Я чекаю на вашу відповідь.

Віра, пересилуючи біль, втому, підвелась на ноги. Вона наблизилась до нього й заглянула в його бігаючі мутні очі своїми непорушними колючими очима. На її блідих запалих щоках проступив хворобливий рум'янець. Вся вона тремтіла. І слова в неї на губах зашипіли, ніби вода на гарячій плитці.

— Ось моя відповідь! — сказала тихо, з притиском і плюнула просто в його ненависні мутні очі.

Жандарм відсахнувся. Його пересмикнуло. Він зблід. Рвонувся до неї, затацював на місці і з усієї сили з розгону вдарив чоботом дівчину в живіт.

Стілець з гуркотом перекинувся. Віра перелетіла через нього і вдарила головою об стіну. Вона знепритомніла і лежала тепер, витягнувшись на підлозі, зжовкла, ніби вишплена з воску.

— Викиньте це... це... — жандарм не знаходив слів, — це... ну... викиньте у загальну! — майже ревів він, витираючи хусткою запльовані очі.

...Перше, що побачила Віра, опритомнівши, була сива стареча голова, великі, чорні, печальні очі й шоки, густо зарослі сивою короткою борідкою. На блідому обличчі, ледве помітні, чорніли макові зернятка вугілля — ознака шахтарської професії.

Вона не повірила тому, що бачила. Заплющила очі й гадала, що марить. І намагалась продовжити те приємне марення. Лежала з заплющеними очима й бачила перед собою голову батька, старого донбасівського шахтаря. «Чому саме він примарився в цей час?» — подумала й розплющила очі... Розплющила й нічого, крім закіптілої стелі вгорі, не побачила.

Ворухнулась... Повела очима в один бік, у другий... Стіни, солома, кілька зігнутих постатей, а в протилежному кутку чорні, печальні очі, сива голова... Там стояв він — батько! Невже вона й зараз марить?!

Віра підвелась і сіла... Ні, вона не марить. Це не сон... Там, у кутку, стоїть він, справжній, її батько...

Не бачила його вже ось другий рік... Та під пильним її поглядом батько одвернувся й так, ніби нічого особливого не сталося, поволі відійшов у інший бік. Ступав він твердими неквапливими кроками. Тільки широкі плечі якимось безвільно вгнулись і здригались від кожного кроку.

Спочатку вона шарпнулась. Навіть рот розтулила, щоб крикнути. І раптом схаменулась. Відвела погляд від батька й почала розправляти свій одяг, байдуже озираючись по камері.

Навколо голі стіни, одне вікно. Тонкий шар старої соломи розстелено на підлозі.

На соломі сиділо восьмеро людей. Все старі, похилі шахтарі. І між ними тільки один молодий. Курносий, з білявим, зачесаним назад чубом і великими сірими очима. На ньому були чоботи, синє військове галіфе й піджак. Він перший звернув увагу на те, що Віра підвелась. Підійшов до неї, заговорив. Виявив співчуття. Запропонував води й кусень хліба. Дівчина не відмовилась і подякувала.

Цілий день він доглядав за нею, не відходячи й на крок. Попереджував усі її нескладні бажання, багато говорив. Лаяв гітлерівців, турбувався, що немає ніякої можливості втекти, і пробував тихцем розповісти про себе. Та вести таємні розмови в тісній камері було неможливо, і щоразу, розпочавши розповідь, він замовкав і сторожко озирався навколо.

А вона майже не слухала його, весь час непомітно стежачи за батьком, за кожним його рухом. «Як і чого він тут? За що? Чому саме тут, за кілька кілометрів від свого міста?» Та на жодне з питань не могла знайти відповіді. А батько не звертав на неї уваги. І вона сама розуміла, що признатись, заговорити тут неможливо. Навіть натяками.

Адже одне про одного нічого не знали. Батькові було відомо, що дочка виїхала з червоноармійською частиною. Віра знала, що батько залишився в рідному місті. Як же потрапив сюди він, шістдесятирічний шахтар, пенсіонер, майже не здатний до праці? Не витримав? За старе взявся? І крім царської, куштує тепер ще й гітлерівської тюрми? І чому саме тут? Серед не знайомих їй людей?

Вона весь час думала про це й ні до чого не могла додуматись. До того ж юнак з білявим чубом майже не відходив від неї, не давав змоги навіть надивитися вдосталь. Він уже починав їй набридати.

Довго, незвичайно довго тягнувся в неволі куций осінній день.

Нарешті настав вечір. В кутку камери запалили газову лампу. Зажовтіло негусте, тьмяне світло. Було майже поночі.

О десятій дозволили спати. Всі розташувались покотом на підлозі. Батько приліг пізніше, скраю. Віра ще хвилину посиділа й собі, а потім лягла поруч батька в самому кутку

камери. Це не могло викликати нічиєї підозри і було цілком природним. Білявий юнак лежав третій від неї. Він, здавалось, одразу заснув.

Віра довго лежала непорушно й без сну, удаючи, що спить. Батько не рухався. Чулося тільки його важке, розмірене дихання...

Нарешті здалося, що всі послули... Скло лампи зовсім закоптіло, гніт ледве-ледве блимав. У камері стало зовсім темно. Ніби крізь сон, Віра ворухнулась. Перевернулась набік. Ніби ненароком підсунулась ближче до батька...

Вона взяла в свою його широку, вузлувату долоню й відчула міцний потиск. Тоді поклала своє збите, палаюче обличчя на цю долоню і так застигла на кілька хвилин нерухомо, вдихаючи знайомий запах батьківського дому.

Батько не прибирав руки й не ворухився. Долоня його лежала в неї під щокою ніби непорушна, але водночас тихо пестила її, погладжуючи, лагідно заспокоюючи.

Віра лежала і мріяла: сотні думок, сотні далеких теплих згадок проносилися в її голові й бентежили змучену душу. Дівчина поволі заспокоювалась, вона була б зараз зовсім-зовсім спокійною, щасливою цієї хвилини, якби могла заговорити з батьком. Але ж...

...Віра швидко відсунула батькову руку й поклала її на солому долонею вгору. Тоді своїм вказівним пальцем, не поспішаючи, вивела на його долоні літеру «т». Раз, вдруге і втретє. І потім, уже скоріш, написала літеру по літері ціле слово «тату».

Батько відразу взяв її руку. Вона насторожилась і відчула приплив радісної ніжності від дотику його шкарубкого пальця. Батько поволі написав слово «Віра». Він зрозумів.

Віра вся тремтіла від радості. Вона ледве стримувала себе, щоб не скрикнути захоплено, як колись у дитинстві, коли вона була маленьким дівчам, а він повертався з роботи й приносив їй якогось гостинця.

Вони порозумілися... Почалася обережна, гаряча «переписка», коротка, скупа на слова, як телеграма.

«Як? Чому? Звідки? Коли? За що?»

Кожен з них хотів першим дізнатися за іншого, і спочатку вони перебували одне одного.

Перемогла Віра. Вона примусила батька відповісти першим... Дома все ніби гаразд... Мати жива й здорова... Їсти нічого. Він носив камінь на дорозі. Мобілізували. Їх кількох запідозрили в саботажі. Заарештували. Але не вийде. Бо

якби виявили, давно б розстріляли. Була підозра, але вона розвіялась. Все вже «з'ясувалось», і за день-два він буде на волі... На Донбасі голод... розстріли... партизанський рух... Він має деякі зв'язки. Через нього зв'язуються окремі люди й загони. Старий — менше підозри...

Віра нестямилась від радості.

Вона розповіла про себе. Про життя й боротьбу на тому боці. А потім передала батькові всі завдання, які мала виконати сама і ради яких прибула сюди. Лист на долоні сліду не лишав. Та в батьківській голові засів міцно. Пообіцяв обов'язково виконати, як тільки вийде на волю.

Вони розмовляли далеко за північ, розмовляли про все, але жодним словом не торкалися її долі. Він з почуття жалю, не бажаючи тривожити того, чому не можна допомогти. А вона зараз про це не думала.

Думала про свої завдання, раділа, що таки виконає їх. Думала про матір, хотіла привітати її через батька, та не наважувалась.

Аж перед самим світанком вона попросила батька нічого не розповідати про неї матері. І вперше в тюрмі заснула міцним сном.

А ранком вони знову були чужі.

Батько тримався осторонь, на самоті.

Коло неї знову крутився білявий юнак, весь час розповідав про себе. Віра відмовчувалась.

Так минуло два дні. На третій випустили батька і ще трьох робітників.

Він ішов до дверей, низько схиливши голову, важкою розбитою ногою. Хто знає, що відчував, про що думав, залишаючи за своєю спиною дочку на потіху катам, не маючи змоги навіть попрощатись наостанку.

Знав, напевне знав, що прощання це було назавжди і що бачить її востаннє. І востаннє хотілося хоч подивитись на неї. Але він навіть не озирнувся. Щоб не зрадити ні її, ні себе останнім поглядом.

Батько вийшов. Боляче різонули скрипом й зачинилися за ним важкі двері. Віра знову зосталась самотньою.

Тепер у камері залишилося їх четверо. Двоє робітників, вона і білявий юнак. Стало вільніше. Білявий увесь час не відставав від неї. Третього дня після того, як пішов батько, юнак пошепки зізнався, що він червоний парашутист і приземлився тут поблизу з диверсійною метою. Довго, з подробицями, розповідав він про події на фронті, про поразки, яких зазнали гітлерівці останнім часом.

Віра весь час мовчала або відповідала односкладовими «так» і «ні». Але це його не бентежило. Він говорив, дедалі більше й більше. Він назвав номер частини, яка перекинула його, об'єкт, час, коли за ним має прийти літак...

Якогось дня білявий юнак не витримав її мовчанки і після особливо палких розповідей запитав:

— Я весь час розповідаю, а й досі був такий неуважний, що навіть не запитав, за що, власне, потрапили сюди ви — майже дитина?

Віра зміряла його довгим поглядом й іронічно посміхнулась:

— Бачите, юначе, ви розмовляєте українською мовою досить чисто, але й досі не навчилися вимовляти «б» і «х». Цікаво, ви справжній німець чи місцевий фольксдойч?

Він ображено змовк і відійшов убік.

Другого дня його викликали з камери, і він більше не повертався...

А Віру знову, після довгої перерви, викликали на допит. Жандарм зустрів її посмішкою.

— Давненько ми з вами не бачились. Ви, певне, вже добре поміркували й прийшли сказати про свою згоду?

Віра мовчала. Вона була німа.

Жандарм на цей раз теж був не особливо балакучим. Ні, то й ні! Він, зрештою, не наполягає. Її справа. Але вона мусять приготуватись до гіршого.

І Віру знову посадили до одиночки, брудної, холодної камери. На стінах був лід. Вікна замуровано снігом. За вікнами ревіли донбасівські вітри, сипало й замітало білою порошею степи.

Цілі дні вона тремтіла, скрутившись у клубочок, або бігала вздовж камери... А ночами до неї вривались «гості». Двоє, а то й троє шудманів. В темряві її стягали з ліжка, били канчуками. Потім, знесилена, підкидали ногами з одного кутка до іншого. І залишали непритомну на холодній, крижаній підлозі. Через день-два її водили на допит.

Вона мовчала. Вона була німою.

І тоді починалося все з початку. Нічні відвідини, канчуки, важкі чоботи, хрускіт пальців у глухому бігуні дверей, несподівані уколи голкою в найуразливіші місця, вибиті зуби, кров...

Так було, день у день, ніч у ніч з невеликими перервами. Вона загубила лік дням і тижням.

Почала вже зовсім знесилюватись. З неї, міцної й здорової, залишилась одна тінь. Обличчя схудло, витягнулося

і взялося зморшками. Висхле, збите тіло вже не корилося наказам волі. Часто цілими годинами вона залишалася непритомною...

Якось морозного сонячного ранку Віра знову опинилась у загальній камері. Вона вже ні за чим не стежила, ні з ким не знайомилась і нічого не пам'ятала. Жила, ніби в якомусь чадному, химерному тумані. Тепер і до неї вже ніхто не приставав і не надокучав. Жила самотньою серед людей, якими зовсім не цікавилась...

Одного разу вона раптом прокинулася чи то від сну, чи від непритомності й побачила над собою низько схилене чуже, незвичайно уважне обличчя. Воно до чогось прислухалося...

Віра вжахнулася...

Вона зрозуміла, що марила. І в маренні могла розповісти про те, чого не слід було б згадувати. Деякий час по тому намагалась стежити за собою, навіть не спати. Але сил на те вже не вистачало.

А на допитах вона була німою...

Після цього випадку в голові засіла вперта думка, що вже не кидала її: добре було б зробитись справді німою, щоб не розмовляти навіть уві сні, навіть у маренні. Та думка не давала їй спокою.

Якось на допиті вночі її побили особливо тяжко. Кілька днів зовсім не пам'ятала себе, що з нею і де вона. А коли опам'яталась, з виразів облич, натяків товаришів по камері догадалась про те, що за нею весь час стежили. І до кожного її стогону прислухались.

«А що, коли щось вирвалось?» — подумала з острахом.

Наступний допит розвіяв її сумніви. Вони нічого не довідались. Їм на цей раз не пощастило. Але може пощастити іншим разом.

І Віра твердо якнайскоріш вирішила стати німою...

Вже й до того жандарми, шуцмани, ніби змовившись, так тільки й звали її — «німа»: «Покличте німу!», «Відведи німу!», «Як там німа?».

Так звали її й товариші по камері: «Наша німа...»

Одного буревійного січневого дня 1943 року в двері камери сильно загнукали.

Вартовий німець, здивований таким незвичним, безприкладним «зухвальством», підійшов до камери й обережно відхилив двері.

— З нашою «німою» негаразд, — сказали йому.

Вартовий доповів начальникові жандармського поста. Той особисто зайшов до камери.

Розпластавшись, Віра лежала на підлозі. Вона була непритомною. А тіло її пашіло жаром.

Викликали лікаря. Дівчину перенесли до окремої кімнати. Віра не приходила до пам'яті. Нічого не відчувала. Горіла вся, певне, марила. Але жодного слова не зринало з її вуст. Чулося тільки хрипле дихання й інколи довгий, як віддих, стогін.

Заплющені очі. Міцно зціплені вуста. Жовтаве, воскове обличчя... Ніхто не розумів, що сталось. Усе було незрозумілим, бо вже ось днів п'ять до неї ніхто не торкався й пальцем. Умовно, вважаючи на гітлерівський тюремний режим і пережиті тортури, мусила б бути в «нормальному» стані.

Увечері ще було все гаразд, а ранком побачили її непритомною, непорушною, в жару.

Тут була якась загадковість, таємничість, яка викликала підозру.

Підозра падала на товаришів по камері. Лютий жандарм слав на їх голови тисячі чортів і найлютіші громи. Він збирався вже вчинити жахливу розправу. І обіцяв не давати спуску нікому.

Та в самому розпалі лайки лікар спинив його легким порухом руки. Жандарм підійшов ближче і насторожився.

Лікар помітив тоді щось просте, в цих умовах «звичайне», але й незвичайне. В кутиках губ «німої» запеклася й засохла крапельками руда кров.

Лікар розкрив міцно стиснуті зуби дівчини, спритним професійним рухом пальців висмикнув розпухлий язик з рота і вражено та навіть злякано вигукнув:

— Операція, для якої потрібен неабиякий характер!

Жандарм здивовано й незрозуміло вирячив очі.

Якусь хвилину обоє стояли німі, заціпенілі. Першим опам'ятався жандарм. Подивившись, і замість нього з'явилась лють. Вона, ця невелика, щупла дівчина, якій ледве за двадцять років, «перехитрила» його, заправського катівських діл майстра, у такий страшний, і що найгірше для нього, певний спосіб.

— Наслідки? — тамуючи злість, запитав жандарм.

— Наслідки? Найгірше, чого можна сподіватись і що буде напевне,— сепсис і з ним смерть. Коли випадково це мине, неминуче гнійне запалення, після якого язика не врятуєш напевне. В найкращому разі вона зможе заговорити щонайраніш за три-чотири місяці.

Жандарм тупав ногами від люті й сердито плювався. Він не втримався навіть тепер, перед лицем цього моторошно-героїчного вчинку, й люто копнув носком до блиску виваксуваного чобота дівчину під ребра. Потім несамовито забігав по камері, шугнув до дверей.

На порозі зупинився.

— Доручаю її вам, гер доктор. Зробіть усе можливе для того, щоб вона заговорила. Все можливе. Нічого не жалкувати!

І, з досадою грюкнувши дверима, вийшов...

...Віра вирішила стати німою будь-що... Покінчити самогубством не було змоги... Значить, треба стати німою... І вона здійснила своє рішення...

Довго ходила вздовж камери, аж поки не помітила в стіні заліплена білою глиною голівку цвяха. Вона стала, спершись спиною об стіну, й сховала руки за спину. Стала й замислилась, втупивши погляд у підлогу. Тим часом непомітно працювала руками. Стіна була на диво твердою. Цвях не піддавався, і нігті стиралися і заламувались до крові. Та Віра не одійшла від стіни, аж поки цвях не опинився в її руках. Був він короткий, іржавий, але досить гострий...

Той цвях через день, перекинувши усе догори дном, жандарми знайшли на підлозі у кутку камери. Знайшли і зрозуміли, що ото саме ним дівчина розрізала і скалічила собі язика. Знайшла стільки сил, щоб зробити це власноручно. І справді стала німою.

Начальник жандармського поста опинився ніби перед якоюсь темною завісою, за якою назавжди сховались всі нитки, всі сліди, по яких йому так хотілося дійти до клубка. Злість і безмежний подив турбували й душили його тепер навіть уві сні. Подив перед вчинком цієї дівчини відтоді вже не кидав його. Він приголомшував старого жандармського вовка, навіть лякав. А від того брала ще більша лють.

Не вперше зустрічає він самовідданих, мужніх людей. Не один польський, французький, чеський патріот пройшов через його руки. Югославські партизани, міцні просолені норвезькі рибалки. Але з таким випадком він ще не зустрічався. Серед них було, дуже багато було справді мужніх людей, але ж вони були чоловіки. А тут — звичайна, квота дівчина.

Жандарм мимоволі замислився і, пригадуючи випадок за випадком, поволі малював цілу картину, якийсь ніби закон, за яким виходило, що найупертіших, найзавзятіших в'язнів

побачив він тільки тут, на окупованих землях Радянського Союзу.

Дівчина надзвичайно зацікавила гітлерівця. Була вона для нього не тільки винятком у його «професії». Вона була чимсь більшим, тим, що породило в його тупій темній і жорсткій голові якісь думки й примусило озирнутись назад і, головне, зазирнути в майбутнє, не тільки своє, але й цілої системи, якій він служив так щиро й віддано.

По кілька разів на день він запитував про стан «німої». Тепер уже справді німої.

На третій день до його кабінету зайшов лікар. Повідомив, що повернув дівчину до більш-менш нормального, свідомого стану. Вона все розуміла, сприймала все навколишнє і, певне від високої температури, здавалася навіть бадьорою. Однак нічого не могла їсти. З великими муками і неохоче, лише по краплинці, ковтала воду. І лікар боявся, що довго вона так не протягне. Рано чи пізно, а таки мусить померти, коли не від зараження крові, то від голоду.

Вислухавши лікаря, жандарм довго мовчав. Потім звівся на ноги, пройшовся вздовж кімнати і запитав:

— Чи вона розуміє, коли ви з нею розмовляєте?

— Так.

— Може рухатись?

— Над силу.

— Накажіть привести до мене!..

...Вони були в кабінеті тільки удвох. Наодинці. Віра сиділа на крайку стільця біля столу. Сиділа, палаюча від жару і, здавалось, байдужа до всього. Жандарм сидів за столом напроти неї. Був якийсь в'ялий, певне спантеличений, і від того тихий. Цеглисто-червоне обличчя пройняте було незвичною для нього досадою, досадою обуреного звіра. Усією своєю розм'яклою постаттю, не криючись, виявляв свою поразку. Важко, усім тілом угруз у м'яке крісло. Голову втягнув у плечі. Одутлуваті щоки обвисли, сині мішки під очима ще більш розпухли. І тільки очі, маленькі, круглі очі, здавалось, пропікали її наскрізь якоюсь жадібною, колючою і невдоволеною цікавістю.

Якби не жандармський кабінет, якби не восково-бліде обличчя з запалими щоками, на якому світилися життям одні тільки великі очі Віри, якби не зчорнілі, напіврозтулені губи й не вибиті зуби, могло б видатись, що сидять двоє знайомих і ведуть тиху розмову.

Він говорив упівголоса, майже пошепки:

— Не розумію. Ніяк не зрозумію! Проміняти життя. Життя, повне земних радощів, на смерть. Та ще отаку смерть! Адже ви помрете. І, головне, зовсім, зовсім даремно. Ну, ви врятували якусь групу людей. Зізнаюсь, тут я — переможений. Але ж, господи, річ не в цих людях! Цим ви не врятували чогось більшого для вас, що гине, безперечно гине! І ви нічим уже не допоможете. І я дивуюсь вашій упертості... Мені щиро вас жаль. Але ж, боже мій, яка впертість! А нащо? Чим ви допоможете? Зрозумійте, ви не можете цього не зрозуміти, ви не дурне дівча: боротись уже ні за що! Хоч як би ви не любили і якою б відданою не були! Ви ж знаєте: Україна, Крим, Білорусія в наших руках. Наші війська над Волгою й на Кавказьких хребтах. Це ж повний розгром! Скоро ми прорвемось у заволзькі степи й помчимо до Уралу. Впаде Грозний, Баку, Ленінград, нарешті — Москва! Я розумію, ви чесна патріотка! Але ж те, що діється на фронті, не підіймає волі до боротьби, не додає завзяття. Навпаки—породжує, мусить породжувати відчай! Звідки ж стільки дикої впертості? Це мене просто вражає. Мені дуже хотілося б дізнатись про те, що підтримує вас? Я майже програв цю маленьку війну і вже от почуваю себе не зовсім, сказати б, приємно. Ви ж програли, розумієте, програли велику війну і... от, стільки впертості, енергії, жертвеності. Те, що зробили ви, більше, ніж смерть! О, далеко більше. І за що ж? За програну справу, якою засліпили вас ще з дитинства? Так, за програну. Адже ваше сонце заходить! А наше підіймається з заходу. Ні, неприємно вмирати, знаючи, що з тобою гине і те, за що вмираєш... І це мене дивує...

Віра ворухнулась. Німа вперше і востаннє заговорила з своїм ворогом. Вона взяла зі столу ручку, клаптик паперу й написала:

— Ніколи ще сонце не сходило з заходу. І не зійде! Ніколи!

Жандарм узяв клаптик паперу. Прочитав. Довго сидів мовчки, нарешті, склавши його вдвоє, поклав до кишені піджака й, нагнувшись ближче до Віри, ще тихіше запитав:

— Невже ти віриш? Ти!

Але тепер він був уже весь підібраний, напружений, мов звір, що готується до смертельного стрибка, і в шепоті його кипіла злість і ненависть.

Віра спокійно, стверджуючи, хитнула головою...

...Її повісили в центрі тихого висілка січневого морозного ранку.

Вона висіла, застигло виструнчившись на довгій перекладині, і чорна коса її, впавши на обличчя, поволі бралася ішеєм.

Зі сходу у важких, набухлих кров'ю хмарах підводилось, пламеніючи вогнем, сонце.

І звідтіль, десь уже від Дінця, по тихій настороженій землі котився і наростав приглушений віддаллю гомін гарматної стрілянини.

29/II 1943 р.

КОРДОН РЕСПУБЛІКИ

Темні дрімучі бори переходять у густі чагарники, непрохідні потайні болота. Сині задумливі озера меланхолійно обвивають корчуваті стовбури столітніх верб. Неосяжне, барвисте море квіток ховає під своїм строкатим килимом жакну, засмоктуючу драговину. І знову бори, дрімотні, задумливі, по-первісному величаві... На сотні кілометрів — Полісся. Величний край незайманої, вільнолюбної краси.

За густими лісами, за синіми озерами, за потайними мочарами й тиховодими річками — села. Хоч рік іди — не дійдеш. Сто років шукай — не знайдеш. Зіб'ють тебе з путі кущі колючі, заплутають стежки звірині, заманять луги зелені й засмокчуть потім владно ненаситні болота.

Замкнений і суворий край пишне Полісся. Замкнений, недоступний чужому, зрадливому, ворожому. Повік не розкриється, не розкриє душі своєї, такої мрійливої, лагідної, до найменшої гілочки знайомої і любої кожному поліщукові.

Зупинися, заходь чужинцю, з чорною зрадою на мислі! Не дійдеш! Без доброго провідника вік не знайдеш, чого шукаєш. Могилою тобі стане цей величний і лагідно-шумливий ліс...

Мрійні сині бори поліські, мрійні й загадкові. Пестять під сонцем сизі верховіття свої і шелестять пісню ніжну, колискову. А війне вітром з заходу — запиниться, забуває зелене море, закипить гнівом і жене верховіттям густий шум, рев лев'ячий. Загадкові, нерозгадані пісні твої, зелене Полісся, і страшні...

Навпростець, крізь густе сплетіння і зелене шумовиння, — нескінченно довгий просвіт з клаптем синього неба вгорі. Закучерявлений травою високий насип шкіриться потемнілими шпалами. Тьмяно вилискують струнко-тремтливими стрілами, шугають в далекий, захаращений кучугурами хмар обрій сталеві рейки.

Впритул підійшли до залізниці густі поліські бори і зупинились рівною, темною стіною. По один бік за сто метрів і по другий за сто метрів. Насип, просіка, густа стіна лісу і далі провал, незайманість, таємниця. Незламний кордон.

Покірно стугонять сталеві рейки. Здрагаються, потріскують і вгинаються, мов клавіші, шпали під важкою слонячою

ходою паровозів. На схід: на Мозир, Могилів, Мінськ, Чернігів і Гомель, до Рильська, Брянська, Орла і Смоленська, на середній відтинок фронту. Туди, де гуркотять громи війни, в пекло ожилого заліза і жадібного вогню десятками мчать німецькі поставальні ешелони.

Густий кордон німецьких поліційних патрулів стереже дорогу. Адже це єдиний живий нерв через Полісся, що зв'язує з тилом. Далеко видно чорні грізні застереження літер. На кожному кроці вони лізуть в очі. «Наближатись до залізниці не вільно нікому. Хто наблизиться до полотна хоч на сто метрів, буде розстріляний». «Перехід полотна карається смертю».

А збоку, понад насипом, вибитими очима вікон, розпоротими животами топок, іклами розтроснених шпичь щиряться розбиті вагони й паровози. І загрозово кидають в обличчя чорних літер мертвий і страшний сміх. Густо розставлено понад полотном надійних патрулів. Ні пройти, ні пролетіти. Пильно охороняють вони дорогу і німецькі транспорти. Не зупиняючись і на хвилину, простують уздовж насипу озброєні поліцаї, тримаючись на поважній віддалі від лісу. Кидають у зелену гушину сполохані погляди, повні жаху й поваги.

Там, за густою стіною стовбурів, кордон і межа...

А ночі на Поліссі темні, таємничі, страшні. Давно забулись і вмерли мінливі ваблячі огні потерчат, не шугають огняними птицями перелесники, заснули навік у старих, трухлявих дуплах мавки. Тихо стелеться навколо рівний і лагідний шум. Мрійно зазирає небо міріадами зір у лагідні очі-озера Полісся...

Але живе ще «той, що греблі рве», страшний і невловимий.

Ночами беззвучно розсуваються кущі понад просікою, і він, страшний і невидимий, обережно і сміливо крадеться до рейок легкими, нечутними кроками, темними рухливими тінями.

Він невидимий, бо дивитись на нього страшно і небезпечно. Припадають до землі тремтячі поліцейські тіла, глибоко в траву ховаються полохливі голови. Щоб не помітив, бо мститиме люто. Краще не бачити і не чути, як вирис спритна лопата неглибоку ямку між шпалами, як вкладагиться спритними, працьовитими руками міна, як ніжно охопить рейку тонкий детонатор одної з нею форми й одного кольору...

Лунко розітнеться сотнями громів, відіб'ється в далеких лісах вогненний вихор вибуху. Норовистим конем зірветься з насипу паровоз, закричить дико, корчитиметься в огні смертельно раненим звіром, стікатиме вогненною кров'ю. В гуркоті й реготі заліза, у людських зойках, під вибухи набоїв наскакуватимуть один на одного і лускатимуть, як горіхи, вагони. Шугнуть угору полум'яні язики. Чорне небо над Поліссям підпливе кров'ю. А ліс з обох боків стоятиме мовчазно, темними мурами, холодний, байдужий, нерозгаданий.

Тремтять заячі душі патрулів. Злякано визирають з трави сполохані голови. Чи можна вже підвестись? Чи не помітити «той, що греблі рве»?

Потім прийде ранок. Буде багато галасу і в газетах, і по радіо... Але ніхто і ніде жодним німецьким словом не згадає про розбиті ешелони...

Час від часу гітлерівці все ж не витримують і влаштовують облави.

Тоді порушується ніким не встановлений, але міцний кордон.

Шумить, котить зелені хвилі бентежне Полісся. За темними борами, за глибокими озерами, за чорними вікнинами драговин — село Озірне...

За селом на лану жінки плоскінь беруть; півголосом тягнуть «Гриця». Пісня лине понад ланом і відлунює в лісі.

Попід лісом, лугом, посувається ключ косарів, шурхають і видзвонюють коси, метляються на вітрі білі сорочки, ловлять вітер розхристані груди, бородаті обличчя. А за плечима, навхрест, гвинтівки коливаються в такт помаху рук.

Далеко за селом, на просторій галявині, крислатий дуб — утрюх руками не обхопиш. Років йому та й років... На вершечку, між гіллям, дві перекладки, сніп сіна, на сніні озброєний хлопчак. Сторожовий пост.

В селі тихо.

Тільки коло сільради гурт. Мовчазний, насторожений. Сіро-зелені німецькі мундири, сині — поліцейські. Білі лотняні сорочки вартових селян з гвинтівками. Вулицю проходять жінки й підлітки з серпами, чоловіки з косами. Ідуть, не уважно зиркають убік і минають, заклопотані своїми справами. Хтось один байдуже кидає:

— Багатенько сьогодні.

І зникають, зовсім не виявляючи цікавості. Справа звична.

На ганск сільради босими ногами ступає Никанор Бережнюк; сині китайчані штани, зелена військова сорочка. На ремені пара гранат і два диски. За плечима автомат донизу цівкою. По грудях широка віялом борода з сивиною. Чуб на непокритій голові, теж посивілій, одкинута назад. З-під густих, насуплених брів уважно й спокійно дивляться сталеві молоді очі.

Праворуч від нього стає Петро Бірільов — молодий парубок з біглих полонених. Ліворуч — Іван Крапівка — учитель з білорусів.

Петро Бірільов — начальник штабу. Він же й командир розвідки, збройовий технік, шофер,— хвацько тримає на самісінькому кінчику губи німецьку сигаретку. А в правій руці — автомат.

Крапівка — вчитель. Він же — рахівник, секретар, перекладач, дешифрувальник, «повпред і нарком заксправ». Мружиться крізь пенсне підсліпуватими, вицвілими очима, тримає під ліктем тоненьку, засмальцьовану теку з справами.

Никанор Бережнюк крутить чергову самокрутку з самосаду, прикурює, спльовує і наказує зняти пов'язку з очей затриманих порушників. Він — голова сільради, голова колгоспу, командир партизанського загону і взагалі — «президент республіки». Цієї хвилини Бережнюк верховний суддя. Він спроквола всідається за грубий, складений з двох обалпів стіл.

— Залишається тільки варта,— тихо говорить він.— А решта на свої місця. Сьогодні треба лісу підрубати.

Потім стукає одним пальцем по столу, вимагаючи тиші. Хоч тиша й так стоїть навколо.

Мружачи від світла очі, німці з цікавістю і неприхованим острахом розглядають кремезну постать Бережнюка. Поліцаї, побачивши його, одразу бліднуть і починають дрижати. Один десь позаду схлипує.

Бережнюк глухо барабанить пальцем по столі...

— Судове засідання вважаю відкритим,— повертає голову до Крапівки.— Читай обвинувального акта, щоб по закону.

Крапівка швидко кидає кілька фраз по-німецьки й розкриває теку. Обличчя німців видовжуються чи то від страху, чи від здивування. Поліцаї тремтять і дивляться в землю.

— За законами СРСР,— тихо, не хапаючись, проказує Крапівка,— тридцятєро фашистських солдатів, один офіцер

і три унтери та десяток перевертнів, які й національність згубили, захоплені сьогодні в лісі й загнані на болото за десять кілометрів від залізничної смуги, обвинувачуються за статтями Радянської Республіки... З огляду на те, що суд, у зв'язку з воєнним станом, не має під руками цих статей, перераховуємо: в підступному злочинському нападі на Радянський Союз, знов же в порушенні кордонів місцевої, тимчасово відірваної від Радянського Союзу Партизанської Республіки, в диверсіях, убивстві беззбройних селян, які рубали в лісі дрова, в злочинних пограбуваннях та ще, зокрема поліцаїв, у тяжкій зраді Батьківщини. На основі вищезгаданого вони й віддаються до військового суду Радянської Партизанської Республіки.

Те ж саме він переклав по-німецькому.

— Переходимо до показу свідків,— говорить Бережнюк і киває на Бірільова,— говори, Петре!

Бірільов підводиться на ноги й дає свідчення так само коротко. Перший пункт обвинувачення для всіх ясний, і говорити довго не доводиться. Підсудні захоплені на чужій території зі зброєю в руках. Крім того, вони вбили десятеро беззбройних радянських громадян тільки за те, що ті були в лісі. Вони встановили на радянській території якісь свої «кордони» й забороняють місцевому населенню користуватися дорогами. Коли хтось підійде, скажімо, до залізниці, карається розстрілом. У відповідь на це ми широко оголосили свої кордони — вся територія Полісся, включаючи сюди дороги й залізничне полотно. Поза тим, попереджувалось листівками, що хто з німців ступить до лісу зі зброєю в руках, буде розстріляний. Коли залізничну колію будемо вважати за якусь тимчасову демаркаційну зону, то й тоді підсудних було затримано й роззброєно за двадцять кілометрів від неї. Спіймано їх на гарячому: коли чинили вбивства і грабували колгоспну череду. Цьому всьому свідок я сам, як учасник бою і командир партизанської групи. А про цих ось... поліцаїв і говорити не хочу, ясно й так...

— Свідчень вистачить,— мовив Бережнюк,— чи підсудні визнають себе винними?..

— Ясно... Мовчанка — знак згоди. Так?

— Ні,— шарпнувся наперед якийсь офіцерик з пополотнілими з ляку губами. Він силкувався й не міг, хоч перед смертю, удати з себе героя.— Тут завойована нами територія рейху. І цей суд... це... ви за це відпові|атимете...

Бережнюк відкинув голову назад, і біла борода випнулась до офіцера. Дзвінко на всі груди розреготався.

— Ха-ха!.. Завойована. Ха-ха! — і, несподівано урвавши сміх, люто грюкнув кулаком об стіл.

— Територія — наша! А ви, «завойовники», бачили ви, як мухи завойовують миску з медом і самі там топляться! Га? І потім — суд є суд! І кордон є кордон! І ми його захищатимемо, аж поки не повернеться Червона Армія.

Бережнюк рвучко звівся на ноги. Очі його горіли гнівом, бороду розвівало вітром. Офіцерик ще більше зблід і, вжахнувшись, сховався за чийсь спину. Ні губи, ні ноги вже не слугували йому.

— Одне слово, — твердо продовжував Бережнюк, — іменем Радянської Соціалістичної Республіки суд постановляє на підставі стверженого обвинувачення і за доказом свідків обвинувачених за законами воєнного часу розстріляти негайно. Прізвища їх списати всі до одного, підшити до справ, а один примірник надіслати до відома німецького командування... Кінець!

Німці тупо, непорозуміло дивилися в землю, вислуховуючи переклад. У гурті поліцаїв раптом розітнувся жакний зойк. Якийсь молоденький поліцай, заливаючись гіркими, потягнувся руками до Бережнюка:

— Дя... дя! Не роз... стрілюйте! Йй-бо, більше не буду. Послали. Я ж нічого. Я вчора бачив, як ви підкладали міну. Я нічого. Сховався в траву й мовчав.

— Прізвище твоє як?

— Ом-м... мельченко!

— Ах ти ж, байстрюк, німецьку шкуру натяг! — не витримує Бережнюк. — А ще й молодий!

І на хвилину замислюється.

— Добре... Суд дарує тобі життя. Зараз однесеш німцям списки розстріляних.

— Помилуйте! — зойкає поліцай. — З мене ж шкуру здеруть.

— І добре зроблять. Здеруть шкуру, одірвуть голову, може, хоч після того порозумнішаєш.

— Дядю!..

Вечоріє. З лісу, з низин тягне прохолодою. З вибалків понад галявинами здіймається синюватий прозорий туман.

Гнівним, густим шумовинням кипить ліс. Клекотить і піниться під вітром зелене Полісся.

З поля до села повертаються дівчата...

Біля клубу шикується чота підричників на нічну роботу.
Десь на вулиці схлипує гармонія й одразу переходить на
веселий лад...

Хтось з молодих задьористо кидає в синю лісову тінь чуту
від батьків, стару партизанську, але тепер перероблену на
новий лад:

Ох, яблучко, та мариноване!
Не пройдеш, не пройдеш,
Скрізь міновано!..

27/VIII 1943 р.

СЕВАСТОПОЛЬ

И море Черное страдая
К седой жемчужине Балдая
Упорно тянется к Москве.
Велемир Хлебников

I. МАТИ

Мати.

Перше слово, що його вимовляє людина після народження. І останнє, яке шепочуть холодючі уста вмираючого вояка на полі бою.

Найпростіше й найдорожче слово, яке знає людина. І найбільше і найдорожче, що має людина, теж носить ім'я матері Батьківщини.

Іноді, навіть часто, тим словом легковажать.

Червонофлотець третього року служби Максим Окінченко тим найбільш і вирізнявся серед свого великого екіпажу, що часто легковажив тим словом. Ним він виявляв іронію, легке презирство, навіть обурення.

— Мамчин синок! — казав він про когось. І це мало визначати найглибший ступінь презирства.

— Тобі лише матеріної спідниці триматися, а не на морі плавати.

Молоде поповнення екіпажу він уже ось другий рік зустрічав одним і незмінним:

— Ну? Чого очі вибалушили? Це вам, жовтороті, не в матері за пазухою!

А забачивши когось з матросів занепокоєним, замисленим над складним завданням, підбадьорював:

— Не журись, синку! Біжи матері пожалійся, а вона моні дасть.

І тим надзвичайно дратував молодих. Бо немає гіршої образи для молодої людини над ту, коли дорікають її власною молодістю. А Максима це ще більше підохочувало і спонукувало до нових жартів.

— Тобі мама цієї ночі не снилась? — запитує він ласкавим голосом.

І людина знічується, червоніє. Ніби й справді гріх чи сором, коли людині присниться мати.

Максим явно зловживав тим словом.

І зовсім не тому, що в нього не було матері, або ж він не любив її. Ні. Була і в нього літня ласкава мати, яка ніжно любила свого сина. А він теж піклувався про неї, писав теплі листи, допомагав, чим міг.

Але така вже сила звички. І саме тому Максим зловживав тим словом легко й бездумно. Зрештою, це було просто забавою й якимсь хлопчачим бравуванням. Ніби саме це мало підкреслити твердість характеру, відвести найменшу підозру в непотрібній і навіть образливій для моряка сентиментальності...

І навіть тепер, у найкритичніший момент свого життя, коли Максим добровільно списався на берег для захисту обложеного Севастополя, він не втримався.

Вишикувавши на палубі групу моряків, над якою був за старшого, він довго оглядав кожного.

За бортом ліниво хлюпало спокійне море. Синіло глибоке небо. Легкою бузковою імлою брались верхів'я дальніх гір. А вгорі, над головою, іскристо палахкотіло сонце. І дарма, що за спиною в Максима ухкала й важко здригалась земля й луна від гарматних пострілів громом розкочувалася в горах. Максим був увесь напружений, але посміхався радісно й гордо.

— Ну, товариші, виступаємо на передову... Треба показати піхоті, як воює моряк. Щоб не казали, що ми мамчині синки,—почав Максим свою промову. І закінчив він її так:— ...Значить, це вам не в мами на припічку кашу їсти...

Потім блакитна шлюпка легко й грайливо понесла їх до берега. Ніжно хлюпотіли об борти хвилі, іскрились на веслах краплини води, й в обличчя било солоним і рідним запахом моря. І від того прощання з морем, може, останнє прощання, було легким і навіть веселим.

А потім були турботи в місті, озброєння, бомбардування з повітря, непорозуміння в коменданта залоги, який хотів роз'єднати їх, і нарешті передній край оборони на суші, недалеко від станції Інкерман.

Вони потрапили в групу танкових винищувачів.

Замість зручних місць біля гармат і машин — вузькі щілини в землі на далеко висунутих вперед ділянках бою. Замість гарматних набоїв — в'язки гранат і пляшки з термітом та бензином...

Земля навколо них уже не раз була топтана ворожими танками і зрита набоями. Кілька ворожих розбитих машин стреміло поодаль. Сіро-зеленими горбками тиснулись до

землі то тут, то там трупи німців... Ворог проривався сюди й знову відходив.

А тепер був відносний спокій.

Цілу добу через їх голови в місто й з міста з лютим шипінням і скреготом перелітали набої. Високо в небі ревли літаки.

А команда, розтягнувшись вздовж фронту й двома клинами виступивши вперед, лежала в щілинах, покурюючи, перекидаючись словами й нудьгуючи.

Йшла вже друга доба.

Звечора ворожа авіація особливо пожвавішала. Оглушливо тріскотіли зенітки. Вибухаючи чорними клубами диму й вогненними блискавками, зривалось і летіло до землі одразу по кілька німецьких «гусаків». Але з півночі на зміну їм насувались все нові й нові зграї.

Місто здригалось, будинки розколювались, мов горіхи, і вибухали полум'ям. Чорний і чадний туман вставав там, позаду, над містом, не розпливаючись в повітрі, лише повільно коливаючись.

Коротка південна ніч принесла тимчасовий зрадливий спокій. Чадний день догорів швидко, й з моря потягнуло прохолодою. Сині південні густі сутінки впали на землю якось раптово. Лише над містом гасало полум'я, коливались білі хмари диму.

В темряві й тиші, яка порушувалась лише негустими гарматними пострілами, чулося приглушене гоготання вогню, глухий шум обвалів.

Ранок народився в гуркоті, громі й вогні. Небо, здавалось, закипіло від літаків.

— Це вам не біля маминої запаски, — підсумував Максим, стежачи за тим, як відриваються від літака й швидко ростуть, наближаючись, грушовидні чорні бомби.

На хвилину, поки вибухало й обсіпались уламки набоїв, він ховав голову в окопчик і потім знову висовувався.

За ревом і гуркотом, який стояв навколо, тяжко було щось добрати. І все ж Максим вловив у тому хаосі якийсь новий, щойно народжений звук, якийсь глухий, ніби підземний гул.

— Танки! — гукнув хтось поблизу.

Максим схопив ракетницю. В чадному повітрі зелена ракета розгорілась яскраво й зловісно. Потім підтягнув зв'язану пачку гранат і, напружившись, одкинувши назад голову, всім корпусом видався вперед.

Попереду, за стіною чорної пилюки, можна вже було помітити контури машин. Над машинами зринали й одразу гасли іскристі важкі клубки. Звуку пострілів Максим чомусь не чув, зате яскраво чув гул моторів і злий скрегіт гусені.

За спиною, назустріч танкам, стогнали морські гармати. Заговорила важка берегова артилерія. Оглушливо затріскотіли розриви протитанкових набоїв. Роями загули, засвітіли бронебійні кулі, навально рвучись вперед, вишуковуючи здобичі.

Дим, стовпи землі й каміння, якась задушлива кіптява змались в один густо-чорний вал і заступили світ попереду.

З гуркотом швидко пройшли наші танки. Пройшли і зникли в диму. Попереду все закрутилось, завирувало й закипіло на місці.

Мічений білим хрестом німецький танк винирнув з-за димової завіси чомусь несподівано для Максима й помчав просто на нього. І, крім танка, Максим тепер уже нічого не чув і не бачив. Танк наближався короткими страшними ривками... Ось уже зовсім близько.

Максим потягнувся вперед і відчув, як зі стін окопу опається земля.

Мигтіння гусениць... Ривок усім тілом... Летить і, здається, влучно падає зв'язка гранат... Темінь... Чомусь довго не чути вибуху... Терпкий холодок страху й досади обпікає груди... Танк попереду раптом здригається, підстрибує й дзигною крутиться на місці, на одній гусениці. Друга мертвою обвислою гадюкою стелеться по землі.

— Так, — каже Максим, заспокоюючись і витираючи рукавом очі. Радість першого успіху розпирає йому груди.

— Так, це вам не в маминій пелені, — і рукою намацує пляшку з термітом. Прицілюється оком, кидає. І коли танк спалахує високим полум'ям, бере до рук автомата...

...Перший напад відбито. Попереду команди чотири спалені ворожі танки...

Максим посміхається й з задоволенням запалює цигарку. Позаду в ламаних і вузьких ходах зв'язку чується метушня. Підносять нові в'язки гранат.

Чекають на нову танкову атаку...

Наближається новий сталевий вал.

І так цілий день... Максим згубив лік атакам і очманів від гуркоту й диму.

Отямився лише надвечір.

З моря потягнув свіжий вітрець, охолодив розпалене обличчя й ніби пробудив від сну. Максим озирнувся навколо.

Дим, пилюга, гуркіт. Пекло. Помутнілий, збурений диск сонця поволі сідає за темну димову завісу, і від того клубки диму набухають кров'ю.

Навколо глибокі вирви. Розтрощені станційні будинки, обгорілі остови машин. І три з них захололи від його власної руки. Курить обгоріла й поколупана земля.

Перша лінія нашої оборони зім'ята. З його товаришів залишилося в живих лише п'ятеро. Окопи осунулись і зруйнувались. Гітлерівці врешті прорвались таки десь на фланзі і вклинились вглиб оборони. Не було вже кому підносити з тилу гранат.

А згори знову насувалися на Максима ворожі танки.

Він стояв, зовні цілком спокійний, уважно стежачи за тим, як вони наближались. У нього залишилось чотири заряджених, готових до бою гранати. Висіли вони на ремені з лівого боку і вивільняти та зв'язувати їх вже не було часу.

Танки насувались швидко й невблаганно.

А він навіть і не подумав кинутись убік або хоч оступитись. Стояв на місці, ясно, чітко розуміючи, що жити йому залишилось одну лише мить. Але яка то була мить! Мить, яка ввібрала в себе всеньке його життя від самого народження і до цієї — останньої хвилини. Мить, у яку постала, виринувши з чорних димів, і попливла, немов на велетенському екрані а чи під крилом літака, одкрита на всі чотири сторони світу, його велика Батьківщина. На тисячі й тисячі гін розкрилася широкополими ланами, густим плетивом доріг, блакитними стрічками річок, лісами, містами й селами — уся в чаду, вогні і гуркоті війни. Попливла назустріч, знана до найменших струмочків і кущиків, рідна Полтавщина, усе в диму та полум'ї рідне село, рідна вулиця і рідна мати вийшла йому назустріч з охопленої вогнем хати та й зупинилася біля низеньких воріт, тягнучись руками до нього — Максима — то зникаючи в чорному клубовинні диму, а то знову виринаючи. З-під того клубовиння сунуть та й сунуть уздовж вулиці просто на неї, на матір, важкі, зеленаві, в павучому христовинні чужинські танки. Вони все ближче та й ближче. Сухе груддя летить з-під їхніх траків, гарячим сопухом б'є просто мамі... просто йому — Максимові — в обличчя, сліпить очі чорними клаптями сажі... Ближче, все ближче, ще одна тільки мить і мама зникне назавжди під їхньою скрегітливою гусінню... І від того гостра, пекуча й нестерпна лють охоплює Максима. І вже не відчуваючи ані власного тіла, ані смертельної небезпеки, він рвучко кидається вперед і з ходу, головою вниз, як колись з ка-

тера в море, падає поміж мамою і мертвою, тупою ваготою ворожого заліза:

— Мамусю, рідненька! Я — тут! Тримайся! Я — зараз!.. — гукає, не чуючи власного голосу.

— За Батьківщину! — одразу підхоплюють оті, такі незвичні для Максима слова його товариші. — За Батьківщину!..

І то вже були останні слова, які встиг почути в своєму житті Максим...

По тому вже лиш лютий вибух і важкий, ніби з-під землі, струс...

Важке залізо траків зім'яло, втоптало в гарячу землю живе й незахищене Максимове тіло, але й само вже не посунулось далі ні на крок. Бо те незахищене, але й нескорене людське тіло нараз вибухнуло з такою люттю, рвонуло й розметало сталеві траки навсібіч з такою силою, що тупа й, здавалось, невразлива залізна потвора зупинилася на тому місці вже назавжди...

3/II 1943 р.

II. РЕЙС У ВІЧНІСТЬ

Балада

Кримська осінь сорок другого року.

З моря повіває солоний вітер.

З-за обр'ю, з імлістої далини накочуються, насуваються на севастопольські руїни білі буруни хмар і темно-зелені вали хвиль.

Залізобетонний дот з круглою баштою нагорі, здається, пливе назустріч морю, хмарам і хвилям. Ніби крейсер, який виходить назустріч несподіванкам і небезпекам війни з суворим, мертвим гарнізоном на борту.

З мертвим гарнізоном матросів берегової оборони.

З мертвим, але нескореним...

Завжди й скрізь вважали вони себе моряками. Хоч Батьківщина поставила їх на грані води й суші. Виконуючи волю Батьківщини, стали вони на смерть між водою і ворогом на грані безсмертя.

І з тієї грані тепер спокійно й мужньо вдивляються в вічність.

Одвічний рух стихій — води й повітря — розбивається об залізні груди їхнього крейсера. Вони плывуть і вічно будуть

пливти назустріч ворогові — моряки мертвого, але вічно живого в пам'яті людській, непереможного гарнізону.

Їх кілька десятків: москвичі, кияни, одесити, севастопольці. Виноградарі Грузії і хлібороби Білорусії... Шахтарі Донбасу і ковалі Уралу — згуртовані Батьківщиною в один незламний і безстрашний гарнізон.

Сама смерть не зрушила їх з бойових постів...

Тихо й моторошно в казематах доту.

Зіпершись ліктями на стіл, сидить біля телефону у своїй рубці комендант гарнізону. На устах його, здається, ще не захололи слова останньої команди. В бойовому порядку застигли біля гармати замкові, наводчики, піднощики набоїв. Усе на своїх місцях, всі готові до боротьби.

Глибока тиша останньої хвилини перед боєм. Ще мить — і забулькотять у рурці телефону слова донесення, по тому пролунає спокійна команда: «...Амбразура... орієнтир... вогонь!»

Але тут хвилина — вічність. І комендантова команда, нечутна і недоступна звичайному слухові, давно вже зринула в віки.

Команда на бойових місцях, але... жодного снаряда, жодного патрона, лише повно навколо порожніх вистріляних гільз.

Непорушні, застигли постаті людей, непорушно застигли погляди сталєво-білих очей.

І тільки людська уява може відтворити останні слова команди, останні дії мертвого гарнізону.

Закінчився героїчний опір зруйнованого міста, і ворог нарешті вдерся до Севастополя.

З кожної амбразури по черзі комендант одержав донесення про те, що вийшов останній набій.

Не було шляху до відступу. Були два засоби мужньо піти з життя для тих, хто живим ворогові не здається, вниз — у воду, і вгору — в повітря.

— Запальники по місцях. Приготуватися до вибуху, — наказав командир.

Гарнізон приготувався страшною бомбою зринуту в повітря. Але зринуту разом з ворогом, який наважиться підійти...

Та ворог, розлючений втратами, був боязким і обережним. Він знав, що чекає його біля доту, він боявся дивитися

смерті просто в очі. Він лютував і шаленів оддалік, не наважувчись підійти ближче, як на кілька десятків кроків...

Гарнізон, прийнявши команду «струнко», заспівав «Інтернаціонал»...

Спів приглушив тріскотняву вибухів і свист куль.

Довго, надто довго спливав час. Давно віддунав гімн. Чіткіше почав вирізнятися шум пострілів. Кулі вривалися в відчинені амбразури, осколки брязкали о жерла гармат. Пострілом з гармати збило перископ.

— Закрити амбразури! — наказав комендант і звернувся до гарнізону раптом потеплілим, зовсім не командирським тоном: — Друзі, вмеремо за нашу Радянську Батьківщину! Але... слово честі, я не хочу йти з цього світу, не прихопивши з собою ще якогось десятка фашистів. Почекаємо, аж поки вони не підійдуть...

Відповіддю йому була мовчазна згода гарнізону.

— Задріаїти люки.

Незвичну команду зрозуміли одразу. Адже вони були справжніми моряками!

З глухим гуркотом зачинилися герметичні двері і закупирили їх від денного світла.

Довго, надто довго спливав час. Година... п'ять... чи й кілька діб.

Тьмяно світили, затухаючи один за одним, акумуляторні ліхтарики, розмірено схлипувала, нагнітаючи повітря, помпа.

А ворог засів облогою, цього йому досить. Він не хоче нових втрат, він не підійде зовсім, він чекатиме, аж поки вони самі здадуться на милість.

Але тут на милість не здаються.

Востаннє схлипує і захлинається помпа. Нарешті зовсім змовкає... Десь там на горі ворог знайшов повітряну артерію і перегородив доступ повітря. Тиша й темрява. Повітря непомітно густішає. Важко нависає над головами стеля, й каземати стають тісними. Комендант уже збирається кинути останнє слово: «Запалити!..» Однак стримується. Бо ворог мусить бути покараний!

Комендант пропонує умирати поволі, від нестачі повітря, адже їм квапитися вже нікуди, а ворог, може ж таки, не витримає, наважиться підійти раніше. І тоді...

Важче, гулкіше калатають серця. З темряви насувається важка неблаганна смерть. І в обличчя смерті, тихі, але важкі, ніби виважені, зринають слова:

— Згода... Згода... Згода...

Ворог так і не підійшов.

Минали дні, тижні, місяці.

Насували на берег хмари, напливало море. І незайманим стояв дот, тулячись до рідного моря, захищаючи свій тісний берег, клаптик нездоланої радянської території в ворожому оточенні.

Ворог боявся навіть мертвого гарнізону. Грізна слава супроводжувала захисників Севастополя. Вони мстять навіть після своєї смерті. І фашисти боялися.

Аж через кілька місяців не витримали. Незайманий дот турбував їх як недокінчена справа, як загадковий привид, який може раптом ожити.

Та самі вони й зараз боялися підходити. Вони знайшли старого чоловіка, колишнього сторожа одного з севастопольських заводів. Спочатку обіцяли йому нагороду. Коли ж чоловік відмовився, тикнули йому до рук міновловлювача, яким старий ніколи в житті не користувався, і погнали поперед себе автоматами.

І він пішов.

Гітлерівські вояки, — було їх, цікавих, з двадцятiero, — зупинилися все ж на порядній віддалі. Адже кулі з автомата можуть влучити далеко.

Спостерігаючи здаля з холодною цікавістю, чекаючи на те, як цей старий зрине в повітря, вони навіть посміхалися поблажливо і презирливо.

А він пішов.

Йшов повільною ходою. З моря назустріч йому віяв вітер, котилися, напливаючи на берег, хвилі. І, грізно насторожившись, здавалося, плив уперед, у відкрите море, залізо-бетонний крейсер.

Мін не було.

Та, власне, він їх і не шукав.

Із зусиллям відчинив важкі герметичні двері. Незважаючи на важке, сперте повітря, поволі зійшов сходами вниз. Чиркнув запальничкою. Кволі жовтаві відсвіти застрибали на стінах похмурих казематів.

Грізне й величне видовище постало перед очима.

Здавалося, що лише хвилину тому якийсь химерник зачарував цілий дот, і він застиг у німій непорушності, так, як його захопив вічний спокій. Здається — одне лише слово, один порух, наказ — і одразу заговорять усі гармати.

У першому казематі на ящику біля бікфордого шнура сидів моряк. Лікті моряка вгрузли в коліна. Між пальцями правиці стриміла коробка сірників.

Старий зрозумів усе... Взяв сірники з руки бійця, випростався і зняв кашкета.

Довго стояв так у німій задумі, вслухаючись у мертву тишу казематів. Потім швидко ступаючи через два східці, пішов до виходу. Вороги чекали на нього, заінтриговані і здивовані довгою відсутністю. І от він вийшов живий і неушкоджений, він махає рукою. Боятись нічого. Юрбою, переганяючи один одного, фашисти рушили до дверей.

А старий знову зайшов першим. Затуливши спиною мертвого матроса, зачекав, поки зраділі вороги розійшлися по казематах. Потім, не поспішаючи, нагнувся. Блиснув і заколивався кволий вогник. Заіскрив, з радісною злістю зашипів раптом ожиллий шнур.

Старий спокійно випростався. Сперся плечем об стіну і, ніби відпочиваючи по роботі, запалив цигарку.

Та хтось з т и х уже помітив. Хтось зчипив галас. Якийсь офіцерик уже опинився біля нього. Збожеволілі від жаху, округлені очі вп'ялися в його обличчя. Мигнула цівка пістоleta.

Старий презирливо посміхнувся їй назустріч і... в цю мить стіни каземата здригнулися.

Вибуху страшної сили ніхто не встиг почути. Дот рвонувся в повітря, і стіни його розкололися...

Мертвий, але нездоланий гарнізон, поховавши ворогів під уламками бетону й заліза, зринув угору, в повітря. Відплив у свій останній рейс. Рейс у вічність...

9/III 1943 р.

III БУБНА — КОЗИР

Кіндрат Вернидуб помирав.

Помираючи, був спокійний, зовсім спокійний, хоч відчував і знав, що вмирає. Може, тому й був спокійним, що, вмираючи, усвідомлював і розумів те.

Власного, підпливаючого кров'ю тіла зараз не відчував. Затерпле й прострілене, воно ніби вже й не існувало. Тільки одні думки-спогади були з ним. Мінливі й швидкі, чіткі і на диво ясні, вирували вони в його голові так, ніби Кіндрат заново переживав усе своє життя. І квапився пережити його скоріш, бо часу залишалось небагато. Адже він помирав.

Лежав, розпроставшись ниць, посеред захаращеної цеглою вулиці. Праворуч від нього був вокзал і десь там за ним Сапун-гора. Ліворуч, за руїнами,— холодна гладінь бухти.

Над бухтою — смужка прозорої небесної блакиті й білий, пухнастий клаптик хмарини. Краєчок неба й хмаринка — все, що міг бачити зараз єдиним скошеним оком.

З моря струмував терпкий вітерець лютневої севастопольської весни. Поривчасто й лагідно пестив він обличчя, ніби тамуючи біль і заспокоюючи. Хоч Кіндрат і без того, від однієї лише думки, що смерть його буде відомщена чи, власне, вже відомщена, відчував у собі гордий, урочистий спокій перемождця.

Розквітав тихий, рожевий весняний ранок. А він умирав, оточений звідусіль ворогами. Вороги були тут, поруч. Вони щось гелготіли й дивилися на його розпростерту постать, на сіру, брудну шинелю і на «бубну», густо намазану криваворудою фарбою майже через усю спину. Він знав — дивилися з ненавистю і страхом. Однак були вони від нього вже далеко, і сприймав Кіндрат їхню присутність з байдужим, холодним презирством умираючого...

А криваворуду «бубну» на спині відчував майже фізично. І не тому, що вона його пригнічувала чи пекла соромом, ні! Зараз вона стала ніби бойовою нагородою. Намальована гітлерівцями — тепер вона їх же й дратувала.

Так, «бубна» стала високою відзнакою. Бо через кілька нестерпно важких місяців голоду, холоду й нелюдських знущань аж до кінця свого життя він проніс її, як бойовий орден.

Так само, як пронесли ту «бубну» і всі його товариші.

Кіндрат був у тому взводі, який боронив свій рубіж перед містом і стримував ворога до останнього. Ще там, в обороні, в реві моторів, у гуркоті заліза, у вогненному пеклі, в якому навіть гори зрушувалися з місць і зринали в повітря, страшно і назавжди запам'яталися вони ворогові.

Кіндрат був рядовим у взводі морської піхоти.

Разом з товаришами бився до останньої гранати, до останньої кулі. Коли ж не вистачило патронів, кинувся на ворогів з багнетом і прикладом. А коли зламався приклад, а гвинтівку вибили з рук, відбивався від осатанілих гітлерівців кулаками. Охоплений гарячковістю бою, приглушений, засліплений курявою, відбивався ногами й відгризався зубами. На нього навалилися купою і, мабуть, лише з примхи зв'язали, зраненого, живим.

Так він опинився в полоні.

Їх таких було небагато. Та навіть полонених фашисти не лише ненавиділи, але й боялися. І кожному з оборонців міста-фортеці, певне, щоб принизити й вирізнити, намальо-

вано було на спині густо-червоною фарбою велику бубну — комісарський ромб.

Та їх це ані образило, ні принизило. Свою червону «бубну» пронесли вони крізь захаращене руїнами місто-воїн з гідністю і навіть гордістю. Адже це ворог помітив їхню хоробрість і змушений був відзначити її.

Їхня «бубна» збуджувала в завойовників не лише острах та зненависть, але й повагу. Мимовільну повагу, в силу якої німецькі конвоїри завжди мусили триматися від полонених на порядній відстані.

Вони голодували і спали на купках битої цегли. Над ними знущалися. Кожен гітлерівець вважав ніби своїм обов'язком штовхнути когось з них, оперезати канчуком, жбурнути в гурт каменюкою.

А вони поставили собі за правило — нічого не лишати без відповіді. На камінь відповідали каменем, на удар — ударом.

Їм почали скручувати руки дротом. Але й потім наближатися до них з кулаками міг лише свіжий, ще недосвідчений конвоїр. Та й то лише раз. Бо вдруге вже не наважувався. Досвідчені «гамували» їх лише пострілами здаля і просто в гурт. І з кожним днем їх все меншало та меншало.

Життям своїм вони не дорожили, хоч жити їм хотілося. Хотілося дожити хоч до того часу, щоб побачити хай навіть початок ворожого кінця. Задля цього погоджувалися іноді працювати — переносити цеглу, залізний брухт — аби тільки протриматися і не загинути від голоду. Бо ж за відмову від праці гітлерівці карали лише голодом. А полонені воліли вмирати від кулі...

За кілька місяців з дужих, молодих бійців вони перетворилися на живі кістяки. Стали тінями людей. Однак до самої смерті завзято трималися гурту, завзято боронилися, даючи здачі своїм катам. І йшли на все, щоб тільки зв'язатися з місцевим населенням. Перегуками, записками, написами на брукові і стінах будинків вони запитували:

— Що на фронті?

І, незважаючи на найвігядливіші перешкоди ворогів, вони таки діставали відповідь.

З середини зими в центрі їхніх надій та помислів став берег Волги.

Героїчне місто, оточене з трьох боків, було для них зараз другим Севастополем.

Тут, у Севастополі, вони вели свою вперту війну з гітлерівцями за те, щоб добути хоч слово про бої над Волгою.

Воювали за кожну вісточку і стежили за першими перемогами з напруженою і неослабною увагою.

Думками весь час були там, серед оборонців героїчного міста. Вірили, що Гітлер Волги не переступить... Там, за спиною, ціла країна, там авіація, танки... А тут було море і жодного аеродрому, жодного майданчика поблизу... Ні, там усього вистачить. Там відплатять і за нас... Ех, коли б дочекатися хоч вісточки!

Настав січень. З дощами, мокрим лапатим снігом, морозними ночами. Вдень вони мокли на дощі й обмерзали. Вночі дригоніли в підвалах, без дахів і вікон. А відомості доходили скупо, з запізненнями... Ех, коли б дочекатися. Але ні, не витримаємо, певне... Ні, ні! Кріпись, тримайся, товариші!

І раптом, як і завжди, несподівана, приголомшливо радісна звістка: «Німців оточено біля Волги й відрізано!»

Лють і неспокій в очах есесівців-конвоїрів. Гуртки людей на вулицях Севастополя. З дітьми, з домашнім скарбом, з вузликами. Гітлерівці вивозять з Севастополя радянських людей. Віє чимось схожим на військову зону, на підготовку до оборони і на евакуацію.

Новини доходять скупо, з великим запізненням, але доходять.

...Кільце звузилось... Розрізано німецький фронт на дві групи... Знищено південну групу...

Ще день-два, тиждень.

І от настає тихий, синьо-рожевий ранок кримської весни.

Їх підводять ще затемна. Глухими, зруйнованими вулицями гонять до вокзалу. Охорона пильна, посилена. Есесівці неспокійні, стривожені. Вони про щось занепокоєно перешіптуються. Іноді чути, як зривається з їхніх уст колюче і страшне слово:

— Шталінград... Шталінград...

І від того у полонених народжувалось з весняним подихом не збагнене ще передчуття великих радощів. Випростовуються спини. І стають помітнішими, грізнішими криваво-червоні ромби на шинелях. Бадьоріше ступають ноги.

— Чув? — шепоче Кіндратові сусід зліва.

— Певне, зовсім уже капут, — озивається хтось праворуч.

— Таки домолотили наші, — чути десь спереду.

— Недаремно ж так скаженіють...

На площі перед вокзалом — гомін, вигуки, плач. Оточена солдатами і собаками людська юрба з дітьми, вузликами, якимсь убогим домашнім манаттям.

Шиплять і висвистують паровози. Один по одному підходять і відходять ешелони. Але людей не садять. Вантажать кабель, дріт, меблі, метал. Багато металу: биті машини, іржавий колючий дріт, турбіни, потрощені танки та гармати.

Ешелони відходять на північ.

Полонених примушують навантажувати платформи. Кіндратові наказують змотувати якийсь безконечний кабель. Він мотає не кваплячись. Прислухається, озирається і перегукується з людьми. Наполегливо розпитує в кожного, хто тільки наблизиться до вокзалу, і нарешті таки довідується:

— ...Волга, Кубань, Дон вже давно очищені від них... Німці тікають через Керченську протоку!..

Давно Кіндрат не відчував себе так радісно й бадьоро. Йому хочеться чути про це ще й ще, хочеться перепитувати і знову слухати відповіді безліч разів. Він не квапиться.

Але есесівцям, видно, не терпиться. Вони лютують. Їм треба вивезти ще багато чого, а от скільки залишилося на те часу — невідомо.

До нього підбігає якийсь низенький, з колючими очима й обвітреним обличчям. Прискаючи слиною і тикаючи поперед себе пістолетом, верещить щось люто й нетерпляче. Кіндрат не розуміє мови, але все ясно й без того: «Не стій! Працюй! Скоріш!»

Кіндрат опускає руки. Моток кабелю падає на брук, а полонений сміється просто в пику есесівцю:

— Не поспішай, а то лопнеш!

— Вас? — здивовано гукає німець.

— Однаково далеко не втечеш...

— Вас, вас? Ферфлюхт! Дольметчер!

Перекладач був тут, зовсім поруч. Він чув усе й одразу ж послужливо перекладає і першу, і другу фрази.

Обличчя есесівця наливається кров'ю і стає зовсім чорним. Розлючений, стрибає він до полоненого й замахується затиснутим у кулак парабелумом. Але (давно Кіндрат не відчував себе так бадьоро) легкий рух ногою... і есесівець шкереберть летить на брук.

На Кіндрата одразу кидаються кілька конвоїрів. Оглушений, він падає на землю, але одразу впирається руками в брук і підводиться знову.

Підводиться й оскаженілий від болю та образи есесівець. Зблискує в його руці чорна сталь пістолета. Постріл. Поштовх у бік, і Кіндрат падає обличчям до землі. Болю не чує. Лише якусь теплу вологу, що розливається під

животом. Розуміє, що підпливає кров'ю, але одразу ж і забуває про те. Забуває, бо з'являється гостра думка про смерть. От вона, неминуча, прийшла... За першою кулею буде друга, і смерті вже не одвернеш, не спишиш. Нічим уже не допоможеш, не врятуєшся. І від того незвичний, дивний спокій охоплює його... Шока на вогкому брукові. В скошеному оці — клаптик неба. В голові — вирування думок-спогадів, а на всю спину — велика червона «бубна».

Кіндрат помирає.

Над ним вороги. Збіглися, юрмляться, кишать галасливою зграєю. Але хіба вони тепер його обходять?.. Скоріш би згадати все, додумати... Все... Все життя... Думки на диво ясні. Кіндрат знає, що має незабаром померти. І оті штурхани в прострілений бік — це вже десь осторонь, поза ним... Не перешкодили б тільки додумати... Так, там, удома, ще лютує зима. А тут — весна... І земля під шокою зовсім тепла й вогка... Хтось танцює в нього на спині. Чобітьми. Підборами по червоній «бубні»... Але їй так собі спроста не стерти... Біль шугає ривками, блискавично. А потім знову все стихає і розпливається. Вирують, плутаються думки... Його місяць твердими підкованими чобітьми... За все... І за того есесівця... і за «бубну»... Та «бубна», певне, особливо дратує їх зараз... І від тієї думки Кіндратові стає приємно... Люта приємність, яка збирає в кулак рештки сил. Останнє зусилля, гострий біль, ривок... І от він уже на спині очима до неба. Він сміється в обличчя ворогам страшним і моторошним сміхом. Сміхом, який на коротку мить паралізує їх.

— Бубна, — з радісною злістю зринає з закривавлених Кіндратових уст. — Тепер — бубна козир...

Есесівці почули його. Хтось навіть спробував перекласти. Але до них не дійшло, вони так і не зрозуміли. Вони лише відчували щось незвичайне у тій посмішці і в тому гарячому шелесті закривавлених уст. Щось страшне, нескорене...

А Кіндрат був спокійний. Хоч і розумів, що вмирає. Бо, вмираючи, знав, що їхні знущання для нього вже не страшні, злоба безсила, а помста гідка й жалюгідна. Їхня пісня вже одспівана. А він умирає, знаючи, що за нього відомщено, що він гідно проніс аж до смерті свою криваво-червону «бубну» і що їм їй тепер уже не зітерти і не сховати. Вона — козир.

Бо над руїнами Севастополя сходить сонце Сталінграда.

ХАРАКТЕР

Федір Артемович Мовчан працював у палісаднику. Підпушував сапою землю, виполював бур'янець і поливав квіти. Захоплений роботою, телефонного дзвінка не почув. Повернув голову до відчиненого вікна аж тоді, коли його покликкала дружина.

— А кому там не терпиться? — запитав з легкою досадою.

— Начальник просить, — відповіла Наталія Семенівна.

Федір Артемович відклав сапу й передав онукові, десятилітньому хлопчикові, велике цинкове відро з широкою лійкою:

— Покропи, Грицю, гарненько. Та, дивись, жодного листочка не минай! — І вказав рукою на огорожу подвір'я — невисокі соснові штахети, густо засновані зеленим плетивом кручених паничів.

Була неділя. Зволожені клумби під ранковим промінням сонця злегка парували. Змішувалися в повітрі тонкі пахощі троянд, терпкі запахи чебрецю і свіжої пшеничної соломи з недалекого донецького степу. Від того розігріте працюю тило старого проймала приємна розслаблююча млість. Відриватися від улюбленого відпочинку не хотілося, і до кімнати він повертався неквапливо, повільно пересуваючи взуті у м'які пантофлі ноги.

Проте, коли виявилось, що на Другу південну прибула делегація гірників Шотландії і начальник просив його приїхати якнайшвидше, Федір Артемович одразу пожвавішав:

— Грицю, букет! Та швидко мені! — весело гукнув у вікно.

— А який, дідусю?

— Який?.. Найкращий. Такий, як ми футболістам воявили.

І забувши пояснити онукові, про кого йде мова, додав:

— Не черчіллів зустрічаємо. Як-не-як, а свій брат — шахтар...

Причинивши вікно, жваво підійшов до великого дзеркала, з глибини якого назустріч йому вийшов невисокий, кремезний чоловік. Босі ноги в пантофлях, до колін мокрі штани, розхристана спідня сорочка, засукані рукави. Голі груди кучерявляться густим сивим пушком.

Бистрим поглядом сірих, по-молодому гострих очей оглянув себе з ніг до голови, провів долонями по щоках. Повне, кругловиде обличчя було гладеньке — можна й не бритися. Тільки пишні, злегка прижовклі на кінчиках вуса розкуйовдились, а сивий ріденький чубчик на голові збився набік.

Старанно причесався, тим самим гребінчиком розправив вуса і, ще раз оглянувши себе, кинув:

— Старенька, неси-но сюди мундира.

Одягався Федір Артемович швидко, по-солдатському. Не минуло й трьох хвилин, як він, у повній парадній шахтарській формі, з орденом Леніна і рядком медалей на лівому боці кітеля, вже відчиняв гараж.

Біля воріт Грицько, тримаючи обома руками, підніс дідові великий букет. Квіти були свіжі й пишні. Різнокольорові жоржини і айстри, яскраво-червоні канни, жовті пом'яки та оксамитові чорнобривці. Де-не-де на пелюстках спалахували ще сліпучими іскринами, заломлюючи сонячне прміння, краплини роси.

Старий причепливо оглянув, повертаючи на всі боки, букета, потім обережно поклав його на заднє сидіння й наказав:

— Грицю, попроси тьотю Галю, щоб була дома. Можливо, вона мені буде потрібна.

І, коротко просигналивши, виїхав на залиту щедрим промінням серпневого сонця широку вулицю шахтарського селища...

Залишивши машину біля воріт шахти, швидко кинувся шукати гостей. Вони стояли гуртом біля фонтана на центральній алеї парку. Парк був молодий, але розрісся напрочуд гарно. Парторг Жуков розповідав гостям, як насаджували ці кристалі деревця в сорок п'ятому році методом народної будови на пустирі, в який перетворили шахтарське селище німецькі фашисти.

Після привітань і побіжного знайомства квіти від Федора Артемовича прийняв невисокий товстенький чоловічок у строкатому костюмі гольф і круглому, збитому аж на саму потилицю, зеленому капелюсі. Через одне плече висів у нього фотоапарат, через друге — якась ремінна сумочка. Голова була лиса, кругле, червонощоке обличчя пашіло здоров'ям, вузенькі невиразні очі з білими віями блискотіли задоволенням. Та й увесь він — від лисучої, вкритої краплинами поту лисини до товстих гумових підшов жовтих

черевиків — випромінював привітність, радість і захоплення.

«Сяє, як добре начищений самовар», — з несподіваним для самого себе роздратуванням подумав Федір Артемович.

Містер Морчісон — так звали того чоловіка — очолював делегацію. Щоразу він забігав швидкими дрібненькими кроками наперед, метушився, ставив безліч запитань. Не встигши як слід вислухати людину, знов без кінця й краю сипав словами так, що молоденький перекладач ледве встигав переказувати за ним.

Делегацію супроводжували парторг Жуков, начальник шахти Черкаський і голова завкому Гнатюк. Уже коли виходили з парку, до них приєдналися начальник першої дільниці Гуков, інженер Симович і почесний старий шахтар Семипалко.

Тепер на запитання гостей було кому відповідати і Федір Артемович поволі відстав. Тихо йшов збоку, приглядаючись до гостей. «Шахтарі — англійські пролетарі. Чим же вони схожі і не схожі на нас?» — думав старий, прислухаючись до розмови.

Зустрічав і водив він у себе по шахті вже не одну закордонну екскурсію, але з англійцями зустрівся вперше... Хоч, правда, і англійці нічим не відрізнялися від інших. Федір Артемович наперед знав, як гості сприйматимуть те, що побачать чи почують. Знав, що в дитячому будинку розчуляться, в гуртожитку й клубі захоплюватимуться, до техніки придивлятимуться уважно, донецьке вугілля хвалитимуть, а почувши про норми виробітку й зарплату шахтарів, знизуватимуть недовірливо плечима і тоді їх треба буде «бити фактами».

Він не помилився. Шотландські шахтарі, стримані, зосереджені, навіть дещо похмурі, звичайні робочі люди, здебільшого вели себе так, як і інші закордонні делегації. Виходив «за норму» тільки містер Морчісон. Він не особливо приглядався до всього, не виявляв недовіри і не дуже розчулювався. Він тільки захоплювався. Сявав посмішкою, яка не сходила з його обличчя, метушився, крутився і... знову захоплювався. Запитаннями сипав так, що інші за ним вряди-годи могли тільки вставити слово. А між двома запитаннями встигав ще пожалкувати за тим, що в них не вистачить часу всього як слід оглянути, бо ще сьогодні мусять бути в іншому місці.

Федір Артемович, який звик собі уявляти англійців загалом стриманими і скупими на слово, тільки плечима знизував. «Не схожий, ой, не схожий він зовсім на шахтаря. Якийсь тобі бізнесмен, та й годі»,— думав про себе.

Старий ще більше відстав і, коли вже підходили до клубу, опинився позаду делегації. Тут, пропускаючи людей у двері, звернув увагу на одне обличчя, на якому неначебто назавжди застиг вираз суму. То був робітник-шахтар. Помилитися він не міг. Довгасте сухорляве обличчя під чорним беретом, запалі сіруваті щоки з невитравними слідами вугільного пилу, сутула спина, звислі вздовж худого тіла довгі, з широкими, розбитими працею долонями руки, повільна хитка хода. Був він високий, мабуть, вищий за всіх присутніх. Чорний простий костюм висів на його худій кощавій постаті, як на вішалці. «Справжній шахтар,— промайнула думка у Федора Артемовича.— Цікаво, що він думає, якими очима дивиться на нас?»

А «справжній шахтар» мовчки ходив позаду всіх, повільний, стриманий у руках. І тільки, коли слухав чужу розмову, злегка витягав шию і повертав до співбесідника праве вухо. Слухав уважно і пильно, але обличчя залишалось нерухомим — таким же замкненим і сумним.

«Як кам'яний»,— подумав Мовчан і зацікавився цією людиною ще більше.

В гуртожитку, коли всі вийшли в коридор, «справжній шахтар», глибоко над чимсь замислившись, залишився в холостяцькій, чисто і з смаком прибраній кімнаті. Постояв якийсь час, потім, немов схаменувшись, здивовано озирнувся навколо і, коли нікого не побачив, неквапливо, з тим же замкненим виразом рушив до дверей.

Та ще в бібліотеці... В той час, як містер Морчісон, оточений членами делегації, виливав чергове захоплення над томами Діккенса і Байрона, які розшукав на полицях, густо заставлених книгами, «справжній шахтар», не помітивши погляду Федора Артемовича, повернувся назад. Скрадаючись, підійшов до шафи, що стояла біля входу, озирнувся і обережно, ледве торкаючись пальцями, провів рукою вздовж червоних обкладинок томів Леніна. Провів і глибоко зітхнув. А Мовчан одвернувся і, сам не знаючи чому, теж глибоко перевів подих.

Остаточно привернув до себе увагу і навіть серце Мовчана сумний шотландець уже в шахті. Хоч як поспішав містер Морчісон, все ж таки спуститися в забій не відмо-

вився. Правда, з умовою — тільки до однієї найближчої дільниці, де працював вугільний комбайн.

Сьогодні машину вів напарник Федора Артемовича — Горбань, і старий до роботи не втручався. В лаві він зупинився біля «справжнього шахтаря», мовчки спостерігаючи за всім.

Рівне сліпуче світло акумуляторів заливало простору лаву. Старому добре видно було, як одразу рвонувся вперед Морчісон. Заметушився, заахкав, захоплено зацмокав язиком, водночас очима й руками обмацуючи механізм. Перезирнулися і стримано посміхнулись радянські гірники. «Марку заводу шукає», — подумав Федір Артемович і собі посміхнувся, коли Горбань, зрозумівши, в чім справа, привітливим гостеві в потрібному місці.

— Вмикай, — наказав начальник, і за мить рівний, потужний гул, сплывши всю лаву, владно приглушив захоплені вигуки Морчісона.

З вантажника на конвейер нестримним широким струмом полилось вугілля. Мінячись в електричному світлі, переливаючись чорним масним блиском, потекла, заграла перед очима могутня вугільна ріка.

«Справжній шахтар» інстинктивно подався вперед, витягнув шию, збуджено знизав плечима і, майнувши широкими рукавами піджака, заплескав у долоні. За гулом машин тих оплесків не почув навіть Федір Артемович, який стояв поруч. Але захоплення гірника наче електричним струмом передалося іншим гостям. Вони теж почали гаряче плескати в долоні. Морчісон спочатку занепокоєно озирнувся навколо, потім широко посміхнувся й почав плескати й собі, як здавалося, найзавзятіше, найщиріше.

...В конторі начальника шахти розмова була короткою. Містер Морчісон знову поспішав і хапався. «Справжній шахтар» знову сидів позаду всіх сумний і замкнений. На те, щоб оглянути шахтарське селище й поцікавитися, як живуть шахтарі і їх родини, Морчісон приділив усього сорок п'ять хвилин. Тоді парторг Жуков запропонував для зручності розбитися на групи — по одному, по двоє. Екскурсоводів вистачало, а без перекладачів можна було обійтися — усе побачать і зрозуміють гості й так. Порада Жукова, як видно, не сподобалася Морчісонові. Вперше за весь час на обличчі в нього з'явився вираз занепокоєності і навіть розгубленості. Але заперечувати було пізно й незручно...

Вже не слухаючи того, як містер Морчісон наказував своїм не баритися, Федір Артемович взяв «справжнього шахтаря» за лікоть і повів до своєї машини...

За кілька хвилин гість опинився на чистому, обсадженому квітами подвір'ї. Стояв, переминаючись з ноги на ногу, і з незмінним виразом замкненості озирався навколо, оглядаючи гараж, будинок і квітник.

Та коли Федір Артемович повернувся від гаража, він помітив, що обличчя «справжнього шахтаря» нараз пом'якшало. Зараз воно ніби світилося зсередини і стало напрочуд лагідним. Що зворушило його? Федір Артемович глянув у той бік, куди дивився гість, і побачив Грицька. В самих трусах, стрункий, засмаглий на сонці хлопчак стояв на чистому асфальті біля водогінної колонки. Однією рукою качав воду, другою знизу затискував кран. Від того вода біла вгору, розходилась віялом, мінячись проти сонця барвами веселки, і спадала на Грицька рясним дощем. А він, пританцьовуючи босими ногами, вертів на всі боки стриженою головою, крутився, голосно сміючись від приємного холодного лоскоту.

— Грицю, поклич сюди тьотю Галю!

Хлопець озирнувся, тріпнув головою, посміхнувся і кинувся бігти.

— Тьотю Галю, тьотю Галю! — гукав він весело й дзвінко з порога.— Виходь на дипломатичну практику! Дідусь кличе!

Про те, що прибула делегація і яка делегація, він уже знав.

Гість провів хлопця поглядом і посміхнувся. Посмішка та була ледве помітна, замріяна і журлива.

— Галю, познайом нас. Ходимо кілька годин, а один одного так і не знаємо,— попросив Федір Артемович.

Від дверей наближалася дівчина в білому літньому убранні з товстою чорною косою, викладеною круг голови.

— Добридень! — сказала вона англійською мовою.

Гість якусь мить дивився на неї здивовано, потім, широко й привітно посміхнувшись, вклонився.

— Знайомтеся, це мій батько, Федір Артемович Мовчан.

— Джойс! — простягнув руку гість.

— А це моя дочка Галя,— в свою чергу познайомив їх Мовчан.— Студентка інституту іноземних мов. А це,— провів рукою по мокрій голові Грицька,— онук. Гостює в мене. Батько його — інженер, працює у Ворошиловграді... А тепер, познайомившись, прошу до нашої хати...

Джойс раптом невідомо чому насторожився. Ще раз чемно вклонився, але посмішка вже зникла з його обличчя.

З сіней Федір Артемович провів гостя не до вітальні, а до кухні.

Наталії Семенівні, ще досить міцній, огрядній жінці, це не сподобалось. Подаючи Джойсові руку, вона докірливо глянула на чоловіка:

— Хто ж людей по кухнях водить?

— Як потрібно, так і веду,— буркнув Мовчан.— А ти, замість того, щоб командувати, краще приготуй нам чогось закусити.

З невеличкої чистої кухні, через коридорчик, перейшли до спальні, звідти — до кімнати, заставленої квітами і шафами з книжками (тут жила дочка), потім знову повернулися до сіней і через вітальню пройшли до затишної, гарно вмебльованої їдальні з двома великими вікнами, що виходили на квітник.

Біля стола вже клопоталася Наталія Семенівна, розставляючи посуд. Галя й Грицько допомагали їй, і незабаром на столі з'явилися тарілки з шинкою та ковбасою, сир, масло, помідори, зашипіла на сковорідці свіжа яечня.

— Прошу до нашого стола,— привітно звернувся до гостя Мовчан, виставляючи пляшку золотистого коньяку.

Джойс зніяковіло відмовлявся. Потім, зрозумівши, що й відмовлятися незручно, присів.

— Вип'ємо за зустріч,— підніс чарку Федір Артемович.

Джойс простягнув руку і нараз, ніби що згадавши, одвів її. Здивований старий озирнувся на Галю.

На худому, землистому обличчі гостя проступив густий рум'янець.

— Пробачте, містер Мовчан,— тільки тепер зрозумівши, що повів себе незручно, ніяковіючи заговорив він.— Не зрозумійте мене якось не так... А тільки я хотів зразу ж про щось вас запитати, містер Мовчан...

— Прошу,— опустив руку Федір Артемович.

— Мені незручно, містер Мовчан... Але... Я гадав, що потраплю до справжнього шахтаря. Пробачте мені, містер Мовчан...

Старий здивовано опустився на стілець:

— А тепер, що ви думаєте? — запитав, гадаючи, що чимось образив гостя і не знаючи, чим саме.

А гість, ще більше ніяковіючи, безпорадно озираючись, розвів руками:

— Що думаю... Думаю, що були ви справді колись шахтарем, містер Мовчан, а тепер... тепер директор шахти? Начальник дільниці? Інженер?.. А може, профспілковий діяч...

Федір Артемович ляснув себе долонями по колінах і голосно, весело розсміявся:

— Он воно що... А я думав... Ну, а чого ж ви вважаєте, що я не справжній шахтар?

— Не подумайте, що я вам не хочу вірити, містер Мовчан. Але... скажіть, оцей котедж — ваша власність?

— Так.

— І машина?.. І потім... син у вас — інженер, дочка вчиться в інституті...

— ...А я звичайний шахтар. Працюю в шахті, добуваю, як і ви, вугілля... От ви подивіться сюди.

Жваво схопившись з місця, старий підвів гостя до відчиненого вікна і показав рукою вздовж вулиці шахтарського селища:

— От, містер Джойс, дивіться на цю вулицю. По один бік двадцять п'ять таких самісіньких котеджів і по другий — тридцять. А там он ще. Як ви думаєте, на якій шахті так багато директорів, інженерів і цих, як ви там сказали, профспілкових діячів? А потім ще ось...

Федір Артемович взяв гостеву руку в свою долоню.

Джойс дивився на кисті рук — одну сухорляву, з ревматичними вузлами на фалангах довгих пальців — свою і другу — широку й коротшу, але так само мозолясту, натружену, з такими ж, як і в нього, слідами роботи в шахті.

— Не думайте, що я вам не вірю. Я хочу вірити і вірю. Двадцять років я самостійно добуваю вугілля і скільки службовців має бути на шахті, знаю. Але... тепер, коли дозволите, я маю багато, дуже багато запитань до вас, містер Мовчан.

— Прошу, — повів гостя до столу Федір Артемович.

Перше запитання він, як і сподівався, відгадав наперед:

— Скільки ви заробляєте, містер Мовчан?

— Як коли. Іноді більше, іноді менше. Але в середньому виходить шість тисяч карбованців на місяць.

Джойс дістав з кишені блокнотик, узяв олівець. Одсунувши тарілку, швидко перевів карбованці на стерлінги. Перевів, і не вірячи собі, перевірив ще раз.

Видно було, що все те ніяк не вкладається в гостевій голіві, і тому Федір Артемович сказав:

— Галю, подай мою розрахункову книжку.

З книжки виходило, що Федір Артемович заробив шість тисяч карбованців не тільки в липні, а й у червні і в травні.

Джойс замовк і, опустивши голову на груди, глибоко замислився. Обличчя його набрало звичного сумного виразу.

— І тепер ще не віриться, містер Джойс?

— Пробачте, містер Мовчан. Як я можу не вірити?.. Але така колосальна цифра! Я не вперше цікавлюсь Радянським Союзом, але така цифра навіть у вас...

— Чого ж тут дивуватися? — Мовчан підсунув стільця ближче до гостя. — Ви знаєте, скільки я даю вугілля?

І він назвав таку неймовірну кількість тонн, яка в кілька десятків разів перекривала норму найдосвідченішого шотландського шахтаря, якого тільки знав Джойс.

— О-о-о! — тільки й зміг не то вигукнути, не то простогнати він.

— Не дивуйтеся. Ви бачили вугільний комбайн? Бачили, як він працює? Так от, на тому самому комбайні я й добуваю свою норму...

— О, о, так, містер Мовчан, — згадавши машину, яка захопила його, знову повеселішав Джойс. — Тепер я зрозумів... У нас теж багато говорять про соціалізм, але побачив оце я його вперше... А скажіть, містер Мовчан, кожен шахтар у вас так заробляє?

— Ні, не кожен. Правда, є на Донбасі такі машиністи комбайнів, що заробляють і більше за мене... Але багато хто заробляє й менше... Та заробіток у нас залежить від охоти й здібності кожного. А кожен може зробити, отже, й заробити більше. Кожен може підвищити, а то й змінити свою кваліфікацію. Здібних людей у нас висувають. Вчитися кожному є однакові можливості. Не лише на курсах, ні. Коли мій син вчився в гірничому інституті, держава взяла його на своє утримання. Дочка теж одержує державну стипендію. Я — потомствений шахтар, а внук у мене мріє стати художником. І стане, коли не лінуватиметься. Людину у нас, містер Джойс, цінять за працю, незалежно від того, де вона працює. Вченого-академіка і мене — шахтаря — нагороджують однаково: найвищою нагородою — орденом Леніна. За багатолітню шахтарську працю мені присвоєно звання почесного шахтаря, подаровано у власність цей будинок. А машину я купив на власні заощадження, сам вивчився водити її. На старість буду катати внуків...

— Дякую, містер Мовчан,— після короткої паузи, зовсім тихо промовив Джойс.— У вас я побачив оце тільки другу шахту. І мало сказати, що я захоплений. Що робиться у мене тут, містер Мовчан,— він ударив себе кулаком у сухі, запалі груди,— про це довго розповідати... Але я хочу ще щось запитати, містер Мовчан. Ви можете мені розповісти, коли вам не важко... У нас є ще хвилини двадцять часу... Ви можете мені розповісти, як ви особисто зробили свою...— Джойс запнувся, підшукуючи слова, не підшукав і, махнувши рукою, докінчив:— Свою, я не знаю, як це у вас зветься, одно слово, свою кар'єру?

— Кар'єру? — перепитав Мовчан, вчасно стримавши поспішку.— У нас це слово, дійсно, якоеь того... Але я вас зрозумів, містер Джойс. Я вам розповім те, що рідко коли розповідаю...

Оце селище і ця вулиця, яку ви бачите, містер Джойс, не завжди були такими, як зараз,— почав Мовчан.— В дитинстві — на все життя запам'яталося мені: там он були два цегляних будинки (управителя та інженерський), а навколо, скільки око сягає — пустка. Жодного деревця, жодного кущика чи струмочка. Взимку — чорний сніг, навесні і восени — невилазне болото, влітку — вітер і курява. А на цьому місці — купа шахтарських землянок. Дим з вогнища виходив з них просто в отвір стелі. Взимку — холодно, влітку — вогко і завжди — бруд, тіснота, хвороби. В одній такій землянці містилося дві-три родини. Не селище, а цвинтар з чорними могилками критих землею дахів землянок. І, звичайно, ні лікарні, ні лазні... І ми жили в такій землянці. Батько, мати, і нас, дітей,— четверо. Діда, який прийшов колись давно на шахту з села, вже не було з нами — помер. В той час, про який розповідаю, йшов мені дванадцятий рік. Я вже вибирав породу. Батько працював саночником. Вам не треба пояснювати, що то за робота... В той час, як я його пам'ятаю, Артема Мовчана, високого, передчасно постарілого, хоч йому не було ще й сорока років, на шахті знали всі. Був він людиною сміливою, як казали про нього, з характером. Нестримний і гарячий, не міг він терпіти ніякої кривди, заступався і за себе, і за інших. Шахтарі любили його, а начальство ненавиділо, навіть побоювалось.

«Артеме,— часто казав йому товстий, заплилий жиром артільник Когут, коли батько здіймав бучу в конторі, протестуючи проти несправедливих штрафів і безсоромних обрахунків,— не зносити тобі голови з таким характером.

Пропадеш і чхнути не встигнеш. У нас, знаєш, що за бунт буває? Сибір, от що!»

«Поки я на Сибір потраплю,— лаявся батько,— то ще тебе сторч головою в шурф спушу і контору твою рознесу, коли й далі людей обдиратимеш».

«Не задирайся з ними, Артеме,— плачучи, благала іноді мати.— Проти начальства воювати — все одно, що проти вітру піском сипати. Тобі ж очі й засипле».

«Відчепись, і без тебе нудно,— бурчав він.— Їм тільки промовч один раз, на все життя загнуждають. На похиле дерево всі кози скачуть».

То була чистісінька правда. Мало, що обраховували, знущались, вимотували всі жили на роботі, та до того ще й били. Били штейгери, бив артільник, били стражники. Не гребував тикати своїм білим випещеним кулачком у шахтарські зуби й француз — управитель шахти.

Одного разу в забої штейгерові Булкіну не догодив кріпильник. Здалося йому, що робітник густо ставить стояки й не жаліє хазяйського добра.

«Не можна рідше,— заперечував кріпильник,— корж обвалиться, людей приб'є».

«А я твоєї поради не питаю»,— розлючено промовив штейгер, розмахнувшись і вдаривши шахтаря в перенісся.

Кріпильник упав, стукнувся головою об виступ породи й замовк.

Батько, який усе те бачив, не витримав і, кинувши санки, схопив штейгера за горло. Той захрипів, посинів. Був би й задушив, коли б інші шахтарі, турбуючись батьковою долею, не відірвали його. Штейгер втік із шахти. Батько був дужий. І Булкін вирішив на цей раз не заводитися з ним, але злобу в собі затаїв.

Якось наприкінці зими батько захворів. Удень зайшов до нашої землянки штейгер. Я був тоді на роботі, мати кудись вийшла. В землянці коло хворого батька залишилось троє менших.

«Ти чому вилежуєшся?» — запитав сердито Булкін.

«Захворів, не бачиш, чи що?»

«А, так ми з похмілля, щоб на роботу не йти, вирішили захворіти?» — і, не довго думаючи, ударив батька кулаком у вухо.

Який не хворий був батько, але схопився він з полу і грудкою вугілля, яка попалась під руку, затопив штейгера в скроню. Потекла кров. Штейгер упав, потім підвівся, знову впав і рачки виліз на вулицю. Там зчинив галас. На

Його крик прибiгло двоє стражників. Вони теж не зважали на хворість. Тут же в землянці, під плач і лемент дітей, почали пороти батька канчуками. Він люто одбивався. Тоді повалили його додолу і почали топтати ногами. Били й топтали, ламаючи ребра, поки той знепритомнів. Коли повернулась мати, батько лежав на підлозі непритомний, залитий кров'ю і важко хрипів...

До пам'яті він так уже й не прийшов і за тиждень помер.

Шукати управи на вбивстві ніде було. Та й не до того. Ще коли батько вмирав, того ж дня штейгер прогнав мене з роботи. Матір теж нікуди не приймали. З голоду ми пішли жебратити. На материні благання повернути на роботу хоч мене самого й виплатити батьків заробіток за останній місяць і штейгер, і артільник відповідали:

«Дякуй богові, що чоловік твій поспішив умерти, а то не інакше, як топтати йому дорогу на Сибір за свій розбійницький характер. А грошей його у нас немає, пропив давно. І роботи теж...»

Під кінець зими ми поволі вмирали від холоду й голоду. Мати, набравшись з розпачу сміливості, вирішила прохати захисту в самого управителя. В конторі управитель бував рідко, шахтарів не приймав і говорити з ними не хотів.

Якось ранком, було це, пам'ятаю, вже напровесні, коли танув сніг, мати привела нас усіх до воріт шахти. Стала на коліна серед дороги, мене поставила праворуч себе просто в сніг, менших — Ганусю й Настю — ліворуч, а найменшого, півторарічного Грицька, взяла на руки. Так простояли ми з годину на мокрому почорнілому снігу. Повз нас, низько схиляючи голови, проходили шахтарі. Ніхто не питав, чому ми тут, ніхто не дивувався: картина була звична. Одвівши погляд убік, прошмигнув до контори Когут. І от, нарешті, на дорогу виїхали чорні з лакованим козирком сани, запряжені парою ситих сірих коней. Позаду, піднявши комір хутряної шуби, сидів сам управитель. Мати підняла вгору Грицька, дівчата голосно заплакали. Звертати було нікуди, і коні зупинилися за два кроки перед нами. Управитель вийшов з саней. Повне, рожевощоче обличчя його незадоволено скривилося:

«Хто такі і чого треба?» — сіпнув він знизу вгору пухнастими рудими вусами.

Мати злякалась. Слова з її горла виривалися здушено, важко. Нарешті вона не витримала і розридалась. Ще дужче заголосили дівчата. Мої ж очі були сухі. Тільки щоки й вуха палали так, неначе їх хто снігом натер. Мене души-

ли гнів і сором. Такий гнів і сором, що я й тепер, через багато років, відчуваю їх...

З воріт вибіг артільник Когут. Спиноючись навшпиньки, щоб дотягтися до високого управительського вуха, щось зашепотів.

«Мовчан? — голосно перепитав управитель. — Це той, котрий... важкий характер?.. Розбишак? — І сердито гукнув: — Немає в мене нічого для таких!»

Підібравши поли хутряної шуби, ніби боячись забруднити їх об нас, обминув матір і пішов до воріт.

Мати з безтямним зойком упала на дорогу. А я... Мені здалося, що я нараз осліп. Не бачив ні матері, ні сестер, ні шахти, тільки спину управителя, яка поволі віддалялась від мене, колихаючись на чорному снігу. Не пам'ятаю, як усе сталося. Не пам'ятаю, як опинилася в моїй руці грудка породи, як я жбурнув її що було сили навздогін управителю... Грудка врізалася йому в потилицю. Він підскочив і озирнувся. На мить майнуло переді мною червоне обличчя з пухнастими рудими вусами й переляканими виряченими очима... Я повернувся і навмання помчав у степ... У мене, як виявилось, містер Джойс, був теж важкий і непокірний характер. Тепер важко сказати, чим би я закінчив, коли б не революція...

Додому вже не повертався. Боявся, та, власне, й не було чого і куди повертатися. Сходив відтоді весь Донбас. Зазнав багато горя, ночував, не маючи притулку, в степу або під териконами, голодував. Блукав від шахти до шахти, шукаючи роботи. Вибрав, як і раніше, породу, коли підріс, став коногоном, потім кріпильником, але заробити стільки, щоб допомогти сім'ї, не міг. Сестри мої та брат незабаром помирали. Мати, як і я, ходила від шахти до шахти, шукаючи випадкових заробітків. Зростав я в темряві і сам був темний, злий і непокірний. Злився я на весь світ... У моєму безпритульному житті я не міг і не вмів зв'язатися з передовою революційною робітничою молоддю. А до горілки, карт і бешкетів звик рано і скоро здобув славу шибайголови, якому море по коліна...

Ні щирих друзів, ні старших наставників у житті я не мав і тому революцію зустрів, хоч і з величезною радістю і захопленням, але однобоко, насамперед, як велику помсту.

До того ж у першій сутичці з німецькими окупантами, беручи участь у шахтарському загоні самооборони, я був тяжко поранений, і це вибило мене з життя майже на два роки. Врятувала і виходила мене мати. Наприкінці двадцять

першого року я працював уже на своїй шахті вибійником. Відійшли в минуле революційні роки. На шахті встановлювався твердий радянський порядок. Ще мучило нас безробіття й нестатки, але життя входило в свої береги. Я мав роботу — і працювати вмів, але поки що залишався таким же темним, недисциплінованим і часто п'яним хлопцем з душею, скаліченою минулим життям. Був дуже нестримним, неврівноваженим. Начальство мало зі мною багато мороки, а мати — клопоту. Замість того, щоб спокійно жити на старість, вона часто плакала. То проп'ю всю зарплату, а то з десятником чи й інженером посварюсь і, замість того, щоб ставати в упряжку, іду до друзків у сусіднє селище. Кілька разів це мені сходило з рук. Мабуть, тому, що коли брався до роботи, працював добре, а може, й співчуття до мого минулого стримувало всіх. Та одного разу, коли прогуляв цілу зміну, десятник у нарядній не допустив мене до роботи.

«Тільки з дозволу начальника шахти»,— твердо сказав він.

«А ти що тут за влада така, щоб не допускати мене до роботи?»

«Влада не влада, а з витівками твоїми пора кінчати. Іди до начальника».

У мене ще не вивітрився хміль з голови. Відсторонивши десятника рукою, рушив до кліті. Він розсердився і спритно вихопив у мене обушок. Я кинувся на нього з кулаками. Нас одразу розвели. Проте справа оберталася зовсім погано. Як-не-як, а дійшло до бійки. Закони ж у той час у нас були ще військові. Вирішивши, що діло моє безнадійне, я, замість того, щоб іти до начальника, пішов до станційного буфету, знайшов друзків і знову напився.

Що було потім — не пам'ятаю. Знаю тільки, що опам'ятався аж на третій день. Прокинувся вранці і зрозумів, що лежу дома, в невеличкій кімнатці гуртожитку. Поволі згадав усе, що сталося. «Виженуть. Тепер уже неодмінно виженуть, коли не гірше...— подумав я і так гірко стало на серці.— Куди ж я тепер подінусь без шахти?»

А тут ще й мати:

«Ну що, догулявся? Що тепер робитимеш?»

«А й справді, що я тепер робитиму?» — від тієї думки стало мені так тяжко, що й на світ не дивився б. І тяжко й соромно, а тут ще нудить з похмілля, голова як не розскачється.

«Та помовчіть уже хоч ви»,— прошу матір.

Ні, не мовчатиму, поки не підеш зараз же до начальника, не покаєшся, не вблагаєш, щоб знову дозволив працювати.

І от середина дня. Всі працюють, а я, пом'ятий з похмілля, з синцем під оком, крадучись, іду селищем до начальника і боюсь, щоб мені кого не зустріти.

«Прийшов? — з докором зустрічає мене в приймальні секретарка, старенька Лідія Петрівна. — І не соромно?.. Сідай, почекаєш трохи. У начальника зараз Степан Григорович».

Цього мені тільки не вистачало, щоб у такому вигляді й стані побачив мене прославлений комісар шахтарського полку, теперішній секретар районного комітету партії.

Спочатку хотів утекти, та якось пересилив себе. «Що буде, те й буде», — вирішив і тихенько присів на стілець перед дверима кабінету. Підпер долонею щоку так, щоб секретар синця не помітив, коли виходитиме, похнюпив голову й чекаю.

Двері не причинені. Чути — гомонять двоє. На душі в мене каламуть, в голові — туман. Збираю до купи думки, а вони розповзаються, як мухи. Не знаю, що сказати начальникові. В груди заповзає страх... А розмова за дверима тим часом голоснішає. До мене долітають окремі слова. Раптом чую — називають моє прізвище. Напружую слух. Говорить начальник. Говорить про мене голосно й збуджено. Гнів і жаль бринять в його словах. Мені здається, що я лечу в якусь безодню.

«Бачиш, Гавриловичу, — нарешті, після довгої мовчанки заперечує йому Степан Григорович. — Життя його й без нас карало. Покарати людину дуже легко... А виховати... Руки в нас до всього не дістають ще. А дістануть, обов'язково дістануть! Бо в цьому й наша провина є. З людиною працювати треба, в душу їй заглянути. Характер, коли хочеш, характер знати й рахуватися з ним...»

Характер! Те слово ніби спалахом блискавки освітило переді мною давню, але незабуту картину: чорний сніг, дорога, мати на колінах і червона сита пика управителя. «Важкий характер!»

Коли в житті по-справжньому буває так, що іноді одне слово душу перевертає людині, то ті слова секретаря по-справжньому перевернули мені всю душу.

Немов туга пружина раптом випросталася у мене в грудях, підкинула з стільця і понесла вперед. Широко розчинивши двері, я ввірвався до кабінету, не бачачи нікого:

«Не буду! Ніколи не буду! Працюватиму так, що за мною ніхто не встигне!..»

З того часу почалася, містер Джойс, моя «кар'єра». Кар'єра, яка вела мене від лікнепу до курсів, від обушка до відбійного молотка, від молотка до комбайна... Кар'єра, яка привела мене спочатку до комсомолу, а потім до партії... Бо секретар тоді своїми словами не тільки на роботу мене повернув, а душу скалічену вирівняв...

— Так... душу,— тихо й замріяно промовив Джойс.— «Найціннішим капіталом є люди»,— ці слова, містер Мовчан, ми, англійські шахтарі, теж знаємо...

Він зітхнув і глибоко замислився.

— Так чого ж ви засумували, містер Джойс.

— Я?.. Я порівнюю... я все порівнюю, містер Мовчан. Не тільки тому, що я от повернуся додому й... одно слово, ви мене розумієте. Не тільки тому... Ви спостерігали за нашим керівником делегації — містером Морчісоном?

Мовчан кивнув головою.

— Ви гадаєте, що він справжній шахтар?

— Звідки ж мені знати?

— Може, коли й був шахтарем, але я того не пам'ятаю. Уже понад десять років знаю його профспілковим діячем. І він непогано там у нас живе, цей містер Морчісон... Бачили, як він усім у вас захоплюється? Думаєте, то щиро? Даремно, містер Мовчан. У нас, по приїзді, він напише до газети, що ваш комбайн — не ваш, а американський, що ви голодуєте, містер Мовчан, бо вам недоплачують, забираючи ваші гроші на озброєння. От чому мені прикро ще більше, містер Мовчан...

— А ви,— здивовано кинув Федір Артемович.— На те ж ви й справжні шахтарі, щоб розкрити його брехні!

— Вам здається, що це легко? Думаєте, що можна написати до газети правду про Радянський Союз чи виступити на мітингу і розповісти про все? Так, я міг би це зробити, але... в мене, містер Мовчан, дружина і двоє дітей...

Федір Артемович знизав плечима. Стало досадно на себе, що розповів цій незнайомій людині те, про що навіть рідним рідко розповідав.

— Так, я зміг би це зробити, містер Мовчан. Але мені тоді скажуть, що у мене «важкий характер». А тред-юніон містера Морчісона не терпить важких характерів. Ви знаєте, що таке безробіття, містер Мовчан...

Забувши про те, що зараз він у якійсь мірі має бути дипломатом, Федір Артемович не стримав-таки своєї досади:

— Значить, не вистачить характеру, містер Джойс?

Обличчя Джойса ще більше посіріло. Очі стемніли. В кімнаті залягла важка, неприємна мовчанка...

— Ні,— раптом з несподіваною твердістю сказав Джойс, першим порушивши цю мовчанку.— Я це тільки до того, що нам не так легко. Але... у мене теж є свій характер, товаришу Мовчан!..

...Не позбувшись досади, викликаної кінцем розмови, Федір Артемович вів машину мовчки. Поруч нього сидів Джойс. Позаду вместилися Наталія Семенівна, Галя та Грицько. В руках у хлопця був великий букет червоних троянд.

Делегація шотландців, оточена великою групою радянських шахтарів, зібралася на клубному майданчику біля новенького синього автобуса. Стомлений і розварений спекою, містер Морчісон, обмахуючи обличчя зеленим капелюхом, виголошував прощальну промову. Незважаючи на піт, що стікав з його лисини й заливав очі, він жваво вимахував руками і сявав від задоволення. Дякував за гостинність і теплий прийом. Захоплювався, дякував і знову захоплювався... Проте букет червоних троянд на цей раз Мовчан вручив не йому, а Джойсові.

Прощаючись, шотландці заходили в автобус. Першим вбіг туди Морчісон. Всівшись біля відчиненого вікна, давав якісь розпорядження і вказівки своїм. Останнім, як і всюди, до дверей підійшов Джойс. Підійшов, круто повернувся і підніс догори руку з затиснутим у ній букетом:

— Друзі, дозвольте й мені сказати кілька слів,— промовив він неголосно.

Ті слова, певне, були не передбачені розпорядком, бо всі одразу насторожилися. Мовчан помітив, як шарпнувся, наче хто його вколов, Морчісон. Обличчя його стало заклопотаним і злим.

— Містер Морчісон сказав правду,— промовляв Джойс.— Ваше життя і ваша праця захопили нас. Та сказати тільки це — значить сказати дуже мало. Один день, який ми провели тут, став для нас справжньою школою. Але й цього мало. Здається мені, що я скажу зараз найголовніше: поки ви тут мирно працюєте, містери з Уолл-стріту і наші містери з Сіті готують проти Радянського Союзу нову війну...

Морчісон схопився з місця, пробіг вздовж автобуса до дверей, безпорадно розвів руками і знову сів. А Джойс говорив:

— ...Американські генерали перетворюють нашу країну на військову базу. Але ми, шахтарі, не хочемо тієї війни. І ми обіцяємо вам, що не тільки чесно й правдиво розповімо про ваше життя у нас, в Англії, ні, ми обіцяємо, що англійські шахтарі не будуть воювати проти радянських шахтарів! Ніхто, ніяка сила не примусить нас підняти зброю проти нашої надії, нашого майбутнього — Радянського Союзу.

Тріпнувши затиснутим в руці букетом червоних троянд, Джойс повернувся і зайшов до автобуса.

Морчісон замахав руками на водія, даючи знак від'їжджати.

Дружно заплескали в долоні і гості, і хазяїни. Забув аплодувати, здається, один тільки Федір Артемович. Стояв і невідривно, схвильовано дивився на Джойса. Тепер бачив лише його похилі плечі, які нагадували йому крила орла, готові щомиті розпростертися. Дивився, сповнений почуття гордості. Гордості, яка розчулила завжди стриманого Мовчана і владно рвалася назовні. Федір Артемович оглянувся і, важко опустивши на плече парторгу Жукову свою тверду руку, сказав:

— Характер, Павле Сергійовичу! Наш, справжній, шахтарський характер!..

1951 р.

НАРИСИ

НЬЮ-ЙОРК ЗБЛИЗЬКА

ЗУСТРІЧ

Ми прилетіли до Нью-Йорка літаком. З аеродрому до центра міста їхали автомашиною. Посеред великого мосту, який вів на острів Манхеттен, впав у вічі широкий транспарант. Розтягнутий поміж височезними поручнями здійсненого високо над землею і водою моста, він ніби увінчував триумфальну арку — ворота до велетенського чужого міста. Звиклий до наших написів — «Вітаємо в нашому місті!», чи «Ласкаво просимо!», я не сумнівався, що й тут бачу щось подібне. І... жорстоко помилився.

«Платіть 25 центів!» — по-діловому нагадував транспарант цієї своєрідної «триумфальної» арки над так званим Трайборобріджем (потрійним мостом)...

Пізніше ми в'їжджали до Нью-Йорка з південного заходу великим (до трьох кілометрів завдовжки) Голландським тунелем, що проходить попід річкою Гудзон. І тут, перед тим як ми мали пірнути в тунель, нам перегородили дорогу 8 чи 12 скляних будок, в кожній з яких сидів поліцейський. Великий транспарант над нашими головами знову «гостинно й привітно» закликав: «Платіть 25 центів!»

Шістьма лініями нескінченним потоком машини в'їжджали до Нью-Йорка і шістьма лініями виїжджали з нього. І кожна машина з цих потоків неодмінно проїздила повз скляну будку. Перед будкою водій притишував хід, з неї неквапливо висувалася рука в чорному рукаві, спритно брала на ходу у водія 25 центів або заздалегідь куплений на цю суму квиток, в будці дзенькав вимикач, і машина їхала далі.

Просто, звично, як «добридень» і «до побачення». І по-діловому!

Центи, складаючись у сотні тисяч і мільйони доларів, рікою текли до чиєїсь бездонної кишені...

Ще пізніше, коли ми їхали до Вашингтона, такі ж написи і такі ж скляні будки раптом притишували хід нашої машини посеред широкої і рівної як стріла автостради: «Платіть 25!.. Платіть 35!.. Платіть 50 центів!..»

А на вулицях Нью-Йорка, коли вам хочеться поставити свою машину край тротуару, перед вашими очима негайно виросте залізний стовпчик з невеличкою касою-копилкою.

до якої ви мусите кинути 10 центів. Десять центів — і червона стрілочка за склом каси здійметься догори, триматиметься так рівно годину. Хочете стояти більше — кидайте ще десять центів... Коли ж місця біля тротуару для вашої машини не знайдеться — до ваших послуг спеціальні майданчики, влаштовані на місці знесених будинків. Але тут за годину постою власник здере з вас від одного до двох доларів.

Сотні миль чудових гудронових чи асфальтових шляхів перед вашими очима — приватна власність. Величезний Трайборобрідж і всі підступи до нього — приватна власність (до речі, як і багато інших мостів у місті). На острові Лонг Айленд, у південній частині якого, власне, й розкинувся Нью-Йорк з п'ятьма округами, ви можете проїхати десятки кілометрів неподалеку від берега океану і ніде не наблизитись до самого берега, хоч і праворуч, і ліворуч від центральної дороги відходять через кожних 100—200 метрів такі ж, тільки коротші, асфальтовані дороги, що ведуть прямісінько до води. Та над кожною з них висить бляшана табличка, на якій чорним по жовтому написано: «Приватне».

Приватне тут усе — від посередніх черевиків у гарлемському магазині до стодвоповерхового будинку Емпайр білдинг. Приватні тут шляхи, будинки, тротуари, ліси, вода і навіть небо. Слово «приватне» в Америці — священне. Приватне — недоторканне і може переходити з рук в руки лише за долари. І Нью-Йорк, цей сучасний Вавілон капіталістичного світу, одразу, як тільки ви ступили на його поріг, одверто і недвозначно нагадує: за все тут треба платити... Без сентиментів — плати або йди, звідки прийшов...

УВА И ДІСНІСТЬ

— Як ви уявляєте собі Нью-Йорк?

Начитавшись книг, надивившись фото і кінофільмів, я б відповів на це питання (як і багато інших, хто не бачив цього міста на власні очі), не вагаючись: Нью-Йорк насамперед — місто хмарочосів...

І насправді, відповідаючи так, я, виявляється, помилився б зовсім не набагато, на якихось тільки 98—99 процентів...

Літак, що мчав вздовж помережаного безліччю острівців, проток і заток берега Атлантичного океану, перетнув ще одну чергову протоку і пішов на зниження.

— Острів Лонг Айленд,— повідомили пасажирів через внутрішню трансляцію.

Летимо над зеленою рівниною, густо поснованою звивистими лініями асфальтованих шляхів. Понад шляхами — ферми, котеджі, дачі, бензозаправні колонки, будинки, які утворюють вулиці, містечка, міста... Ще кілька хвилин — і під крилами літака все зливається в суцільний масив одно- дво- чи, найбільше, триповерхових будов. Навколо під нами, оточене зі сходу білою застиглою смугою океанського прибою, розкинулось аж до обрії якесь ніби суспільне котеджове місто.

— Нью-Йорк! — лунає з репродуктора.

Жадібно вдивляємось униз, шукаємо очима хмарочосів і бачимо ті ж самі низенькі, плескуваті зверху, поставлені впритул один до одного будиночки.

Минає ще кілька хвилин. Під крилами літака мерехтять ледь оповиті першою осінньою жовтизною зелені масиви, суцільні квадрати одно-і двосхилих, здебільшого білих дахів, затони, протоки, заводські димарі, і нарешті, попереду, прорізуючи синю імлу, здіймається вгору самотньою купкою білих гострячків Нью-Йорк хмарочосів.

Невеличка купка схожих (коли дивитися на них з літака) на незграбні обеліски якогось східного кладовища будинків, різко виділяючись і контрастуючи, стирчить посеред безкрайого моря дахів. Це — центральна частина острова Манхеттен.

Нью-Йорк, як уже було сказано, складається з п'яти міських округів: Бронкса, що розмістився на материку, Куїнса та Брукліна, розташованих у південній частині острова Лонг Айленд, Річмонда — на окремому великому острові Стейтен на південь від Лонг Айленда і, нарешті, Манхеттена — острова завдовжки близько двадцяти кілометрів. Манхеттен з усіх боків омивають ріки: Гудзон, Іст Рівер та Гарлем. Порівняно до чотирьох інших районів острів Манхеттен становить приблизно п'ятнадцяту чи двадцятую частину всього Нью-Йорка. Відповідно дві купки хмарочосів у центрі та на південному розі острова становлять лише одну чи дві сотих усієї території міста.

Нью-Йорк, який давно вже злився з безліччю приміських селищ, є фактично найбільшим містом світу. В ньому налічується понад 13 мільйонів жителів.

І все ж центр, серце міста, те, що всі ми звикли уявляти власне Нью-Йорком, розташований у найменшому з п'яти його округів, на острові Манхеттен.

Манхеттен чітко розлінований сіткою вулиць. Впдовж острова пролягають довжелезні (до 20 кілометрів) авеню. Впоперек перетинають їх кілька десятків стрітів. І лише одна нью-йоркська вулиця — Бродвей, про яку Маяковський писав, що вона йому подобається своєю непокірністю, справді не дотримується ніяких правил симетрії і перетинає місто по нерівній, дуже покрученій діагоналі.

Авеню і стріти, за винятком Бродвея, Парк-авеню, Медісона, Ліксінгтона, Очар-стріт, вулиці Франкліна Рузвельта і ще буквально кількох, назв не мають, і розпізнають їх за номерами.

Посеред острова зеленіє прямокутник Централ-парку. Він поділяє місто на західну і східну частини. Грунт парку (як, власне, і всього острова) кам'янистий, скелястий. Дерева ростуть обрідні й не дуже пишні. Є кілька мальовничих озер, кільканадцять позеленілих від окису (під європейську старовину), випадково і безсистемно розкиданих пам'ятників: Шіллеру, Шекспіру, якимсь місцевим генералам, якомусь піхотному полкові, що мало не весь загинув у вісімнадцятому році. Тут же військове кладовище — кілька десятків розкиданих по траві малесеньких гранчастих мармурових трикутників.

Найістотнішою окрасою парку, що вражає відвідувача і милує око, є безліч сірих американських білочок. Білочки майже не знають, що таке страх. Зграйками, по три-чотири, вони переслідують вас на алеях і, побачивши у ваших руках якусь річ, стрибають на плечі, спритно видираються, чіпляючись за одяг, аж до обличчя, випрошуючи цукерку чи якісь інші ласощі.

Того, хто любить живу природу, особливо мисливця, в Нью-Йорку не можуть не вразити природознавчий музей, в якому зібрано і вміщено в умови найближчі до природи ледве чи не всіх тварин світу, і протока та затоки поміж Бронксом і Куїнсом. Тут, в середині величезного міста, починаючи з вересня і, певне, всю зиму (принаймні ми спостерігали це щодня протягом грудня) можна побачити величезні табуни диких качок, які спокійно, мирно уживаються з потоками машин понад берегом і катерів та човнів на воді...

Однак гуляти в Централ-парку рекомендується вдень. Тоді вас переслідуватимуть там лише білочки та голуби. Увечері ж можуть переслідувати й гангстери. А голуби і гангстери — речі, як відомо, різко полярні. І, наприклад, постійний представник в ООН та ще й принц Непалу ціл-

ком впевнився в цьому, завітавши якомсь у вересні до парку після 9-ї години вечора. Наука ця коштувала йому кількох ножових ран та кількох десятків доларів. Нью-йоркські гангстери мали собі з того досаду (вони дуже не люблять, коли у клієнта мало доларів), нью-йоркські газетярі — чергову сенсацію, а американські власті — мороку і неприємність.

Але такі вже закони отого американського способу життя!.. І коли після тримісячного перебування в Нью-Йорку доводиться відповідати на запитання, що ж найглибше запало в пам'ять і найбільше вразило в цьому місті, мимоволі замислюєшся, відчуваючи, як важко коротко і вичерпно відповісти на це. І мимоволі на думку тобі спадають неполохані білочки та голуби і неполохані гангстери. (Тільки за час нашого перебування просто серед білого дня в місті вчинено кілька пограбувань ювелірних магазинів, відбулася пригода з непальським принцом, вбито у наймоднішій перукарні голову «синдикату вбивць» Анастасія тощо).

Так, Нью-Йорк — місто разючих контрастів... Мільярдер, в руках якого скупчені багатства половини міста, і бездомний безробітний, який на очах дипломатів усього світу порпається в урні для сміття якраз навпроти будинку ООН... Напівзруйновані хижки поруч з хмарочосами Уолл-стріту...

ЦЕНТР ЦЕНТРУ

Частина міста десь поміж 34-ю і 36-ю стріт. Сорок друга стріт, центральний Бродвей, Американ-авеню, Парк-авеню, П'ята авеню... Центральна група хмарочосів, центральна частина розважальних кварталів Бродвея, так звані аристократичні квартали в районі Централ-парку. Вінчають цей район Емпайр стейт білдінг — будинок на сто два поверхи (разом з телевізійною вишкою — 449 метрів) і Крейслер білдінг на 77 поверхів. Обидва ці, найвищі в усьому місті, будинки своєю формою нагадують збільшене до велетенських розмірів шило з гранчастою колодочкою. Кругло-гранчаста колодочка — самий будинок — наскрізь світиться густими стільниками вікон. Шило — високий шпиль, який звужується і загострюється вгорі.

Хмарочосами в Нью-Йорку називають будинки, які налічують більше, ніж сорок поверхів. Всього в місті таких будинків коло тридцяти. Переважна більшість їх зосереджена в центрі Манхеттена. Крім згаданих уже, кілька з них

розкидано вздовж 42-ї стріт та сусідніх стрітів у так званому Рокфеллер центрі на Америкен-авеню. Ніякого чіткого архітектурного ансамбля група хмарочосів центру не становить. Коли дивишся на цей район з літака або з високих мостів Вільямсбургбрідж чи Трайборобрідж, здається, що бачиш безладну купу гранчастих кам'яних брил, безладно розкиданих, немов після землетрусу. Крім шиловидної, хмарочоси мають ще приблизно такі, з дозволу сказати, архітектурні форми: форма погано обтесаної прямокутної брили; форма плескуватої і розтягнутої в ширину надгробної плити, поставленої сторч; форма гранчастого олівця, часом з несподіваною прямокутною скринєю, встановленою на самому гострічку того олівця (на 42-й стріт); форма зрізаної зверху піраміди з поверхами-східцями, які все звужуються догори; і, нарешті, одверта форма прямокутної сірникової коробки, зразком якої може бути висотний 38-поверховий будинок ООН і ще кілька вищих будинків у районі 42-ї стріт.

За своїми «стильовими» ознаками хмарочоси досить помітно поділяються на три типи, породжені не так задумом архітектора, як духом часу. Найстаріші з хмарочосів — здебільшого прямокутні, з якимисьь кволими потугами на архітектурне оформлення високих голих стін десь аж на самій вершині. Ті невідомо якого стилю прикраси пасують прямокутним брилам приблизно так, як корові сідло.

Хмарочоси, так би мовити, середнього віку здебільшого мають форму піраміди, яка звужується догори східцями. Трапляються серед них теж східчасті, але якоїсь невизначеної, чудернацької, химерної форми; вони сходять з широкої основи на вузький прямокутничок без жодної системи, так, наче боки цього будинку безладно, хто як потрапив, без плану і думки, одколювали долотами, а то й ломами.

Найновіші хмарочоси наближаються до форми гладенької сірникової коробочки або шпичастої, майже готичної каланчі (тільки без готичної легкості і стрімкості). Найприємнішими на вигляд є, на нашу думку, вже згадувані Емпайр і Крейслер білдинги та ще зо два хмарочоси на 42-й стріт. Правда, імпонують останні не так своєю дуже примітивною (хоч і чітко симетричною) формою, як матеріалом. Будинки ці, облямовані внизу темним чи темно-коричневим полірованим гранітом, здіймаються вгору блискучою, легкою конструкцією своїх десятків поверхів, наче відлитих із суцільного скла та алюмінію...

Заповнені хмарочоси всередині переважно банківськими конторами і так званими «офісами», тобто офіційними дер-

жавними і здебільшого приватними комерційними установами з тисячами і десятками тисяч службовців. В нижчих, перших поверхах цих недоладних гігантів, як правило, розташовані магазини.

Хмарочоси — не тільки примхи мільярдера чи збожеволілого архітектора. Під ними дуже міцна економічна основа: треба вигнати будинок якомога вище, щоб витиснути якнайбільше прибутку з невеликої міської земельної ділянки. А земельні ділянки в центрі міста коштують надзвичайно дорого. До того ж і ґрунт скелястого Манхеттену — міцний, гранітний — дуже зручна і міцна основа для найвищих хмарочосів...

В центральній частині міста будинки взагалі високі, на двадцять і більше поверхів. 42-а стріт, на початку якої над річкою Іст Рівер (Східна ріка) стоїть тридцятивосьмиповерхова сірникова коробка ООН, — одна з найкращих і найбагатших вулиць Нью-Йорка. Саме з цієї вулиці ми й почали своє перше знайомство з містом. В горловині вулиці по обидва боки — група висотних будинків, переважно готелів, так званий Тюдор-сіті. Трохи далі — згаданий уже хмарочос із скла та алюмінію з величезним, на цілий квартал, магазином-центовкою (універсальний промтоварно-продуктовий магазин стандартних розфасованих товарів і стандартних цін). Ще далі — центральний вокзал, перони, колії, поїзди якого сховалися десь глибоко під землею, а на поверхні вулиці стримить лише темний, важких обрисів будинок, який нічим не нагадує ні про поїзди, ні про звичайну вокзальну метушню. В усіх перших поверхах висотних будинків, коли тільки вони не зайняті банківськими конторами, — широкі, на всю стіну, дзеркальні вітрини великих магазинів. Одяг, взуття, галантерея, тютюн. Вітрини влаштовані так, що товари в них розкладені лише по рамці, і крізь широке, нічим не заставлене скло можна побачити найдальші куточки магазинів. На багатьох вітринах великі зазивні літери: «Сейл» (розпродаж по нібито знижених цінах). Поруч з вітринами магазинів звичайних — вітрини кількоповерхових універмагів, кафе, їдалень та ресторанів. Плитки й кухні ресторанів виперлись майже на самий тротуар. Одразу ж за склом, під самісіньким носом перехожих шкварчать котлети, біфштекси та шашлики, горять язика газового полум'я. Столики або прилавки, за якими здебільшого підкріпляються стоячи, ховаються десь у глибині, за розпеченими до червоного плитками. Головне тут — викликати у вас апетит, а столика ви вже потім знайдете...

Всі магазини напхані товарами і лінкуватими, що пересуваються як сонні мухи, продавцями. Покупців у магазинах не густо. Часом — один на двох-трьох продавців. Заходити до невеликих магазинів просто так, коли ви не збираєтесь там нічого купувати, навіть небезпечно, вірніш — незручно: на вас одразу ж накидається кілька чоловік (часто батько, мати, дочка, син) і, не чекаючи вашої згоди, починають розгортати перед вами різні непотрібні і нецікаві вам товари. Коли ж вам щось і здається потрібним чи сподобається, ціна на такий товар виявиться неймовірно високою, просто приголомшливо високою. Вражений, ви мовчки повертаєте до дверей... Однак, вас одразу ж хапають за рукав, починають умовляти, переконувати, знижуючи ціну одразу вдвічі...

На вузьких тротуарах вулиці вдень людей не густо. Тільки два рази на добу — вранці та між п'ятою та шостою годинами вечора — все місто буквально заливає людський потік. Виходять з установ сотні тисяч, а то й мільйони службовців.

Попід тротуарами густо в один-два ряди стоять автомашини. Серединою — повільно, зупиняючись на кожному розі, — тече потік таксі, просто автомашин, вантажних машин і важких великих автобусів. Вдень рух на вулиці (і машин і людей однаково) регулюється сигналами червоних і зелених світофорів. Увечері, коли на вулиці виходять юрби службовців, на перехрестя стають поліцейські. Загалом вулиця, як майже скрізь в Нью-Йорку, вузька. Будинки переважно висотні. Можна спостерігати цілі квартали міста, на вулиці яких навіть влітку протягом дня ні разу не зазирне сонячний промінчик. Над головами людей весь час висить, не розвіюючись, синій їдкий туманець бензинового перегару. Повітря вогке й важке. Сонце заступає мерехтлива світляна реклама. І чим ближче до центру, туди, де 42-а стріт перетинає Бродвей, тим реклама яскравіша і нестерпніша. На перехресті, в центрі Бродвея, вона така яскрава, що від неї з незвички паморочиться голова.

На розі — незграбний висотний будинок редакції газети «Нью-Йорк таймс». Останні вісті тут, як блискавки, мчать в рогу на риг через усю стіну будинку вогненними літерами.

Бродвей сяє, мерехтить, вибухає вогнями всіх кольорів спектра. В районі 42-ї стріт Бродвей — вулиця розваг, сущільна святкова оргія електричної реклами. Ось, розіп'явшись на кілька поверхів хмарочоса, вимахує червоними вог-

ненними крилами орел. Ось, влаштувавшись на цілу стіну п'ятнадцятиповерхового будинку, людська голова щохвилини підносить до рота цигарку і, округливши губи, випускає цівку диму, яка пасувала б до доброго заводського димаря. Мигтять перед очима якісь вогненні сегменти й колеса, біжить на місці вогнений чоловік заввишки з десятиповерховий будинок, мерехтять вогненні красуні в електричних трусиках з довгими зелено-електричними косами. З височини сьомого поверху біжить на вулицю і зникає десь під тротуаром, немов справжнісінький, метрів на сто завширшки, водоспад. Обабіч вулиці, буквально впритул один до одного, — десятки кінотеатрів. Тут же — синерама, десятки магазинів, які торгують різними іграшками для дорослих: сюрпризами, несподіванками, речами-жартами, здебільшого банальними і мало естетичними.

Особливо ж б'є в очі кінореклама. На рівні других поверхів над входами до кінозалів, не зупиняючись і на мить, течуть широчезні вогненні ріки з різнокольорових електроламп. Нижче — електричні силуети кінозірок впереміж з фото напівоголених жінок, живих, убитих і таких, що їх саме ріжуть на ваших очах якісь типи в чорних масках... Одне слово, куди б ви не глянули, — всюди в очі вам б'є блиск, обіцянка найрізноманітніших розваг та веселощів, багатства. Тисячі приємностей обіцяють вам привітні негри, запрошуючи до кабаре, в якому чекають тільки на ваш прихід красуні танцюристки. Фото цих постійних партнерш у танцях висять тут же у вітрині. Цілі юрби збираються біля вітрини синерами, за склом якої демонструє свій височезний (метрів на три) зріст якийсь чоловік у східному одязі з чалмою на голові.

Стомлені й засліплені усім баченим та почутим, ви повертаєте праворуч і вузькими, захаращеними машинами стрітами виходите до вулиць, які тягнуться вздовж Центрального парку. П'ята авеню, Медісон, Парк-авеню. Це тихі, порівняно охайні квартали міської аристократії. Їх тут так і називають — аристократичні квартали. Високі, але не висотні будинки, подекуди навіть дерева і кволі, ніби прибиті якимсь темним дощем, квіти та кущі. Розкішні магазини з найрізноманітнішими товарами. Магазини, в яких ви, напевне, можете купити майже все, що тільки існує на земній кулі. І всі ці магазини (від найбагатших — ювелірних до відомого тут магазину модного собачого одягу та стильних меблів) завжди, коли не глянь, порожні. Ну, буквально жодного покупця! А ціни (недаремно ж аристократичний квартал!)

удвоє, а то й утрое вищі за ті, що на 42-й стріт чи навіть Бродвей.

Одне слово — все тут аристократичне, от тільки повітря таке ж важке, як і скрізь в Нью-Йорку, задушливе. Якийсь сморід весь час висить над містом. Сморід бензинового перегару, гнилих водоростей океанських заток, брудних причалів та складів вздовж Гудзону і ще чогось, поки що вам, знайомому тільки з аристократичними кварталами, не зрозумілого...

Правда, мешканцям аристократичних кварталів до того, яке на вулиці повітря, порівняно мало діла. Кожен з розташованих тут старіших, цегляних, і новіших, з білими, часто скляними стінами і легкими, химерно зламаними модерними лініями, будинків обладнаних пристроєм для конденсації повітря, так званим «кондейшеном». І байдуже, вогко чи сухо надворі, спека там, задуха чи холод,— у квартири цих будинків подається завжди рівне, потрібної для людини вологості, температури і чистоти повітря...

Десь на Парк-авеню чи Медісоні ви можете спуститися до нью-йоркського метро, яке тут зветься «сабвеєм», і за кільканадцять хвилин опинитися на південному розі острова Манхеттен в районі Уолл-стріту — районі скупчення другої, значно меншої і нижчої групи хмарочосів. Район Уолл-стріту порівняно невеликий. Кілька вузеньких вулиць-ущелин. Сама знаменита Уолл-стріт — вузенька, обсаджена суцільною стіною сірих висотних будинків, простягнулася на дві-три сотні метрів від Бродвея до Іст-Рівер. На початку цієї сірої, як ущелина в горах, вулиці — державна скарбниця США, і перед нею на весь зріст великий пам'ятник Вашингтонові. Всі інші будинки зайняті конторами банків. Навпроти, через Бродвей — біржа і невеличка, старенька порівняно, готична церківця з давнім, як на Нью-Йорк, кладовищем, де похований знаменитий винахідник Р. Фултон.

Південний ріг острова закінчується набережною з широкими, обсадженими обрідними деревами алеями і рядами важких лав. Вдалині, в протоці, бовваніє статуя Свободи. Між берегом і статуєю курсує скромний пароплавець для екскурсантів.

«Сабвей» порівняно з московським метро — мілка, непривітна підземна нора. Все тут — підлога, стіни, стелі, вагони, навіть рундучки з кока-кола та «гарячою собакою» (бутерброд з сосискою) здається засипаним якоюсь липкою сіруватою сажею. Лави у вагонах обшарпані, в багатьох навіть

протерті. Кожен вільний клаптик площі на стінах і під сте-
лею вагона заклеєний яскравими і барвистими папірцями
найрізноманітніших реклам...

Однак «сабвеєм» ми проїжджали вже значно пізніше:
вперше той десяток кілометрів, який відділяє центр міста
від Уолл-стріту, ми вирішили пройти пішки... Подорож ця
допомогла нам зрозуміти, звідкіля береться в повітрі Нью-
Йорку сморід і ще багато чого іншого. Перед нашими очима
розкрилася зовсім інша, не схожа на бачену до цього, кар-
тина життя великого міста.

ДАУНТАУН

Даунтаун — величезний район міста на південь від цен-
тру. Тягнеться він майже до самого Уолл-стріту, облямова-
ний зі сходу вузьенькою смугою високих цегляних будинків
понад Іст-Рівер і корабельними причалами на заході понад
Гудзоном.

Даунтаун — низовина міста, сказати б по-нашому — По-
діл. Тільки на відміну від київського Подолу найхарактерні-
шою ознакою цього району є сморід. Його ви відчуваєте ще
в центрі. І чим далі відходите від центру, заглиблюючись
в брудні вулиці Даунтауна, тим сморід густішає. І нарешті,
десь в районі величезного мосту Вільямсбургбрідж, вам по-
чинає здаватися, що ви потрапили до якоїсь задушливої
клоаки. Рятуючись від нестерпної, гидкої задухи, ви скоріше
сходите на високий міст і з височини більш як десятиповер-
хового будинку озираєтесь назад... Бачите море брудно-
рудих, наполовину і щент зруйнованих кількадеверхових
будинків. Перед вами — трущоби Даунтауна, одного з кіль-
кох центрів бруду і злиднів у Нью-Йорку...

Постоявши деякий час і передихнувши, сходимо вниз.

Досить широка, надзвичайно брудна і смердюча вулиця.
Попід тротуари, десь у напрямі Іст-Рівер, повільно спливає
двома річищами чорна твань. На тротуарі ноги грузнуть в
гниючих покидьках і мокрому смітті. Сморід і якийсь їдкий
дим забивають з незвички подих і видають очі... Чорна
поколупана стіна високого будинку, невеличка, також чорна
від схожої на сажу пилуки, вітрина. Виявляється — мага-
зин. Заглядаємо всередину. Одяг — драні, латані, брудні
піджаки, штани, пальто. Все це звалено просто на купу. По-
купців і тут, як і в аристократичних кварталах, не видно.
І це єдине, що споріднює цю задушливу, із спертим по-
вітрям нору з сяючими універмагами Бродвея. А от

і «бізнесмен» — старий, висхлий чоловік. Він сидить на купі «краму» і, сидючи, спить...

Потім ще одні скляні двері, ще один «бізнесмен», ще одна крамниця, цього разу продуктова. Продукти — м'ясні та овочеві покидьки. Брудні, зацвілі, такі, що до них і доторкнутися гидко.

А ось на засміченому тротуарі стоїть громадянин «вільного світу» у вузеньких, модних, аж лискучих від бруду штанях і драному, натягнутому на голе тіло піджачку і просить подати йому хоч кілька центів. Він не самотній. Далі, на розі, стоять ще троє таких. А на протилежному тротуарі сидить інвалід...

Через парадні двері, які не зачинялися вже, певне, років із тридцять, заходимо до одного з будинків. Дошки підлоги в парадному вичовгані, частина з них просто виламана. Винесено з рамою вікно на протилежній від дверей стіні розкриває нутрощі темного, як колодязь, надзвичайно брудного і смердючого подвір'я. Хиткі дерев'яні сходи, що ведуть до вищих поверхів, здається, от-от розсипляться. Частина вікон в будинку винесена (чи самі прогнили і випали) з рамами. Частина ще тримається. Однак в цьому будинку метушаться, вірніш, мляво ворухаються, «живуть» якісь похмурі і, певне, вже байдужі до всього люди. На нас вони не звертають жодної уваги, в їх очах жодної іскорки, жодного проблеску цікавості.

Подібні до вище описаного, зруйновані або напівзруйновані похмурі чорно-руді будинки тягнуться тут цілими кварталами на кілька кілометрів. І скрізь у них живуть люди. В кімнатах, скоріш схожих на нори, без водопроводу й каналізації, туляться цілі родини. В інших, витрачаючи останні загорьовані і нажебрані центи, влаштовуються сотні нічліжників.

Стоїш у центрі цих страшних трущоб, серед бруду, смороду, злиднів та горя — і тобі важко повірити, що за якихось кільканадцять кварталів звідси свердлять небо хмарочоси Уолл-стріту, що тут, в цьому ж таки місті, сяє вогнями Бродвей, виблискують вітрини 42-ї стріт і стоять збудовані за останнім зразком будівельної техніки і обладнані «кондейшенами» будинки аристократичних кварталів. Не ймеш віри, що ці виснажені злиднями люди живуть у країні, яка не без підстав хвастає своєю найпередовішою технікою. Тут зовсім відсутня каналізація, і всі нечистоти течуть вздовж вулиці, водопровід теж давно зруйнований, і повітря насичене міазмами. І все це в центрі Нью-Йорка, столиці

«всього цивілізованого світу», як люблять називати його американські газетярі. І це ж тільки один, і не найбільший, район міста! Район, про який (принаймні в нашій пресі) майже зовсім ніхто не згадував. Відвідувачі Нью-Йорка звертали свою увагу здебільшого на північ Манхеттена, де розкинувся чи не найбільший район трущоб, всесвітньовідомий Гарлем. А є ще Іст-Сайд, є й інші не менш страшні місця!

Однак, щоб мати уявлення про нью-йоркські трущоби, досить поглянути на один Даунтаун. А фактичний матеріал, цифри (хоч, напевне, і дуже занижені), дасть нам сама американська статистика. В Нью-Йорку близько 230 тисяч будинків без водопроводу й каналізації. Більш як десять тисяч будинків визнано зовсім не придатними під житло, і все ж люди в них живуть. Живуть навіть у тих будинках, які давно вже визнані муніципалітетом не тільки не придатними, але й небезпечними для життя людей, аварійними.

Вільних громадян Америки, які не мали не те що Емпайр білдінга, а навіть даху над головою, не те що сотні доларів, а навіть цента в кишені, ми побачили в тому ж Даунтауні. І мушу сказати, що не треба було довго міркувати, щоб зрозуміти, як живеться цим «вільним» людям...

Побачили ми їх на горезвісній вулиці Боуері мрячного осіннього ранку в кінці листопада. Над сквером на вулиці Боуері, як і над усім містом, клубочився туман...

Однак спочатку кілька слів про самий сквер... Гадаєте, дерева, що ронять долу мокре жовте листя? Фонтани?.. Лави для відпочинку і дитячий майданчик?.. Ні, цей сквер нічим не в'язався з нашим уявленням про сквери. Просто довгастий, засипаний сірою жужелицею майданчик. Голий і рівний, без жодної травинки, під якоюсь вищербленою і чорною від кіптяви глухою стіною.

Люди на цьому майданчику стояли, спершись плечима об стіну, юрмилась посередині більшими й меншими купками, прогулювалися вздовж скверика поодиночі й по двоє. Дехто сидів на кам'яному підмурку, ввібравши голову в плечі й заплющивши очі. Можливо, люди так спали. Ще інші читали роздерту на клапті газету. Якийсь із «щасливчиків» мав у своєму розпорядженні цілу секцію (16 сторінок) недільного випуску «Нью-Йорк таймс». Він розстелив її просто на жужелиці і, скоцюрбившись, приліг відпочити. Чоловік із п'ять обступили високу залізну скриньку для сміття і заклопотано порпалися в ній. Ще кілька повільно

снувало вздовж мокрого тротуару з очима, втупленими в землю, старанно шукаючи недопалки сигарет.

Було їх там чотириста, а може, й усі п'ятсот.

Стояла вогка й холодна погода. А вони всі були без теплого одягу, в самих блаженських піджачках або подертих і засмальцьованих орлонових светрах. І тільки дехто з «багатших» загортався в тонюсінький, як пелюстка, підроблений під гуму дощовик.

Вражав і країв серце уже самий вигляд цих людей. Висхлі маслакуваті постаті, обличчя з запалими, неголеними щоками. Одягнені в якесь перетіле лахміття, що звисає з плечей, як з вішалки. Згорблені спина, втуплені в землю, погаслі очі. Мляві, безвільні і якісь безнадійні рухи. І, що вражало найбільш, — тиша. Перед вами коло п'яти сотень людей — і жодного голосного слова, взагалі жодного живого людського голосу, наче перед вами тині, а не люди.

Однак то були живі люди. Тільки такі, що втратили вже всі засоби до існування. Безробітні, безпритульні й голодні. Вони, здається, втратили вже всяку надію на щось краще. І вже не мають охоти й сили навіть жебрати. Принаймні, коли ми пройшли зовсім близько від них з фотоапаратами через плече, на нас ніхто навіть не глянув.

Мимохіть майнула думка сфотографувати цей «сквер» і цих людей, але рука чомусь не звелася. Якось незручно, соромно було зупинитись і зводити на них, як то роблять американські репортери, байдуже скло апарата. Ніяково!..

Чого чекали тут оці безробітні й бездомні? Певне, вони й самі не відповіли б на це питання. Роботу вони втратили давно, давно втратили можливість одержувати мізерну допомогу на безробіття, давно не мають навіть даунтаунівського дірявого даху над головою. Більш того, ніхто з них не має навіть цента, щоб заплатити за нічліжку з вибитими шибками. І от «сквер» на вулиці Боуері став для них усім: біржею праці, житлом, місцем «розваг», клубом.

Таких знедолених, безпритульних людей, які опустилися на саме дно соціального капіталістичного пекла, на той час (лютий 1957 року) за даними статистики США в Нью-Йорку було близько півмільйона. Скільки їх було тоді по всій країні — не знаю.

На той же час офіційна статистика називала число безробітних у США — близько трьох мільйонів. Американська преса, не приховуючи цієї цифри, оптимістично пророкувала швидкий спад безробіття як явища цілком випадкового і тимчасового. Але пророцтва ці не оправдалися.

Російська білогвардійщина (від монархістів аж до власовців) та українська націоналістична контрреволюція (від гетьманців та петлюрівців аж до бандерівців) являють собою досить помітну пляму на американському (і, зокрема, нью-йоркському) способі життя.

Білогвардійщина в самому Нью-Йорку має кілька земляцтв та релігійних об'єднань, видає дві газетки — «Россию» і «Новое русское слово». Має кілька неперіодичних (аж до друкованих на машинці) листків і націоналістичний набрід. (Періодичні надходять сюди здебільшого з Філадельфії та Канади). Відсутність «великої преси» в Нью-Йорку українські націоналісти з успіхом надолужують тим, що мають власну корчму під назвою «Лис Микита» десь неподалеку від Бродвея.

Російська білогвардійська та українська націоналістична «преса» різняться між собою лише мовою (та й та, правда, дуже калічена). Напрямами ж вони схожі одна на одну, як близнюки. Та й напрямки ці зводяться, власне, до одного: хвалити «демократичну» Америку і оббрівувати Радянський Союз. Ні в похвальбі, ні в брехні ця, з дозволу сказати, преса меж не знає і доходить часто до повного абсурду, так що аж хазяям іноді стає незручно.

Слід сказати, що так ненавидіти свій народ і свою батьківщину, так оббрівувати її, як це роблять американські «патріоти єдиної неділимої» і петлюрівсько-бандерівські «самостійники» — ці недавні гітлерівські попихачі і теперішні служителі долара, певне, не могли і не вміли навіть найзапекліші і найлютіші яничари...

У вересні 1957 року, коли ми прибули до США, всю українську націоналістичну «пресу» саме корчило в пароксизмі «благородного» обурення. Брудні лайки та скажена ціна розліталися на всю Америку. І всі ті паперові громи та блискавки летіли ледве чи не цілий місяць у бік українського письменника, редактора журналу «Жовтень» у Львові Ю. С. Мельничука.

Річ у тому, що Ю. Мельничук незадовго перед тим викрив у двох своїх памфлетах нинішніх поклонників і захисників американського способу життя, націоналістичного писака Уласа Самчука та націоналістичного єпископа Мстислава (Степана Скрипника), як безпосередніх агентів гестапо, гітлерівських лакеїв і душителів українського трудового народу. Піднявши пизку незаперечних документів та

газетних виступів (які, до речі, не так далеко й сховані, так що все перевірити дуже просто), Мельничук навів багато вбивчих прикладів і свідчень ганебного служіння цих «письменників» та «єпископів» німецькому фашизмові, того, як вони, знайшовши притулок у нових, американських хаяів, удають з себе святих та божих.

Памфлети Мельничука — гострі, дошкульні і, головне, незаперечно доказові та глибоко аргументовані. І, господи, як же заверещало, заквакало, завирувало американське націоналістичне болото!

Що не газетка — то й стаття, що не стаття — то й гнів, «благородне» обурення... Як це так, посмів якийсь там Мельничук ображати націоналістичних «проводирів»?! Та чи сміє він, чи знає він, чи розуміє!.. Протест і «спростовання»... Спростовання, правда, дуже оригінальне, по-бандерівському ясне і лаконічне. Обмежувалося те «спростовання» самою тільки лайкою та ще погрозами. Факти, викладені у статтях Мельничука, спростувати нічим і ніяк. Все задокументовано і записано чорним по білому самими ж «героями» памфлетів. І, звичайно, бульварному листкові з гучною назвою «Свобода» тільки й лишалось, що вигукувати на адресу Мельничука: «Пиши-пиши! Допишешся! Буде тобі те, що й Галанові!» А сам Улас Самчук, скрививши міну ображеної невинності, теж у свою чергу пригрозив: «От хай він, мовляв, збереться на часі та опублікує все, що він написав на Україні за гітлерівської окупації, і тоді всі побачать, як несправедливо образив його Мельничук. А йому, мовляв, приховувати нічого...

Охолодила розпалені націоналістичні голови канадська українська прогресивна газета. У статті «Мовчи, глуха, менше гріха» газета прийшла «на допомогу» Самчукові. «Нащо нам, пане Самчук, чекати, заким ви видрукуєте оте все, що написали за гітлерівців? Ми вам допоможемо зробити це скоріш». І передрукувала цілу сторінку надрукованих свого часу в редакції Самчуком та Скрипником «Волині» ганебних антинародних статей, в яких Улас Самчук паплюжив український народ, підносив до небес Гітлера, молився на нього і вихваляв окупаційний фашистський режим на Україні.

Після такої «послуги» Самчукові націоналістичне болото, як по команді, замовкло і перестало квакати.

Однак не треба думати, що замовкло воно тому, що засоромилось, потрапивши в незручне становище. Ні. До цього націоналістичним писакам не звикати. Справа тут далеко

простіша. Холуї перестаралися, більше, ніж потрібно, розкрили себе і кинули тінь на своїх господарів. І господарі змушені були цикнути, подати команду своїй вірній, але дурноголовій челяді, щоб замовкла.

Таке трапляється тут частенько. І челядь не раз уже підводила своїх американських хазяїв, як кажуть, під монастир.

Щось подібне трапилося на наших очах і з холуями американського імперіалізму з білогвардійського табору.

Ось що можна знайти на сторінках газети «Новое русское слово» від 4 грудня 1957 року: «Объединенные нации действительно имеют уже одну огромную заслугу: они совершенно наглядно доказали, что никуда не годятся... Конечно, жаль, что идея, начавшаяся с Жан-Жака Руссо... закончилась Кришной Меноном и афро-азиатским блоком». І далі: «Жаль, что нельзя создать отдельные афро-азиатские нации. Тогда, может быть, удалось бы и нам создать другие, куда входили бы только свободные и культурные (читай «країни НАТО») государства».

Одне слово, ясніше не скажеш. Об'єднані Нації, що складалися б з США, Англії, Франції, Канади... ООН колоніалістів!.. От тільки б прибрати до рук Менонів і всіляких інших афро-азіатів! Справді, найзаповітніша мрія американських імперіалістів... Однак «російсько-американські патріоти», як і їх українські друзі, явно переборщили і виляпали те, про що даллєси мріють лише в подушку. Ні, не поздоровиться після такого виступу дячам з «Нового русского слова». Цикнуть на них американські добродійні дядечки так само, як цикнули і на українських націоналістів.

От тільки певно не можна сказати, як саме цикнуть. З рядовими біляками та жовтоблакитниками, яким за кожен «виступ» перепадає від поліції по п'ять доларів, простіше. Тим, як тільки хто переборщив, — гумовим кийком поміж роги, за ноги і під риву. Це ми знаємо достеменно. На власні очі бачили. А от з панами самчуками, єпископами мстиславами, керенськими, різними рибаківими і таке інше — невже теж поміж роги?.. Та нічого не попишеш — за ідею, за переконання не жаль і постраждати. А ідея у біляків та жовтоблакитників дуже чітка, навіть конкретно матеріалізована: долар!

За долар можна найнятись і гавкати на всякого, кого вкаже господар, за долар можна казати на біле — чорне, обляяти власну матір повією, цілуватися з найлютішим ворогом і загнати ніж у спину кожному. За прикладами далеко

ходити не треба. Та ж сама «Россия» (від 15 листопада 1957 року), після того як контрреволюційній наволочі наказано було об'єднатися в так звані «демонстрації протесту» з нагоди сорокаріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції, писала: «Венгры (читай — угорські фашисти), враждебно настроенные против России и русских, казалось, враждебно встретят русское (читай — білогвардійське) представительство»... Однак даремно боялися. Бо, коли господар наказав і заплатив, то «тревожный момент встречи прошел не только благополучно, но и с восторженными криками». Хоч і не все там обійшлося так гладенько. Тупцюючи на двадцяти метрах тротуару, які їм виділила поліція, російські, українські, угорські фашисти почали аж занадто виявляти свою «восторженность», переступили заборонену межу, і тоді мусили втрутитись опікуни-полісмени. «В результате было несколько ушибленных, одна женщина унесена на носилках и несколько арестованных»... Та то вже, як кажуть, дрібниці. Наслідки нечітко дотриманої хазяйської інструкції.

Таку зворушливу єдність «непримиренних», здавалося б, ворогів, можна ще бачити чи, вірніше, чути в Нью-Йорку, хоч би от з пів на другу до третьої години дня. В цей час протягом півтора годин одна з нью-йоркських радіостанцій передає в ефір польську, українську та російську націоналістичні радіопередачі. На кожен націоналістичний ніс по півгодини.

О пів на другу з радіоприймача обзивається хрипкий голос по-польськи: «Політичний комітет ООН більшістю 33 голосів проти 20 при 25 тих, що утрималися, прийняв резолюцію в кіпрському питанні... В Польщі комуністичними властями заарештовано тисячу студентів...» Потім пауза і далі: «Слухайте польську народну мелодію...»

Хрипка стерта пластинка, і за нею той же хрипкий голос:

«Настає осінь, час подумати про зимовий одяг. Добрі матеріали на зимові пальто і у великому виборі знайдете в мануфактурних магазинах братів Бекенштейнів...»

І так протягом півгодини: хрипкий голос, стерта пластинка і знову хрипкий голос, що рекламує магазини братів Бекенштейнів. На рекламу з тридцяти йде приблизно двадцять хвилин.

Та ось уже друга година — і починається українська передача. Знову той самий хрипкий голос:

«Політичний комітет ООН...».

«Слухайте українську народну пісню «Ой, що ж то за шум учинився», — пластинка.

«Надходить осінь... у великому виборі... в магазинах братів Бекенштейнів...».

О пів на третю — російська передача:

«Політичний комітет ООН» — хрипкий голос.

«Вдоль да по речке» — пластинка.

«...в магазинах братів Бекенштейнів...» — голос.

Нас зацікавило, чому це білогвардійські, білопольські та петлюрівські антисеміти так уперто рекламують магазини свреїв Бекенштейнів? Виявилось — антисеміти рекламують товари Бекенштейнів, а Бекенштейни субсидують півгодинні націоналістичні передачі антисемітів... Винятково зворушлива єдність! Єднання на принциповому, ідейному ґрунті — доларові.

От саме йому — всевладному доларові — з глибоких переконань і служать у США оті «наші землячки»...

ПРОМОВИСТІ ЖАРТИ

Американські бізнесмени, незважаючи на всю свою ділову заклопотаність, іноді люблять пожартувати. Представники урядових кіл США, а також діячі преси — теж люди не без гумору. Іноді жартують і вони. І, буває, їхні жарти бумерангом потрапляють в око самим жартунам, промовисто викриваючи справжню суть, цілі і завдання внутрішньої та зовнішньої політики урядових осіб, а також свідчать і про їх неабиякий цинізм...

14 грудня 1957 року, невдовзі після відомого вбивства відомого глави «синдикату вбивць» Анастасія, у США, в місті Апалачіні, відбувся «конгрес діячів» «відомої гангстерської організації «Мафія». «Конгрес», зрозуміло, був підпільним. І хоч тривав він протягом кількох днів, пройшов цілком спокійно, і поліції не пощастило затримати жодного з його учасників. Однак «роботу конгресу» досить широко і досить докладно висвітлювала американська преса. Так, з газет було відомо, що на конгрес із різних кінців США з'їхалося 60 гангстерів, що серед них було 27 «керівних членів» «Мафії» і що на конгресі обмірковувалося питання про розподіл різних сфер «імперії» убитого Альберто Анастасія...

Така поінформованість викликала законне здивування в читачів. «Звідкіля ви все це знаєте?» — запитували вони репортерів. «Ну, як, звідкіля, — жартома відповідали ті. — Звичайно ж від поліції!»

Телебачення в Америці важко назвати мистецтвом чи принаймні засобом, який би мав слугувати мистецтву. Просто це один з найновіших видів бізнесу. І, певне, тому, що найновіший, він і найбільш «удосконалений», найбільш пройнятий голою, нічим не прикритою «ідеєю» наживи...

Самі американські телевізори принципово нічим особливим не відрізняються. Є з зовсім маленькими екранами, є з трохи більшими. Є з зовсім великими і з ще більшими. Зображення передається чітко, хоч і не позбавлене іноді неприємного мерехтіння. Телеприймачем, яким ми користувалися протягом трьох місяців, можна було приймати передачі з дев'ятох каналів. Починалися передачі дуже рано, коли ми ще спали. І закінчувалися (якщо закінчувалися взагалі) десь близько третьої, коли ми вже спали. Складалося таке враження, що передачі тут не припиняються цілу добу.

Однак різниця поміж нашим та американським телебаченням навіть не в цьому. Вона в тому, як і що передають по нью-йоркському в даному разі телебаченню.

Припустимо, вдень прочитали у спеціальному додатку до «Нью-Йорк таймс», що о сьомій годині вечора по телебаченню третім каналом передаватимуть кінокартину «Блек кет» чи «Вервольф у Лондоні», яку з тих чи інших причин ви хочете подивитись. О сьомій включаєте ваш телевізор. Дійсно, починають демонструвати картину, яка зацікавила вас. Пропливають перед очима титри: заголовок, прізвища дійових осіб та виконавців, назва студії. Проходять перші кадри. Ви починаєте приглядатися до дійових осіб, ледве-ледве запам'ятовуючи їх. Минає п'ять хвилин, найбільше десять — і раптом... ні з того ні з сього весь екран заповнює пачка сигарет «Мальборо». До неї простягається чиясь рука. З'являється на екрані чоловік, який не має нічого спільного з героями вашого фільму. Ви здивовані, нічого не розумієте і навіть обурюєтесь. А чоловік уже закурив сигарету і смачно, через ніс випускає клубки диму. Вже з'явилась якась молода і красива жінка. Поцілувала в щоку того невідомого курця. «Ах, як приємно пахнуть сигарети «Мальборо»! Куріть тільки «Мальборо» — і всі жінки кохатимуть вас!» На цьому несподіване видіння зникає, і на екран повертаються герої вашого кінофільму. Та знов ненадовго. Минає ще 5—7 хвилин — і в телевізорі замість лондонського перевертня вже танцюють товсті сосиски на то-

неньких ніжках. За десять хвилин перед вами, як живі, ні на кого не одягнені, витанцьовують жіночі ліфики та панчохи. Ще за десять хвилин — черевики на чийхось ногах і без ніг. Потім — пальто, плаття, костюми, таблетки від головного болю, різні консерви, мотоцикли, велосипеди, човни, автомашини, аж до найновішої марки включно. І все це з регулярністю годинникового механізму через п'ять-сім, найбільше десять хвилин.

На перший раз з незвички у вас макітриться голова і від картини не залишається ніякого враження. Пізніше (нічого не вдієш) мусите потроху звикати...

Наївний і недосвідчений новачок, ви гадаєте, що так передають картини лише третім каналом! Включаєте по черзі всі дев'ять — і скрізь бачите те саме, скрізь за кілька хвилин наражаєтесь на рекламу.

Може, це тільки ввечері? Тоді включаєте телевізор зранку, коли передають мультиплікати для дітей. І знову та сама регулярна і настирлива реклама дитячих пелюшок, колик, іграшок і найрізноманітніших ласощів лізе вам у вічі. І так день і ніч по всіх дев'яти каналах, всі дні і всі місяці.

Реклама-бізнес проточила американське телебачення, як шашіль поточив старе трухляве ліжко. За три місяці перебування у США, за три місяці користування телевізором нам пощастило лише один-однісінький раз побачити півторагодинну передачу, якої щодесять хвилин не переривала реклама. То був виступ перед телеглядачами самого президента США Ейзенхауера під час появи над землею кулею другого радянського супутника. Однак і ця передача починалася з реклами американських пральних машин і закінчилася з останнім словом президента рекламою американського повітряного флоту.

Передають по американському телевізору дитячі мультиплікати, виступи скрипалів, співаків, джазів, акробатів, симфонічних оркестрів, кінні змагання, виступи політичних діячів, французьку боротьбу, бокс (найбільше), кресбі (щось на зразок французької боротьби, за правилами якої партнерові можна відкусити носа, відірвати вухо чи викрутити руки), нарешті, жіночий бокс, кінокартини і рекламу. Реклама в американському телевізорі забирає, певне, 60—70 процентів часу. Однак поглинула вона телебачення на всі 100 процентів.

Кіно американське — в основному теж бізнес.

Безперечно, що у США є і хороші, по-справжньому художні кінофільми. Однак на поверхню американського кіножиття вони не випливають, обличчя американської кінопродукції не становлять. І мені, на жаль, протягом тримісячного перебування в Нью-Йорку пощастило побачити лише один художній американський кінофільм. Італійські, які демонструються в спеціальному кінотеатрі, бачив. Французькі — теж. Є в Нью-Йорку і кінотеатр радянського фільму, який глядачі відвідують дуже охоче. А от побачити хоч кілька нечисленних художніх фільмів американського виробництва не дуже щастить.

А та кінопродукція, що каламутною повинню буквально заливає всі Сполучені Штати, з мистецтвом нічого спільного не має. То голісінький бізнес, засіб наживи і морального розкладу суспільства, калічення душ, ганьба сучасної Америки.

Вийдімо ще раз увечері на сяючі вогнями центральні квартали Бродвея. Прогляньмо нашвидку кінорекламу над залитими вогнями входами до кінотеатрів. Великі чорнобілі і кольорові плакати, електричні силуети. Ковбої, гангстери, роздягнуті і напівроздягнуті жінки. Стріляють, стріляються, ріжуть і ріжуться, танцюють, цілуються і знову стріляють. Заголовки картин: «Згвалтована», «Мумія», «Згвалтована і вбита», «Вампір», «Перевертень у Лондоні», «Мандрівка в жах», «Людина-звір», «Ворота до раю» і т. ін.

Трохи поживши в Нью-Йорку, побродивши по кінотеатрах та познайомившись з телепередачами, неважко класифікувати американську кінопродукцію по кількох групах. Чільне місце на екранах посідають фільми гангстерські, шпигунські і ковбойські (часом з домішкою індійської екзотики). Далі йдуть так звані фільми жахів, які виробляє, граючи в них перші ролі, якийсь маніяк Борис Карлов. Потім — напівпорнографічні і одверто порнографічні. І вже аж потім всілякі інші. Кожна з цих підгруп особливої деталізації не потребує. Одна картина схожа на одну, як чоботи з однієї колодки — від сюжету, манери гри і аж до декорацій включно. У гангстерських — в центрі історія убивства або пограбування (або того й того разом), або кількох убивств і одного згвалтування тощо. У шпигунських — пригоди одного (або кількох) шпигунів американ-

ських, чи пошуки та погоня американських детективів за шпигунами якоїсь іноземної розвідки. В ковбойських обов'язкові такі елементи: два молодих ковбої (один з яких підозрюється в крадіжці чи вбивстві), дівчина з таверни або дівчина індіанка, в яку обое закохані, містечко в преріях, таверна, шериф, коні, погоня, кілька вбивств, одна-дві пожежі і побиті пляшки з віскі та вином. В усіх трьох видах цієї продукції обов'язково підкреслюються сила, спритність, розум і всілякі інші якості американського чи взагалі англосакського супермена, від якого дуже, навіть на відстані, відгонить знайомим уже нам гітлерівсько-ніцшеанським юберменшем (надлюдиною).

До фільмів жахів, які фабрикує вже згадуваний Борис Карлов, людина, безперечно, з патологічними нахилами, належать картини: «Чорний кіт», «Перевертень у Лондоні», «Мумія», «Порт-Саїд», «Людина-звір», «Вампір» та багато інших. Сюжети тут більш різноманітні. Ось кілька з них. В Порт-Саїді оживає розкопана англійським вченим мумія якогось злочинця, в першу чергу душить свого «оживлювача» — вченого, а потім починає душити направо й наліво всіх інших, хто потрапляє під руки; в Лондоні опівночі, коли зійде місяць, у вченого-ботаніка тіло одразу заростає шерстю, з рота витикаються ікла, а на руках і ногах виростають кігті. Вчений вискакує на вулицю, вие на місяць і починає душити жінок (на цей раз лише жінок), які трапляються йому на шляху. Після десяти — п'ятнадцяти жертв надходить черга і до власної дружини, однак поліцейська куля кладе край пригодам Вервольфа. Вчений оживляє мерця, що був похований кілька десятиліть тому, оживлений випадково виявляється п'яницею, гвалтівником і злочинцем. Можете собі уявити, скільки за цим тягнеться убивств і які виходять з цього «пригоди»! Вбивства, різанина і гвалтування в цих фільмах подаються з граничним натуралізмом, так би мовити «на весь зріст». І все супроводиться нестерпною какофонією, розпачливим галасом і виттям... Доведено незаперечно, що ці фільми, які завжди передають по телебаченню проти ночі після одинадцятої години вечора, руйнують дитячу психіку.

Напівпорнографічні — здебільшого типу кіностради. Приперчена еротикою і порнографією клоунада. Ось зразок: на екрані вулиця міста. З'являються двоє — високий красень у модному костюмі і низенький, підтоптаний придуркуватий блазень. Високий хвалиться, що він здобув еліксир кохання, з допомогою якого йому підкориться перша-

ліпша жінка, і показує невеличку пляшечку. Блазень підстрибує від захоплення і просить все це продемонструвати. З'являється жінка. Високий підносить їй до носа пляшечку. Жінка на хвилину німіє, потім робить вкрай непристойний жест і падає в обійми високому. Так повторюється кілька разів. Блазень просить передати еліксир йому. Високий передає. З'являється жінка. Блазень підносить їй еліксир. Непристойний жест — і жінка падає в обійми... високому. Така невдача повторюється кілька раз, і тоді блазень просить високого, щоб той зник. Блазень тепер уже сам. Чергова жінка з'являється, але еліксир на неї вже не діє. Тоді блазень знімає з ноги драного черевика, підносить жінці до носа, і та чадіє і непритомніє від смороду. Блазень, як вовк, кидає собі на плечі непритомну і біжить з нею за лаштунки...

Просто порнографічні. До дверей у готелі підкрадається фотограф. За дверима пара. Сцена вкрай інтимна, і фотограф знімає її крізь щілину. Таких «картинок» демонструється у фільмі кілька десятків. Це, так би мовити, картини сюжетні. Здебільшого ж демонструються безсюжетні. Просто з'являється на екрані молода, красива жінка і, танцюючи, починає роздягатися. Коли роздягнеться зовсім — зникає з екрана, і на її місце з'являється інша. Таких «появ» у фільмі кілька десятків. А таких кінотеатрів у самому центрі Нью-Йорка — кілька...

З інших. У «Радіо-Сіті» — величезному, добре обладнаному і дорогому мюзик-холі, де виступає великий симфонічний оркестр, грає електричний орган, виступають куплетист, співак і танцюють 120 майже зовсім оголених герлс (дівчат), на початку показували новий фільм «Піжамна історія». В центрі — історія кохання робітниці мануфактурної фабрики і профспілкового організатора. Найбільше місця у фільмі приділено пікнікам та рок-н-ролу. Ідейне спрямування — показ досягнень «справжніх», які не втручаються в політику, американських профспілок та ще одверта реклама продукції великого мануфактурного комбінату.

В синерамі (так зветься в Нью-Йорку панорамне кіно) весь час демонструвалась одна кінокартина «Ворота до раю». Фільм документально-хронікальний. Група американських військових «суперменів» на величезному літаку військово-повітряного флоту США вирушає в мандри: Париж — Каїр — Кашмір — Непал. Основна частина фільму присвячується Непалу. Люди, краєвиди, слони, коронація непальського короля. Скрізь крупним планом американські

військові мандрівники. Вони дуже «окей», дуже веселі, товариські, всюди сунуть свого носа і скрізь їх нібито дуже радо і дуже гостинно зустрічають... Спостерігаючи цих бравих парубків, просто дивуєшся: чому це справді хтось заважає отаким симпатичним хлопцям прибрати до рук увесь світ? От ви тільки придивіться, які вони дотепні, оті супермени у військових погонах! Їхня хвалена машина не може пройти в горах Непалу. Тоді машину піднімають на довгі дрючки сотні тубільців, беруть собі на плечі й несуть на гору. А супермени сидять в машині, курять сигари і привітно махають з екрана руками до своїх земляків у залі. А ось один із суперменів відстав у горах, підбився і змушений залізти у велику, плетену з лози корзину, яку взяв собі на плечі босоногий тубілець. Обливаючись потом, тубілець повільно піднімається крутою стежкою вгору, супермен у корзині заснув, а супермени в залі доброзичливо і схвально регочуть. Знай, мовляв, наших...

ІНША ДУХОВНА ПОЖИВА СЕРЕДНЬОГО АМЕРИКАНЦЯ

Детективні, порнографічні та патологічні фільми жахів — не єдина духовна пожива американців.

Вулиці на кожному розі всіх перехресть, аптеки, так звані центовки і навіть продуктові магазини буквально засипані горами книжок і журналів. Книжки стандартні — невеликий «французький» формат, м'яка яскраво-кольорова обкладинка, блискуча, ніби лакована. На кожній майже обкладинці — малюнок. Гангстери в чорних масках, автоматичні пістолі, трупи з перерізними горлянками, напівроздягнені й зовсім роздягнені жінки... Не треба бути дуже мудрим і навіть довго вчитуватися в заголовки, щоб зрозуміти, що то за «література», яка мільйонними тиражами заливає місто. То література масового виробу, романи й повісті про гангстерів, шпигунів, убивць, садистів, гвалтівників, про найвишуканіші й найприголомшуючі, найгідкіші людські пороки, падіння та злочини... Коштують такі книжки порівняно дешево, дець близько 30—35 центів і не вище долара. І уникнути їх не можна ніде. Вони переслідують вас на вулиці, в метро, магазині, перукарні, їдальні, на бензозаправній колонці, в аптеці, фотоательє... Це найбільш поширена література у Сполучених Штатах Америки.

Однак неправдою було б, коли б ми твердили, що цим і обмежується друкована продукція в країні долара. Ні, весь світ знає велику американську літературу як класичну,

так і сучасну. І ця справжня література, звичайно, видається і продається в багатьох магазинах, у розкішних, часом просто чудових виданнях. Ми, наприклад, були в Нью-Йорку на виставці дитячої книги, яка принаймні тематикою своїх книг, багатством і типами видань, іменами класиків і видатних сучасних письменників світу справила на нас дуже приємне враження. Але... вся ця література духовною поживою середньому американцеві не служить і служити не може. Хороша книжка в Нью-Йорку коштує щонайдешевше три долари, в середньому — 10—15 доларів, а деякі з видань — 30 і навіть 50 доларів. Для робітника навіть високої кваліфікації, службовця та й дрібного крамаря ця література зовсім не приступна. Хоч-не-хоч юнакова рука тгнеться до яскравої обкладинки детектива, який коштує кільканадцять центів.

Крім детективів, у США видаються і буквально завалюють місто десятки, а може, й сотні (хто їх там порахує!), чорно-білих і кольорових, поліграфічно добре виконаних, порнографічних одверто чи майже порнографічних фотожурналів. Додайте до цього ще пачки фотографій еротичного характеру, яку ви можете купити мало не в кожному магазині, гральні карти з порнографічними зображеннями, десятки магазинів, які торгують речами побутового вжитку, але непристойно порнографічними за формою (ложки, чашки, різні іграшки, виделки тощо), десятки ж кабаре, крізь скляні двері яких видно аж на вулицю непристойні танці роздягнутих жінок, навіть саму напівпорнографічну рекламу та ще надзвичайно поширену, з дозволу сказати, «літературу» так званих нудистів, тобто людей, які, організувавшись у товариства, проповідують по всій Америці через порнографічні журнали такі гасла, як «Геть сором!», «Ходіть голими, як ходили наші прабатьки Адам і Єва!» — і ви зрозумієте весь жах тієї моральної отрути, яка розтліває буквально ціле молоде покоління Сполучених Штатів Америки, та й не тільки Сполучених Штатів.

Про наслідки цієї духовної поживи, цього морального розтління свідчить: число великих злочинів, які вчиняються щороку в США, зросло з 1 685 203 в 1946 році до 2 563 150 у 1956 році. Найбільше злочинів припадає на неповнолітніх, а однією з найголовніших причин злочинності серед молоді є той вплив, що його справляє на молодь детективна та порнографічна література і фотографії, які заповнили книжковий ринок США...

Торгівля цією кіно- і друкованою отрутою стала у США великим бізнесом. Брудні ділки на продажі фільмів, карт, листівок і журналів наживають мільйони. Злочинним бізнесом зовуть цю торгівлю американці. Тисячі батьків і матерів гаряче протестують проти неї, однак їх протести не дають ніяких наслідків. Уряд США не вживає буквально ніяких заходів щодо заборони чи навіть обмеження цієї страшної пошесті, цього чорного злочинного бізнесу.

ПРО РІЗДВЯНІ ДЗВОНИКИ ТА ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ З ПРИВОДУ СИСТЕМ І ТОГО, ХТО КОГО І В ЧОМУ МУСИТЬ НАЗДОГАНЯТИ

Прожили ми в Нью-Йорку три місяці. Багато чого побачили, почули й зрозуміли. Багато чого не встигли побачити, чогось не зрозуміли до кінця, щось, можливо, зрозуміли не так. Дечого, як, наприклад, сила і слабкість сучасної американської літератури чи помітне здичавіння та виродження сучасного живопису (чому може бути разючим прикладом Нью-Йоркський музей сучасного мистецтва), тут не торкалися зовсім.

І все ж те головніше, побачене і почуте, дає підстави дещо зіставити, порівняти і зробити для себе деякі висновки.

Американська пропаганда часто обвинувачує нас у багатьох «гріхах», таких, наприклад, як нівеляція та стандартизація смаків, обмеження особистості тощо. Затвердять, мовляв, у якомусь главку якийсь фасон плаття з бантиком, дивись — увесь Радянський Союз уже й засипано отими «директивними бантиками».

Та не будемо сперечатися з цього приводу. Можемо навіть погодитись: так, бували іноді в нас і «директивні бантики»... Та тільки скажемо, що саме при нашій системі той же директивний бантик легко й ліквідувати. Дрібниці все це! А головне полягає в тому, що саме завдяки нашій соціалістичній системі ми порівняно швидко, за якихось півтора десятка років, кардинально і назавжди ліквідували у себе безробіття. Завдяки соціалістичній системі ми ліквідували всі свої трущоби, залишені нам царизмом і німецькими окупантами. Спробували б ви, панове американці, здійснити таке у вашій країні з вашою системою!..

У нас за однокімнатну квартиру треба платити лише кілька десятків карбованців на місяць, а у вас, в Нью-Йорку, — до двохсот доларів¹. І це в той час, коли навіть

¹ Усе в цінах 1957 року.

кваліфікований робітник може заробити на місяць чотириста, щонайбільше шістсот доларів. А що, коли тому робітникові потрібна не одна, а дві-три кімнати? Тоді працювати треба на саму тільки квартиру.

У нас які б то не були ліки в першій-ліпшій аптеці коштують буквально копійки. У вас звичайна нюхавка від нежитю — півтора долара. Що ж до цінніших ліків від тяжких хвороб, то тут уже йдеться про десятки доларів. За операцію по видаленню апендициту у вас треба платити щонайменше чотириста доларів. Та й взагалі справа лікування та охорони здоров'я у вас на дев'яносто процентів у приватних руках, і коли хворий не має грошей, ніхто його не врятує.

А в нас народ давно забув, що воно таке платне лікування, платна лікарня та інші зв'язані з цим турботи.

Спробуйте наздоженіть нас у цій важливій галузі, панове американці, при вашій системі! Спробуйте ліквідувати назавжди безробіття при вашій системі, спробуйте наздогнати нас, запровадивши у себе безплатне навчання, починаючи з початкової і аж до вищої освіти (не кажучи вже про державні стипендії студентам)!

Можна було б наводити ще безліч прикладів того, в яких галузях Америці наздоганяти та так ніколи й не наздогнати Радянський Союз при її нинішній системі, але цілком вистачить і цього. Досить для того, щоб стало цілковито зрозумілим, що не про атомні бомби, не про світове панування слід мріяти американським бізнесменам від політики. І коли б вони справді клопоталися так, як декларують, про свій народ, то їм вистачило б роботи на довгі роки і в себе вдома...

З такими думками після тримісячного перебування покидали ми 16 грудня Нью-Йорк.

Поволі через усе місто пробивалися ми машиною до Гудзону. Сіявся в повітрі ріденький сніжок. Вечоріло. Місто палахкотіло гірляндами святкових вогнів. На тротуарах уздовж 42-ї стріт — святковій юрби людей з святковими пакунками з дорогих магазинів. У всіх вітринах ялинки. Під ялинками — рухливі ляльки, звірята. Цілий ляльковий театр. А вздовж тротуару, тримаючи на повідку вівчарку, поволі простує високий громадянин у чорних окулярах. «Подайте сліпому інвалідові війни!» — написано в нього на грудях.

Крізь святковий приглушений гомін юрби різким дисонансом проривається настирливе безперервне калатання

якихось дзвоників. Зацікавлюємось, приглядаємось і бачимо: на кожному перехресті авеню та стрітів стоїть Дід-Мороз в червоному лижному костюмі і з білою нейлоною бородою. Біля кожного Діда — висока, розмальована під цегляну грубку скринька-каса. Всі Діди-Морози безперервно видзвонюють мідними дзвіночками. На цеглястих касах-урнах написи: «Жертуйте бездомним і голодним на різдвяний святковий обід!»

Святкова юрба з обох боків обтікає Дідів. Жертвують скупі і рідкі. Тривожно, настирливо калатають дзвоники...

Під розпачливе калатання отих святкових дзвоників ми й залишаємо Нью-Йорк.

1958 р.

КИЇВ НЕ ЗАБУДЕ

Улітку 1943 року на очі мені потрапив брудний шмат бульварної газетки, яку гітлерівці видавали в Києві. В ній пишномовно повідомлялось: «Панове рейхсміністр східних окупованих територій Альфред Розенберг і рейхскомісар України Еріх Кох відвідали Київ. Вони провели нараду у генерал-комісара Магунії і потім здійснили прогулянку по Дніпру на моторному човні». На першій сторінці — знімок: на Володимирській гірці, на густому тлі гестапівських і есесівських пик, суха, як тараня, пихато і неприродно витягалась постать маніяка Розенберга. Поряд — відгодований, з «гітлерівськими» вусиками, тупий, заплалий жиром писок Коха. А навколо — ціла банда гебітскомісарів.

Одного погляду на цей знімок було досить, щоб серце болісно стислось і все всередині закипіло нестримним гнівом. Кати українського народу своєю присутністю отруювали наше чисте повітря, топтали своїми смердючими чобітьми священну київську землю, забруднювали чисті води Дніпра. І здавалось тоді, що дніпровські води закипали людською кров'ю під їхнім моторним човном...

А поки Кох з Розенбергом боягузливо прогулювались по Дніпру, і без того переповнені гестапівські застінки в Києві поповнювались новими сотнями і тисячами радянських людей. У концтаборі на Сирці гинули десятки тисяч киян. Табір, огорожений дротом, крізь який було пропущено електричний струм, щоденно приймав у свою пашу тисячі нових в'язнів. Крізь дріт добре було видно урочище Бабин яр. Очевидці розповідали: раніше в Бабиному яру розправи вчиняли по вівторках та четвергах — двічі на тиждень. Після приїзду Коха і Розенберга по 15—20 машин щоденно відправлялися туди. В яру безупинно скрекотіли кулемети. Вдень і вночі там палали вогнища, густий, чорний дим піднімався вгору. Жахливий привид Бабиного яру нависав над Києвом під час всієї німецької окупації. Кривава «епопея» Бабиного яру почалася з перших днів вступу німців до Києва. Тоді в Бабиному яру фашистські кати розстрілювали одноразово декілька десятків тисяч чоловік. Після закінчення першого етапу кривавої оргії фашисти виганяли жіноче населення Києва на прибирання вулиць. Вулиці Мельника, Дегтярівська були суцільно

вкриті викинутими паспортами, документами, сімейними фотографіями. Страшне враження справляли покинуті тут же дитячі коляски, напхані ватою ведмежата, ляльки, м'ячки. Жінки, які жили поблизу Бабиного яру, розповідали: на третій день після розстрілів гітлерівці пригнали групу заарештованих, таких же приречених, засипати трупи. Над ледь захолилими тілами був насипаний шар землі, завтовшки з долоню. Молодчики з есесівського конвою знайшли в урочищі дитячий м'ячик. Вони затіяли гру. Підкидаючи м'ячик, бігали, перегукувались. Вони тупцювали на свіжих трупах, ледь присипаних землею, і дико реготали. Фашистським виродкам було весело...

Жахливого розмаху досяг фашистський терор у Києві в 1943 році, особливо в літні місяці, коли на Курській дузі вже почався переможний наступ Червоної Армії. Щодня і щоночі в Бабиному яру відбувалося масове знищення населення.

У Бабиному яру не стихали автоматні черги, а начальник концтабору, гестапівський кат Радомський, «розважався». Щоденно він відбирав на Сирці партії вкрай знесилених людей і відправляв їх до Бабиного яру. Перед тим, як відправляти, він шиковав людей у шеренгу і спускав на них собак. «Для прикладу» кого-небудь із в'язнів вішав тут же, на очах у всіх. Конвою було наказано пильно слідкувати, щоб в'язні не відводили очей від шибениці. Якщо хто-небудь відвертався, його били до смерті. За втечу одного в'язня Радомський розстрілював кожного десятого. Інколи він приїздив у табір верхи і на скаку вривався конем у натовп жінок, топтав їх, полосував нагайкою і п'яно реготав.

А вночі, як тільки голодні, напівроздягнуті в'язні намагалися заснути на землі або на голих дошках, по табору проходжувався п'яний есесівець. Він наводив промінь ручного ліхтарика на сплячих, якщо хто-небудь прокидався і необережно піднімав голову, есесівець стріляв йому в голову і задоволено сміявся, примовляючи: «Шпать, шпать...»

Київ бачив, пам'ятає і ніколи не забуде Бабиного яру і Сирцю. Але це було не все. Більше двох років стояв над Києвом кривавий туман, висіла фашистська ніч убивства, страждань, підпалів і грабунків. Київ бачив, як горіли його святині, як грабувалися і знищувалися національні багатства українського народу. Київ пам'ятає страшні місяці 1942 і 1943 років, коли неможливо було показатися киянам на вулицях рідного міста. Людей, за наказом Розенберга,

Коха, Магунії та інших «ляйтерів», хапали серед білого дня, на вулицях і площах влаштували облави. Ніби дичину, ловили радянських громадян і силоміць відправляли їх на гітлерівську каторгу до Німеччини.

Київ пам'ятає, як палав його Хрещатик. Київ пам'ятає концтабори в Дарниці і на Керосинній. Він бачив, як у сорок першому з Дарниці на Керосинну гнали містом колону знесилених військовополонених. Киянки винесли нещасним їжу — хто що міг. Озвірілі фашистські катюги підняли стрілянину по полонених і по жінках. Вони стріляли навмання в натовп людей. На вулицях залишились десятки трупів. А стіни будинків та загорожі густо рябіли білими папірцями наказів:

— Сорок киян розстріляли за саботаж...

— Сто киян розстріляли сьогодні...

— Двісті киян розстріляні вчора...

І так уподовж багатьох місяців...

Червона Армія визволила Київ. Канула в минуле зловісна кривава ніч. Україна та її столиця Київ при допомозі великого російського народу і всіх народів Радянської країни знову вільні. Нарешті настав час розплати! Розплати за всі страждання, за кожну краплину крові, за кожну материнську сльозу, пролиту з вини фашистських катів.

Верховоди бандитської гітлерівської зграї сіли на судову лаву воєнних злочинців. Тепер — черга за їхніми поплічниками, за всілякими обер-фюрерами, гауляйтерами, гебітс-комісарами, за всіма, чиї руки обгрені кров'ю радянських людей.

ПОДВИГ МІСТА-ГЕРОЯ

Столицю Радянської України, місто-герой Київ, нагороджено орденом Леніна і встановлено медаль «За оборону Києва»!

Звістка ця хвилює і сповнює гордістю серце кожного киянина. Особливо ж глибоко відлунюється вона в серцях тих, хто був учасником оборони нашої чудесної столиці в сорок першому році, хто брав участь у битві за її визволення.

Нагорода міста-героя є свідченням народного визнання тих великих заслуг, які має наше місто у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Разом з тим нагорода є вічним немеркнучим пам'ятником усім нашим дорогим і незабутнім товаришам, які полягли смертю хоробрих на підступах до Києва, на рубежах Ірпеня, у боях біля Мишоловки, Голосієва, Жулян, на полях біля Броварів, Дарниці, Борисполя. Усім, хто віддав своє життя за щастя і свободу нашої Батьківщини, борючись у лавах Київського партизанського підпілля; усім воїнам багатонаціональної Радянської Батьківщини, які, визволяючи наш рідний Київ, полягли при форсуванні Дніпра...

Вічна слава і вічна пам'ять їм, славним воїнам-героям!

А в серцях тих, хто залишився живим, скільки хвилюючих і нев'янутих спогадів збудить знаменний Указ Радянського уряду.

Перший день війни застав мене в Радянській Армії командиром взводу. І з перших же днів мій підрозділ патрулював на машинах, підтримуючи лінію зв'язку військ південно-західного напрямку.

Вранці десятого липня ворожі танки змусили нас відступити з Житомира. Того ж дня німецькі танки обстріляли нас у Коростишеві, а вночі з десятого на одинадцяте — в Кочереві, який уже зайняли гітлерівці. Впритул трасуючими кулями було запалено мою машину. Обстрілювані з усіх боків, ми вибиралися з Кочерева пішки в п'ятні. На ранок дісталися до Фасової вже під Святошином. Ворожі танки йшли за нами. До Києва залишалось кільканадцять кілометрів! Певний своєї перемоги, знахабнілий ворог пернаосліп, у лоб.

Як зараз, у спалахах ракет бачу кількох прикордонників і їхнього високого командира в довгому плащі; чую, як

гукає він, приглушуючи густим, хрипким голосом тріскотняву німецьких мінометів:

— Товариші! Окопуйся! Ні кроку назад! За нами Київ!

Була ніч з одинадцятого на дванадцяте липня.

Гітлерівці через Ірпінь не прорвалися. Організовані твердою рукою ЦК КП(б)У мужні частини народного ополчення і з'єднання Київського гарнізону стали грудьми на захист міста і зупинили ворога.

Почався перший день героїчної оборони Києва.

Всі дні, з початку й до кінця оборони, я був на Ірпені, на передовій. До Києва тоді довелося заїжджати всього два-три рази і то лише на кілька годин. Але враження від тих коротких зустрічей з рідним Києвом залишилися на все життя.

Ворог на підступах до міста, а воно вражає своєю розміреністю і суворістю, твердим, упевненим ритмом.

...Перші дні вересня. Кілька годин довелося мені провести на спорожнілих і незвично посуворілих вулицях. Людей небагато. На перехрестях барикади, залізні загорожі. Суворі обличчя, підтягнуті людські постаті. Цивільні всюди поряд з військовими. Всі готові стояти і боротися до останнього подиху.

Я бачив Київ тієї останньої ночі. Ми йшли вздовж Брест-Литовського шосе, через Святошино, до бульвару Шевченка, потім через Повітрофлотське шосе, на Керосинну, Дегтярівську і далі через Поділ і Куренівку, за залізничний міст до урочища Наталка... Скрізь, де ми проходили, вздовж усього нашого скорботного шляху, на тротуарах стояли жінки й діти. Стояли, мовчазно затамувавши біль, беззвучно плакали. Ніхто не кинув нам услід жодного докору. У поглядах киянок ми бачили жаль і співчуття. І від цього на душі було ще важче...

За насипом залізничного мосту вузенькими стежками нам назустріч гуртками йшли озброєні люди. Молодші і старші, одягнені в цивільне, з вигляду робітники. Несли в руках хто пістолет, хто гвинтівку, а хто гранати. Привітно віталися. Один, без наміру докорити нам, запитав:

— Відступаєте? — І сам же підбадьорив: — Ну й що ж... А ми тим часом, поки повернетесь, повоюємо тут. Він ще запам'ятає Київ. Навіки.

Ось таким на все життя вкарбувався в моїм серці наш рідний Київ-герой.

ЗАПИШИ — НЕ МОЖЕШ НЕ ЗАПИСАТИ

Належу до того покоління людей, якому пощастило в своєму житті зустрічати всі Великі Жовтні, які прошуміли над нашою країною. Зустріч кожного такого свята завжди є для нас усіх хвилюючою і радісною.

Але, певне, в кожного з нас серед усіх тих Жовтнів був якийсь незвичний, особливий, який поклав відбиток на ціле наше життя. Для багатьох старших це був, звичайно, перший Жовтень, день штурму Зимового палацу. В інших — молодших — щось своє. У мене ж особисто таким Жовтнем був трагічний для мене, та й для всього нашого народу, Жовтень сорок першого року.

Після літніх боїв і оборони Києва я, людина двадцяти семи років, командир взводу запасників і початкуючий автор двох невеликих книжечок, потрапив в оточення і опинився на тимчасово окупованій гітлерівцями території.

Коли говорити правду, про свої стосунки до літератури я тоді зовсім забув. Було не до того. Яка вже там література, коли ворог вийшов за Дніпро і коли сам ти не знаєш, на якому світі живеш і через скільки хвилин, годин чи днів зустрінешся з власною смертю.

Ішов шостий місяць війни, і за цей час я вже встиг пережити і побачити багато чого по-справжньому страшного і до неправдоподібності кошмарного.

А от тієї, сказати б локальної, як на тодішні смертельні масштаби, події, яка вразила і розбудила саме мою «письменницьку совість», я на власні очі не бачив, учасників її ніколи в житті ні до того, ні тоді, ні опісля не зустрічав. Хоч і трапилося воно всього за яких п'ять-шість кілометрів від того місця, де я перебував.

Саме в день Жовтневих свят (мабуть, навмисне і свідомо) німці переганяли по шляху Кіровоград — Умань колону до краю змучених і голодних військовополонених. Перед тим був дощ, степова дорога перетворилася на клейке болото, і люди, вибиваючись із сил, падали. Їх методично дострілювали, а трупи на пострах іншим кидали на шляху.

Біля села Сабово, на місточку через річечку Кагарлик, упав, посковзнувшись, ще один полонений. Впав, одразу ж

спробував підвестись, але не встиг. До нього підбіг гітлерівський конвоїр і вистрелив у спину.

Сільські жінки, які стояли неподалеку містка, біля чиєїсь хати, з жахом спостерігали ту драму. Вони бачили, як, вистріливши, гітлерівець почав припалювати цигарку і як у цей час пристрілений полонений несподівано звівся на ноги. Постояв якусь мить і, страшно погойдуючись на хистких ногах, пішов просто на конвоїра. Той на мить розгубився і злякано одскочив убік. Але полонений повернув услід за ним. Тоді німець знову зірвав з плеча гвинтівку і, цілячись тремтячими руками, кілька разів вистрілив просто в упор. Вдруге впав полонений аж після останнього пострілу. Впав посеред містка і більше не підводився. До нього, здавалося вже мертвого, збіглися німці і, штовхаючи носками чобіт (місток був невисокий і без поручнів), зіштовхнули в річку. Але вода навіть не прикрила нерухоме тіло.

Та не встигли ще заспокоїтись розгойдані хвильки, як полонений раптом сперся на руки, підтягнувся і, грузнучи по коліна в болото, знову звівся на ноги. Вода й рідке болото стікали з його одягу, а він стояв без шапки серед річечки, широко розставивши ноги, хитаючись і ловлячи руками повітря. Він уже, певне, справді не міг зрушити з місця, не мав і краплини сили і все ж якийсь надлюдський, могутній і нескорений дух тримав його на ногах і поривав уперед.

Жінки на вулиці затерпли від страху. А гітлерівці здіяли галас. Здивовані і настрашені, втрюх чи учотирьох, збилися вони на містку і, відставши від колони, яку інші німці підганяли вгору вздовж вулиці села, зняли стрілянину.

Постріли гриміли, як на фронті. Кулі з різким посвистом розсікали повітря, рикошетили по воді і впивалися в мокру землю. А полонений так і стояв, погойдуючись, ніби заворожений, все пориваючись ступити хоч на крок уперед.

Стояв, аж поки старший з конвою, згубивши самовладання, не збіг з насипу і не вдарив його прикладом.

Полонений упав впоперек річки і лежав нерухомо.

Та все ж, коли німці одійшли в кінець вулиці, а жінки кинулися до містка, чоловік виявився ще живим. Він був увесь постріляний, закривавлений, але серце його ще нескорено билосся і він дихав.

Його підняли, понесли. Підходили вже до воріт першої хати, коли начальник конвою, озирнувшись вже аж з кінця

вулиці, зрозумів, що й до чого, і наказав котромусь із німців повернутися і дострелити людину.

Конвоїр прибіг, на ходу зриваючи з плеча гвинтівку. Але тут розлютились жінки. Вони заступили незнайомого їм полоненого, хапаючись за гвинтівку, відштовхнули руками конвоїра і лаяли його найгострішими словами. Жінки раптом втратили увесь свій страх. А німець розгубився і, певне, сам, в гурті чужих, розлючених жінок, злякався. І невідомо, чим би закінчилася та боротьба, коли б якась розважливіша з жінок не кинулася до хати і не винесла німцеві десяток яєць і грудку масла. І німець, за ту ціну, вирішив таки відступитися від чужого, зовсім не потрібного йому і, здавалося, зовсім ненадійного життя. Він розсовав продукти по кишенях, для форми зробив постріл у повітря і побіг доганяти колону.

Жінки занесли непритомного, стікаючого кров'ю чоловіка до найближчої хати.

Навіть серед безлічі кривавих подій, розстрілів і шибениць тих днів подія на містку привернула до себе загальну увагу, і вже наступного дня про неї говорили в кількох навколишніх районах.

Мені розповіли про це, здається, вже на другий день у тьмяно освітленій хаті з затемненими вікнами. Розповідь навіть у ті часи і в тих умовах потрясла мене. Щось було в ній такого, що ніби владно наказало: «Запиши! Не маєш права не записати!» Аж тут я раптом згадав, що який не є, але я все ж письменник, і що іншого когось, хто б міг оце все бачене, чути, пережити отут записати і зберегти для людей, поблизу зараз і немає. І коли я вже потрапив у таке становище, то це просто мій, може, найважливіший, обов'язок — писати!

І я почав писати. Здоровий і хворий, де б що не робив, крадучись від чужих і своїх, працюючи в підпіллі, складаючи, друкуючи та розповсюджуючи партизанські листівки, збираючи розвідувальні дані про ворожі війська, я скрізь, де тільки можна було і де випадала вільна хвилинка, — писав. Писання те захопило мене і ніби виправдувало в якійсь мірі саме моє існування. Писав хімічним олівцем на випадкових клаптиках паперу, написане начорно записав у пляшки і закопував у землю. І коли зараз я маю право зватися хоч якимсь там письменником, то став ним я не перед війною, коли написав і надрукував дві свої перші книжечки, а саме тоді, того темного осіннього вечора в листопаді трагічного і героїчного сорок першого року.

Повернувшись весною сорок четвертого року до звільненого Києва, я приніс з собою і надрукував по журналах та окремою книжкою сімнадцять написаних на окупованій території оповідань і повість «Ціна життя». У повісті був записаний і згаданий вище епізод. Записаний, правда, наполовину пом'якшено, без багатьох подробиць, бо товаришам з редакцій видавався він надто перебільшеним, ледве чи не цілком мною вигаданим.

І от з того часу минуло вже тридцять років. Заново переживаючи і переосмислюючи події тих років, я написав про той час чимало повістей. А в зошитах з новими задумами таїться ще принаймні три-чотири. І коли я думаю про ті ще не написані повісті — згадую Жовтень сорок першого року і з сумом думаю, що для того, щоб розповісти, написати стільки і так, як би хотілося написати про ті часи, про бачене і пережите, уже, певне, не вистачить і цілого життя...

До речі, зовсім недавно я отримав листа від учительки з Кіровоградщини. Вона запитувала, чи не знаю я, де зараз той полонений, про якого я писав у своїй повісті «Ціна життя». Вчителька писала, що в сорок першому році їй було тринадцять років і вона жила з бабусею в селі Сабово. На її очах відбувалася ота драма на містку. Пораненого занесли до хати її бабусі. Доглядали його всім селом, і він до літа одужав і вилікувався. Потім, улітку, пішов від них, збираючись перейти фронт або потрапити до партизан. Більше про нього вона нічого не чула. І (видно з листа) певна була, що я знав того чоловіка особисто.

А мені чомусь незручно було відповісти вчительці, що я взагалі його ніколи в житті не бачив, так само, як і нікого іншого з учасників тієї драми, і що взагалі усе те записав з чужих слів, майже вигдавав...

CTATTI

ПРО БРАТЕРСТВО СЛУХАЮ ПІСНЮ

У мене досить велика особиста бібліотека. Як і кожній людині, яка користується книгою щоденно, мені часто доводиться наводити в ній порядок, хоча б елементарний, і тоді українська література розташовується в одній шафі, російська в другій, білоруська, вірменська, киргизька та інші — в третій, іноземна в четвертій. Але берешся за справу і запитуєш себе: а куди поставити вірші О. Пушкіна в перекладі М. Рильського або М. Лермонтова в перекладі В. Сосюри, куди поставити томик П. Тичини в перекладі на російську або І. Мележа, І. Шамякіна, Я. Бриля, А. Макайонка, А. Абсалямова, Г. Ніколаєву, П. Лебеденка, П. Пестрака, яких сам господар бібліотеки переклав на українську мову?

Одне слово, усе переплелось, «сплавилось». Усе стало нашим, радянським, нашим спільним багатством і гордістю. І, мимоволі замислюючись над долями літератур, інколи з гірким болем усвідомлюєш, як жорстоко обкрадалися за старих часів наші великі попередники. Адже в порівнянні з нами всі вони, наприклад, Панас Мирний, Тесленко, навіть великий Франко, не мали можливостей для широкого спілкування. Їхнє творче життя в більшості випадків проходило в ізоляції. І тільки дякуючи своїй геніальності, цінною великих мук та страждань деякі з них пробивалися крізь колючі терни самодержавства, ворожнечі, всіляких заборон на простір великої інтернаціональної дружби. Ми ж, їхні законні нащадки, живемо в країні, де досягнення братерських літератур є не тільки гордістю одного народу, а й духовним багатством усіх народів нашої Батьківщини. І в цьому наше справжнє творче щастя.

На початку 1972 року українська «Робітнича газета» провела цікаву анкету: «Братерські літератури в нашому житті». На полиці українського читача поряд з творами А. Головка, П. Тичини, Остапа Вишні, О. Довженка, Петра Панча, Ю. Смолича, О. Корнійчука, Олесь Гончара, М. Стельмаха та багатьох інших виявилися твори 100 російських письменників і 132 письменників інших республік. «Серед багатьох видатних письменників нашої багатонаціональної країни,— писав до редакції газети ветеран Великої

Вітчизняної війни з міста Конотопа Сумської області,— віддаю перевагу Михайлові Шолохову, Миколі Тихонову, Леоніду Леонову, Костянтину Федіну, Расулу Гамзатову. У кожного з них — свій голос, своя манера, своє письмо, свої образи, але у всіх одне загальне — чуття єдиної родини, стремління утвердити в художньому слові високі ідеї братерства народів, комуністичні ідеали».

Таке єднання братерських літератур стало можливим тільки з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка заклала фундамент принципово нових — рівноправних, соціалістичних відношень між народами та їхніми культурами. «За роки соціалістичного будівництва в нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ. У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист народилися нові гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва. Наші люди спаяні спільністю марксистсько-ленінської ідеології, високих цілей будівництва комуністичного суспільства»,— сказав Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

Радянська література — література народу, який побудував соціалізм,— воістину народна. Багатонаціональна, сяюча всіма відтінками творчого спектра, вона разом з тим однодушна в своєму стремлінні яскраво і багатогранно відобразити життя радянської людини, спаяна єдністю художнього методу — методу соціалістичного реалізму. Все це створює міцну об'єктивну основу для зближення і взаємозбагачення братніх літератур.

У процесі єднання і взаємозбагачення наших літератур велику, воістину історичну роль грала і грає російська мова. Роль її буде зростати й надалі, бо все найкраще, створене всіма мовами народів СРСР, перекладається і буде перекладатися на російську мову, бо для більшості літератур це шлях у великий світ братерства і єднання. І вихід у цей світ прискорює велика дружба письменників усіх народів нашої країни.

Багато літераторів, які й нині живуть на Україні, були свідками довголітньої дружби А. Малишка і О. Прокоф'єва. Не тільки людська приязнь, симпатія двох рідних душ, але й специфічне бачення світу, любов до свого краю, свого народу, його пісенної стихії об'єднують цих великих поетів.

пізніше сценарій про цього митця. Чуваський народ у знак вдячності присвоїв українському письменникові звання лауреата премії імені Сеспеля. А великий російський поет Микола Тихонов став лауреатом Республіканської премії імені Т. Г. Шевченка. Він не тільки переклав вірші Кобзаря, але, будучи головою Всесоюзного ювілейного комітету по проведеному 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, зробив усе можливе для популяризації імені поета в усьому світі.

І таких прикладів можна навести чимало. М. Бажан став «хрещеним батьком» двотомника грузинської поезії, виданого на Україні. М. Нагнибіда очолив колектив перекладачів Антології білоруської поезії, яка вже отримала схвалення в Білорусії. З великим ентузіазмом до справи пропаганди поезії братніх народів на Україні ставиться наша молодь — Б. Олійник, І. Драч, М. Сингаївський, В. Коротич, Л. Горлач, В. Коломієць.

Я прилучився до літературного життя в горьківські роки, коли створювалась Спілка письменників СРСР, як тільки почав бурхливо розвиватися процес зближення наших літератур. Працюючи в журналах, у СП України поряд з старшими товаришами — М. Рильським, П. Тичиною, В. Сосюрою, А. Малишком, я був свідком того, як зароджувалась велика дружба, як з'являлись перші переклади поезії братніх народів, як література і культура однієї нації ставала здобутком усіх, як здійснювався в живому літературному житті процес взаємовпливу і взаємозбагачення. Я слухав пішно про братерство, відчував, як ця горьківська атмосфера взаєморозуміння і глибокої зацікавленості один до одного, що так яскраво була виражена в роботі I з'їзду письменників СРСР, впливає на мене самого і на кожного письменника, стає справжнім життєвим університетом.

Процес творчих взаємозв'язків надзвичайно тонкий і складний, його не завжди відчуваєш у художній тканині твору. І тут, на мій погляд, вченим можуть допомогти письменники, розкривши таємниці своєї творчої лабораторії.

Перед радянськими літераторами стоїть складне завдання: відтворити образ радянської людини, характер сучасника, показати, як у людині дозріває те нове, обумовлене специфікою нашого часу, — переможною ходою по землі ідей соціалізму, науково-технічної революції. І це завдання вирішується загальними зусиллями письменників братніх літератур, причому кожна з них вносить свій вклад, роз-

криваючи ту або іншу сторону нашого багатогранного життя.

У розмові з нашими українськими письменниками в 1935 році Максим Горький казав: «Вам, українцям, є чим гордитись у своїй культурі, яких могутніх людей дала ваша література, яку прекрасну традицію! Шевченко, Франко, Леся Українка — адже це не тільки поети великого таланту і невичерпної творчої енергії — це люди великого людського серця і розуму, люди героїчного складу. У них є чому повчитися не тільки українцям».

Сучасні українські письменники продовжують і розвивають реалістичні традиції своїх попередників. Гострота соціального бачення, майстерність соціально-побутових і соціально-психологічних характеристик притаманні кращим творам Ю. Смолича, Петра Панча, А. Головка, І. Сенченка, Г. Тютюнника, Ірини Вільде. Успішно розвиваються в нашій літературі і романтичні форми відображення життя («Прапорonosці», «Людина і зброя», «Тронка» О. Гончара, «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Дикий мед» Л. Первомайського). Романтична традиція має на Україні глибоке коріння у національній психології, фольклорі, в класичній літературі і в творчості старшого покоління радянських романтиків — О. Довженка і Ю. Яновського.

Успіхи сучасної української літератури гідно оцінили побратими по перу. Українські письменники, в свою чергу, уважно вивчають творчий досвід своїх друзів, скажімо, досягнення прибалтійського роману і той досвід, який уже мають літератури в освоєнні і створенні образу людини праці,— проблеми складної, ще далеко не вирішеної, яка потребує колективних зусиль літераторів братніх республік.

Слід врахувати і те, що кожен письменник у першу чергу знайомиться з тими творами національних літератур, які близькі йому по темі.

Особисто мене приваблює психологія подвигу, героїзм радянської людини. Пригадую, як наприкінці війни, в 1945 році, повертався я в звільнений Київ. На той час у мене був немалий життєвий досвід, багато я перебачив, багато пережив, напевне, цього вистачило б на три долі. Але я мушу відверто сказати, що без книг О. Фадєєва, Б. Полевого, К. Симонова, М. Бубеннова, А. Абсалямова, І. Шамякіна, І. Мележа, Я. Бриля, а також П. Вершигори і багатьох воєнних мемуаристів цей мій воєнний «багаж» міг би так і залишитись невикористаним, мертвим вантажем. Їхній життєвий досвід, втілений у художні твори, розширив мій

власний — став моїм життєвим і творчим досвідом, так як і досвід моїх земляків Олеся Гончара, В. Земляка, М. Зарудного.

Є твори-«віхи», що відкривають нові сторони нашого життя, нові принципи відображення характеру, які цікаві для всіх. Згадаймо, як багато дала нам велика радянська класика — О. Серафимович, Д. Фурманов, М. Шолохов, В. Лацїс, Янка Купала, Якуб Колас. А мені — особливо А. Упіт.

Хочу ще раз підкреслити, що великою школою літературної майстерності є переклад. Сьогодні всі ми, радянські письменники, перекладаємо своїх друзів, а в процесі перекладу, як відомо, глибше проникаєш у сутність твору. Саме тут відбувається цікаве взаємозбагачення, проникнення в суть образу, в мовну стихію іншого народу і в той же час — радісне відчуття спільності наших літератур:

Хай слово мовлено інакше —
та суть в нім наша зостається.

Спочатку так: немов підкова
в руках у тебе гнеться, бідна,
а потім раптом — мова! мова!
Чужа — звучить мені, як рідна.

Бо то це просто мова, звуки,
не словникові холоди —
в них чути труд, і піт, і муки,
чуття єдиної родини.

Це слова П. Тичини, який усім своїм життям, всією творчістю вчив нас вбирати все краще, створене літературами народів Радянського Союзу.

Процес взаємодії і взаємовпливу літератур, колективного художнього опанування соціалістичної цілини досягли нині такого розмаху і настільки глибоко охопили нашу багатонаціональну літературу, що справедливо почав вважатися однією з найважливіших закономірностей її розвитку. Процес цей об'єктивно і непохитно веде радянську літературу до нових художніх відкриттів.

СПИРАЮЧИСЬ НА ГОРЬКІВСЬКІ ТРАДИЦІЇ¹

Сорок років тому на Першому всесоюзному з'їзді радянських письменників була створена спілка художників слова, однодумців — борців за торжество ідеалів комунізму. Відкриваючи з'їзд, засновник літератури соціалістичного реалізму Олексій Максимович Горький підкреслив, що «різноплемінна, різномовна література всіх наших республік виступає як єдине ціле перед лицем пролетаріату Країни Рад, перед лицем революційного пролетаріату всіх країн і перед лицем дружніх нам літераторів усього світу»².

Максим Горький твердив, що досягнута під керівництвом партії спільність письменників становить не тільки певне фізичне об'єднання, але являє собою нову колективну силу, демонстрацію гармонійної єдності нашої мети, «яка, звичайно, не відкидає, не обмежує різноманітності наших творчих прийомів і прагнень» (т. 16, с. 470). Він підкреслював силу й значення цієї єдності ідейних і творчих орієнтирів художників слова, справжню свободу творчості і дух справжньої партійності: «Кожному громадянину надана широка свобода розвитку його здібностей, обдаровань, талантів. Від особи вимагається тільки одне: будь чесною в своєму ставленні до героїчної роботи створення безкласового суспільства.

В Союзі Соціалістичних Рад робітничо-селянською владою покликана до будівництва нової культури вся маса народонаселення...» (т. 16, с. 493).

З'їзд виробив основні ідейно-творчі принципи нашої літератури, обговорив найважливіші проблеми її розвитку, визначив перспективи і шляхи її подальшого руху вперед. З'їзд став подією історичного значення в житті нашої літератури, в житті всієї країни.

Чотири десятиріччя, які минули з часу першого з'їзду митців слова, переконливо показали, що основні його проблеми, ідеї, принципи не відійшли в минуле, вони багато

¹ В основу статті покладено виступ на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР 3 вересня 1974 р.

² М. Горький. Твори у шістнадцяти томах, т. 16. К., Держлітвидав України, 1955, с. 470. (Посилаючись далі на це видання, будемо позначати в тексті том і сторінку).

в чому — в головному — залишаються живими і актуальними для нашого часу.

За сорок років, які відділяють нас від Першого з'їзду радянських письменників, на літературній карті світу з'явилися десятки нових літератур народів Країни Рад — літератур, які до того не існували взагалі. Та й сама наша Радянська Вітчизна, переможно завершивши Велику Вітчизняну війну, побудувавши соціалістичне суспільство, звершивши легендарний прорив у космос і глибини атома, розквітла й змінилася невідомо. Але слід, полишений у нашому житті першим письменницьким з'їздом, не потьмянів. На головному магістральному шляху розвитку радянської культури з'їзд цей — у ряді найважливіших, етапних історичних явищ, що відкриваються основоположною працею Леніна «Партійна організація і партійна література», яка була продовжена й розвинута вже в наші дні в теоретичних положеннях партійних з'їздів.

Значення Першого з'їзду радянських письменників величезне, справді епохальне. Він підсумував великий і важливий етап розвитку нової, соціалістичної культури; на основі ленінського вчення про партійність і народність літератури утвердив її творчий метод і провістив початок нового історичного етапу всієї нашої єдиної і багатонаціональної радянської культури.

Теоретичні й естетичні принципи — відданість ідеалам Комуністичної партії, тісний зв'язок з життям народу, інтернаціоналізм і братня дружба наших літератур, утверджені з'їздом, — стали непохитною ідейною основою літератури соціалістичного реалізму, літератури, що завоювала любов усього радянського народу, мільйонів читачів за рубежом, яка міцно утвердила за собою славу літератури високо гуманістичної, що відстоює мир, прогрес, соціальну справедливість, соціалізм.

Благотворний вплив постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій», документів і матеріалів Першого з'їзду письменників СРСР глибоко позначився на дальшому розвитку української радянської літератури, яка успішно провела перед тим також і свій перший, установчий з'їзд.

І хоча багато наших ідейних супротивників за кордоном (головним чином з табору українських націоналістів), та й деякі вітчизняні «розумники», аж до нашого часу намагаються нав'язати нам так званий «ренесанс двадцятих» і «занепад тридцятих — сорокових», — факт залишається

фактом: найяскравіші, найвидатніші твори сьогоднішніх корифеїв української радянської літератури з'явилися саме в тридцятих — сорокових під впливом положень Першого з'їзду, що сформували художника нового типу, художника, озброєного методом соціалістичного реалізму, митця, який твердо стоїть на позиції служіння народові, ідеям лєнінізму.

Ми, звичайно, бодай жодною мірою не збираємося ганити двадцяті роки, тим більше заперечувати їхні революційні (саме революційні!) досягнення у літературі чи протиставляти їх тридцятим рокам. Скажімо, українська література, хоча й мала багаті класичні традиції, але за царату перебувала фактично під повною забороною і здобула право вільного розвитку тільки завдяки Великій Жовтневій соціалістичній революції. І саме ідеї Великого Жовтня, лєнінські ідеї живили становлення нової, радянської української літератури двадцятих років, років масового припливу до літератури талантів з народу, з полів і фабрик, з фронтів громадянської війни. Був це бурхливий, воістину революційний період ломки старого, віджилого і становлення нового, а також становлення нової, справді народної літератури. Але в умовах жорстокої класової боротьби недосконалі організаційні форми, групівщина почали гальмувати розвиток літератури, просто кажучи, заважали її розвитку. І тоді наша партія своїм історичним рішенням, Перший горьківський з'їзд радянських літераторів розчистили — в буквальному розумінні цього слова — дорогу новій, радянській літературі, підтримали передові інтернаціоналістські тенденції її національних загонів, указали їм єдино вірний шлях, озброїли передовим творчим методом. Саме тому в тридцятих роках вся багатонаціональна радянська, зокрема українська, література збагатилася видатними творами. Згадаймо «Партія веде» і «Чуття єдиної родини» П. Тичини, поетичну творчість М. Рильського, В. Сосюри, М. Бажана, П. Безпощадного, М. Ушакова, Н. Забіли, Л. Первомайського, А. Малишка та багатьох інших. У ці ж роки з'явилися й такі, що стали вже радянською класикою, кращі твори української прози, як «Мати» А. Головка, «Вершники» Ю. Яновського, романи й повісті Петра Панча, Івана Ле, Ю. Смолича, О. Копилєнка. З'явилися «Загибель ескадри», «Платон Кречет», «В степах України» О. Корнійчука, «Дівчата нашої країни», «Соло на флейті» І. Микитєнка, «Майстри часу» І. Кочерги, п'єси М. Ірчана та ін. Напевне, саме в цей період найвагоміше слово в кінодраматургії сказав О. Довженко. Заявили про себе й нові,

молоді літературні сили: О. Левада, Л. Дмитерко, І. Мура-
тов, В. Собко, М. Нагнибіда, С. Олійник, В. Кучер. На
кінець тридцятих (названих свого часу М. Ісаковським «мо-
їми тридцятими») у радянську літературу влилася славна
когорта революційних співців із західних областей Укра-
їни — О. Гаврилюк, П. Козланюк, С. Тудор, Я. Галан,
а також В. Василевська.

Роки сорокові, роки Великої Вітчизняної війни. Радянські
письменники виступають і з пером і зі зброєю як вірні, до
кінця віддані сини партії, Радянської Вітчизни. Вони зба-
гачують нашу літературу видатними творами військово-пат-
ріотичної теми.

При цьому до старших, досвідчених майстрів приєднують-
ся нині відомі нашому й зарубіжному читачеві О. Гон-
чар, М. Стельмах, Ю. Збанацький, В. Земляк, Д. Пав-
личко, Г. Тютюнник, О. Коломієць. Безпосередньо за
ними — нова хвиля: Б. Олійник, Б. Чалий, В. Дрозд,
І. Драч, М. Сингаївський. Новий особливо бурхливий і ве-
ликий приплив молоді в літературу засвідчила Республі-
канська нарада молодих літераторів, проведена 1974 року
Спілкою письменників УРСР і ЦК ЛКСМУ. Багато хто
з учасників наради вже став відомим у нашій літературі,
серед них — автори повістей І. Григурко («Канал»),
Б. Бойко («Липовий цвіт сорок першого»), поет М. Луків
та ін.

Змінюються покоління в українській літературі. З життя
пішло немало видатних корифеїв нашої єдиної багатона-
ціональної радянської літератури. Процес цей врівно-
важується (наскільки це можливо врівноважити) не тільки
свідомістю того, що ті, які відійшли, назавжди залишаю-
ться з нами і вічно будуть жити в своїх творіннях, а й сві-
домістю благодійної життєстверджуючої спадкоємності,
яка переходить від старших до молодих, і невичерпністю
талантів, свіжістю і дзвінкістю молодих голосів, котрі без-
перервно поповнюють нашу літературу з глибин народного
життя. І тим, що порівняно з двадцятими, тридцятими, вза-
галі — минулими роками, неухильно підноситься загальний
ідейний рівень і рівень майстерності, сказати б, професіо-
налізму нашої літератури.

Живе втілення ідей Першого з'їзду, міцніє і молодіє наша
Спілка письменників СРСР. Одним з її бойових загонів є
й Спілка письменників УРСР. Її найперше завдання — слу-
жіння рідному радянському народові, комуністичним ідеа-
лам партії, найперша турбота — про нові, достойні звер-

шення народні, про художні твори, про нову літературну зміну, про найтісніші й постійні зв'язки літераторів з життям, про розвиток літературно-художньої критики; про найтісніше, найдружніше інтернаціональне єднання всіх національних загонів могутньої радянської літератури.

Спілка письменників України, яка на 1 серпня 1934 року об'єднувала 206 літераторів, незважаючи на великі втрати, заподіяні війною й неблаганним часом, об'єднує сьогодні біля тисячі діячів радянської літератури, переконаних й активних учасників будівництва комуністичного суспільства.

Спілка, її друковані органи живуть кипучим суспільним і творчим життям: вони налагодили і підтримують постійний творчий зв'язок з життям великих будов, підприємствами, колгоспами, навчальними закладами та військовими підрозділами. Сьогодні тісний зв'язок письменника з життям народу став нормою, знаменням часу, а людина праці утвердилася як головний герой наших творів.

У цьому зв'язку не можна не згадати ту величезну увагу, яку було приділено на Першому з'їзді, у виступах Максима Горького справді новаторській, без перебільшення, всесвітньо-історичного значення темі: втілення в літературі образу нової людини.

Для методу соціалістичного реалізму характерне утвердження пафосу соціалістичної дійсності в органічному поєднанні з увагою до праці, суспільної практики, що стає центральною творчою настановою радянської літератури. «Основним героєм наших книг,— говорив Максим Горький,— ми повинні обрати працю, тобто людину, організовану процесами праці, яка у нас озброєна всією могутністю сучасної техніки,— людину, що, в свою чергу, організовує працю легшою, продуктивнішою, підносячи її на ступінь мистецтва. Ми повинні вивчитися розуміти працю як творчість» (т. 16, с. 492).

Як ніколи актуально звучить горьківська заповідь утверджувати «буття як діяння, як творчість» (т. 16, с. 500), відобразити сучасника в усій багатоманітності його життєвих зв'язків і проявів, художньо відтворити нові риси в духовному обличчі трудової людини — справжнього героя нашого часу. Про це схвильовано говорив Максим Горький у своїй заключній промові на Першому з'їзді: «Ми вже бачили й бачимо, що нова дійсність... пропонує нам дар прекрасний — небувалий дар інтелектуального цвітіння багатьох мільйонів робочого люду» (т. 16, с. 510).

Яскраво й переконливо розкрити духовну сутність будівників комунізму, поставити значні суспільні проблеми можна лише при умові активного, органічного включення письменників у творчу діяльність народу, нерозривного зв'язку з його справами і помислами.

Постійні зв'язки письменників з робітничими й колгоспними колективами мають добрі наслідки. На сторінках наших друкованих органів ведуться систематично літописи будов, друкуються нові цикли віршів та поеми: І. Драча (про героїв будівництва Чорнобильської атомної), В. Соколова (про будівників каналу Дніпро — Донбас). П'єси О. Левади, М. Зарудного про будівників атомної електростанції, металургів, колгоспників з успіхом ідуть на сценах багатьох театрів республіки. Стали широко відомими романи про робітничий клас «Лихобор» і «Почесний легіон» В. Собка, повісті Я. Баша, трилогія про металургів П. Загребельного, публіцистична книга про цілину «Хліб і люди» Ф. Моргуна, повісті М. Рудя, Ю. Бедзика, В. Титова та багатьох інших. Працюють над творами про людей праці відомі майстри Олесь Гончар, М. Стельмах, Ю. Смолич, Ю. Збанацький, Н. Рибак, П. Воронько...

Наша різностороння діяльність по зв'язках з братніми літературами народів радянських республік і соціалістичних країн — обмінні поїздки, тижні й декади літератур, взаємні переклади й обмінні номери журналів — постійні і присвячені таким видатним подіям у житті нашої країни, як святкування сторіччя з дня народження В. І. Леніна, п'ятдесятиріччя утворення СРСР, ювілеям класиків братніх літератур, — добре, на наш погляд, висвітлені у книжках і збірниках, які вийшли в останні роки: «Літопис великої дружби», тритомні «Ленінські читання» і «Ленін з нами», «Ленін мріяв...», «Чуття єдиної родини», «Всенародне шанування», «Літературна дружба і єднання» і «В сім'ї новій».

Подальший розвиток і розквіт соціалістичної культури відбиває і конкретно втілює життєві процеси постійного зближення соціалістичних націй. Новий етап у процесі взаємовпливу і взаємозбагачення національних літератур визначається розвитком нової історичної спільності, коли дедалі помітнішими стають загальні, не залежні від соціальних і національних відмінностей, риси поведінки і світогляду радянських людей.

У доповіді на Першому з'їзді Горький переконливо говорив про інтернаціональний характер радянської літератури: вона «не є тільки літературою російської мови, це — все-

союзна література» (т. 16, с. 495). Наша радянська література, виявляючи національно-художню своєрідність в усіх видах і формах, багатоманітність у своїх творчих досягненнях,— об'єднана, зцементована спільністю служіння Соціалістичній Вітчизні.

Радянські письменники, представники всіх братніх республік, підкреслював у заключному слові на з'їзді Горький, «працюють не тільки кожен на свій народ, але кожен — на всі народи Союзу Соціалістичних Республік...» (т. 16, с. 512).

Про нашу перекладацьку діяльність, яка все ширшає, про дедалі тісніше єднання й взаємозбагачення національних культур і літератур, про те, що духовні цінності народів СРСР стають нашим спільним багатством, красномовно свідчать цифри. Так, за роки Радянської влади на Україні видано 11 тисяч назв книжок письменників народів СРСР загальним тиражем майже 293 мільйони примірників. Практично у нас здійснено більшою чи меншою мірою переклади майже з усіх мов народів і народностей СРСР. У свою чергу, в СРСР 44 мовами видано 2465 назв книжок українських авторів загальним тиражем близько 150 мільйонів примірників.

За радянського часу нове життя одержала також і наша класика: твори Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, В. Стефаника, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри і багатьох інших, перекладені мовами народів СРСР і передусім мовою великого російського народу. Вони стали надбанням усіх братніх літератур і народів, а їхні ювілеї урочисто відзначали всі братні республіки. Широкий вихід, завдяки Спілці письменників СРСР і літературам братніх соціалістичних країн, дістали наші дореволюційні та радянські класики і на міжнародну арену.

Ось ще один, на перший погляд, можливо, й мало помітний приклад благодотворних результатів Першого всесоюзного з'їзду письменників у їхньому дальшому розвитку. Коли відбувався з'їзд, літератури чукчів, евенів, нанайців, коряків, ульчів, удегейців ще не існувало. Учасниками Першого ж з'їзду письменників Російської Федерації (1958) були письменники, які представляли 36 народностей, в тому числі й більшість названих вище малих народностей Півночі й Далекого Сходу. У газеті «Правда» від 3 жовтня 1972 року повідомлялося, що у нас книжки видавалися 89 мовами народів СРСР. І от перед нами дев'яноста мова,—

нею написана книжка долганської поетеси Огдо Аксенової «Бараксан», яка видана в 1973 році Красноярським книжковим видавництвом, одночасно долганською й російською мовами, у перекладі В. Кравця, вихованця Київського державного університету. Як далеко Норильськ від України, проте Огдо Аксенова не тільки знає українську літературу, а й переклала долганською мовою «Заповіт» Т. Шевченка, написала статтю про Лесю Українку. Ось воно, «чуття єдиної родини» у дії, у своїх величезних потенціальних можливостях!

Та єдність радянської літератури, яку не тільки зафіксував, а й закріпив і розвинув Перший з'їзд, як бачимо, не є статичною. Це процес динамічний. Створення нової історичної спільності — радянського народу — піднесло на вищий рівень соціалістичну, ідейно-естетичну єдність радянської літератури, збільшило її питому вагу в житті суспільства, породило нові, багатющі форми й методи єднання, які є водночас також і показниками форм національної своєрідності в процесі дедалі зміцнюваних взаємозв'язків і взаємозбагачення братніх літератур.

Розвиваючись у річищі ленінського вчення про літературу й мистецтво, настанов Першого з'їзду, наша література неухильно вдосконалюється, набуває нових якісних визначальних рис.

Так, значно поглибилося поняття народності літератури, увібравши в себе все породжене докорінними змінами в житті народу. По-новому, по-соціалістичному гармонійно розкрився діалектичний взаємозв'язок інтернаціонального й національного. Вищою метою мистецтва стало служіння найширшим верствам трудящих, взаємна непохитна дружба народів, їхня інтернаціональна єдність, яка не заперечує, а, навпаки, передбачає різноманітність національних форм.

Сьогодні література, про яку мріяв і за яку боровся В. І. Ленін, «вільна література, тому що вона служитиме... мільйонам і десяткам мільйонів трудящих, які становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє... вільна література, яка оплодотворяє останнє слово революційної думки людства»¹, — стала фактом. Вона втілена в нашій могутній, єдиній і багатонаціональній радянській літературі.

Порівняно з роками, що передували Першому з'їздові, досягнуто багато. Та якщо оцінювати наші сьогоднішні досягнення горьківською мірою, мірою Першого з'їзду, буде

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, с. 97.

правильно назвати їх добрим початком нового, ще більш відповідального етапу на шляху розвитку радянської літератури.

XXIV з'їзд КПРС покликав нашу літературу до нових висот. «З просуванням нашого суспільства по шляху комуністичного будівництва зростає роль літератури і мистецтва у формуванні світогляду радянської людини, її моральних переконань, духовної культури,— вказував у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев.— ...Відповідно до ленінського принципу партійності ми бачили своє завдання в тому, щоб спрямовувати розвиток усіх видів художньої творчості на участь у великій загальнонародній справі комуністичного будівництва»¹.

У вірності вченню партії, в нерозривному зв'язку письменника з життям народу, в тісній дружбі наших національних літератур, що виражена в формулі: спільність у багатоманітності і багатоманітність у спільності,— сила й запорука майбутнього розвитку радянської літератури.

І ми з упевненістю ідемо до цього, озброєні ленінським ученням, настановами партії, спираючись на горьківські традиції, настанови Першого письменницького з'їзду, даючи рішучу відсіч нападкам ідеологічних супротивників.

Чіткі, дійові положення Першого з'їзду й досі непокоять усіляких «радянологів» і антирадянців. Тут, у нападках на нас, все пускається в хід: проповідь войовничого аполітизму, естетства, розпалювання пристрастей старої групівщини, але основною, що досі застосовується, старою зброєю їх лишаються «ідейки» всіляких націонал-ухильників і націонал-ревізіоністів, які з лютою ненавистю обрушувалися свого часу на дружбу наших народів і наших літератур. Ганебний провал невдах-попередників не бентежить сьогоднішніх наших ідеологічних супротивників. Вони, як і раніше, силкуються поцілити отруєними стрілами в саме серце нашої літератури, атакуючи передусім її ідейність, партійність, народність, її естетичні й організаційні основи — тобто найсвятіші для нас принципи й здобутки Першого з'їзду.

Ми будемо непримиренними до всіляких виявів групівщини! Будемо й надалі рішуче відбивати нападки на ленінські

¹ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. І. К., Політвидав України, 1972, с. 106.

принципи Першого з'їзду і нашу письменницьку спілку, звідки б вони не йшли!

У процесі зародження і формування радянської літератури величезна роль Олексія Максимовича Горького загальновідома. Чарівливість його особи, вплив його революційної творчості, його суворі вимогливість і нині плідно позначаються на всій радянській літературі. Для нас Олексій Максимович дорогий і як великий друг українського народу, нашої літератури, як найяскравіше втілення дружби нашого й братнього російського народів.

Серцю Олексія Максимовича були близькими й дорогими турботи про всі радянські національні літератури. Але до нас, українців, він ставився з особливою симпатією.

Свідченням цього є довголітня дружба з М. Коцюбинським, тісне спілкування з селянами Полтавщини і образ українця, робітничого революціонера Находки у видатній творі «Мати», який справив великий революційний вплив на все прогресивне крило дореволюційної української літератури.

Взагалі роль Максима Горького в нашому літературному процесі величезна. Все своє життя глибоко цікавиться він життям і культурою українського народу, підтримує нашу літературу і літераторів своєю батьківською увагою, колосальним творчим досвідом і незаперечним авторитетом. «Знаю я Вас давно,— радо вітає він у 1927 році П. Тичину,— мені багато й ніжно,— як він напрочуд добре вмів говорити про людей,— розповідав про Вас М. М. Коцюбинський, читав деякі Ваші вірші»¹.

Турботою про художнє відображення сучасності й героїчного минулого українського народу були продиктовані й відомі його слова на зустрічі з українськими письменниками в 1935 році: «Чому ви не пишете історичних романів?.. Історія України, як ніяка інша, насичена героїчною боротьбою народу за своє національне і соціальне визволення... Треба писати, обов'язково треба. Нехай люди знають, якою ціною виборювалася доля народу»².

Наслідки цієї бесіди давали сходи протягом цілих десятиріч: «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Наливайко», «Хмельницький» Івана Ле, «Гомоніла Україна» Петра

¹ М. Горький. Собрание сочинений в тридцати томах, т. 30. М., Гослитиздат, 1955, с. 31.

² Слово про Буревісника. Максим Горький і українська культура, К., «Дніпро», 1968, с. 252.

Панча, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги, «Переяславська рада» Н. Рибак, «Людолови» З. Тулуб, «Поетова молодість» Л. Смілянського, «Іван Богун» Я. Качури та багато інших.

Згадуючи І. Котляревського, його безсмертну «Енеїду», Олексій Максимович обговорював з українськими письменниками й проблеми сатири й гумору — таких притаманних духові й традиціям української літератури й мови, радив створити нову, сучасну «Енеїду»¹.

Взірцем великої творчої особи назвав Олексія Максимовича в промові на Першому з'їзді І. Микитенко. Багато й багато які наші письменники-прозаїки відчули благотворний вплив цієї могутньої творчої сили, багато хто зважився відтворити образ Горького в романах і повістях, у спогадах. Багато які поети, в тому числі й Тичина і Рильський, писали про нього вірші.

Відзначаючи сорокаріччя Першого з'їзду письменників СРСР, ми постійно відчуваємо живу присутність Максима Горького серед нас, до нього спрямовуємо почуття глибокої поваги і синівської вдячності.

...Сорок років тому, закриваючи Перший всесоюзний з'їзд письменників, Максим Горький сказав: «Ще раз переможно прогримів грім більшовизму, корінного перетворювача світу», привітавши «перемогу більшовизму на з'їзді письменників» (т. 16, с. 509). Саме в цьому вбачав він головний підсумок плідної роботи з'їзду.

У доповіді на з'їзді Максим Горький з усією рішучістю і відповідальністю підкреслив смисл і значення організуючої і спрямовуючої сили партійного керівництва, що створило всі умови й можливості для творчості, для організації письменників як «єдиного колективного цілого, як могутнього знаряддя соціалістичної культури» (т. 16, с. 500).

«Висота вимог,— вказав Максим Горький,— які ставляться до художньої літератури швидко оновлюваною дійсністю та культурно-революційною роботою партії Леніна,— висота цих вимог пояснюється висотою оцінки значення, якого надає партія мистецтву живопису словом. Не було і немає в світі держави, в якій наука і література користувалися б такою товариською допомогою, такими

¹ Велика дружба. Максим Горький у зв'язках з українським народом, його культурою і літературою. К., Держлітвидав України, 1959, с. 263.

турботами про підвищення професійної кваліфікації працівників мистецтва і науки» (т. 16, с. 501).

На турботу партії ми можемо й повинні відповісти створенням нових і нових книжок, які були б гідні нашої великої епохи. І ця горьківська заповідь служіння письменників своєму народові, Радянській Вітчизні лишається в силі і на сьогодні, вона актуальна й дійова.

І в той же час, належно оцінюючи славний шлях нашої літератури після Першого з'їзду, ми звертаємо увагу на розв'язання важливіших актуальних завдань сьогоднішнього дня. Про це говорив Леонід Ілліч Брежнев, виступаючи на торжествах у місті-герої Новоросійську: «Ми по достоїнству цінимо досягнуті успіхи. Але головні свої помисли і турботи ми звертаємо до завдань сьогоднішнього дня і до того, що треба зробити завтра»¹.

Ми повинні сьогодні вимогливо, вдумливо й цілеспрямовано проаналізувати, що нами зроблено, що треба зробити, щоб примножити успіхи нашої літератури в ім'я здійснення планів і накреслень Комуністичної партії, щоб з новими творчими звершеннями прийти до кінця нашої письменницької п'ятирічки, гідно зустріти XXV з'їзд партії.

1974 р.

¹ «Радянська Україна» від 8 вересня 1974 р.

ГОЛОВНИЙ НАПРЯМОК

У центрі уваги нашої літератури та мистецтва була, є і залишається надалі людина праці, а найважливішою темою — тема робітничого класу, чия суспільна активність, організованість і колективізм є провідною, визначальною силою, що рухає наші збратані народи по шляху Леніна, по шляху комунізму.

В освоєнні цієї магістральної теми українська радянська література має значні здобутки і добрі традиції. Згадаймо твори П. Тичини, В. Сосюри, М. Рильського, О. Довженка, М. Бажана, О. Корнійчука, Петра Панча, Ю. Смолича, А. Головка, Олеса Гончара, М. Стельмаха, О. Копиленка, П. Безпощадного, Івана Ле, О. Левади, В. Собка, М. Строковського, Ю. Чорного-Діденка, М. Сказбуша, І. Муратова та багатьох інших.

Значні зрушення маємо в цьому напрямку в останні роки, особливо після харківського (1970 р.) пленуму правління Спілки письменників України, який головну увагу звернув на тему людини праці — найвизначальнішу в нашій літературі.

І все ж успіхи наші на цьому головному напрямку літератури, особливо коли порівнювати їх з життям, реальною дійсністю, ще надто скромні. Успіхи, приміром, наших соратників-художників — майстрів станкового живопису, скульпторів чи графіків — видаються мені значнішими.

У тих зрушеннях, які сталися після харківського пленуму, насамперед слід відзначити здобутки публіцистів, живописців, авторів художньо-документальних книг.

Після харківського пленуму в нашій літературі звернули на себе увагу цікаві починання, які заслуговують активної підтримки. Так, щорічно у видавництві «Радянський письменник» виходить у світ збірник художньо-документальних нарисів «Земні зорі», в якому основними героями є герої дев'ятої п'ятирічки. Серед інших цікаві твори надрукували тут М. Рудь, В. Петльований, Д. Прилюк, О. Сизоненко, А. Хорунжий, Н. Кашук.

Здобула широку популярність читачів серія нарисів та документальних повістей «Наш сучасник», що систематично виходить у видавництві «Дніпро». Маємо вже більше десятка книг цієї серії.

Мені можуть зауважити, що переважна більшість цих книг, виданих в обох видавництвах, хоч і живописують людину праці, але здебільшого їхнім героєм є не робітник, а колгоспник. Зауваження справедливе. Загалом його слід взяти до уваги й авторам, і видавцям. Однак не можна забувати про те, що якихось особливих перегородок між класами в нашому суспільстві не існує, що праця, скажімо, сільського механізатора багато в чому наближається до праці робітника (згадаймо тут хоч би О. Гіталова). І, що найважливіше, в цих творах (просто в силу нашої суспільної структури) обов'язково (чи то зримо і явно, а чи важливі підгрунтям) завжди чітко та ясно проявляється присутність його величності робітничого класу, його, сказати б, духу і особливо велетенського вкладу в усі галузі народного господарства, його вирішального впливу на життя радянських людей. Відчуваєш це буквально в кожному творі, в якому йдеться про людину праці. Як на зразок такого твору хочу послатися на книгу Ф. Моргуна «Хліб і люди» (про освоєння цілинних земель), яка стала помітним і значним вкладом у всю нашу радянську публіцистику.

Принципово новим, важливим починанням є літературне шефство Спілки письменників, її друкованих органів над важливими будовами країни й встановлення там літературних постів, що їх систематично ведуть журнали «Вітчизна», «Дніпро», «Прапор», «Жовтень», «Донбас», газета «Літературна Україна» та наші видавництва. Маємо в цій новій справі помітні, в чомусь навіть принципові зрушення. Це насамперед постійність, сталість контактів письменників і наших друкованих органів з великими робітничими колективами, розмах і жанрове різноманіття в освоєнні теми. Тут поряд з репортажем, нарисом прочитаєш документальну повість, публіцистичну історію будівництва, вірш, пісню, оповідання, поему, навіть драму, а то й роман. На жаль, ці безперечні здобутки не рятують нас від так само помітних прорахунків, яких слід позбутися якомога швидше. Шефство наше має стати більш дійвовим. Журнали обов'язково повинні розширювати коло авторів літературних постів на будовах, а не обмежуватися одним чи двома — хай і постійними (що само по собі дуже важливо) — кореспондентами. Слід вносити в цю роботу більше колективізму, живого життя, налагодження якнайширших і найміцніших постійних контактів авторських колективів з колективами виробничими. Саме ж ведення літературних постів потребує

якісного поліпшення. Нашим авторам слід наполегливіше долати сірість, голу фактографічність, суху інформативність, якою позначено чимало матеріалів, а редакторам підвищувати вимоги до вміщуваних матеріалів, боротися за поліпшення їх ідейно-художніх якостей. І що найважливіше — сміливіше, наполегливіше виводити основні письменницькі сили від репортажу, нарису, зарисовки на передову лінію в освоєнні та завоюванні робітничої теми, на лінію значних, вагомих художніх творів, на широкі жанрові обрії поетичних та прозових книг, поем, драм, повістей та романів.

Дуже важливу роль відіграють і повинні відігравати надалі індивідуальні творчі відрядження і молодших і старших письменників на заводи й новобудови. Від цього ми чекаємо значних наслідків.

Коли ж повернутись до публіцистики, то заслуговують на нашу пильну увагу колективні збірники і книги ветеранів праці, створені спільними зусиллями письменників, журналістів і видавців.

З-посеред колективних збірників останніх років виділяються: «Третий решающий» та «Шахтеры — гвардия труда» (видавництво «Донбас»), «Вишневі заграви» і «Хода п'ятирічки» («Каменяр»). Привертають увагу документальні повісті П. Северова, В. Пеунова, книги нарисів В. Коротича, О. Дмитренка.

Серед книг мемуарного характеру, написаних ветеранами й героями праці, стали явищем цікавим і помітним видані у Політвидаві України спогади славного радянського гірника О. Стаханова «Життя шахтарське». Книга має безперечне пізнавальне і виховне значення. Вона виховуватиме в нашої молоді почуття робітничої гордості, а досвід її автора стане джерелом натхнення для багатьох наступних поколінь. Виховне значення таких книг, як книги О. Стаханова, О. Диптан, О. Бузницького, взагалі важко переоцінити. Нашим письменникам слід і надалі вважати своїм почесним і важливим громадянським обов'язком допомагати ветеранам праці у створенні трудових літописів. Життя таких людей має неоціненне значення безпосередньо і для літератури, воно дає багатющий матеріал для написання великих полотен про робітничий клас, відтворення образів діяльних, життєстверджуючих, героїчних. З таких книг образ героя-робітника, нашого сучасника постає на повний зріст. І тут ми, власне, підходимо чи не до найголовнішого — до творів про робітничий клас.

З-посеред більших художніх полотен на робітничу тему, які з'явилися останнім часом і здобули популярність серед читачів, були відзначені республіканськими та всесоюзними преміями романи «З погляду вічності» та «Переходимо до любові» П. Загребельного, «Почесний легіон» та «Лихобор» В. Собка, «Всім смертям на зло» В. Титова, «На крутій дорозі» і «Надія» Якова Баша, «Хвилі» Ю. Збанацького.

У різній мірі, з різною силою та глибиною, однак активно і цілеспрямовано, освоюють робітничу тему М. Рудь, Ю. Бедзик, Т. Рибас, О. Гуреїв, Ф. Вольний, О. Чепіжний, М. Сидоряк, А. Мороз, В. Маняк, І. Мельниченко, В. Рештилов.

Приємно відзначити, що лави письменників старших, які активно розробляють робітничу тему, поповнюються молодими літераторами. Назвемо «Канал» І. Григурка, «Мить вертання» О. Васильківського, «Краплина і море» А. Москаленка, публіцистику В. Князюка.

Зрушення, отже, помітні. Творів про робітничий клас із кожним роком стає все більше. Проте їх мистецький рівень часто ще недостатньо виский, далеко не всі з них можуть задовольнити зрослі естетичні потреби та вимоги нашого багатомільйонного вимогливого читача.

У чималій кількості романів та повістей про робітничий клас відчувається поверховість та поспіх, які йдуть від неглибокого знання, гастролерського знайомства з життям сучасного виробництва і робітничого колективу.

Все мужнішає, усталюється загалом, і в робітничій темі зокрема, громадянський голос нашої поезії. «Уманські спогади» М. Бажана, «Дзвони Хатині» М. Нагнибиди, «Повінь» П. Воронька, нові твори С. Олійника; книги і цикли визначних майстрів поезії — П. Тичини, А. Малишка, Л. Первомайського, М. Ушакова, які продовжують виходити в світ і після смерті авторів так, ніби ті твори написані сьогодні.

Міцно закріпився за будівництвом каналу Дніпро — Донбас, створюючи його віршований літопис, В. Соколов. Цикл віршів про Чорнобильську атомну написав І. Драч. Радують нас нові поетичні здобутки Б. Олійника, Д. Павличка, В. Кочевського, В. Бровченка, Л. Вишеславського, В. Забаштанського, Л. Лобанова, А. Кацнельсона, Г. Донця, М. Сингаївського, П. Перебийноса, М. Луківа та багатьох інших і особливо з нашого молодого поповнення, яке все впевненіше виходить на широкі магістралі життя,

в тому числі й на магістралі робітничої теми, на магістралі, позначені іменами Тичини й Маяковського.

Тема робітничого класу в нашій драматургії на всіх її етапах звучала на повний голос. «Диктатура» та «Дівчата нашої країни» І. Микитенка, «Макар Діброва» О. Корнійчука, драми чи окремі образи з драм М. Куліша, М. Ірчана, І. Кочерги, Я. Галана, І. Муратова. Та слід одверто сказати, що на кінець п'ятдесятих і в шістдесяті роки пафос цієї теми в нас був дещо пригас. Лише в останні роки активніше звернулася до робітничої тематики (більшою чи меншою мірою) в своїй драматургічній творчості В. Собко, М. Зарудний, О. Коломієць, В. Минко, І. Рачада, О. Левада, Л. Дмитерко.

Нинішній рік можна вважати знаменним. Маю на увазі передусім дві останні постановки — «Здрастуй, Прип'ять!» О. Левади в театрі імені І. Франка, «...І земля скакала мені назустріч» П. Загребельного в театрі ім. Лесі Українки, які услід за таким же помітним поворотом у драматургії російській — «Людина зі сторони» І. Дворецького та «Сталевари» Г. Бокарева, як на мою думку, становлять уже певний етап, особливо коли взяти до уваги те, що обидва твори з'явилися внаслідок тривалих контактів письменників з трудівниками новобудов п'ятирічки: О. Левади — Чорнобильської атомної, П. Загребельного — Криворізького металургійного та стана «3600».

Значно активнішу участь бере в нинішньому літературному процесі критика. З'явилося чимало помітних критичних праць, у тому числі й таких, які ґрунтовно досліджують сучасну тему. Це статті, огляди, теоретичні дослідження М. Шамоти та Л. Новиченка, книги «Художник і життя» Б. Буряка, «Художник у сучасному світі» М. Логвиненка, статті С. Крижанівського, М. Пригодія, І. Дзевєріна, І. Зуба, В. Фашенка, М. Острика та інших дослідників, які публікували свої критичні праці в періодиці.

І все ж слід нагадати слушні й своєчасні слова Л. І. Брежнєва, сказані ним у Звітній доповіді Центрального Комітету ХХІV з'їздові КПРС: «Безперечно, успіхи радянської літератури і мистецтва були б ще значнішими, а хиби зживалися б швидше, якби наша літературно-художня критика активніше проводила лінію партії, виступала з більшою принциповістю...»

Вона, наша критика, — слід сказати про це одверто, — дух і положення, пафос Харківського пленуму правління СПУ зустріла досить стримано, без особливого ентузіазму;

зводячи всю справу до сперечань навколо так званого (ви-гаданого ж критиками) виробничого роману, мляво теоре-тизуючи та застерігаючи, замість підтримувати, спрямову-вати, надихати письменника.

Теоретизування багатьох наших товаришів-критиків, коли йшлося про людину праці та робітничу тему, зводило-ся, в основному, до двох, що нібито виключають одна одну, нібито «непримиренних» позицій.

Перша позиція: автор залякується тим, що йому, аби на-писати роман з робітничого, отже, виробничого життя, тре-ба досконально знати найтонші нюанси специфіки виробни-цтва, технологію, техніку, він сам мусить бути (або стати) професіоналом-майстром, техніком, інженером. Звичайно, скажемо наперед, слушність такої позиції незаперечна, але — до певної міри, в певних, потрібних для справи межах.

У другій позиції, порядком застереження, висувався жу-пел так званого виробничого роману. Письменника застері-гали не від сірості, ідейної ущербності в творчості, а саме від «виробничого» у творі.

Супровідний «продукт» цієї позиції: геть описи техніки, технології, показ виробництва, адже література найпер-ше — людинознавство, її цікавить не професія, а людина. В ній, оцій другій позиції, теж якесь раціональне зерно є. Правильність її, знову ж у певних, розумних межах, очевид-на. Однак часто-густо героєм твору ставав не конкретний робітник, герой праці, новатор, а якась середньо-пересічна, середньо-психологізована, безпрофесійна людина взагалі, без свого конкретного місця в житті й суспільному вироб-ництві, людина, якої в житті не існує.

Щоб не заходити в критичні хаші, скажемо одразу, що оця «війна червоної та білої троянд» у нашій критиці являє собою суперечку, власне, безпредметну, схоластичну, не потрібну нікому. І та і та сторони в чомусь не мають тут рації, збиваючи письменника (особливо молодого та неза-гартованого) оцим ніби безневинним «теоретизуванням» на більш чи менш плутані манівці.

Отже, істину слід шукати в чомусь іншому. Очевидячки, в підході до справи, в цілеспрямованні. Її слід виводити з основних засад літератури соціалістичного реалізму, з ленінських засад народності та партійності літератури, а на даному, сучасному етапі, — з настанов XXIV з'їзду КПРС, найважливішою з яких є виховання в радянських людей принципово нового, комуністичного ставлення до праці,

ширше — нової людини майбутнього комуністичного суспільства. Людини з принципово новою мораллю, етикою, суспільною поведінкою, новим ставленням до суспільної, колективної праці та власності, людини в колективі, у нових радянських взаємовідносинах особистості й колективу.

Праця, як казав Горький, становить основу, зміст діяльності й усього життя людини, цілих колективів, цілого суспільства. Праця навіть в умовах капіталістичних відносин, будучи в основному прокляттям, нерідко все ж приносила людині коли не щастя, то хоч тимчасову радість. А що вже говорити про нас, наш колективний труд для загального добра! Отож засобами естетики, засобами літератури й мистецтва маємо виховувати в людини нове ставлення до праці, до колективу, до суспільної власності. Виховувати відчуття естетичного, коли хочете, задоволення від праці, радість праці. Який це почесний, великий і благородний обов'язок! І чи не в цьому ключ, найголовніша мета письменника, митця, який пише про людину праці, про робітничий клас! Коли ставити питання саме так (а інакше й ставити не варто!), тоді сам по собі відпадає жупел «виробничого роману». Тоді досконале (в можливих межах) знання виробництва, ба навіть технології й розуміння та відчуження митцем найглибших, найтонших душевних порухів людини стає добром, знаходить своє, як кажуть, законне місце в процесі творчості. Показати роль і значення праці як основної форми людського існування, праці як категорії не лише суспільно корисної, а разом з тим і суспільно-естетичної, яка дає не лише матеріальне, але й моральне та естетичне задоволення. І як ти в такому разі обійдешся без виробничого процесу, оточення, середовища, самого процесу праці?!

І ще: чи є в нас у житті такі принципово нові люди, з новим ставленням до праці, образи яких ми прагнемо відтворити в літературі та мистецтві? Безперечно, є. Їх уже безліч. Але ми їх живописуємо ще далеко недостатньо, хоч мусили б уже показати на весь зріст.

Але є і такі, що ставляться до праці як до обтяжливої необхідності й тільки. Ми їх і вчимо, і розвінчуємо ще не досить переконливо. І тут постає низка важливих питань і проблем, пов'язаних з суспільною психологією, класовою, комуністичною свідомістю, робітничою гордістю. Всі ці категорії також є предметом зображення літератури. Однак і наша література, і особливо критика по-справжньому до них ще не підступалися.

Людина на виробництві, в суспільному житті — людина велика і звеличена своєю працею. Глибоко художньо розкриваймо її і тим активно утверджуймо її, а значить, і наш радянський спосіб життя!

Можуть мені закинути — прямолінійно зводжу складні завдання мистецтва у справі виховання нового ставлення до праці. Прямолінійно, утилітарно, так би мовити, без жодних естетичних мостів і переходів... Розумію — в житті й мистецтві все значно складніше, все має безліч нюансів, пов'язаних не лише зі свідомістю, а й психологією людини.

Ми ж беремо головну, центральну ланку великого ланцюга, беремо саму суть справи, серцевину, її партійний, суспільно-політичний зміст. Та й не утилітаризм це насправді. Скоріше продовження на новому етапі кращих традицій Е. Золя, О. Бальзака, І. Франка, Романа Роллана і особливо — Максима Горького!

Цій головній меті мусить підпорядковуватись і вся наша спілчанська робота по все кращому налагодженню міцних і постійних зв'язків митця з життям народу. Ті зв'язки, наша дружба з передовими людьми і колективами виробництв, всі наші тижні, декади, творчі відрядження повинні будуватися так, щоб вони могли давати постійну й дедалі більшу, вагомішу творчу віддачу, інакше всі наші роз'їзди, пленуми, зустрічі, колоквіуми, наїзди та симпозиуми будуть перетворюватися на «річ у собі», щось на зразок «мистецтва для мистецтва». І виробництво, трудові колективи повинні також усе більше повертатися до письменника. Добре б, коли б і митець зав'язував свою дружбу з виробничим колективом уже з точніше визначеною метою, з певним творчим задумом.

Все це нам сьогодні необхідне як повітря. Завдання перед нами — складні, не буденні. Вони безмежно захоплюючі, але так само й безмежно великі, відповідальні.

ІСКРА ВОГНЮ ВЕЛИКОГО

В березні 1961 року я мав честь представляти нашу республіку і нашу радянську літературу на Шевченківських торжествах у столиці братньої соціалістичної Чехословаччини, у Празі.

28 березня. Заповнений людьми великий зал міської бібліотеки. Урочистий вечір, схвильовані виступи, великий концерт... На вечорі багато і добре говорилося про нашого Кобзаря, геніального поета-революціонера, співця дружби народів, зокрема — слов'янських народів. Запам'яталися слова доповідача — відомого славіста Ю. Доланського про безсмертя Т. Шевченка, перед пам'яттю якого схиляє голови все прогресивне людство, про те, що він є одним з тих геніїв, які сягнули вершин людської культури, одним з тих глибоко народних митців, які збагатили скарбницю світового мистецтва неминущими цінностями. Т. Шевченко, за словами промовця, є однією з трьох найвищих слов'янських літератур — Пушкін, Міцкевич, Шевченко, — рівних яким чеська і словацька літератури не мають...

І от саме у зв'язку з цим твердженням професора Доланського я й спробував у своєму виступі, який і кладу в основу даної статті, віднайти рівновеликі, духовно органічні, близькі Тарасу Григоровичу постаті в чеській історії, культурі, літературі.

Сюди, до столиці братньої Чехословаччини — Золотої Праги, що красується на берегах повноводої Влтави у ніжному, пахучому вінку ранньої весни, з древнього і молодого Києва, з берегів Дніпра привів мене великий Тарас Шевченко.

Дозвольте передати вам, а через вас і народам Чехії та Словачкиї, сердечне вітання від Співки письменників України і палко подякувати вам за ту щирю любов і глибоку повагу, яку ви виявляєте до великого сина України Тараса Григоровича Шевченка, до народу Радянської України, його соціалістичної культури.

Про значення творчості й особи Тараса Григоровича Шевченка для свого народу і світової культури мені хотілося б сказати словами іншого великого письменника — Івана Франка:

«Коло 1840 року в літературі загальноєвропейській стався факт, хоч, може, й не так голосний, але важний і характерний. В літературі появилася мужик, простий сільський мужик... І що найцікавіше: зараз від першого появилення в друку його творів, той мужик, недавній невольник, загальною опінією своїх земляків зістає признаний проповід-

никс, перворядним світилом української літератури. Той самий, що перед кількома літами ще мусив тремтіти перед грізним поглядом свого пана і тільки случайно спасся від лютих різок економа Прехтеля, той сам, котрим торговано, котрого оцінювано і продано за 2500 рублів, як якого породистого коня,— тепер зістає признаний за проповідника цілого народу!»

Трохи більше ста двадцяти років минуло з того часу, коли вперше пролунало гомове Шевченкове слово. Сто років минуло відтоді, коли перестало битися його гаряче серце і закрилися навіки справді всевидящі очі. Минуло перших сто років Шевченкового безсмертя.

Великий співець дружби народів Т. Шевченко, як Прометей, ніс своїм сучасникам «іскру вогню великого», кликав до того, «щоб усі слов'яни стали добрими братами», прокував гнобленим народам: «борітеся — поборете!»

Сьогодні Шевченко — так само у лавах передових борців за всевітнє братерство народів, він виступає великим поборником ідей миру і дружби поміж народами планети. Він і сьогодні на передовій прогресивного людства, як «живий з живими»,— він разом з нами бореться за волю та щастя всіх трудових людей. І слава його лунає по всіх континентах. І не за горами той час, коли його ім'я і його слово будуть добре знаними, поряд з іншими іменами видатних борців, у кожному куточку африканського й азійського континентів. Бо чи ж не до вчорашніх поневолених рабів Африки та Азії, які повстали і рвуть свої кайдани, звернені й сьогодні його слова:

Борітеся — поборете!
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Шевченко — борець, поет, художник, Шевченко-людина завжди будив і будить у серцях людей глибоку до себе пошану й палку любов. Мабуть, найкраще і найглибше можна схарактеризувати все благородство Шевченка його ж словами в написаній російською мовою поеми «Тризна». Важко утриматися від того, щоб не навести цих — Пушкінової сили — рядків! —

Без малодушної укоризни
Пройти мятарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,

Все беззаконные дела...
И сохранил полет орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!

Так! «Се человек!» І все сказане можна з цілковитим правом прикласти до самого Т. Шевченка. Таким він,— Людина з великої літери, з летом орла і серцем чистої голубиці,— був і залишиться у віках, у пам'яті безлічі поколінь...

Іноді ще долинають з середовища банкрутів та політичних гендлярів — буржуазних українських націоналістів облудні фальшиві твердження про те, нібито Шевченко є співцем тільки «вогню і крові», співцем національної обмеженості та замкнутості. Однак голоси ті — не лише брехливі, вони разом з тим і безсилі. Вони були завжди та так і лишилися тільки брудною піною, якій ніколи не досягти навіть його підніжжя. Не їм, тим людяям, тлумачити слово Т. Шевченка! І ніяк і нічим не спотворити його. Навіть там, де Т. Шевченко говорить про моря сліз і крові, проліті українським та польським народами з вини панів і магнатів, він найперш закликає до єдності, до братерства:

Подай же руку козакові
І сердце чистее подай!

Т. Шевченко — співець дружби українського і російського народів, співець дружби українського і польського, українського і болгарського та й усіх інших слов'янських народів. За свого життя став він найближчим і найщирішим другом народів Росії, Грузії, Білорусії, найпрогресивніших людей Польщі, Болгарії...

Та сьогодні, саме тут, у Празі, хочеться особливо наголосити на тих нерозривних зв'язках, які склалися у Шевченка з прогресивними діячами культур чеської і словацької. Тут, на цій братній землі, хочеться ще раз підкреслити, чим була для Т. Шевченка Чехословаччина та її народи, якою любов'ю палало його серце до прогресивних діячів вашої культури, як він глибоко шанував їх і як любили, шанували його діячі культури чеської та словацької. Тут була любов взаємна й особлива. З такою гарячою любов'ю та пошаною він ставився хіба що тільки до передових діячів культури російської (хоч у цьому не могли поскаржитися на нього, скажімо, й однодумці та побратими польські). І джерела тієї любові беруть свій початок не лише з найдавнішої історії наших народів, але й з

певних, дуже споріднених рис діячів громадських, діячів історії та культури наших народів.

Справді! Хіба й тепер, коли ми читаємо у Т. Шевченка:

Постривайте!
Он над головою
Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою,—

то хіба та булава з-над Влтави не збуджує в нашій уяві іншої, яка звелася на народних гнобителів, панів-загарбників уже пізніше, над Дніпром, піднесена Богданом Хмельницьким? І чи ж могла ця промовиста історична «деталь» пройти повз увагу Т. Шевченка?

А великий «еретик», до речі, теж селянський син, Ян Гус? Вдумайтесь тільки — хіба Гусове «Ніколи!», кинуте у відповідь на пропозицію відректися від свого вчення та своїх суспільних ідеалів, хіба воно, оте «Ніколи!», не живе пізніш у Шевченковому: «Караюсь, мучюсь, але не каюсь!»?

Т. Шевченко, із щедрістю генія віддаючи друзям своє, рідне, притаманне йому і його народові, так само сміливо і щедро черпав з культурної скарбниці російського, чеського, польського та інших народів.

І все найкраще, все найпрогресивніше зі спадщини Коллара, Шафарика, Ганки було й Шевченковою спадщиною.

Взявши «іскру вогню великого» з вогнища, на якому палало серце Яна Гуса, Т. Шевченко роздмухував ту іскру до всенародної пожежі-повстання проти гнобителів трудових народних мас.

Поділивши з Шафариком (якому присвячено поему «Єретик») ідею єднання та братерства слов'янських народів, звертаючись до нього з словами дружби і захоплення, Т. Шевченко проспівав натхненний гімн братньому чеському народові:

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слов'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді.

Палаючі серця Янів Гусів ще дужче спалахували у закликах Т. Шевченка та М. Чернишевського «до сокири», до того, щоб «вражою злою кров'ю волю окропити», розгорялися в пожежах народних повстань і, зрештою, розлившись суцільним огненним морем Жовтневої революції,

звелися над планетою немеркнучим сонцем Ленінської
Правди.

Велика Правда, високі ідеали, за які люди йшли на еша-
фот і живцем горіли на кострищах, живе у віках і ніколи не
вмирає. І в сяйві цієї правди втілюються, живуть також
і високі мрії та ідеали Т. Шевченка і всіх прогресивних
людей минулого.

Оживуть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться до купи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

Нині на велетенських просторах планети здійснилася
Шевченкова мрія про «веселії села», про те, що

...на оновленій землі
Врага не буде, супостата.
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

Ця мрія вже стала реальністю у країнах соціалістичної
співдружності, втілилася в життя і живе, бує на неосяж-
них просторах від Тихого океану і до берегів Балтики і Чор-
ного моря!

І сім'я народів, «сім'я велика, вольна, нова», така велика,
що не уявлялася, певне, навіть високому летові його не-
стримної уяви, славить і вшановує сьогодні нашого вели-
кого Кобзаря.

Син селянина-кріпака, син колись знедоленого україн-
ського народу, він став нині рідним, дорогим і необхідним
прогресивним людям, вільним народам світу і тим, що під-
німаються на боротьбу за свою свободу.

...Глибока шана, відзначення ювілею співця свободи й
братерства народів є виявом визнання вкладу нашого
народу, нашої літератури у загальнолюдську скарбницю.
Безсмертне слово Т. Шевченка надихає нас, кличе до нових
звершень, сприяє посиленню братнього єднання народів,
збагаченню їхньої духовної культури, творенню культури,
гідної комуністичного суспільства, наших великих і цілком
земних ідеалів.

ПРО Е. Л. ВОЙНИЧ І ЇЙ РОМАН «ОВІД»

Справжнє прізвище англійської письменниці Е. Л. Войнич, авторки одного з найпопулярніших у світовій літературі романів «Овід»,— Етель Ліліан Буль. Вона народилася в ірландському місті Корку у 1864 році в сім'ї видатного англійського вченого, професора математики Джорджа Буля. На початку вісімдесятих років минулого століття, уже закінчивши Берлінську консерваторію, Ліліан подружилася в Лондоні з родиною політемігранта, нашого земляка С. Степняка-Кравчинського — видатного революціонера-народовольця і талановитого письменника, автора відомих книг «Підпільна Росія», «Андрій Кожухов» та інших. Знайомство з такою цікавою, всебічно обдарованою людиною, письменником і полум'яним революціонером, який однаково добре знав і любив російську та українську літератури, лишило незгладний слід у житті майбутньої письменниці. Е. Л. Буль назавжди зв'язала свою творчу долю з російським революційним рухом і російською та українською культурами. І саме тому її життя її стало особливим, сказати б, навіть романтичним. Незвичайно склалося життя письменниці, незвичайною була навіть історія її другого прізвища — Е. Л. Войнич, яке потім стало її основним, справжнім літературним ім'ям, знаним у всьому світі. Сучасники письменниці лишили нам майже легендарне і все-таки правдиве свідчення цієї історії.

Навесні 1884 року царський уряд розгромив польську революційну партію «Пролетаріат». Згодом було арештовано і ув'язнено в сумнозвісній варшавській цитаделі активного діяча цієї партії, молодого революціонера Михайла Войничча. Якимось, стоячи біля заграбованого вікна своєї камери, М. Войнич угледів молоду, струнку дівчину з пишною, довгою косою. Прихилившись до дерева, дівчина стояла на тротуарі і замислено оглядала тюрму. Забачивши в одному з вікон в'язня, співчутливо кивнула йому головою. Та дівчина запам'яталася юнакові яскраво і надовго.

Уже в Сибіру, куди його було заслано, М. Войнич познайомився з родиною такого ж засланця — народника В. Караулова і виклав свій план втечі за кордон. Караулови дали йому лондонську адресу С. Степняка-Кравчинського.

Войничу таки пощастило втекти. Він дістався до Лондона і розшукав Кравчинських. У домі Кравчинських він зустрівся з молодою вродливою дівчиною.

— Це — Лілі Буль,— відрекомендувала її господиня,— моя подруга.

Вітаючись, здивований і схвильований Войнич сказав:

— Здається, я вас десь бачив. Чи не були ви у Варшаві весною 1887 року?

Дівчина відповіла ствердно.

— Ви стояли біля дерева і дивилися на цитадель?

— Так,— здивувалася Лілі. І розповіла, як вона, розпалена розповіддю Кравчинських про російських революціонерів, закохана в поезію О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка і в українську пісню, вирішила поїхати до Росії, попрацювати там гувернанткою і глибше ознайомитися з життям цієї країни, її мовою, культурою, революційним рухом. У Варшаві сталася затримка. Оглядаючи чуже місто, вийшла до Вісли, випадково підійшла до цитаделі...

Так незвичайно вони познайомилися, подружилися і потім покохали одне одного.

У 1892 році Лілі одружилася з Михайлом, прибрала собі його прізвище і стала Етель Ліліан Войнич.

Через п'ять років (1897) Войнич написала свій перший і найпопулярніший роман «Овід». Це твір про боротьбу італійських патріотів проти панування австрійців. Головний герой твору — Артур — італійський революціонер. Але написати цей роман Войнич надихнула російська революція, а в образі Артура втілено багато рис найближчого друга авторки — нашого земляка Степняка-Кравчинського і його соратників — героїчних народовольців.

За кілька років «Овід» було перекладено на багато мов світу. Артур швидко став улюбленим героєм революційної молоді, таким, як, скажімо, Тіль Уленшпігель, Вільгельм Тель, Робін Гуд, Кармелюк чи, вже у наш час, Павка Корчагін.

Особливої популярності набув «Овід» у дореволюційній Росії, а згодом і в Радянському Союзі. Вперше перекладений ще наприкінці минулого століття і надрукований в одному з російських журналів, роман зажив великої слави серед російської молоді. На його революційному пафосі виховувалися покоління революціонерів, з захватом і сердечною теплотою згадує про першу зустріч з «Оводом» цілий ряд визначних революційних діячів нашої країни.

Однією з перших книг, які вийшли одразу після жовтневих днів 1917 року, був у нас «Овід». Відтоді роман без перерви видається мільйонними тиражами. Перекладений майже на всі мови народів Радянського Союзу, він є посправжньому настільною книжкою нашого юнацтва. За книгою було створено кінофільм, драматичну виставу, оперу.

Тепер, певне, не знайдеш у всій нашій країні жодної людини, яка б не прочитала «Овода» і не захоплювалася Артуром.

Але сталося так, що популярність «Овода» зростала, а про його творця — письменницю Е. Л. Войнич — читачі знали менше й менше, скупі відомості про її життя доходили все глухіше і глухіше. Зрештою, по війні і двох революціях (1905 і 1917 рр.) слід письменниці загубився зовсім. Досить сказати, що в передмовах до перших пореволюційних видань про життя Войнич майже нічого не сказано. Не всі знали, хто він, таємничий автор «Овода» — чоловік чи жінка, поляк, італієць чи англієць? Ніхто ніде не зустрічав його портретів. А моє покоління, покоління, яке вперше прочитало роман в кінці 20-х років, взагалі гадало, що має справу з письменником далекого минулого, давно померлим. Так, у моїй уяві, романтично-таємничий Е. Л. Войнич асоціювався в часі, скажімо, з Шарлем де Костером, і взагалі я твердо вважав, що автор «Овода» помер за багато років до мого народження.

І тільки 1955 року в журналі «Огонек» дослідниця творчості Е. Л. Войнич (письменниця, як відомо, видала ще кілька романів: «Джек Реймонд», «Перервана дружба», «Олівія Летам», «Скинь взуття своє», працю про українську пісню, зробила низку перекладів) Євгенія Таратута вперше за кілька десятиліть розповіла і про автора, і про її рідних. Тут же було вперше в нашій країні надруковано фото Е. Л. Войнич, її батька та М. Войнича. До речі, саме в той час Є. Таратута з англійського довідника «Хто є хто?» дізналася про нью-йоркську адресу Войнич, зробивши припущення, що авторка знаменитого «Овода» могла б ще жити. Це припущення — перша стаття в «Огоньке», друга слідом за першою — в журналі «Україна», де Є. Таратута опублікувала зовсім не відомі документи про те, як Войнич привозила з Лондона нелегальну революційну літературу до Львова для подальшої пересилки її в Росію, про її близьке знайомство і дружбу з українськими письменниками-революціонерами М. Павликом та І. Франком, яким

вона передавала ту літературу,— стало, власне, сенсацією, літературною подією дня.

Того року, дякуючи статті в «Огоньке», першими познайомилися з Е. Л. Войнич, розшукавши її в Нью-Йорку, радянський співробітник ООН П. Борисов, редактор української прогресивної газети в Нью-Йорку М. Тарновський і група радянських журналістів, серед яких були Б. Полевой і А. Софронов. 1956 року автора «Овода» відвідав у Нью-Йорку білоруський письменник П. Глебка, а ще через рік (1957 р.) щастя бачити і чути живу Етель Ліліан Войнич мали ми, українські письменники — Федір Маківчук і автор цих рядків.

Спогади про зустріч з письменницею написали у свій час майже всі згадані тут товариші, і головним, що треба відмітити, у тих спогадах було те, що сама Е. Л. Войнич нічого не знала і навіть не підозрювала про величезну популярність, яку здобули її твори (і найперш «Овід») у Радянському Союзі.

Те, що Е. Л. Войнич жива, і те, що нам, радянським людям середини двадцятого століття, пощастило зустрітися з нею, почути слова з її уст, сприймали і широкі читачькі кола, і ми самі,— ті, хто розмовляв з нею,— майже як чудо.

Коли я взяв у свої руки її сухеньку, всю в синіх прожилках руку, руку, яка написала одну з найулюбленіших нами книжок, я не міг не подумати з хвилюванням, що цю руку стискали колись найвидатніші діячі тепер уже далекого минулого. І потім, коли вдумався в усе тоді почуте і побачене, ще ясніше зрозумів і глибше відчув, що все, чим знаменита і славетна оця дев'яностотр'яохлітня англійська письменниця, увесь той вогонь, який палає в її книгах, і найперш у знаменитому «Оводі», спалахнув од полум'я нашої російської революції. Що її натхненниками, тими, хто збудив допитливу думку Е. Л. Войнич, розкрив очі на навколишній світ, були наші великі земляки-українці: спочатку С. Степняк-Кравчинський, а згодом М. Павлик та І. Франко. І десь аж біля самих джерел, десь на самому початку шляху її осяяли і освітили немеркнучими смолоскипами великий Шевченко і наша українська народна пісня.

Е. Л. Войнич зізналася в кінці свого довгого і многотрудного життєвого шляху, що Т. Шевченко і українська пісня були й лишаться її найбільшим захопленням і найпалкішою любов'ю.

Для мене ж особисто зустріч з письменницею була водночас ще однією визначною, майже несподіваною і від того ще дорожчою зустріччю з Т. Шевченком.

Вийджаючи з Києва на XII сесію Генеральної Асамблеї ООН, я і Ф. Маківчук мріяли відвідати ніби заново воскреслу Етель Ліліан Войнич. Ми взяли з собою подарунки: роман «Овід» у перекладі на українську мову і книжечку Т. Шевченка «Заповіт» у перекладах на 14 мов світу, видану в Києві 1956 року. Надрукований у книжці «Заповіт» англійською мовою переклала Е. Л. Войнич.

Однак із зустріччю нам спочатку не пощастило. У Нью-Йорку лютувала епідемія інфлюенци. Не поминула вона й дев'яностотрхохлітньої письменниці. Микола Миколайович Тарновський повідомив нас, що хвороба Войнич ускладнилася тяжким запаленням легенів. Надії на зустріч майже ніякої...

І все-таки через два місяці, коли сесія підходила до кінця, нам подзвонили, що Е. Л. Войнич перемогла тяжку хворобу і, довідавшись про наше бажання, запрошує нас до себе на завтра, на четверту годину дня.

Субота, 7 грудня 1957 року.

Тьмянний дощовий день. Низькі хмари. В глибоких ущелинах нью-йоркських вулиць похмуро, майже темно. Рівно о четвертій знаходимо потрібну нам 24-у вулицю і втрюх (М. Тарновський, Ф. Маківчук і я) підіймаємося ліфтом на 17-й поверх величезного, що займає цілий квартал, будинку. Широчезний, з безліччю дверей, схожий на довгу вулицю коридор. Ось і двері з цифрою 17. М. Тарновський натискує на кнопку — і нам відчиняє секретарка Е. Л. Войнич Енн М. Нілл. Роздягаємося в малесенькому передпокої і заходимо до просторої, дуже скромно умебльованої кімнати з великим венеціанським вікном.

Господиня, в теплому блідо-бузкового кольору халаті, сиділа на дивані. Ноги на низенькому стільчику, за спину підмощена подушка. Біле-біле волосся розчесане на рівний проділ і заплетене у дві короткі коси. Вимучене хворобою, зморшкувате, зжовкле, майже прозоре обличчя, жилаві, видно, звиклі до роботи руки, ясний погляд по-старечому блідо-блакитних очей. Вона ще зовсім квола після тяжкої хвороби, і нам стає ніяково за те, що турбуємо її. Просимо Миколу Миколайовича перекласти господині наше вибачення, сказати, що ми щасливі бачити її, щасливі передати вітання від численних радянських і, зокрема, українських читачів і свої скромні подарунки.

Цілуємо сухеньку руку, даруємо книжки.

Е. Л. Войнич каже, що рада бачити нас. Як почувла, що її хочуть відвідати українці, нетерпляче ждала, коли одужає, і, як тільки трохи набралася сили, задросила нас до себе. З українцями зв'язаний найяскравіший період її життя; незабутнє знайомство та дружба з С. Степняком-Кравчинським, М. Павликом, І. Франком.

На книжках, подарованих письменниці, ми задалегідь написали кілька шанобливих слів присвяти. Е. Л. Войнич, тримаючи в одній руці наші подарунки, взяла зі стола велику, в круглій чорній оправі лупу і почала уважно вдивлятися у написи, ніби вивчаючи їх. Помітивши це, ми знову попросили Миколу Миколайовича, щоб він переклав господині написане.

Але письменниця стримано всміхнулася і звернулася до нас... російською мовою. Тепер важко поручитися, що я передаю сказане дослівно, але за точність змісту ручуся.

— Дуже прошу пробачити мене,— сказала вона,— що не можу зараз розмовляти з вами українською мовою: чула її дуже давно і відвикла. Але читати і розуміти написане можу й тепер...

Далі Е. Л. Войнич розмовляла з нами весь час по-російськи. Говорила, правда, небагато, дуже тихо, але виразно.

Подружившись у Лондоні з російськими емігрантами-народовольцями і особливо з родиною С. Степняка-Кравчинського, Етель вивчила російську мову (удосконала свої знання під час подорожі до Росії 1887 року). Тоді ж Е. Л. Войнич зацікавилася і українською мовою. Любов до української мови і української пісні збудив у неї Т. Шевченко, а з віршами видатного поета-революціонера її ознайомив у Лондоні той же С. Степняк-Кравчинський. Він сам захоплювався поезією Т. Шевченка, його революційною діяльністю і багато розповідав про великого сина українського народу, про його життя, багато читав їй Шевченкових творів з пам'яті. Життя і твори Т. Шевченка так вразили і захопили Е. Л. Войнич, що вона вивчила українську мову, щоб читати поета в оригіналі.

— Вчив мене української мови Степняк-Кравчинський,— закінчила господиня і звернулася до міс Нілл по-англійськи.

Ще не встигли ми, схвильовані і вкрай розчулені почутим, прийти до тями, як нараз відбулася ще одна, уже зовсім несподівана для нас і глибоко зворушлива зустріч.

Міс Нілл підвелася з стільця і вийняла з шафи великого конверта. Обережно-обережно добула з нього в зеленово-сіруватій обкладинці старого видання книжку. Як дорогу реліквію, передала її Е. Л. Войнич. Господиня взяла книжку з такою ж шанобливістю, потримала якийсь час у руках і поклала перед нами на стіл.

— Ось книжка, з якої я перекладала колись на англійську мову поезії Шевченка.

Схиляємось до книжки. Читаємо: «Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії. Женева. 1891 рік». Глибоко розчулені цією зустріччю далеко за океаном, у кам'яних нетрях Манхеттена, майже з побожністю торкаємось пальцями обкладинки. Книжка так любовно збережена, що, здається, вона зовсім нова. Тільки біля корінця, якраз на згині, від давності верхній аркуш обкладинки таки обламався. Розглядаємо дорогу реліквію.

Е. Л. Войнич тим часом розповідає. Вона купила цю книжку того ж року, коли її було видано. І от відтоді, понад шістьдесят років, не розлучалася з нею, скрізь возила з собою, берегла, як найдорожчий спогад своєї молодості, як найулюбленішу книжку. Хвора, квола жінка раптом випросталась, очі її тепло заблискотіли, і голос став дзвінкий, схвильований.

— Хочеться, щоб ви, українці, знали: на англійську мову першою переклала Тараса Шевченка я, з цієї ось книжки.

Войнич не приховувала свого задоволення. Видно було, що їй не тільки приємно — радісно розповідати про це.

Перший вірш, якого переклала Е. Л. Войнич на англійську мову, був «Заповіт». Пізніше письменниця переклала ще кілька поезій і видала в Лондоні 1911 року збірничок Т. Шевченка з шести його поезій, написавши до них передмову. В тому збірнику вміщено також і переклад «Пісні про купця Калашникова» М. Лермонтова.

Тоді ж, уже через Т. Шевченка, вона зацікавилася й українськими народними піснями, перекладаючи їх на англійську мову і приділяючи їм чимало уваги у своїх музикознавчих працях. (Е. Л. Войнич багато років викладала музику в середніх школах, багато писала і взагалі вважає себе більш музикознавцем, ніж письменницею). Розповіла вона і про свої подорожі до Петербурга, а пізніше — до Львова, про те, як возила і передавала Павликові та Франкові нелегальну революційну літературу, як приїхала з чоловіком до Нью-Йорка, які зустрічі з російськими письменниками були у неї по багатьох і багатьох роках невідомості.

Слухати її надзвичайно цікаво, хоч дещо ми вже знали з преси. Та час невблаганний. А наша господиня ще зовсім квола. Отже, як нам не прикро, мусимо дякувати й прощатися.

Фотографуємось на згадку, потискуємо руку, кидаємо останній погляд на Войнич, на дорогу нам зеленаво-сіру книжечку, і от уже швидкий ліфт мчить нас униз. За хвилину стоїмо на гамірливій вулиці Нью-Йорка... Йдемо, глибоко вражені цією зустріччю, розмовою, просто-таки примушуємо себе вірити, що й справді вийшли не з кінотеатру, а побували у живої Е. Л. Войнич, тримали у своїх руках її руку, чули її голос, бачили книжку нашого Тараса, видану 1891 року,— книжку, з якої англійська письменниця давно, ще замолоду, перекладала поезії великого поета на англійську мову.

Через два дні, коли ми збиралися додому, нам передали листа від Е. Л. Войнич, написаного на друкарській машинці англійською мовою. Ось його переклад:

«Приємний візит, що його зробили мені сьогодні українські письменники Василь Козаченко і Федір Маківчук, дає мені нагоду переслати через них мої теплі вітання і найкращі побажання українському народові».

Під листом підписи, старанно виведені кволою рукою, по-англійськи і нижче, великими літерами,— по-російськи: «Лілія Войнич». І дата: «Нью-Йорк, грудень 7, 1957 р.».

А через два з половиною роки газети принесли сумну звістку, що 28 червня 1960 р. після тяжкої хвороби дев'яностошестилітня письменниця Етель Ліліан Войнич померла.

1967 р.

«У НОВІ СЕЛА Й ГОРОДИ»

Філософ, могутній мислитель, вчений-педагог, просвіти-тель-гуманіст і видатний письменник на ранньому світанні становлення нової української літератури — Григорій Савич Сковорода зробив великий вклад у розвиток української прози, поезії, перекладу, а також української мови. І то не лише сучасної йому.

Соратник і сучасник великого Ломоносова, серед інших великих маючи собі і в українській літературі одного з далеких за часом, але близьких духом попередників, — гнівного обличителя і борця проти релігійного мракобісся, чорних сил Ватикану і гноблення трудящої людини — Івана Вишенського, Григорій Сковорода, підіймаючи українську літературу на новий вищий ступінь, зробив могутній вплив і на наступні покоління нашого письменства, в особі, скажімо, І. Котляревського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, а також В. Капніста, В. Нарезного та інших російських письменників.

Відомо, як високо цінували його В. І. Ленін, А. Толстой, М. Коцюбинський, Панас Мирний, Максим Горький.

Що ж до подальшого історичного розвитку і становлення нової української літератури, то значення в цьому великому процесі творчості і особи Григорія Савича Сковороди можна сміливо визначити поетично-образним, натхненним словом І. Франка про печать духа! Бо й справді пішла українська література у мандри сторіч, після Сковороди у значній мірі, з його духа печаттю.

Якихось довгих пошуків та особливих аргументів на підтвердження сказаного не потрібно. Досить лише згадати «Енеїду» І. Котляревського або, в значно більшій мірі, його безсмертну «Наталку Полтавку», яка органічно увібрала в себе не лише сквородинське світовідчуження і світосприймання, але й — підкреслюю — органічно і його сквородинські слова «всякому городу нрав і права».

Свідченням того, свідченням, коли хочете, найперших поетичних студій великого Шевченка, є для нас і оті знаменні і широко відомі слова Кобзаря:

Та й списую Сковороду...
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.

Так само широко знаним фактом є постійний і незгасний через усе життя інтерес до творчості Григорія Сковороди Івана Яковича Франка.

Особливо могутній творчий відгомін знайшла мисль, поезія і особа Григорія Сковороди у безсмертній творчості П. Тичини. І то не лише тільки в єдиній, певне, у світовій літературі, написаній з справжньою гетевською силою,— поемі-симфонії! Ні, не тільки! Бо, як відомо, почавши з отого:

Васильченко з Кармелюком,
А я з Сковородою...—

з Григорієм Савичем — Павло Григорович не розлучався, йшов пліч-о-пліч через усе своє життя, поетично перевтілюючи, переносючи і вмуровуючи все краще, створене великим філософом-письменником Сковородою у фундамент нового, соціалістичного суспільства, утвердивши його фактом також і радянської літератури, навіки поєднавши ім'я великого попередника в історії літератури з ім'ям Давида Гурамішвілі, з іменами багатьох інших великих поетів, мислителів і бунтарів.

Думки, тривоги, прагнення Сковороди озиваються в нашій сучасності також і проникливими строфами Максима Рильського, який любив, глибоко шанував і тонко розумів творчість свого далекого попередника. Свідченням того є хоч би ліричний шедевр поета, який озаглавлено «Китаїв».

Крізь плісняву холодних келій,
Крізь ладан, віск і клобуки,
Як очі грішниці веселі,
Сміються роки і віки!
Хай прикладаються прочани
До переляканих ікон,
Хай прорікає Первозваний
Царів, панів, корону й трон,—

Та з палицею пілігрима
У нові села й городи
Прямує тінь неутоліма
Григорія Сковороди.

Григорій Савич Сковорода прямує у життя. Нове життя, в яке він прозирає зі своєї сивої давнини і яке віддалене від його життя і діяння більш ніж двома століттями.

Життя, сутність якого сам філософ визначав такими-от словами: «Життя є те, що робить траву травою, дерево —

деревом, а людину — людиною. Без нього — тобто життя — трава стає сіном, дерево — дровами, а людина — трупом».

Або ще: «Жизнь и дело есть то же».

І тому він сьогодні з нами. Своєю потужною думкою і могутнім словом бореться за те, щоб трава зеленіла, дерево цвіло, а людина щасливо жила в «сродном делании», яке «душу веселит»! Щоб людина почувала себе людиною, а світ — світом, сповненим сонця, чистої синяви неба, радощів життя, а не гендлярським торжищем, сповненим напалмового смороду і атомного чаду!

За це ми його й пам'ятаємо, і любимо, і вшановуємо сьогодні в новому, соціалістичному суспільстві — сім'ї вільній, новій вільних радянських людей.

1972 р.

ШАНА І ВДЯЧНІСТЬ НАЩАДКІВ

Найбільшим і найважливішим, справді нетлінним у віках пам'ятником письменникові є його книги. Друковані й перевдані через десятки, сотні, а то й тисячі літ, саме вони зберігають живою, немеркнучою вдячну пам'ять про творця в поколіннях народу. Творчість нашого ювіляра — Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка, двохсотріччя з дня народження якого нині відзначаємо, є тому яскравим свідченням.

Твори Г. Квітки-Основ'яненка за роки Радянської влади лише в нашій республіці мовою оригіналу витримали дев'яносто видань тиражем близько двох мільйонів примірників. В тому числі три видання — багатотомні. До нинішнього ювілею видано двотомник вибраних творів, роман «Пан Халявський», повість «Маруся», вибране в «Шкільній бібліотеці». Все це — враховуючи семитомне академічне видання, перший том якого ще цього року вийде з друку, — тиражем близько мільйона примірників.

До цього переліку не входять численні видання російською мовою, мовами народів нашої країни, а також французькою, німецькою і багатьма мовами слов'янських народів. Вийшло до ювілею класика й кілька ґрунтовних наукових розвідок, опубліковано багато нових статей у періодичній пресі.

Двохсотлітній ювілей Г. Квітки-Основ'яненка широко відзначається по всій нашій Радянській країні. Ювілей видатного письменника внесено також і до календаря ювілейних дат ЮНЕСКО. Приділяють увагу цій славній даті уся наша преса, радіо, телебачення, влаштовуються численні виставки та експозиції в бібліотеках, наукових закладах і музеях, організуються наукові конференції. Одна з таких конференцій відбулася в рідному місті ювіляра — Харкові.

Іменем видатного земляка в Харкові названо одну з вулиць, його ім'я присвоєно одній із шкіл міста, проведено великі реставраційні роботи в парку імені Г. Квітки-Основ'яненка, розпочалась робота по спорудженню пам'ятника-погруддя письменникові. Присвоєно також назву «Квітка-Основ'яненко» новому судну Дніпровського річкового пароплавства. Великі урочистості, окрім Києва, відбулися в Москві, багатьох містах України і союзних республік.

Чим же дорогі та близькі сьогодні творчість й ім'я Квітки-Основ'яненка нам, людям нового світу, нового, соціалістичного суспільства, нічим, власне, не схожого на те, в якому жив і працював ювіляр, не маючи ніякого уявлення ані про нас, ані про наш час? Чому саме сьогодні з такою глибокою шанобою та любов'ю вимовляємо його ім'я, видаємо, читаємо і перечитуємо його книги?!

Тим, звичайно ж, найперш, що є він великим письменником, майстром, творцем живого, нетлінного художнього слова, автором книг, які служили людському прогресові свого часу і не зістарились, не зів'яли і через півтора століття з часу їх появи у світ. І ще — тому, що саме ми — громадяни Країни Рад, першої в світі справді народної, соціалістичної держави, — кажучи словами великого Леніна, — є справжніми спадкоємцями та охоронцями всіх духовних скарбів, які створило людство впродовж тисячоліть, і що саме наша країна стала зразком того, як зберігаються, цінуються і широко використовуються найширшими народними масами безцінні надбання культури, літератури та мистецтва, створені людським генієм за всю історію людства.

Вшановуємо, глибоко цінуємо Г. Квітку-Основ'яненка за те, що він одним з перших в новій українській та й російській літературах поставив своє високохудожнє, правдиве слово на службу трудящій людині і висловив недвозначно у той страшний кріпосницький час своє співчуття й глибоку шану мученикові і годувальникові — селянину-кріпаку.

Не лише в очах своїх сучасників, але й впродовж останніх півтора століття, аж до нашого сьогодні, постає Г. Квітка-Основ'яненко письменником-новатором, першим високообдарованим прозаїком нової української літератури, автором романів та повістей, які залишили яскравий слід у російській і особливо українській прозі.

Нещадний сатирик та іскрометний гуморист, творчість якого багато в чому є спорідненою нещадно суворій музи великого Гоголя, творець таких яскраво сатиричних образів, як сотник Забрюха та пани Халявські, Г. Квітка-Основ'яненко — слідом за І. Котляревським і його безсмертною «Наталкою Полтавкою» — є також основоположником і нової української драматургії, творцем таких безсмертних шедеврів, як «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик», які ось уже понад ціле століття не сходять з кону наших театрів.

Син давно відшумілої доби, яка не могла не позначитися багато в чому на його творчості своїми різючими суперечностями, дрімучим кріпосницьким консерватизмом та заскоружістю, Г. Квітка-Основ'яненко своїми кращими, позначеними високою мірою таланту і тому невмирущими творами зумів підвестись понад рівень свого класу, переріс свою добу і сягнув у нашу сучасність.

Кращі твори Г. Квітки-Основ'яненка привітав, високо поцінував кипучий і непримиренний до всього зловорожого людському поступу В. Белінський. Ніжною синівською любов'ю полюбив його великий Шевченко, геніальний талант якого Григорій Федорович запримітив і зустрів гарячим схваленням одним з перших у тодішньому українському і російському літературному середовищі.

Серед найпомітніших діячів культури своєї доби усім своїм життям, творчістю, громадською діяльністю Г. Квітка-Основ'яненко і сьогодні є живим втіленням нерозривного єднання і дружби братніх російського та українського народів, їх культур, літератур, нашим великим сучасником. І то не випадково, що саме грізного 1943 року, в рецензії на виставу «Шельменко-денщик» для бійців Степового фронту у постановці фронтової бригади акторів театру імені Шевченка, в газеті «Правда» від 20 липня 1943 року писалося:

«Оптимізм поміг Квітці добачити в українському простолюдинові ті риси, які випадали з уваги не лише його сучасників, а й письменників пізнішої епохи, а саме — життєздатність, непорушну наполегливість у боротьбі... Квітка, мабуть, скоріш чуттям, ніж розумом, збагнув... що простолюдин, селянин, якщо й був битий, то й сам, бувало, бив, що він не лише скорявся обставинам, а й сам непогано вмів створювати ті обставини... Що в недавньому лиш минулому був не тільки хліборобом, а й запорожцем... А Шельменко у Квітки невтомний... Він дотепний і винахідливий. Забіяка й баяндрасник, він багато чим скидається на Тіля Уленшпігеля. На фронті Вітчизняної війни він був би веселим і невтомним бійцем. Не дивно, що саме тепер українські театри згадали про цю п'єсу старого Квітки».

Спасибі ж йому — старому Квітці — і від нас — його нащадків — за глибоку людяність, щирий демократизм, іскрометний, колючий сміх, великий талант, за все те добре, нетлінне, високомистецьке, що він залишив нам, людям нового, соціалістичного суспільства!

З МАЙСТЕРНІ ВЕЛИКОГО МАЙСТРА

Минає сто п'ятдесят років з дня народження Льва Миколайовича Толстого — людини, творчість якої, за визначенням В. І. Леніна, стала кроком уперед в художньому розвитку всього людства. Тож природно, що увага мільйонів і мільйонів читачів цього року, як і кожного великого ювілейного, знову з особливою шаную і любов'ю приковується до творчості, життя, думок, звершень генія російської і світової літератури. Знову й знову, вже вкотре, перечитуються його твори, статті, щоденники, знову й знову цілі покоління людей уперше припадають до джерел його нахненної творчості.

Лев Толстой, цей «матерый человек», постать у культурі людства настільки велика, а творчість його така безмірно глибока і багатогранна, що її анітрохи не затьмарить ні час, ні роки, ні новіші події та явища. Ось уже більше як століття, ні краплини не згубивши із своєї яскравої художньої палітри, сяє вона всіма переливами веселки, дивуючи і захоплюючи увесь читацький світ і кожного читача зокрема. І, напевне, не перестане дивувати й захоплювати ніколи, поки й існуватимуть люди на нашій планеті. Творчість Льва Толстого така багатогранна, вражаюча не лише своєю глибиною та розмахом, але й самою величезною кількістю створеного, поміченого, продуманого й обмисленого, що всю її охопити, збагнути принаймні на одне покоління неможливо. І немає нічого дивного в тому, що кожного разу, коли звертаєшся до її бездонних глибин, обов'язково зустрінешся не лише з якоюсь новою гранню, особливістю чи відтінком, але й відкриваєш щось зовсім нове, важливе, що пробуджує свіжі думки, штовхає на якісь нові роздуми, будить уяву і викликає уявлення про незмірні, якісь ніби космічні розсипища багатючих цінностей, ще майже не використаних у художньому, науково-філософському, естетичному, морально-етичному, загалом мистецькому і просто щоденному життєвому культурному кругообігу. І йдеться тут не лише про самі безсмертні художні полотна майстра, рівні лише небагатьом майстрам Високого Відродження, але й про безліч статей, трактатів, моря листів, щоденників, заміток, висловлювань, записів про те чи інше життєве а чи мистецьке явище...

Цього разу особисто в мене, при черговому, лише досить побіжному, сказати б вибірковому, перегляді якоїсь невеликої частини епістолярної та щоденникової спадщини Великого Майстра, склалося переконання, що всі ми разом ще надто мало зробили для вивчення, осмислення, ґрунтовнішої, коли хочете, систематизації ідейно-естетичних, мистецьких поглядів і загалом вчення Л. М. Толстого в тій його частині, де йдеться про цілу систему ґрунтовно чи побіжно сформульованих творчих переконань, засобів, знахідок, відкриттів, прийомів, які стосуються художньої майстерності письменника. Йдеться насамперед про висновки і відкриття, які зробив великий письменник і мислитель на «матеріалі» власної і всієї світової літератури, які справді цілими зоряними розсипами густо розсіяно ледь не по всіх сторінках його багатющої художньо-публіцистичної спадщини. Зібрані докупи, осмислені й систематизовані, вони становили б (і становлять) собою, власне, академію майстерності для кожної творчої, і особливо молодой, особистості, для виховання, в першу чергу, нашої молодой літературної зміни. Такий «свод», вдаюся до урочистого російського слова, незважаючи на те, що сам Толстой цілком щиро не вважав себе теоретиком мистецтва, ба навіть на його глибокі внутрішні ідейно-творчі суперечності, які з такою геніальною прозорливістю розкрив В. І. Ленін у своїх відомих працях, все ж і найперш в основі своїй становить цільну, гармонійну естетично-мистецьку систему, яка не втратила свого великого значення та великої «практичної» цінності і в наші дні. До того ж, коли особливо зважити на соціальне походження, суспільне оточення та родинне виховання великого письменника, вона сьогодні просто вражає, дивує і захоплює нас, радянських людей, і по-особливому сприяє, допомагає в творчому становленні нашої літературній молоді в її прагненнях та устремліннях до ідейно-мистецьких висот нової літератури доби зрілого соціалізму.

Особливої аргументації сказане вище не потребує. Та все ж на підтвердження і для прикладу наведу лише кілька висловів, найперше про розуміння і визначення Львом Толстим положення, яке стосується народності літератури. Ось, для початку, лист до Д. Григоровича, в якому великий письменник, граф за походженням та й обставинами життя, пише:

«...Пам'ятаю замилування і захоплення, що їх викликав тоді в мене, 16-літнього хлопця, який не смів вірити собі, «Антон Горемика», він був для мене радісним відкриттям

того, що російського селянина — нашого годувальника і — хочеться сказати: нашого вчителя, — можна і треба описувати без глузу і не для оживлення пейзажу, а можна і треба писати на весь зріст, не лише з любов'ю, але й з повагою і навіть трепетом. От за цей благодійний на мене вплив ваших творів ви особливо дорогі мені, і через сорок років від усього серця дякую вам за нього».

Справді, як може не вразити і не захопити отакий шістнадцятилітній «граф»!

Однак головне не в цьому. Головним є те, що, починаючи з шістнадцятилітнього віку, через усі оті сорок років — та й до кінця життя! — він, незважаючи на всі свої протиріччя, проніс оцю чисту, оцю високу віру в народ, оцю глибоку, тверду переконаність у тому, що основою мистецтва може бути лише його глибока народність. Лев Толстой міг вагатися щодо потрібності мистецтва, зокрема художньої літератури загалом, але щодо того, що література, коли вона справді має право на існування, повинна бути літературою про народ і для народу, цьому переконанню він не зрадив, по суті, ні разу через усе своє життя. Лише від року до року поглиблював, розвивав, уточнював і в своїх безсмертних романах «Війна і мир», «Анна Кареніна», «Воскресіння», і в народних оповіданнях, і в драмах, статтях, щоденниках, висловлюваннях, листах, зрештою, у всій своїй багатолітній суспільно-громадській діяльності. І коли б цю, умовно кажучи, «тему народності» «вилуштити» з усієї творчості Льва Толстого, вона сама по собі становила б багатотомний і неоціненний труд. А яка б постала перед нашими очима струнка, цільна, гармонійна та переконлива картина суспільно-філософських, естетичних, творчих поглядів великого письменника і мислителя щодо призначення, ролі і місця в житті людського суспільства мистецтва і літератури!

Простежувати головну ідейно-естетичну думку про роль, призначення і місце літератури й мистецтва в суспільстві, в творчості Льва Толстого не лише легко та цікаво, але й приємно, і радісно. Таке «простежування» вже само по собі принесе читачеві велике естетичне задоволення. Тут, ледь не на кожному кроці, трапляються йому і великі відкриття, і вражаючі своєю глибиною думки, твердження, спостереження та висновки, виведені з глибини народного життя великим життєлюбцем і правдолюбом, якого ще за життя називали «совістю руського народу» і великим народним, саме народним — всупереч походженню та вихо-

ванню — письменником. Просто не можна втриматися, щоб не навести тут ще хоч кількох вражаючих свідчень нашого ювіляра, що впали у вічі при побіжному перегляді:

«Люди науки і мистецтва,— говорить Лев Миколайович у статті «Так що ж нам робити?»,— могли б сказати, що діяльність їх корисна для народу тільки тоді, коли люди науки і мистецтва поставили б собі за мету служити народові так, як вони тепер ставлять собі за мету служити урядам і капіталістам».

Або ще з одного діалогу:

«...мільйони письменних росіян стоять перед нами, як голодні галчата, з розкритими ротами, і кажуть нам: панове рідні письменники, киньте нам у ці роти достойної вас і нас розумової поживи; пишіть для нас, жадаючих живого літературного слова; звільніть нас від тих самих лубочних Єрусланів Лазаревичів, Мілордів Георгів та іншого базарного мотлоху. Простий і чесний російський народ вартий того, щоб ми відповіли на поклик його доброї і правдивої душі».

Таких більших і менших, побіжних і вельми ґрунтовних висловлювань про народність мистецтва, про народ у мистецтві і літературі для народу у Льва Толстого, без особливого перебільшення,— безліч... За власним свідченням, а також за свідченням такого авторитетного свідка, як С. Толстая і деяких інших, Лев Миколайович саме в сенсі їх народності ділив і твори літератури на «справжні» і «несправжні», зараховуючи до справжніх багато всесвітньо-відомих творів світової класичної та російської літератури і в тому числі, наприклад, вірш «Бідні люди» В. Гюго і поему «Наймичка» Т. Шевченка. («Дневники С. А. Толстой». М., «Север», 1932).

«...мистецтво, якщо воно мистецтво,— повинно бути приступним усім, а особливо тим, в ім'я кого воно робиться,— твердив Лев Миколайович.— Як тільки мистецтво перестає бути мистецтвом усього народу і стає мистецтвом невеликого класу заможних людей, воно перестає бути справою потрібною і важливою, а стає пустою забавою».

Невіддільним від народності, вважав Л. М. Толстой, є питання високої ідейності літератури та мистецтва. Саме тому він приділяв у своїй творчості й теоретичній спадщині багато уваги, часто визначаючи ідейність і твору, і самого автора вагомим словом «страстность».

«Ніякий художницький струмінь не звільняє від участі в громадському житті»,— писав він. «Страшна помилка — думати, що прекрасне може бути беззмистовним».

Виступаючи проти так званого «произвола» письменника, тобто відходу од життєвої правди, засуджуючи «поучительство», він завжди закликав писати з позицій високої ідейності «страстно и убежденно». «Писати без мети і надії на користь зовсім не можу». «Писати треба лише тоді, коли відчуваєш у собі цілком новий, важливий зміст, ясний для себе, але незрозумілий людям, і коли потреба висловити цей зміст не дає спокою».

І ще — із щоденникових записів від 28 жовтня 1870 року.

«Поезія є вогонь, що займається в душі людини. Вогонь цей палить, гріє і світить.

Є люди, які відчувають жар, другі — теплоту, треті бачать лише світло, четверті й світла не бачать. А більшість — натовп — судді поетів, не відчувають жару й теплоти, а бачать лише світло. І вони і всі думають, що справа поезії лише світити. Люди, які так думають, самі стають письменниками і ходять з ліхтарем, освітлюючи життя. (Ім, звичайно, здається, що світло потрібніше там, де темно і безладно). Інші розуміють, що вся справа в теплі, і вони зігрівають штучно те, що зручно зігрівається (те й інше роблять часто і справжні поети там, де вогонь у них не горить). Але справжній поет сам мимоволі і зі стражданням горить і палить інших. І в цьому вся «справа» (підкреслення моє.— В. К.).

«В цьому вся справа!» Навряд чи й у всій світовій літературі знайдеш інше таке художньо виразне, вражаюче і разом з тим таке містке і точне визначення ідейності мистецтва і самого митця!

Зразком міркувань про нерозривне поєднання ідейності й художньої майстерності в мистецькому творі можуть бути положення Льва Толстого, висловлені досить повно принаймні двічі: в передмові до «Селянських оповідань» С. Семенова і в статті «Про мистецтво». В передмові до книжки С. Семенова Лев Толстой пише:

«Я давно вже узяв собі за правило розглядати кожний художній твір з трьох боків: 1) з боку змісту — наскільки важливо і потрібно для людей те, що з нового боку відкривається художником, бо кожний твір мистецтва тоді тільки є твором мистецтва, коли він відкриває нову сто-

рону життя; 2) наскільки хороша, красива, відповідна змістові форма твору і 3) наскільки широко ставиться художник до свого предмета, тобто наскільки він вірить у те, що зображає».

Лише єдність усіх трьох умов, за Львом Толстим, і може забезпечити успіх мистецькому твору.

В статті «Про мистецтво» Лев Толстой поглиблює, уточнює і, головне, суто художньо конкретизує, предметніше заглиблюючись у творчий світ митця і висловлюючи напрощуд важливі, різючі думки про його майстерність та професійне вміння.

«Для того, щоб сказане художником було цілком новим і важливим, потрібно, щоб художник був морально освіченою людиною, а тому не жив би тільки егоїстичним життям, а був учасником загального життя людства.

Для того, щоб сказане художником було висловлене цілком добре, треба, щоб художник оволодів своєю майстерністю так, щоб, працюючи, так само мало думав про правила цієї майстерності, як мало думає людина про правила механіки, коли ходить».

А щоб досягти цього, художник ніколи не повинен оглядатися на свою роботу, милуватися нею, не повинен ставити майстерність собі за мету, як не повинна людина на вулиці думати про свою ходу і милуватися нею».

Такі ці, може, найважливіші думки великого вчителя про майстерність митця. Вони такі прості, як і глибокі та геніальні! А скільки їх розсипано щедрою рукою Великого Майстра по тисячах і тисячах сторінок «всіх ста томів» його великих книг на велику користь усім поколінням митців нинішніх і майбутніх. Їх, доклавши праці, можна систематизувати, а можна вибирувати і безсистемно, одну по одній, як спілі запахуші суниці, що рясно червоніють у зелених лісових травах.

«Краса в мистецтві,— говорить Лев Толстой,— повинна бути для того, щоб змусити звернути на себе увагу, привабити і змусити вникнути в зміст твору».

«Ніякою дрібницею не можна нехтувати в мистецтві, бо іноді якийсь напіввідірваний гудзик може прояснити певну сторону життя даного світу. І гудзик неодмінно треба зобразити. Але треба, щоб і всі зусилля, і напіввідірваний гудзик були спрямовані тільки на внутрішню суть справи, а не відвертали уваги від головного і важливого до випадкового і дріб'язкового».

Він особливо дбав про почуття міри в художньому творі, застерігаючи «от излишества образов, красок, характерных выражений».

Багато порад щодо майстерності знайдемо в листах Л. М. Толстого до початкуючих письменників, не рахованих ще, певне, ніким, безліч їх розсипано і в художніх творах, і в щоденниках, і в листах, у щедрих спогадах про великого генія. Зібрані до купи, глибоко вивчені й систематизовані, вони становили б велику школу майстерності для молодого літератора. І тому я за таку систематизацію, за такий «свод»... І, здається мені, було б дуже добре, якби хтось із вчених, а то і якийсь відповідний інститут, взялися б за таку роботу — вивчення, систематизацію і видання збірки творчого доробку Льва Толстого з його багатющої ідейно-теоретичної та художньої спадщини — золотої скарбниці, майстерні неоціненого досвіду, — то така робота становила б собою — повторюю — справжню академію майстерності для молодих, та й не лише молодих літераторів. Тим більше, що такі досить успішні спроби в нас уже були. Хоч правда, не дуже повні. Та й видавалися вони вже давно...

А ще, користуючись з нагоди знаменного ювілею, хочеться побажати всім нам якнайчастіше зазирати до майстерні Великого Майстра, все уважніше і пильніше приглядатися і прислухатися до його геніальних порад. Адже вони, ті поради, як бачимо, не старіють і в наш час...

1978 р.

СВІТЛА ЗБРОЯ

Я, мабуть, не помилюсь, якщо скажу, що справжнє глибоке вивчення яскравого життя і багатогранної творчості Івана Яковича Франка у всіх їх проявах у нас лише починається.

На шляху людського і суспільного прогресу фігури, подібні до Івана Франка, фактом припинення фізичного існування не закінчують свою суспільну біографію. Творчі досягнення таких людей стають досягненнями, багатством, зброєю цілих людських поколінь і розвиваються, ростуть разом з ростом і розвитком цих поколінь. Часто лише для бивчення спадщини такої людини не досить одного покоління. Окремі яскраві і важливі факти його біографії розкриваються лише тепер, на наших очах. Значить, вичерпно повний Іван Франко, до кінця вивчений (якщо це взагалі можливо, бо кожна епоха вносить обов'язково щось нове в розуміння творчості великого письменника), ще попереду. І це, так би мовити, природно.

А Іван Франко в нашій і, власне, світовій літературі є не просто видатною людиною, письменником чи вченим. Франко — видатне суспільне явище людського прогресу.

Син звичайного селянина-коваля з Галичини, яка в ту пору була глухою, поневоленою провінцією Австро-Угорщини, він у надзвичайно важких умовах соціального і національного гноблення навіть не одержує, а, власне, потом і кров'ю завойовує собі освіту, соціалістичний світогляд, освоює висоти світової культури в найширшому і найглибшому розумінні цього слова. Ще за життя своєю творчістю і громадською діяльністю він стає в один ряд з безсмертним Шевченком.

Важко було в той час, та ще в специфічних умовах Галичини, завоювати широку популярність навіть серед свого народу. Але творчість Івана Франка завойовує і популярність, і народну любов. Більше того, ще до революції твори письменника знаходять шлях до сердець російського прогресивного читача і до сердець читачів слов'ян і навіть не слов'янських країн. Борець за соціальне і національне визволення свого, а разом з тим і всього трудового народу, Іван Франко до Жовтневої революції не дожив. Йому не пощастило побачити своїми очима, як його творчість завоювала

любов і визнання всіх народів Радянського Союзу і країн народної демократії. А тепер, у ювілейні дні, вона посправжньому широко виходить і на світову арену як кращі досягнення людського духу, безцінний скарб всього українського народу.

Чим же дорогий Іван Франко нашому сучасникові, яке його місце в культурному прогресі людства?

Коротко на це відповісти, мабуть, неможливо. Бо є явища, для яких кожна окремо взята мірка занадто мала... Великий прозаїк? Видатний поет? Драматург? Неперевершений перекладач? Учений? Полум'яний публіцист? Історик літератури? Філософ? Революціонер?.. Так, усе це і ще щось, що об'єднує все сказане. І все це, здається, можна з'єднати в одній думці.

Іван Франко — талановитий син і слуга трудового народу, котрий весь свій талант, сили, всю свою майже нелюдську працездатність, нарешті, саме життя віддав боротьбі за щастя трудового люду.

Іван Франко був неперевершеним трудівником. По силі працездатності, по тому, скільки і як він зробив, як багато в різних галузях написав, він стоїть у ряді найбільших трудівників на ниві культури — таких як Толстой, Бальзак, Золя.

Геніальний трудівник-борець, який невтомно, темпераментно, не покладаючи рук, все своє життя кував «світлу зброю замість пут», — ось ім'я його талантові, ім'я тій світлій зброї, яку він залишив нам. Якщо вже йде мова про те, чого вчитися у Івана Франка нашим письменникам, то хочеться в першу чергу побажати всім нам хоч частину геніальної працездатності Франка, його невгасимої любові до праці на благо свого народу... І ще хотілось би побажати, щоб ці ювілейні дні стали справжнім поштовхом для наших франкознавців і рушили далеко вперед справу франкознавства, детального і досконального вивчення його невмирущої спадщини.

ЧИСТЕ ДЖЕРЕЛО

Твори Панаса Мирного за роки Радянської влади багато разів і великими тиражами виходили в перекладі російською мовою. З кожним виданням письменник завойовував все більшу та більшу популярність у загальносоюзного читача, з кожним виданням все більше зростала любов до його творчості. Ім'я його стало дорогим кожній радянській людині. Рідний багатонаціональний сім'ї радянських народів, він зайняв почесне місце в колі передових, прогресивних письменників минулого. Широке визнання творчості Панаса Мирного в усьому Радянському Союзі і насамперед у російського радянського читача є незаперечним доказом того, що творчість нашого класика здобула разом з тим і світове визнання.

Одразу ж по закінченні Великої Вітчизняної війни вийшов у російському перекладі великий роман Панаса Мирного «Повія». І російський читач тепло прийняв його. Він гідно оцінив високу ідейність письменника, нищівну силу його тверезого викривального реалізму. Його ненависть до ворогів народу і любов до своєї Батьківщини, до поневолених трудящих. Радянські читачі побачили у Панасі Мирному вірного продовжувача славних традицій Т. Шевченка, М. Чернишевського, М. Добролюбова, М. Салтикова-Щедріна. Спадщина Панаса Мирного стала класичним надбанням усіх радянських народів. І український радянський народ пишається його творами як своєю національною гордістю.

Наш народ свято шанує славне минуле. У нас нічого не забуто з того, що допомагало народові в його боротьбі. Не забуто жодної події, жодного факту, жодного імені.

Кожен великий письменник минулого, коли тільки він справді великий, залишається водночас і сучасником нашим. Всім своїм життям, усією своєю творчістю він стоїть поряд з нами. І тому природним є те, що навколо імені і творчості такого письменника точиться нестихаюча ідеологічна боротьба.

Запекла і непримиренна класова боротьба десятиріччями точилася навколо імені і творчості великого Шевченка і,

звичайно ж, навколо імені і творчості Панаса Мирного, спадкоємця і продовжувача Шевченкових традицій. У зв'язку з появою роману «Повія» у російському перекладі і всім вище сказаним хочеться згадати тут і про вихід у світ іншої книжки Панаса Мирного. Перед самою війною, у 1940 році, через двадцять років після смерті письменника, в одному з номерів журналу «Радянська література» було вперше надруковано невідому досі велику повість Панаса Мирного «Голодна воля», і одразу ж стало ясно, що українська класична література збагатилася новим значним твором. Стало ясно, що рукопис «Голодної волі» не з'явився друком за життя автора не тому, що він був недовершений. Можна також з певністю говорити, чому твір у свій час не був надрукований і за кордоном, де часом видавалися твори українською мовою коштом українських магнатів-націоналістів. Повість «Голодна воля», в якій письменник нещадно викривав кріпосника-українця Гамзу, була не по нутру «меценатам» типу Чекаленка чи й Грушевського.

Для царської цензури, як і для української націоналістичної буржуазії, повість «Голодна воля» була гострішою від ножа. Панас Мирний, слідом за М. Чернишевським, розкривав кріпосницький характер реформи 1861 року, називаючи її «голодною волею». Картини бунту селян проти «голодної волі», їх зубожіння, пограбування селян — все це написано так сильно й правдиво, що й зараз служить ілюстрацією до відомої характеристики реформи, яку дав їй В. І. Ленін. Змалювавши в яскравих художніх образах картини зубожіння українського селянства, Панас Мирний воднораз показав і те, як на злиднях і горі вчорашніх кріпаків багатіла й зростала «своя» національна українська буржуазія. Образи обох Гамзів начисто відмітали твердження українських націоналістів про безбуржуазність української нації. Мовою художніх образів і узагальнень Панас Мирний переконливо доводив протилежне, близько підходячи до розуміння того, що в капіталістичній державі, в кожній нації є дві нації, що в кожній культурі є дві культури. Треба сказати, що «Голодна воля» — не єдиний такий твір у Панаса Мирного.

Процес класового розшарування післяреформеного села глибоко розкрито і в «Повії», і в «Пропадшій силі», і в ряді інших творів.

Але повість «Голодна воля» і доля її зараз нас цікавить

тому, що саме вона була найбільш яскравим прикладом того, як учорашні кріпосники і сучасні письменникові буржуазні націоналісти намагалися принизити творчість Панаса Мирного, замовчати її або спалюжити. Панас Мирний завжди був під обстрілом, і тільки радянському літературознавству під силу було по-справжньому і вірно поцінувати його. Тільки більшовицька партія і Радянська влада зробили творчість Панаса Мирного широко доступною народним масам усього Радянського Союзу.

У свій час на Панаса Мирного вели атаки з різних боків, по-своєму тлумачили його творчість, всіляко намагаючись притупити гостру соціальну суть його творів, націоналісти. Вони навіть пробували причесати письменника по своїй подобі, а коли це не виходило — фальсифікували його твори, вносили в них «поправки» та робили купюри. Не скупилися на нападки й різні декадентствующі та космополітствующі. Це саме вони твердили про «недовершеність» творів Панаса Мирного, про якусь їх провінціальну обмеженість. Їх дратувала народність великого письменника і те, що творчість його формувалася на великих зразках російської літератури, на традиціях Т. Шевченка. Вони картали письменника за те, що він не пішов на виучку до «психологічної Європи». Ганили за те, що той слідом, мовляв, за російською літературою «перебільшує роль ідей в літературі» замість того, щоб іти за західними зразками, які «позбавлені найбільшого зла — громадянського напрямку», напрямку, який саме й перешкодив Панасові Мирному стати великим письменником.

Особливо «оберігали» такі критики та літературознавці від Панаса Мирного літературну молодь, твердячи, що у Панаса Мирного молоді вчитися нічому. І коли йшлося про молодого письменника, який вчиться літературної майстерності у Панаса Мирного, то звучало це в їх устах як осуд, мало не ганьба. Та, гадаємо, столітній ювілей письменника, його всенародне визнання поклали їм край остаточно і назавжди.

Велична постать Панаса Мирного постає сьогодні перед нами на весь свій зріст. Партія відкрила радянському народові всі шляхи до оволодіння культурними скарбами минулого і сучасного. І серед цих скарбів твори Панаса Мирного посідають своє визначне місце. Радянський народ

любить, високо цінує їх і нікому не дозволить їх бруднити. Панас Мирний наш, він з нами.

І коли справа заходить про учобу, голосно і твердо, наперекір тим усім, хто залякував літературну молодь Панасом Мирним, як письменником «старомодним», скажемо: вчіться у Панаса Мирного, вчіться у великих класиків нашої літератури! Пийте з цього джерела! Джерело це — чисте, багате. Воно сповнене любові до свого народу, до своєї країни, до всіх трудящих і поневолених. Джерело це — сильне і дуже, бо воно насамперед — народне.

1949 р.

НАШ ШОЛОХОВ

Понад 50 років лунає над світом набатний голос великої багатонаціональної радянської літератури — літератури соціалістичного реалізму. І вже піввіку дзвенить у ній мужній, мудрий і рівний голос Михайла Олександровича Шолохова. Сьогодні він — перший наш письменник, один з найбільших і найавторитетніших письменників світу, знаний в усіх куточках і на всіх континентах планети. До цього ми звикли. Без Шолохова сьогодні ніхто просто не уявляє ані нашої, ані світової літератури. І всі ті, хто воює проти радянської літератури, методу соціалістичного реалізму, в першу чергу направляє свої отруйні стріли проти Михайла Шолохова. Бо Михайло Шолохов — письменник, людина, громадянин — є явищем не лише непересічним, не просто видатним — сміливо скажемо — феноменальним. Так, ми не боїмося, маємо право говорити сьогодні про «феномен», про «чудо» такого явища, як Шолохов. Хоч сам він, скромна і велика у своїй скромності людина, наш сучасник, соратник і старший товариш може на те невдоволено покивати головою чи, в кращому разі, поблажливо всміхнутися.

І все ж... На початку я вжив виразу — «рівний голос». І коли він потребує пояснення чи мотивації, то... В особі Михайла Шолохова ми маємо письменника, який, власне, не знав періоду початківства. Ні, природно, він, звичайно, не народився Шолоховим, якого знаємо сьогодні. Природно, голос його міцнів, розвивався, дужчав від твору до твору. Однак уже з першої речі всі, хто зіткнувся з цим незвичайним юнаком, розпізнали його силу небуденну, митця великого обдаровання. І обдаровання те міцніло з кожною написаною сторінкою. Шолохов-письменник, у буквальному розумінні цього слова, зростав не по днях, а по годинах, як той пушкінський казковий богатир. І коли говорити про початківство у його звичайному для нашого розуміння значенні, то воно, коли й було, закінчилось десь до 14 чи 15 років...

Подумати тільки! Який величезний природний таланти обдаровання мав цей юнак і яка велетенська внутрішня невидима стороннім творча робота відбувалася в його юній душі, коли, скажімо, 1928 року було надруковано першу і другу книги «Тихого Дону», а людині, яка їх написала,

було в той час лише 23 роки! Коли ж була надрукована перша книга «Піднятої цілини» і третя «Тихого Дону», а Шолохов мав уже світову славу, було йому тоді лише 27!

Давно звикнувши до того, що Шолохов є Шолохов і що він завжди отакий і завжди з нами, не лише так званий масовий читач, але і його сучасники-літератори, ба навіть критики й мистецтвознавці, не так уже часто замислюються над фактом тієї разуючої винятковості, яку являє собою Шолохов-письменник.

Хоч, звичайно, винятковості цієї самим лиш «чудом», самим лиш «феноменом» не пояснити, бо й для неї є свої причини і свої закономірності, коріння яких слід шукати у такій всесвітньо-історичної ваги події, як Великий Жовтень. Індійська газета «Свадхіната» у свій час писала про «Тихий Дон»: «Роман відкриває читачеві новий світ, величезний і барвистий. Якщо Жовтнева революція стала початком нової історії людства, то «Тихий Дон» Михайла Шолохова — перша глава цієї історії» («Литературная газета», 18 червня 1950 року).

Тут, погоджуючись цілковито з наведеним положенням, хочеться додати лиш таке: першу сторінку (хай навіть і найкращу) історії Великого Жовтня писав не один лише Шолохов. Велика Жовтнева революція перевернула глибинні пласти народного життя, збудила, покликала до творення нової, соціалістичної культури маси людей з глибин народу, цілі народи та народності, які до того й абетки своєї не мали! Породила такі культурні літературні цінності у такій кількості, що на їхньому тлі (в цьому розумінні) винятковість, «феномен» Шолохова є лиш яскравим підтвердженням загального великого правила.

Шолохов — один з найвизначніших зачинателів нової радянської літератури, гідний продовжувач традицій великих реалістів Гоголя та Толстого, прийняв прапор соціалістичного реалізму безпосередньо з рук великого Максима Горького... Сьогодні він є найзначнішим письменником нашої епохи, класиком радянської літератури. Значення його для радянської та й усієї світової літератури переоцінити просто неможливо. Як один з мільйонів його найактивніших читачів, яскраво пригадую (бо то враження на все життя) появу перших двох книг «Тихого Дону». Справили вони на нашого читача враження революційного вибуху, вибуху, який збуджував, бентежив, майже приголомшував і не залишав байдужим нікого. Читали книги, буквально вириваючи з рук один у одного, ковтали так, як ковтає вогонь суху

солому літнього жаркого дня. В небагатих тодішніх бібліотеках (як на тодішню спраглу жагу на книжки) одразу створювалися великі черги. Читали, обговорювали, сперечалися, але найбільше захоплювалися. І знову перечитували. Перечитували не раз і не двічі. Поверталися до його книжок коли не щороку, то принаймні раз на кілька років. Перечитують і тепер. Знаю це по собі, по своїх товаришах, по комсомольсько-учнівському сільському середовищі, в якому тоді перебував. Бо «Тихий Дон» — книжка, яка була і залишилась такою, до якої повертаються протягом цілого життя. І уривки з неї — не актори, не професійні читці, а рядові читачі — завчали напам'ять, так само, як завчуться гоголівський «Степ» із «Тараса Бульби» і «Тройка» з «Мертвих душ», повторювали і про шолоховський степ, як колись про гоголівський: «Черт вас возьми, степи, как вы хороши». І принаймні заключні абзаци другої книги про стрепетів, які вивели дітей біля степової каплички, як і пізній перший розділ «Піднятої цілини» («В конце января, овечьные первой оттепелью, хорошо пахнут вишневые сады...»), учні семирічки та комсомольські активісти знали напам'ять, декламували в клубах і хатах-читальнях.

На мене особисто, людину, хоч тоді ще дуже юну, але вже досить начитану (принаймні з російської класики і сучасної радянської літератури) і яка вже й сама дещо писувала, книжки Шолохова — і «Тихий Дон» і «Піднята цілина» — найперш справили враження разюче — новаторським своїм змістом і формою, своїм тонким ліризмом, точністю та гостротою думки й виразу, тонкістю передаваного настрою, психології, пейзажу, неповторною шолоховською інтонацією, могутніми, блискуче виписаними людськими характерами.

Було це понад сорок років тому. Шістнадцяти-сімнадцятирічний юнак, я не мав ще тоді власних твердо вироблених смаків і поглядів на літературу. І немає нічого дивного в тому, що Шолохов полонив до самозабуття і навіть приголомшив мене.

Дивнішим чи, вірніше, надзвичайно радісним, разючішим, я б сказав, є інше. Скільки потім не перечитував і не перегортав я шолоховських книг (а перечитувалися вони десятки разів), — враження залишилося те саме. Те саме відчуття гострого новаторства, глибинності, схвильованості і свіжості. Знов, не дивлячись, простягаєш руку до книжкової полиці, розкриваєш книжку на першому-ліпшому місці, читаєш, чи, певніш, згадуєш напам'ять: «Редкие

в пепельному рассветі неба зыбились зvezды. Из-под туч тянул ветер... По небу, изморщенному седой облачной рябью, колесило осеннее солнце». Або оте «черное небо и ослепительно сияющий черный диск солнца». Чи вже згадувані «овенные первой оттепелью вишневые сады». І знову те ж відчуття проникливого ліризму, душевного здоров'я, знову ота шолоховська неповторність інтонацій, точність і душевність малюнка, нерозвіяне з роками відчуття глибини і свіжості. Все знову з тобою і твоє. Так само, як і неповторне враження від сцен збурених революцією народних мас, боїв, військових переходів, від переораних плугом революції неозорих степів. Все це твоє, завжди з тобою, при тобі, яскраве і неповторне, на ціле життя. Неповторне і незабутнє кожною рисочкою, кожним відтінком характеру, кожним обличчям Мелехових, Кошових, Астахових, Давидових, Нагульнових чи Майданникових, покликане до життя могутньою силою шолоховського таланту, могутньою напруженістю думки, глибиною задушевної ліричності.

Не можна втриматися, щоб не сказати ще кількох слів окремо про «Підняту ціліну». Перша книга цього роману стала нашою молодістю, молодістю партійних і комсомольських поколінь початку 30-х років. В той час вона була художньо-психологічним та й політичним підручником по колективізації села. Поряд з доповідями секретарів ЦК та настановами партійних з'їздів. Пам'ятаю, у нас (та й у багатьох інших місцях) на порядку денному комсомольських, а то й колгоспних зборів ставилося тоді одне отаке питання: «Шолохов. «Піднята ціліна». Читання...»

Читали в клубах, школах, хатах-читальнях, правліннях колгоспів, у степових станах замість політбесід.

І ще... Нагульнов з метою «розвитку світової революції» вирішив вивчати і наполегливо вивчав англійську мову. Зусилля його тоді видавалися нам дуже зворушливими, але й трохи кумедними. Однак, як з'ясувалося через якихось два десятки років, нічого смішного в тому не було. Нагульнов виявився значно далекогляднішим, ніж то нам гадалося. Не один Нагульнов, але й Давидов, Майданников, Розмьотнов й інші герої Шолохова заговорили не лише англійською, але й французькою, німецькою, чеською, іспанською, індійськими та африканськими мовами. А «Піднята ціліна» стала вже в наш час одним з найкращих «підручників» по колективізації в усіх країнах соціалістичного табору. Якось у НДР в клубі одного з колективізованих господарств побіля Дрездена я сам був свідком того, як бойовито і впев-

нено розпатякував по-німецькому з екрана телевізора дід Щукар і з яким захопленням слухав його цілий гурт німецьких селян.

Доля цієї книжки незвичайна, справді особлива. Їй випала висока честь одразу стати книгою навіть не просто народною, а, сказати б, всенародною — книгою — підручником будівництва нового життя, книгою, яку прочитали і читають справді мільйони, читають цілі народи. З книжок, подібних до цієї, з такою ж всенародною, всесвітньою славою, можна назвати хіба лиш одну — «Як гартувалася сталь» Миколи Островського. До речі, спільне у них навіть і в тому, як складалася доля їхніх рукописів. Як відомо, уже готовий, відісланий до видавництва рукопис роману Островського безслідно зник, загубився, і його авторові довелося починати все спочатку. Така ж доля у війну спіткала й рукопис другої книги «Піднятої цілини». Вона також загинула в роки воєнного лихоліття. І Шолохов відновлював її спочатку, по пам'яті, бо не залишилося навіть зібраних колись матеріалів. Відтворити вже раз написану книжку, після того, як на неї витрачено було весь жар душі, — це не просто подвиг. І зрозуміти таке у всій глибині може лише письменник чи вчений, з яким подібне в житті траплялося. Такий письменник засвідчить: ліпше написати новий твір, три нових романи чи повісті, аніж відтворити один, уже раз написаний. Це справді титанічно важка і болісна справа. І звершити такий подвиг могли лише люди такого трудового гарту і незвичайної, невичерпної душевної сили, як Шолохов і Островський.

Сам письменницький труд Шолохова, те, скільки він написав, і те, як він написав, гідне найвищої поваги й пошани. Труд подвижницький, гідно увінчаний званням Героя Соціалістичної Праці... А написане і надруковане тільки ж видима частина його праці. Бо труд і, головне, наслідки письменницького труда — то щось подібне до айсберга, у якого залишається на видноті лиш якась одна восьма його частина. Решта ж схована в глибині творчих — сам на сам з своїми думками — ночей... А скільки їх було! І скільки битв було програно і потім знову виграно! Справді титанічних, творчих битв! І який це повчальний, гідний якнайпильнішого наслідування приклад для нашої літературної молоді!

Повністю узагальнити великий досвід піввікової діяльності письменника й громадянина Шолохова, дійти в тому якихось вичерпних висновків сьогодні не тільки неможливо,

але й — головне — ще зарано. Дуже багато ще чекає від Шолохова — письменника, який перебуває у розквіті своїх творчих сил, — і наш радянський, і світовий читач. Критики та літературознавці написали про творчість Шолохова сотні, а то й тисячі аркушів. Писатимуть і далі. І в ближчому, і в подальшому майбутньому. А нам хотілося б тут з досвіду нашого найвидатнішого письменника підкреслити хоч побіжно найістотніше в його діяльності. Хоч якоюсь загальною мірою усвідомити значення його творчості не лише для минулого, але й для майбутнього розвитку радянської літератури.

Найперш: творчість Михайла Шолохова — то живий міст, який єднає нас з високими традиціями Гоголя, Толстого, Горького і являє собою сьогодні вершину літератури соціалістичного реалізму.

Творчість Михайла Шолохова мала й має принципове значення для розвитку всієї радянської і прогресивної світової літератури, в якій прокреслила яскравий та глибокий слід. Особливо благотворно вплинула вона на розвиток усіх без винятку літератур Радянського Союзу.

Прикладом і свідченням цього може бути і наша республіка, в якій твори Шолохова видавалися великим тиражем лише українською мовою і за неповними даними: «Піднята цілина» — 15 разів, «Тихий Дон» — 8 разів. А постановки — драматичні та оперні — за цими творами Шолохова йшли в двадцяти театрах України. Глибокий слід залишили книжки Шолохова також і в образотворчому мистецтві України. На основі їх українські художники створили багато картин, а також графічних циклів, ілюстрацій, серед яких вирізняються твори А. Базилевича, С. Адамовича та багатьох інших художників.

Творчість Михайла Шолохова — то висока школа майстерності для нинішніх і багатьох наступних поколінь нашої радянської літератури.

А в тій ідейній боротьбі, жорстокій і непримиренній, яка, не затихаючи, точиться на ниві світової літератури, естетики, загалом в ідеологічній сфері, творчість Михайла Шолохова, його чіткі партійні позиції зіграли особливу, я сказав би виняткову, роль. Бо великою мірою саме завдяки його книжкам і його ідейно-естетичній позиції ми не лише вистояли в тій боротьбі, не лише відбили невпинні жорстокі атаки, які безперервно вели на нашу літературу, на соціалістичний реалізм адепти ворожої нам ідеології, вони — його твори, його громадська позиція — стали найнадійні-

шою для нас і найгрізнішою для наших ворогів зброєю в боротьбі за соціалістичний реалізм і загалом за прогресивне реалістичне мистецтво світу, за наш соціалістичний гуманізм. Ми виграли цю велику битву. Це безперечно. І великою мірою завдячуємо тим нашому правофланговому, лідерові літератури соціалістичного реалізму, високій ідейності та художній майстерності його творів. Його невтомній боротьбі за партійну, ленінську лінію літератури.

У великій битві за нове, соціалістичне суспільство, за побудову підвалин комуністичного суспільства твори і особа Михайла Олександровича Шолохова зіграли особливо видатну роль насамперед у вихованні нової людини, вони стали наріжним каменем у фундаменті великої будови радянської літератури.

1973 р.

ЛИТЕРАТОР НОВОГО СВІТУ

Відзначаємо сімдесятиріччя людини не просто відомої, уславленої, але й всім нам дорогої, рідної. Людини простої, такої, ніби як і ми всі, як тисячі й тисячі тих, що живуть навколо нас. Людини в усьому земної, скромної, сказати б — звичайної. І разом з тим — далеко незвичайної, особливої, ба навіть виняткової. Людини того особливого складу й характеру, в якому незвичайне криється в звичайному, виняткове — в буденному, видатне — в простому.

Бо звичайнісінький юнак, нічим ніби особливо не відрізняючись від тисяч подібних, юнак з робітничої родини, з комсомольського середовища, усім своїм життям — і у вершинних його злетах, і в найбуденніших щоденних виявах — став взірцем громадянина, комсомольця і комуніста. Людини з великої літери, письменника-бійця, про якого Максим Горький сказав: «Адже це герой, це літератор нового світу, нової літератури — і їй належить майбутнє...»

Велич Миколи Олексійовича Островського, сила, краса і високість душі його давно вже полонили серця мільйонів людей у всьому світі. І велич та відчувається в сто разів гостріше від думки про те, що вийшов Микола Олексійович з глибин трудового народу, все своє — таке коротке і таке прекрасне — життя ні на мить не відходив від народу, жив народним життям, завжди і в усьому залишаючись людиною простою, скромною, але гордою своїм робітничим званням та походженням.

Тут просто не можна не відзначити, що такі найважливіші поняття для письменника, як партійність, народність, ідейна та моральна чистота (така чистота, «щоб жодної плямки на прапорі!»), були глибоко природними рисами не лише його письменницького, а й людського характеру. Те ж саме можна сказати і про героїв його книжок.

Пригадуємо епізод з роману «Як гартувалася сталь». На будівництві залізниці в Боярці Павло Корчагін, в обшарпаному одязі й фантастичному взутті, з брудним рушником на шії та лопатою в руці, випадково зустрічається з елегантно одягнутою Тонею Тумановою.

«— Невже ж ти у влади не заслужив нічого кращого, ніж копатись у землі? — вражено і здивовано запитує

Тоня.— Я думала, що ти давно вже комісар або щось подібне.

— Я теж не сподівався зустріти тебе такою... замаринованою,— з робітничою гідністю відповів Павло.— Про моє життя турбуватися нема чого, тут усе гаразд. А от у вас життя склалося гірше, ніж я сподівався... зараз від тебе нафталіном тхне. І, скажу щиро, мені з тобою нема про що говорити».

Сцена промовиста. І впливає вона не лише з характеру героя, але, передусім, з характеру автора. Сам Микола Олексійович, як і його герой, ніколи не проводив межі між «чистою» і «чорною» роботою. На всякій — фізичній чи розумовій, важкій, ба навіть нестерпно важкій — роботі він почував себе однаково добре. Почував солдатом партії, будівником нового, радянського суспільства. Та й просто не було в нього роботи «чорної» і «чистої». Він взагалі не боявся і не соромився ніякої праці. Всякий труд для нього — справа благородна. Не перебирав, де і ким йому працювати — комісаром, письменником а чи чорноробом. Головне, щоб праця його була на благо народові, щоб була вона потрібна партії, служила великій лєнінській справі. За таких умов дає людині щастя всяка робота.

Можна сміливо твердити, що то була найхарактерніша риса вдачі М. Островського. Риса найперш і найбільш притаманна усім людям — будівникам нового, народжуваного тоді соціалістичного суспільства, риса характеру справжнього комуніста.

Риса ця чітко виявлялася в М. Островського всюди, куди б не закинула його доля, не поставила партія комуністів, яка й стала його долею на всіх етапах і зламах його короткого та яскравого, мов спалах блискавки, життя. Підліток-школяр, а потім робітник із села Вілії, доброволець Червоної Армії, кіннотник кавбригади Котовського і Першої Кінної Будьонного, електромонтер залізничних майстерень та учень електротехнікуму в Києві, секретар райкому комсомолу, тяжко хворий студент заочного Комуністичного університету, зрештою, безнадійно прикутий до ліжка і вже славетний письменник. І скрізь, за всяких умов,— полум'яний комуніст, агітатор, пропагандист, ватажок-організатор і скромна, чиста душею і помислами, товариська людина. Ні тіні пози, ні крихти самозакоханості чи зазнайства. Завжди серед людей, усюди і з усіма рівний, чулий, уважний товариш і принциповий, сповнений робітничої гідності

ватажок, завжди попереду, завжди перший, там, куди покличе партія. Робота ніби сама завжди знаходила його. А він лиш обирав найважчу і найскладнішу, таку, де б зміг дати якнайбільше користі своїй партії, трудовому народові. Про себе не думав. Здоров'я свого краплинами не вимірював. Віддавав усе, скільки мав. І, нарешті, коли вже, здавалося, було втрачено все, мало не саме життя, Островський виявив героїзм майже безприкладний, силу духу, притаманну лише небагатьом. Хворий, нерухомиий, назавжди прикутий до ліжка, втративши зір, він не скорився. Став служити своїй партії і народові полум'яним пером високоталановитого письменника. Письменника, про творчість якого одразу ж, після виходу роману «Як гартувалася сталь», заговорив увесь світ.

«Творчість М. Островського,— писав М. Шолохов,— мала і має велетенський вплив на умі багатьох мільйонів молодих людей нашого часу, на їхнє виховання, духовне зростання, на формування їхнього характеру... Роль і значення цього письменника в нашому житті такі великі, що про нього справді можна сказати: «Безсмертний Островський!»

Так, повторимо ми, безсмертний! І зробив безсмертним Островського найбільший і найвеличніший подвиг його життя — роман «Як гартувалася сталь»... Героя цього роману Павла Корчагіна знають у кожному, найбільш віддаленому куточку нашої планети. Створення ж цієї революційної епопеї може дорівнювати подвигів найвизначніших подвижницьких діяч найбільших титанів людського духу й мислі цілого світу!

Роман «Як гартувалася сталь» — книга особлива. Іншої, цілком подібної до неї, напевне не зустрінемо ніде. У неї своя, не схожа на інші доля, своя особлива і також неперівнянна слава. І пояснити це, крім усього іншого, можна хіба що лиш тим, що відтворені письменником події так міцно переплелись і змішалися з реальним, справжнім життям, як нерозривно змішався в нашій уяві образ героя роману Павла Корчагіна зі світлим, безмежно дорогим нам образом самого М. Островського. Роман цей для мільйонів читачів став чимось більшим, значимішим, аніж те, що ми звикли розуміти і звати літературою, — повістю, романом, белетристикою. Читаючи цю велику книгу, забуваєш про те, що перед тобою літературний твір, сприймаєш його, як саме живе, трепетне і правдиве життя.

Герої твору постають перед нами не як витвори письменницької уяви, а як живі люди, які жили і тепер живуть поруч з нами.

І вони, ці герої, таки й справді і живуть, і діють, великою мірою впливаючи на мільйони й мільйони сердець, умів, людських доль.

З першого ж року свого виходу в світ роман «Як гартувалася сталь» став ніби моральним кодексом, учителем життя для багатьох поколінь комсомольців, для всієї радянської молоді. Героїчні звершення комсомольців М. Островського, відтворені в його безсмертній книзі, стали взірцем для наступних поколінь комсомольців, що їх можна уособити в іменах О. Бойченка, стахановців і О. Стаханова, п'ятисотенниць на чолі з М. Демченко. На образах роману М. Островського, героїчному житті самого письменника зросло і гартувалося покоління комсомольців — героїв Вітчизняної війни, героїв Краснодона і «Партизанської іскри». Книга ця надихала на безсмертні подвиги наших бійців у великій Сталінградській битві, гуртувала на боротьбу з фашизмом не лише наших юних підпільників та партизанів, вона також зміцнювала віру в перемогу над темними ордами фашизму бійців французького руху Опору, польських, болгарських, чехословацьких та югославських партизанів, бійців визволення В'єтнаму, Куби, Анголи, Мозамбіку!

Книга «Як гартувалася сталь» воювала з фашизмом у прямому розумінні цього слова. Зачитана сотнями людей, без оправи, з слідами безлічі рук на сторінках, мандрувала вона від бійця до бійця по всіх фронтах і партизанських загонах, передавалася від одного до другого і як найдорожча реліквія, і як найгрізніша зброя. Книга стала бійцем. І розриви на її сторінках та пробоїни від ворожих куль були подібними до ран на тілі мужнього воїна.

А по війні вона супроводжувала комсомольські бригади на будовах нових п'ятирічок, мандрувала з молодіжними загонами в казахські степи, допомагала їм освоювати цілину. Такою необхідною, як хліб і вода, була і є вона і в загоні славетних наших космонавтів. Незмінним супутником, порадником та натхненником служить вона й сьогодні новим загонам героїчної комсомолії, які крізь гори, доли, річки й хащі тайги прокладають нову, що стала вже легендарною, Байкало-Амурську магістраль!

Неначе вимпел безсмертя героїчного духу нашої радянської молоді, передається книга М. Островського від

покоління до покоління. Вона надихатиме й наступні покоління радянських людей на нові, не знані ще будови наступних комуністичних десятиліть!

Рідко якій книзі судилася така щаслива доля, рідко яка книга породжувала такий ентузіазм та масовий героїзм!

З якими творами можна порівняти роман «Як гартувалася сталь» у нашій і світовій літературі?

До кого прирівняти самого Миколу Олексійовича, його подвиг, його героїчне життя?

Напевне, не помилилось, коли визначимо місце роману в тому, зрештою, не такому довгому ряду, який можна почати легендарним «Тілем Уленшпігелем» Шарля де Костера і запальним «Оводом» Е. Л. Войнич. (Адже захоплення «Оводом» і, так би мовити, спадкоємність засвідчив у своєму романі і сам Микола Олексійович!) То були гідні попередники. Так само, як «Моабітський зошит» Муси Джалілі і «Репортаж із зашморгом на шиї» Юліуса Фучіка стали його гідними наслідувачами й продовжувачами.

Що ж до самого автора, його героїчного і подвижницького життя, то тут аналогії і порівняння напрошуються самі собою. Бо цей скромний, чистий та запальний юнак яскраво виявляє себе справжнім духовним сином та онуком тих, хто проголошував: «Не покорюсь!», як Ян Гус, «караюсь, мучуся, але не каюсь», як Тарас Шевченко, тих, хто твердив, як Леся Українка, наперекір усьому:

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть думи сумні!

В наші часи духовні брати Корчагіна — озброєні ясністю та мудрістю лєнінських ідей, лєнінської партійної пристрасті і незламної віри в перемогу комунізму — Муси Джалілі, Матросови, Кошові, Космодем'янські, Гречані.

Він, Микола Олексійович, і сьогодні поруч з нами, в строю найактивніших будівників комунізму! Його книги допомагають партії формувати нову людину комуністичного суспільства.

З почуттям гордості читаємо ми присвяту до першого видання роману «Як гартувалася сталь» українською мовою: «Лєнінському комсомолові України, що виховав мене, присвячую свою працю. М. Островський».

Такими словами він ще раз підтвердив свої крєвні, на все життя, зв'язки з комсомолом. Для нас, для мільйонів читачів, він був, є і навічно залишається комсомольцем.

Вихованцем комсомолу і його вихователем, його великою гордістю.

Він жив у комсомолі, серед молоді, дбав про її майбутнє, працював і творив для неї. І навіки залишиться для комсомолії великим, неперевершеним взірцем. Усім своїм життям, невтомною працею, великим творчим подвигом він учить нашу молодь ленінської переконаності, партійної стійкості, безмежної відданості комуністичним ідеалам, моральної чистоти і великого працелюбства.

«Найдорожче в людини — життя! Воно дається їй лише один раз, і прожити його треба так, щоб не було нестерпно боляче за змарновані рски, щоб не палила ганьба за підленьке та дріб'язкове минуле і щоб, помираючи, міг сказати: все життя і всі сили віддано було найпрекраснішому в світі — боротьбі за визволення людства».

В цих високих, вистражданих, гостро проникливих словах — усе життя, думи, почуття й прагнення М. Островського. В них — він увесь!

Вони — як заповіт нам і тим, що житимуть по нас! Всім серцем прислухаймося до них! Звіряймо по них наші думи, прагнення й дії!

1974 р.

СЛОВО ПРО АНДРІЯ УПІТА

У грудні 1977 року вся наша країна урочисто відзначила сторіччя з дня народження класика радянської літератури, комуніста з 1917 року, народного письменника Латвії, Героя Соціалістичної Праці Андрія Мартиновича Упіта. Подібно небагатьом відомим людству видатним діячам світової культури, Упіт був особистістю, обдарованою глибоко і багатогранно. Багатогранність ця яскраво проявлялася в усій його кипучій діяльності письменника і громадянина: в умінні все пізнати, осилити і звершити; в могутності розуму, таланту і працездатності, у сконцентрованій, мов у лазерному промені, цілеспрямованості, одержимості (якщо згадати містке слово *Лесі Українки*) — тобто високій громадянськості, партійності, пристрасній переконаності в правоті великої справи комуністичного перетворення світу.

Селянський син, самоучка, він титанічно, воістину мікеланджелівською працею штурмом бере найкрутіші верховини світової культури і, у всеозброєнні історичного досвіду світового літературного процесу, паралельно із подвижницькою діяльністю видатного митця, створює неперехідні наукові цінності, ставши ще в дорадянський час по суті академією латиської літератури і мистецтва, великим суспільним явищем рідної і світової культури.

Важко, неможливо відділити Упіта-митця від Упіта — громадського діяча або вченого-теоретика і критика. Важко визначити, чому більше віддавав він сил, приділив уваги, часу і таланту. Вчений-теоретик, критик, громадський і державний діяч, великий митець — прозаїк і драматург. Силі його таланту було підвладно все: простір і час, історія і сучасність. Однаково впевнено почував себе великий латиський митець в історії і сучасності рідної землі Латвії, братньої Росії, Білорусії і України, Естонії і Литви, Польщі і Німеччини, Угорщини і Скандинавії, у древньому Римі і французькому середньовіччі. Він явив читаючому світові незліченну кількість живих, породжених його уявою людських характерів, що жили в різні епохи, в різний час і у багатьох країнах.

Він завжди був із своїм народом, жив його життям, виражав духовні потреби часу, наполегливо шукав найефективніші засоби відтворення життя і боротьби народу. По-

над п'ятдесят років тому Упіт стверджував: «Новий зміст вимагає і зовсім нового зображення соціальних і психологічних явищ, нової, незрівнянно стрімкішої дії і разом з тим нової форми оповіді, інших засобів виразності».

Глибинне художницьке осягнення світу, непорушна віра в краще майбутнє рідного народу і всього людства гармонійно поєднувались у нього з монументальністю форми, стилю його творінь, з їх майже матеріально відчутю словесно-образною фактурою. Велична людська простота та щира скромність — із залізною принциповістю і ідейною непримиренністю червоного латиського стрільця, пролетарського письменника, марксиста-ленінця.

Андрій Упіт прожив довге, важке і красиве життя. Але навіть при його довголітті і незвичайному працелюбстві зроблене ним захоплює і вражає не лише своєю величиною, але й кількістю. Іноді просто не віриться, що всі ці книги, в умовах далеко не ідеальних, іноді дивлячись смерті в очі, могла написати одна людина. Однієї діалогії «Земля зелена» і «Просвіт в хмарах», яка стала художньою енциклопедією життя латиського народу, було б досить для того, щоб стати письменником із світовим іменем!.. А є ж ще багатотомна епопея про Робежнієків, є десятки інших романів і повістей, є томи оповідань, сотні критичних статей, є багатотомні літературознавчі теоретичні праці! Воістину могутня, невичерпна творча енергія, воістину титанічний труд, що піднімають Андрія Упіта на рівень таких титанів і подвижників світової літератури, як Л. Толстой, О. Бальзак, Максим Горький, І. Франко, Ф. Достоєвський, Ромен Роллан, М. Шолохов, Янка Купала, Я. Райніс.

Він був найдіяльнішим, найактивнішим учасником становлення нового, соціалістичного суспільства, одним із найвидатніших засновників нової багатонаціональної радянської літератури — літератури соціалістичного реалізму.

Комуніст Жовтневого призову, визначний революціонер, ветеран комуністичного перетворення світу — він сьогодні, через шістьдесят років після Жовтня, з нами, з радянським народом! І особистий його внесок у справу виховання нової, радянської людини, наших величезних завоювань, підтверджених новою Радянською Конституцією, ми відчуваємо реально, вагомо, зримо!

І саме за це весь народ Радянської країни, відзначаючи сторіччя з дня його народження, вшановуючи його пам'ять, схиляється перед величезним літературним і життєвим подвигом великого латиського письменника. І разом з усіма

радянськими людьми любить, глибоко цінує, шанує Андрія Упіта український народ. Його сторічний ювілей відзначено по всій Радянській Україні.

Ми любимо його, пам'ятаючи те, як сердечно, щиро писав він про нашого Шевченка ще в пам'ятному — сторічному для Тараса Григоровича — чотирнадцятому році. У ювілейній статті, опублікованій на сторінках журналу «Домаш» («Думи»), Андрій Упіт називає Т. Шевченка «великим поетом, громадянином: «...В його поезії переплітаються мотиви пісень, легенд і історії... Полум'яна любов до батьківщини надає характерного колориту і настрою його поезії, особливо у відомому циклі його віршів «Кобзар»... Ніхто з російських поетів так глибоко і з таким болем не відчув жахів і підлоти кріпосного права, так яскраво не ставив і не проповідував ідеалу соціальної єдності». А ще через двадцять років у своїй багатотомній «Історії світової літератури» Андрій Упіт проникливо відзначає: «Зазнавши ув'язнення, заслання та інших переслідувань, він змушений був заглибитися в суть політичного режиму, відшукати його коріння і широко зрозуміти причини нещастя пригнобленого народу. Ненависть до несправедливості, гаряче співчуття до пригноблених і неприхована надія на краще майбутнє — ось те нове, що вніс Шевченко в українську літературу».

Ми любимо Андрія Упіта й за те, що він сказав своє батьківське слово про багатьох радянських письменників.

Та більш за все любимо його за те, що він — великий письменник землі латиської і всієї землі радянської, — письменник-комуніст, письменник-інтернаціоналіст! Любимо за той величезний вклад, який вніс він у справу зміцнення великої ленінської дружби всіх радянських народів і народів соціалістичних країн.

У нас Андрія Упіта знають, творчість його вивчають у школах, інститутах і університетах. За післявоєнний час українською мовою книжки його видавалися сім разів великими тиражами (в тому числі роман «Земля зелена» — двічі). А попереду — нові переклади, нові видання, нові всезростаючі тиражі його книжок.

Андрій Упіт разом з усіма нами, з усією Радянською країною впевнено крокує у віки прийдешні, у наше світле комуністичне майбутнє!

ЛЮДИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СТИЙКОСТІ

«...Хапає палицю: — Зігнись! Нагнись, кажу... розтакий сину!

Палиця зі свистом розтинає повітря, страшний змах розбивається об тіло. Раз! І ще два!

— Дай-но мені,— не може стриматись другий поліцай. Підскакує, приміряється і звалює свою палицю на голе тіло.

Арештований, похитнувшись, падає.

— Бачиш,— зі спортсменською гордістю говорить до скрипучого поліцай.— Не встояв на ногах після мого удару!

— Та він нервовий, як холера, цей молодий,— незадоволено оправдується скрипучий.— І ти всякого звалиш.

Так, перекидаючись словами, немов на турнірі зручності, б'ють третього, четвертого».

Читач, певне, гадає, що цей своєрідний «турнір» відбувається в одному з застінків гестапо, у якомусь із численних Майданеків. Так думати читач має підстави. Але на цей раз він помиляється. «Діють» у цьому творі, всі епізоди якого списані з живісінької «натури», зовсім не німецькі поліцаї, і «дія» відбувається не в 1941—1945 роках, а значно раніше — в 1936-му. Освенцім і Майданек — диявольські витвори садистської фашистської фантазії — мали своїх «попередників». У даному разі мова йде про такого «попередника», як польська Береза Картузька. В час війни пекло Майданека створили на польській землі німецькі фашисти. На тій же волелюбній землі, випередивши значно німців, польські фашисти утворили пекло Берези. Суть того й іншого — єдина.

Березу створив польський шляхетсько-фашистський уряд. Указ про створення жахної катівні, яка набула такої ж жахливої слави, як і Освенцім, підписав ще Пілсудський, Береза — лице, символ тієї Польщі, яку так уперто хотіли знову повернути пани арцишевські та рачкевичі. Символ тієї Польщі, яку так бажали відродити, допомагаючи рачкевичанам, різні сердолюбні горе-політики з реакційного табору в Англії.

Перед нами мемуарний твір, щирий людський документ, запис по живих слідах. Він розповідає про бачене, глибоко

розкриває суть старої шляхетської Польщі. Гнівним голосом свідка, просто, без жодних прикрас, перебільшень і афектацій, автор показує, що панська Польща пілсудських і беків була не чим іншим, як фашистським застінком, меншим за німецький лише по масштабах. Твір цей — спогади двократного в'язня Берези, українського письменника Олександра Гаврилюка. Спогади написані в'язнем, свідком, очевидцем. І ще: написані вони письменником-революціонером із спостережливим оком і гострим розумом. Прості за формою, майже документальні, вони вражають, приголомшують. Цей страшно обвинувальної сили документ у своїй викривальній суті є актуальним і сьогодні, є гострою зброєю для кожного справжнього демократа в його боротьбі з різними недобитками фашизму та реакції, бо наочно показує, за що змагається, до чого прагне фашистське охвістя з геббельсівсько-гіммлерівських смітників, у якому б куточку світу воно не заворушилось.

«Свіжаки натягають на себе важкий, мокрий одяг (діється взимку.— В. К.), з якого клубиться пара. Одежа з гарячої нагло стає льодово-холодною...

Тисячі продувів вилітають під тими склепіннями. Мокра одежа проймає тіло нестерпним холодом. Вода, випаровуючись, в одну мить витягає все тепло з тіла, і люди дрижать, як в лихоманці.

Не дрижать — трясуться. Трясуться їм плечі, ноги, брязкають щелепи, всі м'язи сіпаються так, що годі втриматись на ногах...

Та ось знову наближаються поліцейські, оточують в'язнів.

За плечима чути:

— Нагріти їх! — і регіт. Починається нова масакра людей, розставлених під стіною. Удари палиць вклеюють мокру одежу в тіло. Лічи, хлопче. Це доля твого класу. Це чара твого народу...»

Можна виписати безліч таких сцен. Виписати і з жахом подивуватись, як разюче нагадують вони нам сцени страшних буднів Майданеку чи Освенціму.

В одному з розділів Олександр Гаврилюк з пекла Берези звертається до верховодів капіталістичного світу, і тут його голос, гнівний і пристрасний, набирає особливої сили.

«Нужник в Березі! Цю частину своєї розповіді я спеціально присвячую всім закордонним «гуманістам», які боліють над руїною шляхетської держави польських панів».

Розповівши щось дійсно потворно-жахливе, показавши найнижчий ступінь падіння поліцейських тварин у людській подобі і їх сатанинську винахідливість і витонченість у методах знущання над цвітом і розумом народу, закутого в Березі, Олександр Гаврилюк закінчує:

«Але годі! Може, й так мій спис надто натуралістичний. Та чей же в деяких столицях Європи не відвертають носів і від самих винахідників та творців цього образу, а навіть приймають їх як представників поневір'яної європейської культури».

Так, приймають, пригрівають, тиснуть зав'юшену кров'ю руку. Хай прочитали б ці рядки нинішні покровителі польсько-емігрантських фашистських блазнів.

Значення Гаврилюкової «Берези» як документа і художнього твору, який ще не став зовсім історією, переоцінити важко. Але твір не є тільки важливим, яскравим і надзвичайно цікавим документом. По «Березі» Олександра Гаврилюка можна і слід вчитися, виховувати, особливо в нашій молоді, дух незламності, стійкості, вірності і відданості своїй Батьківщині, своїй партії. З твору яскраво постає образ справжньої людини, мужнього, незламного борця, до кінця відданого революційним ідеям. «Береза» — твір про гартування революційної волі, незламного характеру, усього найкращого, що має в собі революціонер-комуніст. У цьому її глибоке виховне значення.

З «Берези» Олександра Гаврилюка постає образ незламного рядового бійця революції. Ідеться не про окремих персонажів, а про все ціле — про риси характеру самого автора, про поведінку окремих в'язнів Берези і особливо про образ всього колективу революційних борців. Навіть у такій картині, як Береза, де не дозволяли в'язням говорити між собою (не лише голосно, але і взагалі!), де карою за єдине слово був карцер, а за мимовільний рух захисту від удару — розстріл, — навіть там справжні революціонери не втомно знаходили все нові й нові засоби боротьби. Так, у Березі вони організували свою комуну, з центром і розгалуженням по камерах. Олександр Гаврилюк глибоко правдиво, з любов'ю малює типи революціонерів-професіоналів. Він наводить безліч прикладів вірності партії, незламності в боротьбі. Ось молодий робітник. Половину свого ув'язнення просидів він у жахному карцері, майже замерзаючи, і все ж не скорився. Влучивши слушну мить, він шепоче березівському новачкові:

«— Ти, новий... Слухай, держись!.. Не бійся, обудешся, звикнеш, дурниця. Це спочатку так жахно... Я ось вже шість місяців... Найважливіше — бережи революційну честь!.. Бо тут підсовують підписувати декларацію на провокатора. Звільняють негайно, щоб лише їхнім агентом став, товаришів продавати зобов'язався. Але на це тільки остання сволота піде! Краще сто раз здохнути... Треба протиставитись таким настроям... Треба вияснити, щоб...»

Далі про це Олександр Гаврилюк розповідає так:

«Творці Берези вдумали її механізм не на те, щоб тільки мучити людей, але щоб ламати їх. В'язнів Берези, падаючих з утоми, запрягали до фургонів, навантажених камінням, або до величезного багатотонного трамбовочного чавунного валу, розрахованого на силу потужного трактора. Арештантів Берези можна було безконечно кидати об землю, морозити холодом, бити й валяти в калюжах грязюки, але це не було досягненням цілі. Це був тільки окремішній шлях, щоб болем і мукою знущань дібратись до духу в'язня, розщепити твердість, зламати вірність. Цілими місяцями його піддавали найдикішим наругам, даючи щохвилини змогу вийти на волю... за ціну підписання провокаторської декларації. Звичайно, що безпосереднє використання послуг здобутого зрадника було справою другорядною. Триумфом був факт, що комуніст ганебно зломився. Це було щось далеко краще, аніж фізичне знищення хоч би й сотні революціонерів, бо ті, що впадуть з честю, житимуть далі в народному гніві, в прагненні помсти і розплати. Але революціонер, який зігнів морально, був не тільки сам знешкоджений для них, але ще й сів довкола себе огиду падіння й розкладу.

За це й провадилась непомірна боротьба за дротами Берези між крицевим активом революції і потворною машиною концтабору: не допустити людей до падіння! Натхнути їх волею крізь усі тортури пронести свою честь!»

У творі в різних місцях, окремих зарисовках з натури, у міркуваннях самого автора розкидано дуже багато цінних спостережень над поведінкою й боротьбою революціонера-професіонала. Всі ці місця глибоко повчають і виховують, бо являють читачеві образ справжнього борця-революціонера, який не губиться навіть у хвилини найбільшої розпуки. Зазнаючи найжахніших тортур, в'язень думає: «...Втеча можлива, виплигни з життя, щоб виплигнути з Берези».

«Але це ганьба! Це втеча!» — встає друга думка.

І в'язень таки не «виплигує» з життя, щоб далі жити й боротись, скільки вистачить сил.

«У великому сегрегативі Берези відвіювалось все слабке і м'якотіле. Декларанти звільнялись, заледве пролетівши крізь Березу, а гартована сталь пролетаріату марширувала полями Берези, між пішими й кінними поліцаями, поміж кулеметами і муштрованими собаками-вовками — безборонна і змучена, але незламна, непохитна й грізна, виконуючи всі накази, а однак найбільш непокірна. Ні, одного наказу в'язні за постановою комуни не виконували: наказу про «склон». «Склон» — означало схилитись і підставити поліцаєві спину. Добровільно цього не робили, хоч поліцай наказував тоді упасти і лежачого катував тоді ще гірше й лютіше. Цього не робили, бо це добровільне підставляння себе для катування принижувало гідність».

Береза — не просто тюрма. Головне там — не кара. В'язень, якого везуть до Берези, знає: «Його везуть зламати. Йому створять такі обставини, де його революційний гарт, його гідність, відданість, вірність повинні скрушитись, як грудка в жорнах, розпастися, як стружина у вогні. На це створена Береза».

Олександр Гаврилюк показує й доводить далі, що революціонера справді знищити не можна. Цьому, головне цьому, присвячено весь твір. Духом незламності і волі до боротьби, духом жертвеності за ідею свого класу, своєї партії перейнятий кожен рядок спогадів.

Пишучи про «Березу», не можна не сказати хоч кількох слів про Гаврилюка-борця, Гаврилюка-письменника. Син гнобленого шляхетською Польщею галицького села, він з хлоп'ячого віку зв'язує своє життя з революційною боротьбою.

Потрапивши до Берези, Олександр Гаврилюк стоїчно витримує всі тортури, продовжує боротьбу і скоро стає організатором і керівником конспіративної трійки. Одночасно він не припиняє своєї літературної роботи, якою також служить народові, революції. Тільки вступивши до Берези, він уже думає про те, що, коли витримає, посвідчить перед народом, чим справді є Береза. І він витримує і свідчить. Але свідчення йому замало, і в Березі виникає поема «Пісня з Берези», видана у 1941 році видавництвом «Радянський письменник». Окремі строфи поеми розходились по Березі і заучувались в'язнями напам'ять. Після виходу з тюрми

Гаврилюк розшукав своїх живих «записників» і вже з їх допомогою відновив текст поеми.

«Прогресивні сили тодішньої Польщі проводили велику кампанію за звільнення Гаврилюка. Згодом його було звільнено з Берези. Та ненадовго. В 1939 році, з початком війни, він знову опиняється там». Цього разу від смерті його рятує лише швидкий наступ Червоної Армії.

«— Червона Армія вже зайняла Барановичі. Ми чули по радіо.

Мене охопило дивне почуття... Це ж народилась, відкривалась нова епоха, що починає історію, справжню історію людства. І саме це було в простих словах: «Іде Червона Армія».

В такому настрої залишав Олександр Гаврилюк Березу. За Радянської влади він живе у Львові, працює інспектором обласного Будинку народної творчості, директором театру сатири, пише вірші, повісті, оповідання. Нарешті живе він вільним повним життям! Але недовго. 22 червня 1941 року на Львів падають німецькі бомби. Від цих перших бомб Олександр Гаврилюк гине. Гине фізично. Але лишається жити як письменник, полум'яний борець, відданий своїй Батьківщині. І коли б він не написав нічого, крім своїх спогадів з Берези, то й тоді пам'ять про нього лишилася б жити вічно.

АНДРІЙ ГОЛОВКО

З творчістю Андрія Васильовича Головка пов'язаний великий період розвитку української радянської літератури, період її становлення і визрівання. Був він не лише зачинателем, але й містком поміж прогресивною дореволюційною літературою і літературою радянською.

З ім'ям Андрія Головка, безперечно, пов'язана ціла епоха в нашій культурі і біографія кількох поколінь радянських людей. Бо, власне, всі, хто вчився у радянській школі, на Україні, та й не тільки на Україні, десь приблизно з 1924 року і до сьогодні, так чи інакше, раніш чи пізніш, зустрічались на своєму життєвому шляху з його творчістю, яка від сьогодні вже остаточно переходить до скарбниці радянської класики.

Хоч загалом його творчість ми вважали нашою новою класикою, а його — класиком нової радянської літератури, хоч поруч з нами жила й працювала дуже скромна, проста і привітна людина, ми не лише відчували, — знали: серед нас — великий письменник, живий класик. І були горді з того, що нам випало щастя бути його сучасниками. І значення його творчості для нас — особливе і незвичайне. Особливе тому, що в ній з могутньою силою відбито один з найважливіших періодів нашої радянської доби — революція, колективізація, Велика Вітчизняна війна. Значення її можна порівняти для нас зі значенням творчості М. Шолохова в літературі російського народу.

В моє особисте, як, певне, і в життя всіх інших поколінь — від тих, яким сьогодні лиш десять років і аж до сивоголових, — Андрій Васильович Головка увійшов на-завжди оповіданням «Дівчинка з шляху», яке залишилося в душі мільйонів дітей одним із найбільш хвилюючих і найяскравіших вражень. За «Дівчинкою з шляху» прийшов хрестоматійний «Пилипко», «Червона хустина», зворушлива наймитська епопея «Пасинки степу», класичний «Бур'ян» — ця глибока, панорамна картина класової боротьби на селі двадцятих років і торування сільською біднотою важких і широких шляхів у нове, колективне, соціалістичне життя. Потім прийшла скорбна і велична у своїй любові «Мати», за нею епопея революційної боротьби на Україні — «Артем Гармаш».

Все це ввійшло в душу народу, почавшись у двадцятих роках, і вже не скінчиться ніколи. Житиме він у прийдешніх, щасливих, комуністичних віках. Житиме в прийдешніх поколіннях, свідченням нашого життя, нашої боротьби і наших змагань за комунізм.

Бо митець Андрій Головка, будучи формально позапартійним, всю свою творчість і все своє життя віддав великій справі Комуністичної партії і був на всіх його етапах взірцем письменника партійного, комуністичного.

І головні принципи нашої літератури — партійність та народність — у його творчості відбилися з незвичайною, особливою художньою силою та глибиною. Тому для нас, його сучасників, як, напевне, і для прийдешніх поколінь, його творчість є і буде яскравим прикладом, вічно живим, нев'яничим зразком літератури соціалістичного реалізму. Андрій Головка — талановитий син українського народу, наш соратник, старший чулий товариш і вчитель, радянський письменник нового, соціалістичного світу. Творчість його безсмертна.

1972 р.

НАШ ВИДАТНИЙ ЗЕМЛЯК

Іван Кіндратович Микитенко прожив усього сорок років. Ми думаємо сьогодні про те, скільки ж ще міг би зробити він, обдарований таким могутнім талантом і кипучою, невичерпною енергією!

Згадуємо його сьогодні з подивом, зачудуванням, глибокою повагою та захопленням з того, як же багато встиг зробити цей чоловік за якихось коротких десяти-п'ятнадцять років свого діяння в літературі й громадському житті!

Всього десять років — термін, який для багатьох буває лиш розгоном, ледь не періодом початківства.

І шість грубих томів — лише найголовнішого, лише найважливішого і найяскравішого з того, що ми вже встигли видати з його спадщини.

Десять п'єс — більшість з яких обійшли усі театри Радянського Союзу, книга оповідань, п'ять повістей, роман, книга віршів, книга нарисів і том критики та публіцистики. І все це — не просто відчутний, а вагомий і важливий вклад у літературу й культуру нашого народу, загалом у скарбницю цілої радянської культури.

От, виходить, скільки може зробити людина-комуніст за коротких десяти років, до того ж до краю перевантажена громадськими, партійними і всілякими іншими обов'язками! От приклад і зразок невтомного і великого трудівника! Хоч те прозаїчне, та хороше слово, стосовно до нього, вимагає і деякого уточнення, сказати б, більшої окриленості. Бо працював він, як і жив, не просто багато та напружено, але ще й бадьоро, справді окрилено, весело! Працював — ніби пісню співав. З таким натхненням та захопленням, що праця його видавалася збоку іноді такою, що завдає людині однієї лиш творчої насолоди та радощів.

Хоч загалом при всіх творчих радощах і творчому щасті була вона тоді (як і тепер, як і завжди, до речі) ой якою нелегкою!..

Іван Кіндратович працював так заповзято, ніби відчував, що життя йому відміряно скупю. І працював з такою енергією, і зробив за десять років стільки, що іншому вистачило б і на півстоліття!

Микитенко-людина і Микитенко-митець — постать, звичайно, складна, але цільна, гармонійна. Шукати супереч-

ностей поміж митцем і громадянином тут, звичайно, не доводиться. Тут усе гранично ясно. І, можливо, саме тому, коли говорити одверто, творчі, громадянські, а кажучи точніше, партійні, класові пристрасті киплять навколо його імені й до сьогодні.

Місце Івана Кіндратовича Микитенка, місце письменника-комуніста, в літературному процесі (та й не тільки в літературному) перших радянських десятиріч визначається чітко й ясно. В колі найвизначніших українських радянських драматургів-класиків він — один з чотирьох: М. Куліш, І. Микитенко, І. Кочерга, О. Корнійчук. Цим сказано коли й не все, то принаймні найголовніше.

Але ж він не тільки драматург! Поет, критик, публіцист і, найперш, блискучий прозаїк! Зізнаюся, мені просто важко визначити, хто значніший: Микитенко-драматург чи Микитенко-прозаїк?..

Згадаймо «Ранок», «Вуркаганів» і особливо його неперевершеного «Гавриїла Кириченка — школяра».

В цій перлинній нашій прозі чується відлуння неперевершеного гоголівського гумору. В ній — сміх, і зажура, і печаль, що мимоволі примушують нас глибоко замислитись, навіть засумувати по-нашому, по-українськи, так, ніби не малий школяр Кириченко, а ми прощаємося з нелегким і все ж ясним своїм дитинством.

І ще вчувається нам сам автор, його душа. І ми починаємо ще глибше розуміти і любити його творчість ще й тому, що був він сином свого часу з усіма його болями, прикрощами, radoщами, частковими, хоч і болісними помилками і великими та величними перемогами. Сином часу, який знаменував народження нового світу. І саме тому Іван Микитенко залишається сином і нашого сьогодення, нашим сучасником і соратником.

Він був від природи обдарованою людиною глибоко і всебічно: розумом, талантом художника, енергією і пристрастю партійного бійця. Своєю ж невсипучою працею він щоденно, не лінуючись, шліфував, гравив і множив свій талант. Його вистачало на все: на медицину, літературу, театр, на всі жанри, на читачів, громадську і партійну роботу. Він був жадібним на життя і встигав усюди: до сільського клубу, сільської лікарні, до клепальників-суднобудівників Миколаєва, на антифашистські конгреси у Францію, в Берлін і до охопленого полум'ям громадянської війни Мадрида!

Ім'я його — серед найпомітніших у багатонаціональному сузір'ї радянських літераторів. Він — орел горьківського гнізда, один з організаторів Спілки письменників Радянського Союзу і ветеранів-організаторів та учасників Першого з'їзду Спілки письменників СРСР. І навіть той факт, що на Першому з'їзді радянських письменників він перейняв головування одразу від Горького, є не випадковим, а глибоко значущим.

Іван Микитенко з когорти тих славних заспівувачів, хто зачинав нашу українську радянську літературу. І був він не просто одним із зачинателів. Він був організатором і керівником наших літературних сил, провідником політики Комуністичної партії в літературі. Талант визначного письменника в ньому органічно поєднувався з таланом, розмахом і пристрастю комуніста. Як письменник він, не криючись, ставив собі свідомо громадянські, партійні цілі («Диктатуру» писав, — каже Іван Кіндратович, — підохочений міркуваннями більш громадсько-політичними, аніж драматургічною сверблячкою), цілі, які свідомо обстоюють комуністичні ідеали в житті та мистецтві. І віддавався тим ідеалам захоплено, пристрастно, всією душею! І принципи методу нової радянської літератури, принципи соціалістичного реалізму — партійність та народність, гармонія ідейності та художності у його творчості відбилися найбільш повно.

І от саме тут, у цьому, нам усім і особливо нашій молоді є чого навчитися в Івана Микитенка.

Він не боявся «публіцистичності» у творі художньому, не «соромився» таких слів, як «диктатура», «пролетаріат», «змичка», «клас», «кадри», «ідейність» чи «партійність». Він не огортав їх, не завуальовував примарним серпанком псевдохудожності. Він говорив з читачем просто і ясно. Називав речі властивими їм власними іменами. І — диво дивне — без прикрас, без псевдокрасивостей усі ті прості й ваговиті слова й, здавалося б, чисто політичні категорії під його пером починали іскритися справжніми художніми перлами.

Глибоке знання життя, постійне перебування на найстрімкішій бистрині його, — ось що породжувало оте письменницьке мистецтво, завдяки якому під пером Микитенка щоденні господарські та політичні проблеми, гасла й настанови партії ставали категоріями не просто соціальними, але також (і обов'язково) естетичними.

Безкомпромісний комуніст у всьому своєму житті і творчості — солдат партії — він був відданий їй до кінця життя, до останнього подиху. Найпекучіші проблеми життя, партії, народу, сучасності, труднощі й радощі епохи, захват і складність непримиренної класової боротьби, боротьби за комуністичні ідеали завжди були в центрі й основі його творчості. Кожен його твір позначав етап у житті країни, народу, партії...

Син партії і воїн партії, він жив і творив у часи становлення, в часи бурхливі, на великому зламі життя, на самому його гребені. І це поклато свою печать на всю його пристрасну, глибокопартійну творчість, на його смаки, уподобання, ідеали.

Будучи українським письменником, сином свого народу, своєї української землі, ще конкретніше,— розлогої, степової Кіровоградщини, був він водночас великим інтернаціоналістом, поборником великої ленінської дружби народів, соратником таких прогресивних письменників світу, як А. Барбюс, Й. Бехер, Е. Хемінгуей, другом О. Фадеева і О. Толстого, учнем великого Максима Горького, непримиренним ворогом буржуазної ідеології і, зокрема, розтлінної ідеології українського буржуазного націоналізму.

Життя його прокреслило слід у літературі і культурі Радянської України потужним і яскравим метеором. Незгасним метеором, а коли точніш, то в нашій культурі Іван Кіндратович Микитенко є зіркою першої величини, яка світитиме на літературному небосхилі довгі-довгі роки світлом незгасним, рівним і яскравим!

«Кіровоградська правда», 1972 р.

ДО СІМДЕСЯТИЛІТТЯ О. Є. КОРНІЙЧУКА

Увесь творчий шлях Олександра Євдокимовича Корнійчука пройшов на очах у мого покоління. Від найпершого друкованого оповідання і першої п'єси.

Але саме в рік його сімдесятиліття найяскравіше пригадуються (та й просто не можуть не пригадатися) дві театральні прем'єри, на які мені, тоді студентові Київського університету, пощастило потрапити. Обидві в театрі імені Івана Франка.

Перша — «Загибель ескадри», за премійованою на всесоюзному конкурсі п'єсою Олександра Корнійчука, 27 листопада 1933 року.

Друга — через рік, 20 грудня 1934 року, також за п'єсою Олександра Корнійчука «Платон Кречет».

Тоді саме відзначалася річниця шефства комсомолу України над Чорноморським флотом, до театру було запрошено велику групу гостей-червонофлотців, яка перебувала в Києві, і це надало прем'єрі ще більшої урочистості.

Багато що забулося з того часу, багато що відшуміло. А от ті прем'єри залишились в серці та пам'яті до сьогодні. І живуть святковим відчуттям чогось незвичайного, яскравого, радісного. Залишились відчуттям великої перемоги, яку здобули тими прем'єрами наша радянська драматургія і наше українське радянське театральне мистецтво.

Залишились в пам'яті і відчуттях святкова урочистість переповненого молодими червонофлотцями театру, сяючі, молоді обличчя, глибоке захоплення значимістю і красою того, що відбувалося на сцені.

За кілька днів по прем'єрі на перегляд «Платона Кречета» зібрався комсомольський актив Києва, який обговорив виставу і навіть прийняв постанову:

«Виставу «Платон Кречет» повинен побачити увесь комсомол міста...»

Ті давні прем'єри стали подією не лише в житті молодих глядачів чи й самого драматурга. Ні, то була велика і значна подія у літературному і мистецькому житті цілої країни. І саме з них почався по-справжньому стрімкий лет Олександра Корнійчука до вершин радянської драматургії. Ті

його драми вже назавжди відтоді увійшли в репертуар радянських театрів, стали нашою загальноновизнаною радянською класикою. А ім'я їх автора, з-посеред чисельної яри драматургів, яких щедро висував наш талановитий народ і до яких насамперед належать М. Ірчан, М. Куліш, І. Микитенко і І. Кочерга,— ім'я Олександра Корнійчука сьогодні по праву, без вагань, називаємо першим.

Так само у великому сузір'ї всієї радянської драматургічної класики, яка виблискує такими іменами, як М. Погодін, К. Треньов, В. Вишневський, О. Толстой, А. Упіт, К. Крапива,— ім'я Олександра Корнійчука сяє зіркою першої величини.

Більш того, у світовій драматургії народилося, утвердилось, існує таке поняття і таке явище, яке звемо нині: драматургія Олександра Корнійчука, драми якого бачили світло рамп Європи і Америки, Азії й Австралії, Німеччини і Канади, Японії й Індії, всіх країн соціалістичної співдружності.

Значення творчості Олександра Корнійчука, творчості глибинно новаторської, для нашого часу особливо значне й важливе. Вона — його творчість — є одним з найвиразніших взірців літератури соціалістичного реалізму, найбільшим прикладом того, що то є партійність та народність радянської літератури, її громадянський пафос, високе громадянське служіння ленінським ідеалам нового, комуністичного суспільства.

Доказом цього твердження є вся творчість Олександра Корнійчука, всі його драматургічні твори, публіцистика, статті, промови й виступи, які міцно і назавжди утвердили себе в житті нашого суспільства, в історії нашої і світової культури.

У зв'язку з цим згадується недавній об'єднаний пленум творчих спілок у Москві, присвячений тридцятиліттю Перемоги у війні з гітлерівським фашизмом, на якому майже кожен з промовців тепло і вдячно згадував Олександра Євдокимовича, його твори, громадську діяльність і говорив про нього як про живого, активно діючого й нині нашого сучасника. Особливо часто згадувалася там драма «Фронт»...

І то, звичайно, не випадково. Так само, як і те, що в жодному з грубесних томів, що їх написали і видали у багатьох країнах найвизначніші воєначальники, політичні діячі, громадські та культурні діячі про другу світову війну, майже в кожному з тих томів, серед небагатьох імен радянських

письменників, неодмінно називається ім'я Олександра Корнійчука і характеризується його драма «Фронт». Цього твору не зміг і не може обминути ніхто: ані наші друзі, ані союзники, ані биті гітлерівські генерали й політикани.

Доказом незвичайного громадянського звучання творчості Олександра Корнійчука і, зокрема, драми «Фронт», її глибокої ідейно-естетичної і громадянської ваги в житті нашого суспільства може служити і той унікальний в історії світової літератури факт, коли перший тираж п'єси «Фронт», ніби танки чи набої, розподілявся під особистим контролем верховного головнокомандуючого Збройних Сил Радянського Союзу. Зберігся документ, підписаний начальником Головного політичного управління Червоної Армії, яким тираж п'єси, враховуючи кожен екземпляр, розписувався і розподілявся поміж управліннями фронтів, армій, військових округів, дивізій з суворим наказом: «Установити контроль, щоб книга була своєчасно доведена до командирів і політпрацівників». І «про виконання — доповісти...» Дата: 9 вересня 1942 року... І резолюція з підписом верховного головнокомандуючого: «Згоден».

З загальної кількості тиражу — 200 тисяч — Західний фронт отримав 16 434 екземпляри, Ленінградський — 4213, Північно-Західний — 5866. Всього ж на діючі fronti відіслано — 88 415 екземплярів.

І сьогодні можна сміливо твердити, що драма «Фронт» (повністю надрукована свого часу також у «Правде») стала дійовим фактом не лише Великої Вітчизняної, а й загалом усієї другої світової війни. Фактом не лише літературно-естетичного, але й, сказати б, ідейно-стратегічного значення...

І факт цей ще раз з незвичайною силою свідчить про те, що партійність і народність письменника Олександра Корнійчука не просто декларація чи позиція автора, ні, вони становлять глибинну ідейно-естетичну сутність усієї його творчості.

І, напевне, саме в силу цього й існує у світовій драматургії таке явище: драматургія Олександра Корнійчука, яка такими творами, як «Загибель ескадри», «Платон Кречет», «В степах України», «Макар Діброва», «Калиновий Гай», «Пам'ять серця», «Правда», «Богдан Хмельницький», той же «Фронт», завоювала світ і, крокуючи по нашій планеті, активно й гаряче пропагує наші ленінські ідеали, невтомно й послідовно утверджуючи наш радянський спосіб життя, нашу радянську дійсність.

Його творчість і сьогодні воює за наші ідеали так само бойовито, глибоко переконливо і невтомно, як робив це і сам Олександр Корнійчук — комуніст, видатний радянський письменник, державний діяч, енергійний і послідовний борець за мир між народами у всьому світі, якого вдячна Батьківщина, партія, Радянський уряд увінчали високими званнями Героя Соціалістичної Праці, лауреата міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами», лауреата Державних премій СРСР і Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка. Наш Радянський уряд нагородив Олександра Корнійчука найвищими орденами Радянської держави, а наш радянський народ — глибокою пошаною і глибокою любов'ю до його нев'янучої, високо-талановитої, прийнятої гарячим подихом ленінської партійності, високої за своїм художнім лотом творчості.

Творчість Олександра Корнійчука, його багатогранна громадська і державна діяльність — великий скарб і гордість українського народу, всього радянського народу. Гордість і разом нержавіюча зброя в нашій великій битві за нове, комуністичне суспільство!

1975 р.

ОПОВІДАННЯ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

За останній рік, крім поодиноких оповідань, що з'явилися в наших журналах та газетах, журнал «Вітчизна» видрукував цикл оповідань Ю. Смолича і в жовтневій книзі — цикл оповідань Олесь Гончара.

Як відомо, Олесь Гончар і починав свою літературну творчість з оповідань ще до Великої Вітчизняної війни. Працює над оповіданнями й тепер, на відміну від багатьох старших письменників, для яких перша збірка оповідань часто була і останньою.

Писав Олесь Гончар оповідання і в час роботи над «Прапорonoсцями», і після того, як трилогія була закінчена. З рік тому у видавництві «Радянський письменник» вийшла збірка його новел. Критика помітила книгу, але обмежилася буквально двома-трьома побіжними рецензіями, в яких до того ж можна було відчутти і своєрідний підтекст. Мовляв, оповідання письменника хороші, але багато не скажеш про ці речі. «Прапорonoсці» ж — інша річ.

А тим часом такі новели Олесь Гончара, як «Весна за Моравою», «Ілонка», «Модри Камень», заслуговують кожна на окрему докладну статтю. Не для слави їх автора — для слави і в ім'я розвитку самого жанру.

«Прапорonoсці» — визначне досягнення не тільки їх автора, а й в цілому усїєї української радянської літератури. Більше того, ця трилогія є етапною в українській прозі. Та за одним не слід забувати іншого. Порівнюючи оповідання і роман Олесь Гончара, ми не збираємося віддати перевагу одному перед іншим. Але це порівняння, підкреслюючи все значення «Прапорonoсців», разом з тим свідчить і про величезну силу, про величезне значення оповідання.

«Прапорonoсці» — роман про красу і велич радянської людини, людини, яка врятувала світ від коричневої чуми. Це ж саме можна сказати й про оповідання «Весна за Моравою», в якому велич радянської людини розкрито не менш глибоко, не менш правдиво і пристрасно, ніж у «Прапорonoсцях». І свідчить цей факт не лише про майстерність автора, але й про силу та місткість самого жанру оповідання.

Раніш опубліковані оповідання Олесь Гончара в тематичному плані дуже близько стояли до його більших речей.

Радянські люди у Великій Вітчизняній війні — така тема і роману «Прапороносці», і повісті «Земля гуде», і ряду оповідань. Тільки новели «Сусіди», «Пороги» та частково «Ілонка» вже вказували той тематичний напрям, яким мала далі розвиватися творчість їх автора. Олесь Гончар дійшов до читача і полюбився йому творами, нерозривно пов'язаними з подіями Вітчизняної війни. Природно, що читачі з ширим зацікавленням чекали нових творів Гончара — творів про наше сьогодні.

Характерним і дуже відрадним є те, що письменник на повен голос заговорив про наше сьогодні, використовуючи саме форму оповідання.

Останнім часом він закінчив цикл нових оповідань під заголовком «Південь». Багатий світ почувань і подвигів радянських людей відкривається в них.

...Маленька учениця сільської школи, «назбиравши десь з-попід хвиль рідкісних барвистих черепашок, піднесла їх своїй учительці:

— Ось послушайте, Ольга Петрівно, оцю... Чуєте, як шумить? То в ній море зосталось!

Вчителька брала і слухала на втіху своїм вихованцям. Ласкаво посміхалась до дітей, до моря.

Хіба і в ній, маленькій, так само це шумить без кінця велике море?»

Прочитавши ці рядки, мимоволі задумуєшся про ємкість самого жанру оповідання. Іноді доводиться чути розмови про те, що у нас мало оповідань тому, що дуже важко на кількох сторінках розкрити ті великі ідеї, якими живе наш радянський народ. Оповідання «Море» блискуче доводить, що це не так, що і на кількох сторінках можна і глибоко розкрити багатющій внутрішній світ радянської людини, і піднести найактуальніші ідеї нашого часу.

Оповідання це нагадує оту краплину води, в якій відбито увесь світ. І ще про нього можна сказати загальновідомим афоризмом: «Словам — тісно, та думкам — просторо».

Сюжет оповідання дуже простий. У південному, приморському селі, де діти ще й досі вчать в тісному приміщенні (школу зруйнували фашисти), будується нова простора школа. В будівництві беруть гарячу участь і колгоспники, і вчителі, і самі учні. Всі усвідомлюють роботу на будівництві як боротьбу за своє майбутнє, за комунізм, за мир. Звичайнісінький епізод нашого життя.

Але чому ж цей твір читається з таким непослабним інтересом, чому його герої одразу стають такими рідними

і дорогими читачеві, чому за тим буденним епізодом сама собою вимальовується в уяві вся країна, яка стоїть на вахті миру?

Автор глибоко знає наше життя, відчуває його поезію, — ось чому буденний факт набирає під його пером значення важливого художнього узагальнення.

Високої мистецької організації матеріалу автор домагається тим, що вміє правильно використовувати слово, добирати саме те слово і ту художню деталь, які на тому місці нічим іншим замінити не можна. Написані дитячими каракулями в учнівському диктанті слова «Мир переможе війну» вриваються з самого життя. Вони мають в оповіданні глибоке, майже символічне значення, уособлюють волю народу, який бореться за мир. Кожна, на перший погляд звичайна, побутова деталь раптом повертається до читача іншою гранню, починає просвічувати прозорою глибиною, несе на собі високий ідейний вантаж.

Звичайне будівництво нової школи зливається в нашій уяві з світлою будовою комуністичного суспільства, яку творить наш народ.

Мабуть, ще простіше за своєю сюжетною канвою оповідання «На шляху». Трохим Федорович Глухенький — дуже добрий, хазяйновитий голова колгоспу. Під його керівництвом колгоспне господарство зросло і розквітло. Але є в Глухенького і свої слабкі сторони: він ще не позбувся деяких індивідуалістичних рис. Він скупенький, не любить допомагати сусіднім колгоспам і горне все під себе. Правда, те «під себе» вже не означає до свого двору. Воно означає до свого колгоспу.

Голова сусіднього колгоспу Марина Хижняк, виступаючи на районній нараді, критикувала за це Глухенького, нагадала, між іншим, що він «на лету перехоплює» техніку для свого колгоспу, а от першу квитанцію на хлібоздачі одержують інші. Зачеплений за живе її словами, він вирішує цього року будь-що одержати першу квитанцію. І йому щастить. Ще з досвітку, коли жодна машина не пройшла шляхом, вирушає Глухенький до пристані з зерном нового врожаю. Та по дорозі раптом спустив скат. А недбалий шофер, як на те, ще й забув насоса. Немає чим надути шини. Глухенький у відчаї. Тим часом під'їжджає машина, на якій сидить Марина Хижняк. Вона пропонує свою допомогу. Але що вже до того Глухенькому, коли її машина стала попереду і вже вона буде першою. Сталося ж інакше.

«— Їдь, їдь,— каже Марина Глухенькому.— Твоє законне право».

У цьому буденному ніби епізоді просто й органічно проявляється моральна краса радянської людини, яка звикла жити в колективі, шанувати його. Випадок цей відіграє велику роль у житті Глухенького. Переказаний сюжет не вичерпує усього оповідання. В ньому, як і в попередньому, є свій підтекст. Сила цього оповідання — в тонкому і глибокому розкритті психології і характеру радянських людей. Автор довів, що сам по собі сюжет, який би гострий і особливий він не був, ще не вирішує долі твору. Вирішує глибина проникнення у відтворюване, вміння письменника розкрити ідейний світ своїх героїв.

У всіх своїх вчинках герої оповідання «На шляху» постають перед читачем такими чистими і привабливими, що запам'ятовуються надовго. І недарма ж, дочитуючи цей твір, разом з героями милуючись з рівного золотого ручая зерна, яке потекло по транспортеру, хочеться знову повернутися до заголовка і продовжити його: «На шляху... до комунізму». Тільки так сприймається основна думка і основний настрій цього оповідання, пройнятого снагою радісної творчої праці радянських людей і осяяного промінням південного сонця.

Нове у взаєминах радянських людей, нове в культурі і побуті села яскраво показав Олесь Гончар в оповіданні «Зірниці». Це нове — не лише в зовнішній культурі рибальського селища, воно — і це важливіше — в душах людей, у їх взаєминах, в колективній самоповазі, в їх ставленні до жінки. Тут, в передовій рибальській артілі, справді всі за одного і один за всіх. Честь радянської людини тут оберігається над усе.

Про красу душі радянської людини йдеться і в оповіданнях «Соняшники» та «Жайворонок».

Жайворонком прозвали молоду дівчину Зою — дочку директора МТС. Вона працює радистом-диспетчером. У найдальші польові стани з радіорубки лине через степи її голос, дзвенить жайворонком. Зоя висилає до тракторів ремонтну бригаду, передає розпорядження, метеозведення і знає, що робиться в першій-ліпшій бригаді. З радіоперегуку, з поетичної картинки весняного виїзду тракторів у поле постає в оповіданні широка картина злагодженого механізованого, колгоспного господарства.

Зоя тільки-но цієї весни відчула себе не школяркою-підлітком, а дорослою дівчиною. Але вона вже багато за-

знала в житті, була свідком евакуації МТС на початку війни, втратила тоді ж свою матір.

Зараз надворі весна. Весна і в Зоїному серці. Вона закохана в механіка Саву. Але той віддав своє серце трактористці Оксані. Оксана ж, коли вірити подругам, закохана в Зоїного батька. Перше дівоче кохання і перші дівочі ревності. Але не тільки тим живе Зоя. Її життя і мрії зв'язані з життям колективу. Вона, як і всі, живе роботою МТС, турбується долею майбутнього врожаю. І тому поруч з ревнивою неприязню до Оксани-суперниці живе в дівчині любов і захоплення Оксаною-стахановкою. Перед загрозою посухи, яка насувається на південь, всі помисли людей сходяться на тому, щоб запобігти їй. Коли ж над степом проливається довгожданий дощ, настрої Зої зливається з настроєм Оксани, бо в них є щось більше, ніж особисті любові і ревності. Їх об'єднує загальна, колективна справа. І саме в той момент, коли найглибше розкриваються душі людські, коли по-справжньому проявляється велич людини, Сава вперше помічає красу Зої. Є щось високе, натхненне в творчості і в боротьбі радянських людей. Вільна соціалістична праця на вільній колективній ниві підносить, облагороджує радянську людину, проявляє її красу.

Оповідання «Соняшники» написане в справді майстерним лаконізмом і вмінням розкрити образи так, що за кожною скупію деталлю постає глибокий зміст і за скупими словами вимальовуються повнокровні людські характери. Подібно до того, як соняшник розквітає і тягнеться до сонця,— розквітає в соціалістичному суспільстві і тягнеться до сонячного комуністичного майбутнього людська душа.

Але не тільки ця думка лежить в основі твору. Оповідання «Соняшники» значно ширше за своїм ідейним задумом. І, звичайно, буде про що поговорити нашій критиці, коли вона по-справжньому захоче зайнятись оповіданням. Тут і взаємини між життям і мистецтвом, і соціалістичний труд, який облагороджує людину, і нові взаємини між людьми розумової та фізичної праці. І все це знову-таки лише на кількох сторінках. І все сповнене правди й поезії.

Сюжет оповідання, як і в попередніх, простий. Приїжджає до південного колгоспу скульптор, щоб виліпити портрет Героїні Соціалістичної Праці Меланії Чобітько. Але перша зустріч розчаровує його. Мало того, що природа обділила Меланію вродою, колгоспниця до того ж і тримається перед скульптором якимось вимушено, знічено. І ніяк

не щастить митцеві відтворити в портреті душу героїні. Скульптор уже ладен визнати себе творчо безсилим, виїхати з села. Та ось в останній день він бачить на полі чудові, викохані Меланією соняшники, бачить, як працює Меланія. І саме в праці розкривається перед ним людина. Скульптор побачив раптом перед собою справжню натхненну красуню, її праця запліднює творчу уяву митця. І читач уже вірить, що краса натхненної праці людської неодмінно породить і мистецьку красу.

Щира лірична закоханість автора в своїх героїв — радянських людей — зігріває всі оповідання. Навіть там, де йдеться про залишки старого в свідомості людини і Олесь Гончар висміює їх, відчуваєш: він робить це з любов'ю до людини, знаючи, що основне в ній — здорове і прекрасне. Теплий гумор, з яким він розповідає про людину, також свідчить про ту глибоку любов.

Нові оповідання Олеся Гончара залишають ясне враження нашого сонячного півдня, де зріє виноград, де шумять пшеничним прибоєм лани і шумить просторе море. І довго житимуть у душах читачів образи привабливих у своїй простоті і в своїй душевній чистоті радянських людей, людей Півдня України. Того Півдня, де зараз розпочинається велетенське будівництво. І твердо віриш, що ці люди зведуть величну споруду в степу, разом з усім радянським народом виграють битву за мир, збудують комунізм.

1950 р.

ЯСНИЙ І ПОСЛІДОВНИЙ

Життя поета Миколи Миколайовича Тарновського значною мірою відбиває життя тієї гілки нашого народу, якій ще задовго до соціалістичної революції недоля судила відчахнутись від рідного дерева та й помандрувати в пошуках примарного щастя за моря-океани до далекої Америки.

Та, відчахнута безправ'ям і голодом, гілка не всохла. Українська трудова еміграція в Канаді та в Сполучених Штатах Америки душею, мріями, надіями жила з оновленою Жовтнем, а потім вікопомним вереснем 1939 року Батьківщиною, і це допомогло їй долати злигодні емігрантських поневірянь. Не всихала та гілка нашого народу ще й завдяки таким своїм синам, як Микола Тарновський. Це вони несли своїм землякам слово пролетарської правди, слово правди про Жовтень, Радянський Союз, Радянську Україну, що стала вільною серед вільних соціалістичних республік.

І там, за океаном, куди помандрували, здавалося, у пошуках власного порятунку від злиднів та голоду, вони, насправді, якнайменше дбали про своє власне благополуччя. Вони турбувалися передусім про долю трудящого люду, стаючи його оборонцями та вожаками.

Завжди, ще з юнацьких років, доля трударів більш, ніж власна, хвилювала і Миколу Тарновського — невдовзі визнаного і популярного поета трудової української еміграції в Канаді та Сполучених Штатах Америки.

Майже з перших кроків свого життя в незнайомій країні, не володіючи мовою й не маючи засобів до існування, він опиняється в самому центрі класової боротьби за життєві права пролетаріату, прилучається до джерел марксизму-ленінізму, стає комуністом-інтернаціоналістом, передовим бійцем робітничого класу Америки. І таким послідовним та незламним комуністом залишається протягом півстоліття свого важкого, надзвичайно складного життя в Сполучених Штатах Америки.

На американський континент Микола Миколайович ступив п'ятнадцятирічним юнаком.

Наділ землі (трохи більше морга), яким володів його батько, селянин села Коцюбинці, Гусятинського району на Тернопільщині, не міг утримати родини з семі чоловік,

і тоді на сімейній раді було вирішено: морг залишити в посаг середульшій сестрі, а решті податися на пошуки «щастя» до далекої й невідомої Америки. Першим виїхав старший брат, потім — одна по одній — дві сестри і четвертим — майбутній поет Микола Миколайович. Карантином, скаженим гуркотом надземки, трущобами Даунтауна і безробіттям зустрів юнака новітній капіталістичний Вавілон — Нью-Йорк. Протиставити тому Вавілонові юнак міг лише свою незакінчену освіту в так званій нормальній школі та ще хіба юнацьке завзяття.

Важка праця на промислових підприємствах Нью-Йорка загартовує волю і свідомість сільського українського юнака. І вже через три роки, працюючи на автомобільних заводах Детройта, він знайомиться з науковим соціалізмом, зв'язує свою долю з пролетарським соціалістичним рухом, зростаючи і загартовуючись на свідомого пролетарського борця. Жахливі періоди голодного безробіття, страйкова боротьба, з одного боку, і читання соціалістичної літератури, української та світової класики і насамперед Шевченка, з другого, викрешують у ньому іскру поета.

Починаючи з 1915 року, вірші Миколи Тарновського систематично друкуються в робітничій пресі. Тематика їхня: визиск робітників, злидні, безробіття, протест проти соціальної несправедливості і заклик до боротьби. В 1918 році виходить друком перша збірка його поезій «Патріоти».

В 1919 році, повернувшись до Нью-Йорка, Микола Миколайович стає редактором прогресивного сатирично-гумористичного журналу «Молот». А пізніше, з того часу, коли почала виходити газета прогресивних американських українців «Українські щоденні вісті», — співредактором цієї газети. Відтоді в ньому органічно поєднуються письменник і громадський діяч робітничого руху.

У 1919 році Микола Миколайович вступає до лав Комуністичної партії Америки.

Майже сорок років віддав Микола Тарновський праці в центрі українського робітничого руху США. Секретар Союзу українських робітничих організацій (Ліги американських українців), згодом голова Виконавчої ради Ліги американських українців, невтомний редактор літературних і громадсько-політичних видань, Микола Тарновський під час другої світової війни багато сил віддав роботі в Комітеті американських слов'ян, що виступав за дружні стосунки між США та Радянським Союзом; був одним з редакторів української радіопрограми в Нью-Йорку, де також про-

пагувалась дружба американського народу з народом Радянської України та всієї Країни Рад.

У вірші-відповіді на лист М. Рильського «Братам на Україну», написаному на початку війни, Микола Тарновський пише від імені українців-емігрантів:

Ми з вами, рідні! Спільна думка в нас,
А спільна думка — це найбільша сила...
До перемоги! Недалеко час,
Коли зламаєм яструбові крила!

Збірки віршів та поем «Шляхом життя» (1921), «В коридорах вічності», «Велике місто» (1926), «Поема про Гаррі Сімса» (1932), «До світлої мети» (1951), книжки публіцистики «В ярмі окупанта» (1938) і «Вперед, завжди вперед!» (1940) — такий творчий доробок письменника за океаном, що відіграв помітну роль у літературно-громадському житті української трудової еміграції.

За океаном був написаний також віршований роман «Емігранти», над яким автор працював протягом десяти років (1946—1956). Це поетична розповідь мемуарного характеру про українців-емігрантів, про їхню боротьбу на далекій чужині за свої соціальні права, про моральне падіння буржуазно-націоналістичних покидьків, які в роки другої світової війни прислужувалися гітлерівцям.

Багато років тому в Нью-Йорку, восени 1957 року, я мав велику приємність особисто познайомитися з Миколою Миколайовичем, а чув про нього і читав його вірші ще до війни. Зустрілись ми випадково на жовтневому прийомі в радянському постійному представництві при ООН, і я одразу впізнав його. Того вечора ми довго не розлучалися з Миколою Миколайовичем, і, здається, саме тоді і почалося наше довголітнє знайомство та обопільна приязнь.

У ті дні він знайомив нас із Нью-Йорком, возив на пароплаві по Гудзону та Іст-Рівері навколо Манхеттена, показував Уолл-стріт, статую Свободи, музеї. Завдяки Миколі Миколайовичу в ті дні мого перебування у Нью-Йорку відбулося також інше пам'ятне і дороге для мене знайомство — з Е. Л. Войнич.

Микола Миколайович жив тоді в убогому, занехаяному кварталі міста, жив бідно, хоч і працював багато і завзято. Завжди бадьорий і енергійний, він виглядав набагато молодшим за свої шістьдесят років.

Якось, стоячи біля причалу і дивлячись у повиту маревом далину океану, де тьмяно бовванів острів Сліз, Микола

Миколайович розповів, як саме тут наприкінці двадцятих років він сидів і розмовляв з Мирославом Ірчаном, який тоді повертався на Батьківщину, до столиці Радянської України Харкова. На той час Микола Миколайович уже мав на Радянській Україні багато заочних друзів. Він одверто заздрих Ірчанові і всією душею прагнув також за океан, до рідної землі. Розповідаючи нам про це і ледь стримуючи смуток, він зізнався, що найзаповітнішою його мрією є мрія хоч кілька тижнів побувати на рідній Україні.

Та проминув лише рік, і мрія Миколи Миколайовича здійснилася: як до рідного дому, назавжди повернувся він на Батьківщину, яку залишив ще підлітком. Повернувся бадьорий, радісний, сповнений невичерпної енергії і одразу, з ходу, без попередньої акліматизації, впевнено включився в її громадське і літературне життя. Так ніби нікуди й не виїздив, ніби прожив тут поряд з нами усе життя. Кілька років невтомно мандрував по країні, жадібно вбираючи в душу нове, не бачене на власні очі, але вимріяне життя. Одна за одною почали виходити в світ його книги: «Вітаю тебе, Україно!» (1960), «З далекої дороги» (1961), «Віночок» (1961), «З бурхливих літ» (1965), «Мости над океанами» (1967), «Вулиці Нью-Йорка» (1969), «Бурхливий плін» (1973).

Великою радістю і гордістю за свою оновлену Великим Жовтнем землю, за свій народ, який у дружній сім'ї радянських народів будує своє світле майбутнє, і гострою ненавистю до світу капіталізму, світу аморального бізнесу, експлуатації і злиднів просякнуті твори, написані Миколою Тарновським на берегах Дніпра. Багато сил, часу і уваги приділяє Микола Миколайович і громадській роботі як член правління товариства «Україна», лектор, член правління столичної організації Спілки письменників України. Письменник багато подорожує. Невтомно, по-молодечому виступає на літературних зустрічах з радянськими читачами.

«Життєвий і творчий шлях Тарновського напрочуд ясний і послідовний»,— так сказав в одній із своїх статей про Миколу Миколайовича М. Рильський. Нехай же і на схилі віку,— а Миколі Миколайовичу уже не багато й не мало — 80 літ! — буде той шлях ясний і радісний.

СЛОВО ПРО ВЕЛИКУ РІДНЮ

Всесвітньо-історичні зміни сталися в житті українського народу, зокрема селянства, за роки Радянської влади. Під проводом більшовицької партії, за допомогою братніх народів і перш за все великого російського народу трудящі маси України здійснили віковічні мрії про соціальну правду, про вільну, незалежну Українську Радянську державу, побудували соціалізм і в могутній сім'ї радянських народів ідуть до сонцесяйних висот комунізму. В цьому історичному поступі змінилась не лише економіка, не лише суть і форми виробничих і політичних відносин між людьми, але змінилась сама людина, сформувався новий характер народних мас. Із затурканого, закованого в лабети буржуазно-поміщицького рабства в минулому трудівник України став повноправним господарем своєї країни і своєї власної долі в роки Радянської влади. Показати ті велетенські зміни, які відбулися в економічному і соціальному житті народу і в психіці людей,— почесна і благородна справа письменників. І це завдання здійснюють наші літератори, кожен в міру своїх творчих сил і можливостей.

Прагнучи правдиво і глибоко зобразити події, які відбувалися в житті українського селянства після Великого Жовтня і які до невпізнання змінили село, селянина, письменник Михайло Стельмах задумав і здійснив велике епічне полотно — роман «Велика рідня».

Нещодавно у видавництві «Радянський письменник» вийшла друга книга цього роману під заголовком «Великі перелогі». Перша книга «Великої рідні» — «На нашій землі» вийшла друком ще в 1949 році. Це тоді книга привернула до себе увагу читачів і критики. Вона одержала схвальну оцінку в численних рецензіях, які з'явилися в періодичній пресі.

Раніше, майже десять років підряд, Михайло Стельмах виступав у нашій пресі з ліричними поезіями. Під час Великої Вітчизняної війни він видав у Москві збірку своїх віршів у перекладі на російську мову під назвою «Украине вольной жить!». По війні вийшла його нова книга поезій — «Світанки». В цих поезіях Михайло Стельмах славив радянських воїнів, які поверталися до мирної праці, щоб підняти з руїн народне господарство країни. Широкі маси

читачів добре знають Михайла Стельмаха як натхненного поета, автора ліричних віршів, наснажених глибоким ідейно-політичним змістом, сповнених безмежною любов'ю до свого народу, до Радянської Батьківщини, до партії більшовиків. Ліричний герой поезії Михайла Стельмаха — це передова радянська людина, вихована партією Леніна, девізом життя якої є комунізм.

Животворний радянський патріотизм, національна гордість, мирна праця, спрямована на комуністичне перетворення життя, захист своєї Батьківщини від зазіхань всіх і всяких ворогів — це основні мотиви поезії Михайла Стельмаха. Поет вміє використовувати в своїй творчості багатющі надбання українського фольклору, нерідко черпаючи з нього теми, сюжети і образи для своїх поезій. В той же час він ніколи не втрачає творчої індивідуальності. Голос його завжди свіжий і урочисто піднесений, мова барвиста і соковита, рими повнозвучні і виразні, ритм суворий і чіткий. Такі основні ознаки творчого обличчя Михайла Стельмаха-поета.

Роман «Велика рідня» — це перший великий прозовий твір Михайла Стельмаха. В ньому широко відтворена пером талановитого художника історія українського села за період від Жовтня до перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною. Це — жива правда життя. Події, описані в книзі, відбуваються на Поділлі, але вони характерні для всіх українських земель, для всього життя українського селянства.

Частина за частиною, книга за книгою протягом кількох років створювався, ріс роман, а разом з ним ріс і мужнів голос письменника. Тепер складна робота закінчена, і читачі одержали талановитий, значний за своїми ідейно-художніми якостями твір, велике виховне значення якого безперечно.

На початку книги змальоване життя в нашій країні після громадянської війни. В повіті ще блукають залишки шалених петлюрівських банд — всіляких галчевських та курп'яків, а визволене з-під вікового ярма українське селянство, кероване комуністами, вже розпочинає благородну натхненну працю по будівництву нового, радянського села, нового життя. У сільських комуністів, у бідняків в одній руці ще збрзя, якою вони відбиваються від оскаженілих куркульських банд; але друга рука вже тримає чепіги плуга, яким проорюються нові борозни, нарізаючи трудівникам землю, відібрану у поміщиків та куркулів.

У боротьбі з націоналістичними бандами і куркульством, у боротьбі за розквіт нового, радянського життя гине смерть хоробрих батько головного героя книги Дмитра Горицвіта — Тимофій. Та залишаються і впевнено прокладають шляхи в нове життя його друзі по зброї — сільський комуніст Мирошниченко, активісти-бідняки Бондар та Кушнір, підрастає нове покоління борців за соціалістичне перетворення села: Дмитро Горицвіт, Григорій Шевчик, Варивон Очерет та багато інших, що невтомно борються за мирне, щасливе життя.

Письменник правдиво показує, що провідною силою, вірним союзником і порадиником селянства в його боротьбі за нове життя був і залишається робітничий клас, керований більшовиками.

Дореволюційна українська література в особі її класиків — І. Франка, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, В. Стефаника та багатьох інших — залишила нам у спадщину багато високохудожніх творів, створила галерею яскравих образів людей українського села. Традиції творчості класиків живуть і в нашій радянській прозі. Між дореволюційною класичною і радянською літературою існує закономірний взаємозв'язок. Продовжуючи кращі традиції класиків, сучасний радянський письменник підходить до зображуваних ним явищ озброєний марксистським, ленінським світоглядом.

Варто лише згадати історію української літератури, і перед очима постає чітка лінія наступності кращих традицій, які переходили від письменника до письменника, від одного письменницького покоління до другого. Михайло Стельмах учився і в М. Коцюбинського, і в А. Головка, і у визначного майстра російської радянської прози — М. Шолохова. Тематично він іде далі за А. Головка, ніби продовжуючи почату ним художню історію українського радянського села. Автор не боїться цієї наступності, навпаки, він на вмисне підкреслює її в пролозі своєї книги.

Сільський комуніст Мирошниченко під час розподілу панської землі розповідає про ті враження, які справила на нього прочитана напередодні книга Панаса Мирного «Хіба ревуть всли, як ясла повні?». Він говорить Тимофію Горицвіту: «Тяжка книга про село. Бо чим тоді селянин від робочого скоту відрізнявся. Скотина йшла перед плугом, а він над чужим плугом груди ламав». І закінчує: «Не для того тепер революція прийшла, щоб наші діти вміли тільки за повід смикати, не для того...»

Це своєрідне звертання до минулого робить образи книги Михайла Стельмаха ще більш опуклими, реальними, дохідливими. А читач мимовільно порівнює долю поневоленого українського селянина-трудівника з долею радянського колгоспника.

Як, дякуючи мудрому керівництву В. І. Леніна і Комуністичної партії, трудівник, нащадок кріпаків завоював Радянську владу і з затурканого, неписьменного батрака перетворився у вільного, щасливого, культурного, заможного колгоспника, громадського діяча, радянського патріота, передову людину — ось про що розповідає автор у своїй книзі.

Михайло Стельмах розповідає про великі соціалістичні перетворення, здійснені на нашій землі, про виховання більшовицькою партією трудового селянства, про жорстоку класову боротьбу на селі в перші роки Радянської влади. Він говорить про те, як соціалістичний труд оновлює, підносить радянських людей, згуртовує їх у єдину сім'ю — у велику рідню. Письменник розповідає про перемогу і розквіт соціалізму в нашій країні, про те, як наш народ у жорсткій боротьбі з німецькими загарбниками захищав свої досягнення, переміг ворога і зараз будує у своїй країні комунізм.

Головний герой книги — Дмитро Горицвіт, син загиблого в громадянську війну Тимофія Горицвіта. Він типізує собою шлях звичайного українського селянина-середняка, який, одержавши за Радянської влади землю, налагоджує своє господарство. Пройшовши велику школу гострої класової боротьби на селі, він, підтриманий і вихований партією, кінець кінцем стає на єдино правильний шлях — шлях колективізації.

У рік великого перелому різні недобитки контрреволюційних націоналістичних банд, які маскувалися і змикалися і з «лівими», і з «правими», і з шпигунами закордонних імперіалістів, намагалися затуманити свідомість Дмитра. Але ці підступні плани їх провалилися. Ставка імперіалістичних недобитків була бита. Середняк Дмитро Горицвіт пішов разом з більшовицькою партією, знайшовши себе і своє щастя в колгоспі. Він стає передовиком-мічурінцем, бригадиром одного з кращих колгоспів.

Свідомий і культурний господар на вільній колгоспній радянській землі — таким постає герой книги в другій частині.

Багаті колгосп, культурними і заможними стають його люди. Картиною буйного врожайного літа, картиною, яка символізує культуру і достаток колгоспів, закінчується перша половина книги. Дмитро знайшов свій шлях у житті, шлях щастя і творчої праці, на який вивела селянство Комуністична партія. Але творчий труд нашого народу порушують злочинним нападом гітлерівці. З перших же днів війни Дмитро кидається у вир боротьби, щоб відстояти честь і незалежність своєї країни, врятувати радянський колгоспний лад. Колишній колгоспний бригадир стає командиром партизанського загону і в боротьбі виростає в загартованого більшовика, вмілого організатора і керівника.

Такий складний і повчальний шлях проходить головний герой книги. Але сказати, що книга розповідає про життя, становлення і боротьбу Дмитра Горицвіта — середняка, який перемагає в собі у процесі класової боротьби і в результаті великої виховної роботи Комуністичної партії дрібновласницькі тенденції, про долю Горицвіта, який виростає з рядового колгоспника в бригадира-мічурінця, а потім у командира партизанського загону і члена більшовицької партії, — значить сказати лише про одну лінію книги. Ця лінія, можливо, займає найбільшу кількість сторінок, але сама по собі, доповнюючи інші лінії, є лише провідною скрипкою у великому злагодженому оркестрі.

Показуючи родину Горицвітів, Михайло Стельмах намалював три покоління українського села: стариків — Тимофія і Докію Горицвітів, що тільки після перемоги Великої Жовтневої революції одержали великі людські права; їхнього сина — Дмитра — синтезований образ середняка, що проходить шлях хитань і боротьби, знаходячи в колгоспі справжнє творче життя і застосування своїм здібностям, і третє покоління — дітей Дмитра та їх молодих ровесників, що натхненно продовжують революційну справу батьків. Вони прийшли в життя вже в епоху торжества соціалізму. Це зовсім нове, з дитячих років виховане партією покоління радянських людей, вони — комсомольці, ініціатори будівництва електростанції на селі, вони вчаться у вищих радянських школах, перед ними розкриті всі дороги в прекрасне й радісне життя. Пліч-о-пліч з представниками старшого покоління молодь самовіддано захищає Соціалістичну Батьківщину від фашистських загарбників. Життя трьох поколінь Горицвітів показано в тісному зв'язку зі всією

радянською дійсністю, воно розвивається у складних взаєминах, що виникають на селі. Опукло виписані постаті оскаженілих ворогів народу, добре розкрита їх звірина психологія. У романі багато дійових осіб. Але немає в ньому прохідних, епізодичних і схематичних постатей. Всі персонажі — як центральні, так і епізодичні — вималювані твердою рукою художника, з знанням психології, з тонким чуттям мови, наділені індивідуальними, властивими тільки даному персонажу, рисами. Поряд з Горицвітами, Мирошниченком, Бондарем, Шевчиком і Очеретом запам'ятовуються образи комуніста-литовця Анастаса, червоноармійця-білоруса. Вони проходять через усю книгу і символізують початок того нового, що виникає з революцією не тільки в селі, про яке розповідається в романі, а й по всій країні. Тема дружби народів — великої рідні, поступово розширюючись, стає основою роману.

Головна заслуга автора полягає в тому, що він, ідучи за життям і правдиво, переконливо показуючи в художніх образах буття українського села, зумів піднятися до великих узагальнень. Про що б він не говорив, — про роздуми середняка чи про шукання мічурінця, про боротьбу народу з окупантами чи про запальні мрії юнаків і дівчат, — постійно на повний голос звучить велична тема більшовицької партії. І справа не тільки в тому, що авторові вдалося намалювати теплий образ сільського комуніста Мирошниченка, для якого основне в житті — боротьба за щастя народу, образ секретаря райкому партії Савченка. Справа в тому, що на всіх історичних етапах на долю героїв Михайла Стельмаха впливають комуністи. Письменник правдиво показав, як Комуністична партія організовувала, виховувала, вела, ідейно наснажувала і окриляла людей, як партія врятувала наш народ у найтяжчі моменти його історії від поневолення, від рабства.

Роман «Велика рідня» — книга про велику, непорушну дружбу народів. Письменник показує, як на допомогу українському селянинові, що визволявся від панського ярма в період громадянської війни, прийшов російський робітник, прийшов білорус, прийшов старий більшовик-литовець. Українським колгоспникам допоміг перетворити природу, підняти колгоспні врожаї великий російський учений Мічурін. Особливо широко й могутньо звучить ідея дружби народів в останніх розділах книги, де розповідається про те, як доблесна багатонаціональна Радянська Армія визво-

лила землю України від фашистських загарбників. Переможно завершена Велика Вітчизняна війна. Попереду ще багато нелегкого, але радісного творчого труда. Попереду відродження країни і напружена радісна боротьба за торжество комунізму — так перспективно закінчується це велике, захоплююче полотно. Книга від початку до кінця читається з непослабленим інтересом. Досягнув цього автор тим, що життєво правдиво, глибоко ідейно відтворив значний історичний період життя українського села, втілив ідейний задум у високохудожні і хвилюючі образи.

1951 р.

«ПТАХИ І ГНІЗДА»

Післямова до роману Янки Бриля

З якогось часу в нас у літературі підкреслювати принадлежність того чи іншого письменника до певного покоління стало майже модою. Однак, коли я скажу, що автор роману «Птахи і гнізда» білоруський письменник Янка Бриль належить і в житті, і в літературі до покоління моїх ровесників,— буде то зовсім не від моди. Янка Бриль і справді є одним з найяскравіших представників того покоління радянської літератури, яке почало мислити та пізнавати світ ще перед другою світовою війною, а змужніло, загартувалося душею та розумом саме у вогні тієї війни. З вогню війни воно вихопило і принесло радянському читачеві також і перші свої твори. Зараз, сьогодні, це покоління в зеніті своєї творчої та життєвої зрілості і має силу-силенну підстав пишатися своїми ровесниками по-справжньому. Адже саме до цього покоління (коли говорити про одну лише білоруську літературу) належать такі відомі нам усім імена, як М. Танк, А. Куляшов, І. Мележ, І. Шамякін, А. Велюгін, П. Панченко, В. Биков, А. Адамович і ще багато імен тих, хто становить сьогодні основу і білоруської, і всієї радянської літератури. Ровесники Янки Бриля прийшли в літературу перед війною, у війну і одразу по ній з самої гушавини життя, з полів битв і партизанських лісів. Перші ж їхні кроки в літературі засвідчили та схвалили великі корифеї білоруського красного письменства Янка Купала та Якуб Колас. І відтоді, ось уже десятки років, творять вони нову білоруську літературу поруч, в одній лаві з представниками славної когорти зачинателів, що її сьогодні характеризують славні імена К. Крапиви, М. Линькова, В. Дубовки, П. Пестрака, П. Бровки і П. Глебкі, та молодшими — від В. Бикова та І. Науменка і до наймолодших, серед яких хочеться тут назвати хоч би М. Стрельцова, В. Адамчика, В. Короткевича і Г. Бородуліна. Ідуть в одній могутній лаві, становлячи сьогодні, власне, одне велике радянське покоління літератури братнього білоруського народу, літератури, яка стала за короткі п'ятдесят радянських літ в один ряд з кращими і найбільш розвиненими літературами світу.

Ще за життя Янки Купали почав писати свої перші оповідання і Янка Бриль. Щиро вітав перші книжки молодого

новеліста Якуб Колас. А перша збірка оповідань Янки Бриля у 1946 році вийшла за редакцією і з передмовою одного з найвизначніших письменників старшого покоління К. Крапиви.

Роман «Птахи і гнізда» написаний кілька років тому. Він уже вийшов у перекладі на російську мову, про нього багато писалося, і в творчій біографії письменника він посідає, безперечно, чільне місце.

Янка (Іван Антонович) Бриль — ровесник Жовтня. Народився він у 1917 році в місті Одесі. П'яти років, разом з батьком-залізничником, повернувся на батьківщину до Західної Білорусії. Зростав у селі Загор'є, Карелицького району, Гродненської області, неподалік Новогрудка — батьківщини Адама Міцкевича, біля легендарного озера Свितязь, у місцях, оспіваних поетом.

Там, у рідному селі, закінчив він у 1931 році сім класів польської школи. Рано осиротівши, далі вчитися він не мав змоги і став працювати в домашньому господарстві, багато займаючись самоосвітою, постійно відчуваючи себе в атмосфері білоруської пісні та казки, поезії Янки Купали, Якуба Коласа, О. Пушкіна, А. Міцкевича, в атмосфері, яка ще з дитинства зродила в хлопцеві потяг до самостійної творчості. Мобілізований 1939 року до польського війська, письменник служить рядовим морської піхоти у Гдині. Внаслідок оточення і розгрому Гдинського порту у вересні того ж року потрапляє до гітлерівського полону. З полону втікає у 1941 році на батьківщину і включається в активну партизанську боротьбу з окупантами-гітлерівцями спочатку як зв'язковий партизанської бригади, а потім — редактор газети Мирського підпільного райкому партії «Сцяг свободы» і антифашистської сатиричної листівки «Партызанскае жыгала»... Пізніш — визволення рідних місць, зруйнований фашистами і воскреслий Мінськ, крутий, захоплюючий шлях у літературу.

Саме тут хочеться зробити одне слушне застереження. Читач, який щойно прочитав роман, одразу помічає, що його герой Олесь Рунович, власне, повторює головніші етапи авторської біографії... Одеса, Гдиня, полон, партизанська бригада і т. ін. Отже — роман автобіографічний?.. Так, коли судити з зовнішніх фактів і збігів. Проте такий висновок був би надто поквалітивим і невірним. Звичайно ж, досвід і факти власного життя, власні спостереження, пережите дали авторові для твору дуже багато. Насправді ж роман далеко не автобіографічний, а образ Руновича —

образ узагальнений. Цей роман є художньою біографією (отже, й авторового) сучасника, сповіддю його душі, написаною щиро, самобутньо, на матеріалі, нашому читачеві загалом мало, а то й зовсім незнайомому, новому, поданому у дещо незвичному ракурсі і в манері свіжій, яскраво оригінальній. Авторові довелось побачити і потім відтворити події не такого вже й далекого минулого в таких умовах і з такої точки та відстані, з якої може побачити не кожен з нас — і читачів, і письменників. І тому роман прозвучав і в білоруській, і загалом радянській літературі сильно, свіжо і став у ній явищем помітним, став у ряд кращих творів, які глибоко розкривають страшну гангренозну сутність фашизму, показують незламну силу пролетарського інтернаціоналізму та соціалістичного гуманізму, на основі яких саме гартувалася перемога прогресивних сил світу у минулій війні, на основі яких і сьогодні провадиться боротьба з рецидивами нацизму і чорними силами світового імперіалізму.

До речі, автор «Птахів і гнізд» зовсім не є романістом у звичному розумінні цього слова. Скоріш — повістяр. А найперш і головне — оповідач, новеліст. Один з найвизначніших сьогодні у білоруській та й загалом радянській прозі. Строгий, старанний ювелір на ниві рідного слова, небагатослівний, суворий реаліст і разом — ніжний лірик, майстер тонкого словесного малюнка акварельної прозорості, автор численних, глибоко психологічних оповідань для дітей і про дітей.

Те, що в білоруську літературу прийшов талант свіжий і щедрий, засвідчила уже перша збірка оповідань Янки Бриля. Подальші збірки («Німанські козаки» — 1947 р., «Вереснева рунь» — 1949 р.) підтвердили перше враження і зробили ім'я письменника популярним далеко поза межами рідної республіки. В 1952 році повість Бриля «У Заболотті світає» та цикл оповідань «Задля справжньої радості» були відзначені Державною премією. Слідом за цією книгою з'являються і одразу перекладаються на багато мов народів Радянського Союзу повість «На Бистрянці», збірки оповідань «Зелена школа», «Ясний ранок», «На порозі зрілості», «Напис на зрубі», повісті та нариси «Серце комуніста», «Портрет старшого товариша», «Остання зустріч», і також численні дорожні нотатки, статті, переклади з мов братніх народів.

Твори Янки Бриля не раз виходили в перекладі на українську мову (повісті «На Бистрянці», «У Заболотті світає»,

збірки оповідань «На порозі зрілості», «Праведники і злодії» та ін.). Автор їх уже давно полюбився нашому читачеві, як і багатьом нам — його друзям — українським письменникам, які цінують і люблять його як найближчого друга української культури, невтомного перекладача і пропагандиста української класичної та радянської літератури в рідній Білорусії. Він є частим і бажаним гостем українських читачів і українських письменників, з якими об'їздив багато найвіддаленіших куточків нашої республіки.

Перекладати його нові твори завжди приємно, радісно, хоч і не легко. Як, до речі, і кожного справжнього письменника, справжнього майстра і тонкого та глибокого знавця рідної, білоруської мови.

1968 р.

ПРО ІВАНА ТАРБУ І ЙОГО РОМАН «СОНЦЕ СХОДИТЬ У НАС»

Якщо судити з першого погляду, то можна сказати, що сюжет роману «Сонце сходить у нас» абхазького письменника Івана Тарби і не складний, і зовсім не новий. Справді: молодий випускник інституту Алоу, отримавши призначення на посаду ветеринарного лікаря, приїздить у колгосп до абхазького села Молодик. Його одразу ж влаштовують на квартиру до старого пастуха, завідуючого фермою Харзамана. В родині Харзамана, виявляється, є онука — молоденька красуня вчителька Амра. І... любов з першого ж дня, майже з першого погляду. Однак — без взаємності... Одне слово, як і в сотнях інших книг, які ми читали до цього і читатимемо ще. Алоу кохає Амру, її ж кохає інший, односелець, лікар Алдиз. Сестра ж Алдиза Агра закохана в Алоу. А головна винуватиця всього Амра закохується у зовсім «чужого» інженера Алгері, який буде у їхньому селі дорогу та електростанцію. З цього усе й починається... Нічого оригінального, нічого ніби нового. Бо... хто б назвав нам перший у світі роман, в якому головний герой приїжджає до якоїсь місцевості вперше і з першого ж погляду закохується в місцеву красуню? І скільки тих романів з'явилося ще, по тому, першому?.. Романам з таким сюжетом, чи принаймні з такою зав'язкою, немає ліку.

Та, на щастя, справа, певне, не в одному голому сюжеті. Бо... як тоді зволите розуміти широко знаного, визначного поета Абхазії, який у повній зрілості та розквіті свого поетичного таланту задумав би розпочинати свою «кар'єру» прозаїка з такого от споконвічного сюжету про кохання? Що він, вимогливий до себе, талановитий і загальнознааний поет, вирішив у прозі «полегшити» собі завдання а чи навпаки, — ускладнити його, спробувавши позмагатися у певній мірі з випробуваною часом класикою? Одне слово: свідомо а чи просто «випадково» вдався він до такого сюжету і тих колізій, які з того випливають?

Відповісти на це, звичайно, мусить сам твір. Хоч, у нашому випадку, не вхляється від цієї прямої відповіді і сам автор. Наприкінці свого роману, відчувши впевненість у тому, що він таки з цієї «ситуації» виходить переможцем, автор словами головного героя Алоу одверто зізнається читачеві, нічого не криючи:

«— Життя прекрасне! Знаю, не я вигадав ці слова і не перший сказав їх. Життя прекрасне! Це промовляли уста мільйонів людей і промовлятимуть ще. Ну й що ж? Кожен говорить по-своєму, бо в кожного своє життя і в мене теж. Через це виголошую ці слова так, як ніхто до мене не виголошував: життя прекрасне».

І ми, дочитуючи роман, віримо не лише Алоу, але й — що найважливіше — авторові твору.

Бо твір, який ми щойно прочитали (чи почнемо читати) справді написано «по-своєму», так, «як ніхто до того» не писав. І оце «по-своєму» читач відчує в ньому одразу, з другої-третьої сторінки. Це відчувається вже в «заспіві» книги, в тому пісеннопоетичному стильовому ключі, в якому, можна сказати, суворо витримано весь роман. І не в якомусь там загальному значенні цих слів, ні, в цілковито конкретному. Бо конкретність пісенності твору криється в фольклорно-пісенній традиції саме абхазького народу, в його простій, але глибокій мудрості, в поетичності його звичаїв і пісень. І «традиційність» ця не наслідувальна. Вона збагачена нашою сучасністю, переплавлена до того ж у серці нашого сучасника — талановитого радянського поета.

Однак свіжість та своєрідність роману Івана Тарби не лише в цьому. Отой стильовий настрій є лише однією з ознак його оригінальності. Бо той органічний сплав людини з природою, пісенність та народна мудрість, якою ми насолоджуємося в творі, є характерним та притаманним саме абхазькому народові, ще конкретніше — громадянам саме цього, описуваного в романі села — колгоспникам, інтелігенції, і виявляє ті конкретні людські взаємини і стосунки, які є характерними саме для абхазького, причому нового колгоспного села.

У споконвічних, здавалося б, колізіях то нерозділеного, то щасливого кохання кількох людей автор розповів нам «по-своєму», тобто для нас — читачів — зовсім по-новому не лише про особисті взаємини цих людей, але й про те, головним чином, що люди ці — наші сучасники, яких до наших, радянських часів, власне, не знала абхазька земля. Це нові люди нового абхазького села, з новими колективістськими устремліннями, способом життя, з новими звичаями та побутом, які, однак, увібрали в себе все найкраще і найяскравіше з минулого. І — що для нас є найціннішим — усе: і люди, і село, і події, які в тому селі відбуваються, всі, як кажуть, зримі риси нового, навіть сам

пейзаж, все те живописав нам автор справді «по-своєму». В цьому найбільша привабливість і, разом, велика пізнавальна цінність твору.

Коли ж говорити про більш конкретне, особисте враження, то — мушу щиро визнатися, — що якесь більш глибинне, сказати б, душевне розуміння і відчуття життя і людей абхазького села прийшло до мене, стало конкретнішим, відчутнішим і зримішим саме через роман (і загалом творчість) Івана Тарби, який представляє не лише літературу, але й культуру братнього абхазького народу. Глибше розкрилися для мене в прозовому творі і сам поет, автор роману, його особистість, творча манера, загалом його поетичний світ і письменницька своєрідність. Своєрідність, для якої характерною є, скажімо, ота добра, по-справжньому народна, лагідна та лірична мудрість, яка буквально опромінює кожну сторінку твору. Мудрість, яка ніби зсередини, від серця освітлює і образ Харзамана, «сумління якого таке ж чисте, як те джерело, з якого ось уже стільки років п'є він воду, вважай, з дитинства, з дня народження». Вона ж просвічує і в душевному складі, світосприйнятті молодого Алоу: з його думами про людину, її життя, світ, який її оточує: «Гори мають свою чистоту і гордість, — міркує Алоу. — Вони навчають тебе гордості, вливають у тебе якусь силу, допомагають зосередити волю і думки, сприяють тверезій ясності... Я відчув, сидючи на камені і дивлячись на світ з високої гори, як прибуває до мене впевненість і сила. Адже я живу молодий і здоровий... Переді мною лежить увесь світ, іди по ньому, насолоджуйся ним і подаруй йому усе своє життя. Коли він, світ, такий великий і ясний, то чому я маю дивитися на нього очима, виповненими тугою і сумом?..»

Або — коли постане в нашій уяві отой віковичний дуб, що росте на подвір'ї у Харзамана, що «заглибленим у землю корінням схожий на лапу орла, який намертво вчепився за кам'янисту землю». А чи оте визначення долі людської, яка буває схожою «то на залізобетонну брилу, якої ані зрушити з шляху, ані пробити кулею, то на тонюсіньку ниточку, на волосинку, що ладна перерватися від подуву легенького вітерця». Або ж ота глибокодумна розмова Харзамана з Алдизом про такий рентген, який би просвічував і людське серце, і людську совість!

Читач переконається в тій філософічно глибинній суті роману, перечитавши його і не тільки переконавшись

у правдивості сказаного нами, але й збагатившись його мудрістю!

Однак, хоч одного від іншого по живому і не відірвеш, найпривабливішими у романі є його герої, люди нового абхазького села, які «заселяють» твір.

З-посеред значного за своїми ідейно-творчими здобутками і чималого за кількістю доробку Івана Тарби — поета, творчість якого являє собою яскраву й оригінальну сторінку всієї нашої радянської поезії, помітно вирізняються вірші, сповнені високого громадянського пафосу та задушевного ліризму, в яких він співає свою рідну республіку, Абхазію — «Країну душі», її чудесну, справді райську природу і її душевних, мудрих і трудолюбивих та гостинних людей.

Люблю я всю Абхазію мою,
Страна души она по праву.
Природа здесь — как в сказочном краю,
Народ хозяйствует на славу...
...Люблю, как сын, Абхазію мою,
Не устаю ходить по ней, — такую
Ее, как цвет невянущий, пою,
Большой земли советской часть родную!

Так говорить поет у вірші «Абхазія» — ніби конденсуючи в ній основну думку, найглибші почуття, які вкладає він у всі свої вірші про рідний край...

Пафос, лірична напруга поетичних циклів щедро і, сказати б, щасливо перелилась і в прозу поета, чаруючи нас задушевною ліричністю, озиваючись на повен голос в образах живих, мужніх і ніжних, чутливих та довірливих людей нового абхазького села. Внутрішній світ героїв роману складний, глибокий, інтереси та запити всеосяжні. Кожен їх душевний порух виписаний тонко, виразно. І постають вони в уяві читача, сказати б, стереоскопічно, справді, як живі, правдиво розкриті характери. Познайомившись з ними раз, потім уже не забудеш, та ще й обов'язково відчуєш внутрішню потребу відвідати Абхазію і познайомитися з ними в житті.

Особливо виразно постає перед нами образ літнього колгоспника Харзамана, цього патріарха родини і охоронця народних звичаїв. Ця людина складна, душевно багата, принципово непримиренна до будь-якої неправди чи фальші і, разом з тим, ніжна, чутлива, хоч у чомусь навіть суперечлива. Образові Харзамана автор вділив чи не найбільшу частку свого серця й любові, передаючи ту любов

і читачам. Не менш привабливими та повнокровними постають перед нами й такі молоді люди, як Алоу, від імені якого ведеться розповідь. Приваблює ясністю і чистотою душі чарівна Амра, молодий лікар Алдиз, навіть і такі не до кінця, так би мовити, «позитивні» персонажі, як Агра та інженер Алгері. А всі вони разом, кожен по-своєму, є типовими виразниками нового, радянського, а якщо говорити конкретніше — повоєнного покоління колгоспного села і постають перед нами у всій складності своїх характерів, у швидкплинному вирі захоплююче стрімкого, часом нелегкого та складного життя.

Та... зрештою, не будемо вимагати від читача, щоб він повірив нам на слово. З легкою душею і щирим серцем порадимо йому переконатися в цьому на власному досвіді, тобто прочитати книгу. Хоч просто не можемо не сказати ще й про те, що роман «Сонце сходить у нас» відзначений Республіканською премією Абхазької АРСР імені Д. І. Гуліа, що він, у перекладі на російську мову надрукований у журналі «Дружба народів» та в «Роман-газеті», давно вже знайшов широке визнання у всесоюзного читача, полюбився йому. І вже на цьому час сказати і про самого автора твору.

Широко відомий абхазький письменник та громадський діяч Абхазії та Грузії Іван Костянтинович Тарба народився у селянській родині у 1921 році в селі Беслахуба, Очамчирського району, Абхазької АРСР. Шлях селянського сина в літературу, зрештою, нічим не відрізнявся від життєвого шляху багатьох інших людей, які народились у роки становлення Радянської влади. Закінчивши середню школу в Очамчирі, юнак поступає до Сухумського педагогічного інституту. Уже в час навчання співробітничав в газеті «Большеви́стский путь». Пізніше, по закінченні інституту та партійної школи при ЦК КП Грузії, працював у редакціях обласних газет, інструктором обкому партії, міністром освіти Абхазької АРСР, секретарем Абхазького обкому Компартії Грузії. З 1958 року Іван Костянтинович — незмінний голова правління Спілки письменників Абхазії.

Писати та друкуватися почав Іван Тарба ще з шкільної лави. Визнання письменницьке, увагу та любов читачів здобув він також досить рано. Надрукувавши свій перший вірш в 1937 році, він уже в передвоєнні роки сформувався як зрілий поет. Воєнні та повоєнні роки принесли йому визнання та славу не лише в Абхазії та Грузії, але й по

всій нашій Радянській країні. Його щедро перекладали й перекладають російською і багатьма мовами народів Радянського Союзу.

До сьогодні Іван Тарба видав рідною мовою понад п'ятнадцять книг поезій та поем. Більшість з них перекладено на російську та інші мови. Серед них вирізняються збірки «Гірське джерело», «З перших днів», «Серце говорить», «Два моря», «Іспит», «На суд товаришів», «Хороші зустрічі», «Подарунок», «Весняний сніг».

Як уже говорилося, визначальним мотивом його поезій є любов до рідної землі, рідної республіки, її трудівників, яка позначена тонкою чутливістю до тих благодетельних змін, що їх принесла на абхазьку землю Радянська влада, до тих завоювань на фронті комуністичного будівництва, що їх здобув абхазький народ у колі радянських народів-братів під мудрим керівництвом Комуністичної партії. І саме завдяки тому, що сказав він своє поетичне слово про рідний народ вагомо, глибоко поетично та мудро, його люблять і по праву вважають видатним національним поетом Радянської Абхазії. Хоч сказати про Івана Тарбу тільки це — значить сказати ще далеко не все. Обдарований яскравим поетичним голосом, визначний поет свого народу Іван Тарба — письменник-комуніст — утвердився всією своєю творчістю разом з тим як письменник-інтернаціоналіст, серцю якого близькі і рідні життя, інтереси й прагнення всієї Радянської країни, всього радянського народу. Він — поет гостросучасний і перебуває завжди на бистрині сучасності. В творах його відчувається пульс життя всієї країни, повнокровно звучать теми актуальні, діють передові люди нашої сучасності, героїчні будівники комунізму. Жанровий діапазон поета так само широкий — від ліричних віршів до лірико-епічних а чи яскраво публіцистичних поем. Тематика — актуальна й найрізноманітніша. Географія — вся наша країна. Люди, що живуть і діють у його творах, представники, власне, всіх національностей, які населяють Радянський Союз. Підтвердженням цього — вся творчість поета. І тільки хіба для прикладу можна назвати тут такі поезії, як «Волга», «Мова Жовтня», «Тбіліська ніч» та й багато інших.

А прозаїком Іван Тарба став порівняно недавно. Перший його роман «Відоме ім'я» був надрукований у 1963 році. Другий — «Сонце сходить у нас» — у 1968 році. Проза поета Івана Тарби відкриває нову і небуденну, яскраву грань його таланту. Вірші його не раз охоче перекладалися

нашими поетами на українську мову. Тепер ми з приємністю знайомимо українського читача з Тарбою-прозаїком.

На закінчення ще скажемо й про те, що Іван Костянтинівич є давнім і щирим другом української літератури та й загалом нашої культури. Він багато зробив і робить для того, щоб абхазький і грузинський читач постійно був у «курсі життя» української літератури, щедро перекладаючи твори українських письменників на рідну мову. Під час декади грузинської літератури на Україні тисячі наших читачів, прихильників таланту абхазького письменника в багатьох містах та селах республіки мали приємність особисто познайомитись з Іваном Костянтинівичем, порозмовляти з ним, почути його поезії з голосу автора. А в рік ювілейний всенародного відзначення п'ятдесятиріччя утворення Радянського Союзу зав'язалися, зміцніли та усталились творчі зв'язки поміж письменницькими організаціями Сухумі та Запоріжжя. Здійснилися такі зв'язки завдячуючи великою мірою ініціативі та енергії Івана Тарби. Група письменників братньої Абхазії відвідала Запорізьку область, а письменників Запоріжжя сердечно приймали в себе письменники і всі трудящі Абхазії... Контакти з того часу поміж нашими творчими спілками з кожним днем міцніють і поглиблюються. Все більше й більше з'являється взаємних перекладів та оригінальних творів, присвячених братерській дружбі наших народів. Ініціатором, організатором цих дружніх контактів незмінно виступає наш друг Іван Тарба. Наприкінці 1974 року на Запоріжжі знову з великим успіхом пройшов тиждень абхазької літератури. Літератори Абхазії гостювали в містах і селах області, зустрічалися з тисячами читачів. Очолював делегацію абхазьких письменників Іван Костянтинівич Тарба — наш хороший товариш, і друг, і пропагандист української літератури, наш не лише завжди бажаний гість, а своя, рідна, дорога нам усім — і письменникам і читачам нашої республіки — людина.

1975 р.

ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ

Було це у 1962 році, незадовго до групового польоту в космос чуваша Андріяна Ніколаєва і українця Павла Поповича. В українському місті Острі, над тихими водами чарівної Десни, відзначалося сорокаріччя від дня смерті основоположника чуваської радянської літератури Сеспеля Мішші. Дороги життя привели його на початку двадцятих років до стародавнього Остра. Тут він подружився з головою місцевого комітету селянської бідноти, українським поетом Пакришнем, тут працював, тут і помер. А трудящі Остра, зберігаючи пам'ять про поета братнього народу, спорудили на його могилі пам'ятник. Того ж 1962 року на стіні будинку, де працював Мішші Сеспель, відкрили меморіальну дошку.

І день цей став яскравою подією прояву великого єднання наших національних радянських культур. На мітингу в Острі у числі інших виступили народний поет Чувашії Яків Гаврилович Ухсай та його український друг, письменник, Герой Радянського Союзу Юрій Оліферович Збанацький. Особливої теплоти цій події надавало ще й те, що український письменник став водночас і натхненним співцем творчості Сеспеля, опублікувавши на той час свій новий роман про основоположника чуваської радянської поезії Сеспеля Мішші. Роман так і називався — «Сеспель». А написав його видатний наш письменник Юрій Збанацький, п'ятдесятиріччя від дня народження якого нині широко відзначає літературна громадськість України і всього Радянського Союзу. Добре відомий читачам роман «Сеспель» — за часом передостанній з творів, написаних видатним письменником, воїном-партизаном, громадським і партійним діячем.

Син селянина-бідняка з села Борсуків, Чернігівської області, Юрій Збанацький прийшов у нашу літературу молодю, але зрілою людиною з важкою і героїчною біографією. Студент Чернігівського педагогічного технікуму, комсомольський активіст, учитель, директор сільської школи, завідувачий райвно, який без відриву од роботи закінчує університет, працівник райкому партії, редактор районної газети. Майбутній письменник, за рішенням партійних органів, залишається на початку Вітчизняної війни у ворожому

тилу для організації підпільної і партизанської боротьби. І вже через рік, після тяжких випробувань у гестапівських катівнях і втеч звідти, він очолює створене ним партизанське з'єднання імені Щорса на Чернігівщині.

Перші свої нариси і оповідання Юрій Збанацький друкує у 1944—1945 роках. У той час він — вже прославлений партизанський командир і Герой Радянського Союзу. Та справжнім початком літературної діяльності Юрія Оліферовича стала «Таємниця Соколиного бору» — роман про наших дітей і юнаків — патріотів, учасників партизанської битви з гітлерівськими окупантами. Вперше надрукований у журналі «Дніпро», цей твір, перекладений багатьма мовами народів Радянського Союзу, не раз видавався великими тиражами і став однією з найулюбленіших книг нашої молоді.

Потім письменник дарує читачеві багато інших книжок — повістей, романів і оповідань. І кожна з них одразу завойовувала велику популярність. «Літо в Соколиному», «Лісова красуня», «Між добрими людьми», «Привітайте мене, друзі», «Морська чайка», «Переджнив'я», «Малиновий дзвін», «Єдина», «Сеспель» та інші твори принесли їхньому авторові заслужене визнання у широких колах читачів.

Співець дружби радянських народів, письменник широких життєвих запитів і творчих інтересів, Юрій Збанацький з глибоким проникненням відображує і недавнє минуле рідної країни — громадянську війну і початок двадцятих років, та найбільше хвилюють його героїчні сторінки Вітчизняної війни, повоєнне життя колгоспного села, радянської школи, молоді, боротьба народу за побудову комунізму.

Він — співець сучасності і сучасника у глибокому і конкретному розумінні цього слова, письменник-комуніст, який непохитно стоїть у літературі на позиціях партійності, народності, соціалістичного реалізму і порушує найбільш животрепетні питання життя наших народів. І тому книги його не залежуються ні у магазинах, ні на бібліотечних полицях.

Твори Юрія Збанацького перекладено багатьма мовами народів Країни Рад і братніх соціалістичних країн. Роман «Малиновий дзвін», у якому яскраво змальовано життя радянської школи у передвоєнні роки, приніс автору лаври першого лауреата Республіканської премії імені Миколи Островського. А перекладена самим автором мовою кіно

повість «Між добрими людьми» обійшла найвіддаленіші куточки Радянського Союзу, з успіхом демонструвалася на екранах багатьох країн Європи і Америки, завоювала собі славу однієї з найпопулярніших кінокартин останнього часу.

З вагомою, значною творчістю прийшов Юрій Оліферович Збанацький до свого п'ятдесятиліття. Багато часу, кипучої енергії віддає боець-комуніст громадській і партійній роботі. Його обирають відповідальним секретарем правління Спілки письменників України, багато років підряд — секретарем партійної організації Спілки письменників, депутатом міської і обласної Рад кількох скликань, заступником голови правління Спілки письменників України. І він завжди з народом, своїми читачами, на передовій лінії ідеологічного фронту.

1964 р.

ЗМІСТ

СЕРЦЕ МАТЕРІ.

Повість

5

ОПОВІДАННЯ

СИНИ ЗАЛІЗНОГО КОМБРИГА

87

ЗАЄЦЬ

96

ПЕРСОНАЛ

107

ЗОЛОТА ГРАМОТА

117

НАДІЯ

124

ЩОБ ЖИТИ...

132

НА ДОРОЗІ

141

В ТЕНЕТАХ

151

ЇХ БУЛО СОРОК

162

ВІРА

168

КОРДОН РЕСПУБЛІКИ

187

СЕВАСТОПОЛЬ

194

ХАРАКТЕР

209

НАРИСИ

НЬЮ-ЙОРК ЗБЛИЗЬКА

229

КИЇВ НЕ ЗАБУДЕ

258

ПОДВИГ МІСТА-ГЕРОЯ

261

ЗАПИШИ — НЕ МОЖЕШ НЕ ЗАПИСАТИ

263

СТАТТІ

ПРО БРАТЕРСТВО СЛУХАЮ ПІСНЮ

269

СПИРАЮЧИСЬ НА ГОРЬКІВСЬКІ ТРАДИЦІЇ

275

ГОЛОВНИЙ НАПРЯМОК

287

ІСКРА ВОГНЮ ВЕЛИКОГО	295
ПРО Е. А. ВОЙНИЧ І ЙІ РОМАН «ОВІД»	300
«У НОВІ СЕЛА Й ГОРОДИ»	308
ШАНА І ВДЯЧНІСТЬ НАЩАДКІВ	311
З МАЙСТЕРНІ ВЕЛИКОГО МАЙСТРА	314
СВІТЛА ЗБРОЯ	321
ЧИСТЕ ДЖЕРЕЛО	323
НАШ ШОЛОХОВ	327
ЛІТЕРАТОР НОВОГО СВІТУ	334
СЛОВО ПРО АНДРІЯ УПІТА	340
ЛЮДИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ	343
АНДРІЙ ГОЛОВКО	349
НАШ ВИДАТНИЙ ЗЕМЛЯК	351
ДО СІМДЕСЯТИЛІТТЯ О. Є. КОРНІЙЧУКА	355
ОПОВІДАННЯ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА	359
ЯСНИЙ І ПОСЛІДОВНИЙ	365
СЛОВО ПРО ВЕЛИКУ РІДНЮ	369
«ПТАХИ І ГНІЗДА»	376
ПРО ІВАНА ТАРБУ І ЙОГО РОМАН «СОНЦЕ СХОДИТЬ У НАС»	380
ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ	387

ВАСИЛИЙ ПАВЛОВИЧ КОЗАЧЕНКО

СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ ЧЕТВЕРТЫЙ

СЕРДЦЕ МАТЕРИ

ПОВЕСТЬ

РАССКАЗЫ

ОЧЕРКИ

СТАТЬИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ДНІПРО»
(НА УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ)

РЕДАКТОР С. І. ШЕВЦОВА. ХУДОЖНИК Ю. Г. НОВИКОВ. ХУДОЖНИЙ РЕДАКТОР І. М. ГАВРИЛЮК. ТЕХНІЧНИЙ РЕДАКТОР Г. Г. ПОДГУРСЬКИЙ. КОРЕКТОР Н. О. МАСЛОВА.

ІНФОРМ. БЛАНК № 1043.

ЗДАНО ДО СКЛАДАННЯ 30.10.79. ПІДПИСАНО ДО ДРУКУ 21.02.80. БФ 30142. ФОРМАТ 84×108¹/₃₂. ПАПІР ДРУКАРСЬКИЙ № 1. ГАРНІТУРА АКАДЕМІЧНА. ДРУК ВИСОКИЙ. УМОВН. ДРУК. АРК. 20.58. ОБЛ.-ВИД. АРК. 22,143. ТИРАЖ 100 000. ЗАМ. 9-451. ЦІНА 2 КРБ. 20 К.

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО», 252601, КИЇВ-МСП, вул. ВОЛОДИМИРСЬКА, 42.

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. М. В. ФРУНЗЕ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ВИРОБНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ПОЛІГРАФКНИГА», 310057, ХАРКІВ, вул. ДОНЕЦЬ-ЗАХАРЖЕВСЬКА, 6/8.

Козаченко В. П.

К59 Твори в 4-х томах, т. 4.— К.: Дніпро, 1980.— 391 с.

До четвертого тому ввійшли повість «Серце матері» (про героїзм радянських людей в умовах жорстокої боротьби з фашистськими загарбниками), а також оповідання, нариси, статті письменника.

К 70303—066 передплатне. 4702590200 ББК У2+83.3(0)
М205(04)—80 У2+8

2 КДБ, 20 К.